НИКОЛА ЛАЗАРКОВ

СПОМЕНИ ОТПРЕДИ И СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО

НИКОЛА ЛАЗАРКОВ

СПОМЕНИ ОТПРЕДИ И СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО

(Трето преработено и допълнено издание)

2014 г.
гр. Дупница
„Явор Тодоров" ЕООД

Настоящата книга се издава благодарение на неоценимата помощ при издирването на ръкописа и с оказаното съдействие от:
Д-р Александър Борисов Лазарков
Д-р Методи Вангелов Янков
Проф. Минчо Шекерджийски

Разпространява се безплатно!

„Спомени отпреди и след Освобождението"
Трето преработено и допълнено издание

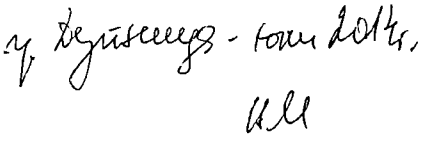
Никола Димитров Лазарков, *автор*
„Явор Тодоров" ЕООД, *издател*
Боряна Тодорова, *редактор и коректор*
Дупница, 2014 г.

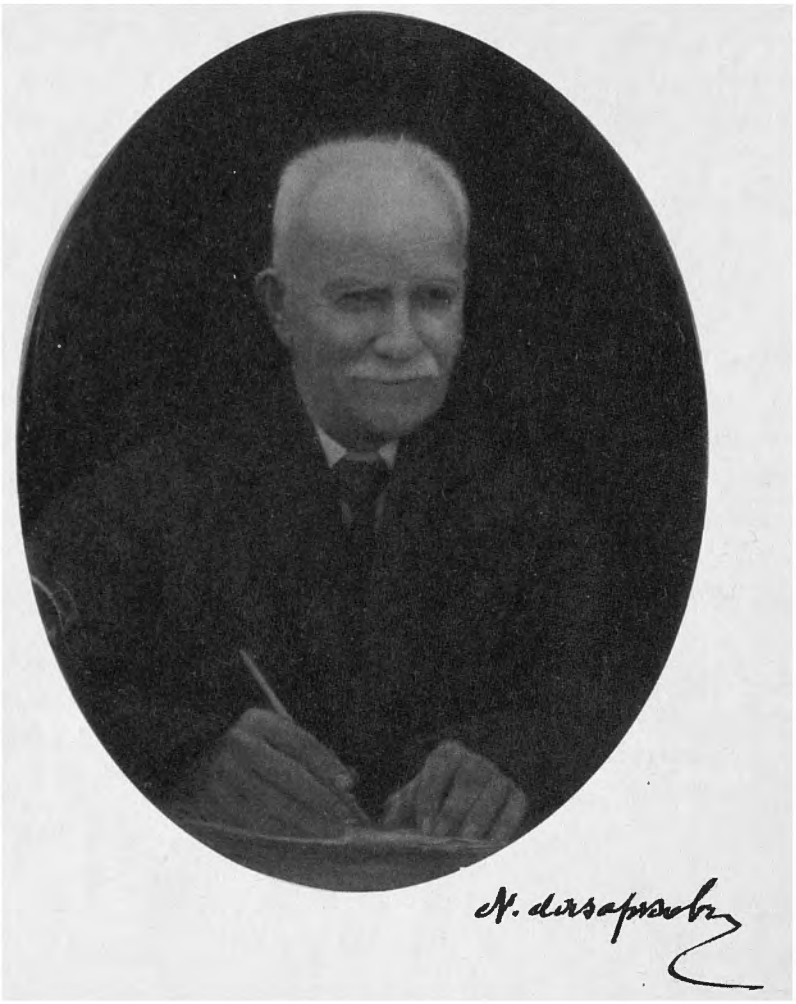
ISBN 978-619-90203-1-9

НИКОЛА ЛАЗАРКОВ

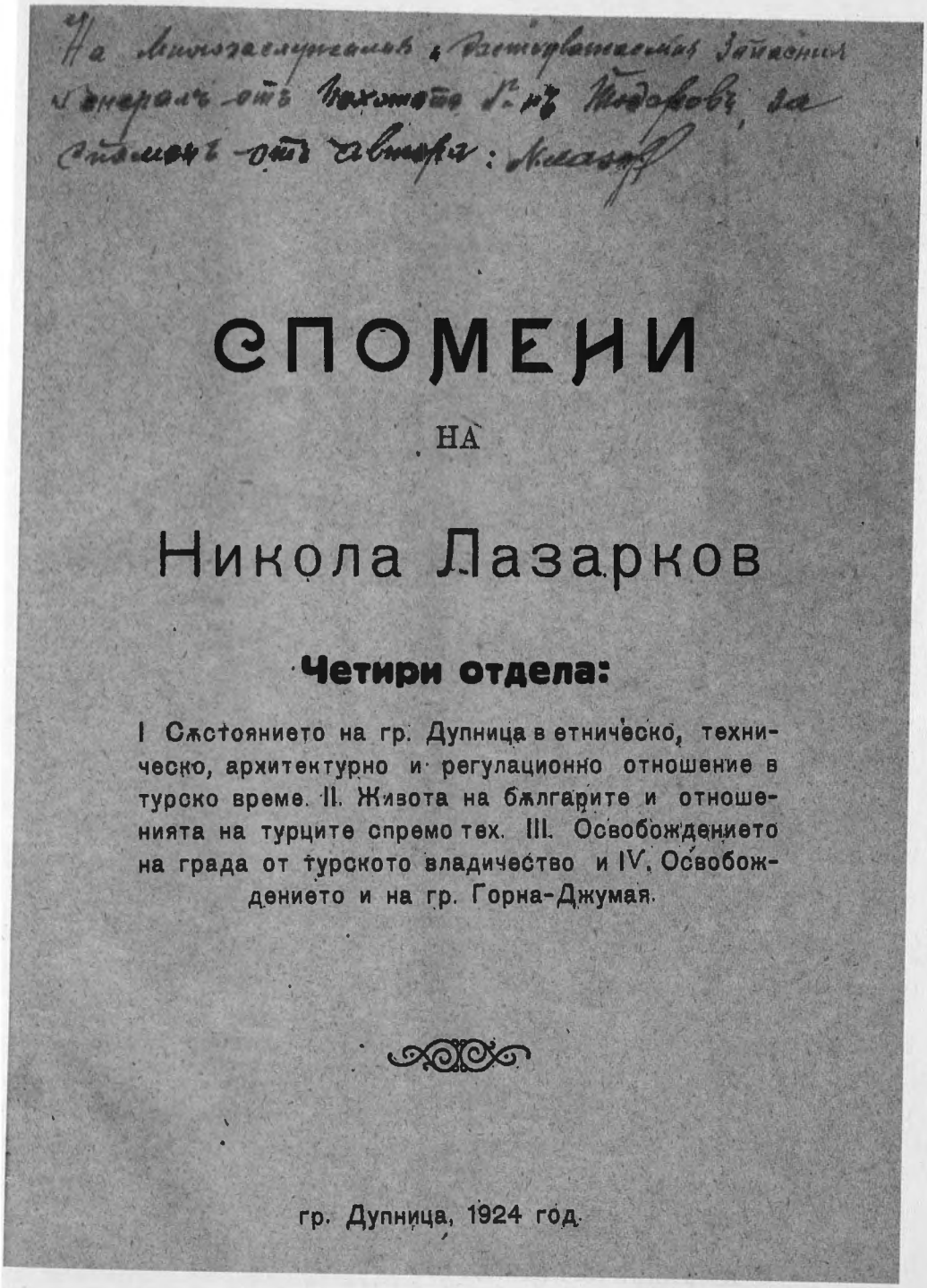
СПОМЕНИ ОТПРЕДИ И СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО

(Трето преработено и допълнено издание)

Никола Димитров Лазарков

На многоуважаемия и достопочтенния Запасния генералъ отъ войската Г. Г. Тодоровъ, за споменъ отъ автора: Лазарковъ

СПОМЕНИ

НА

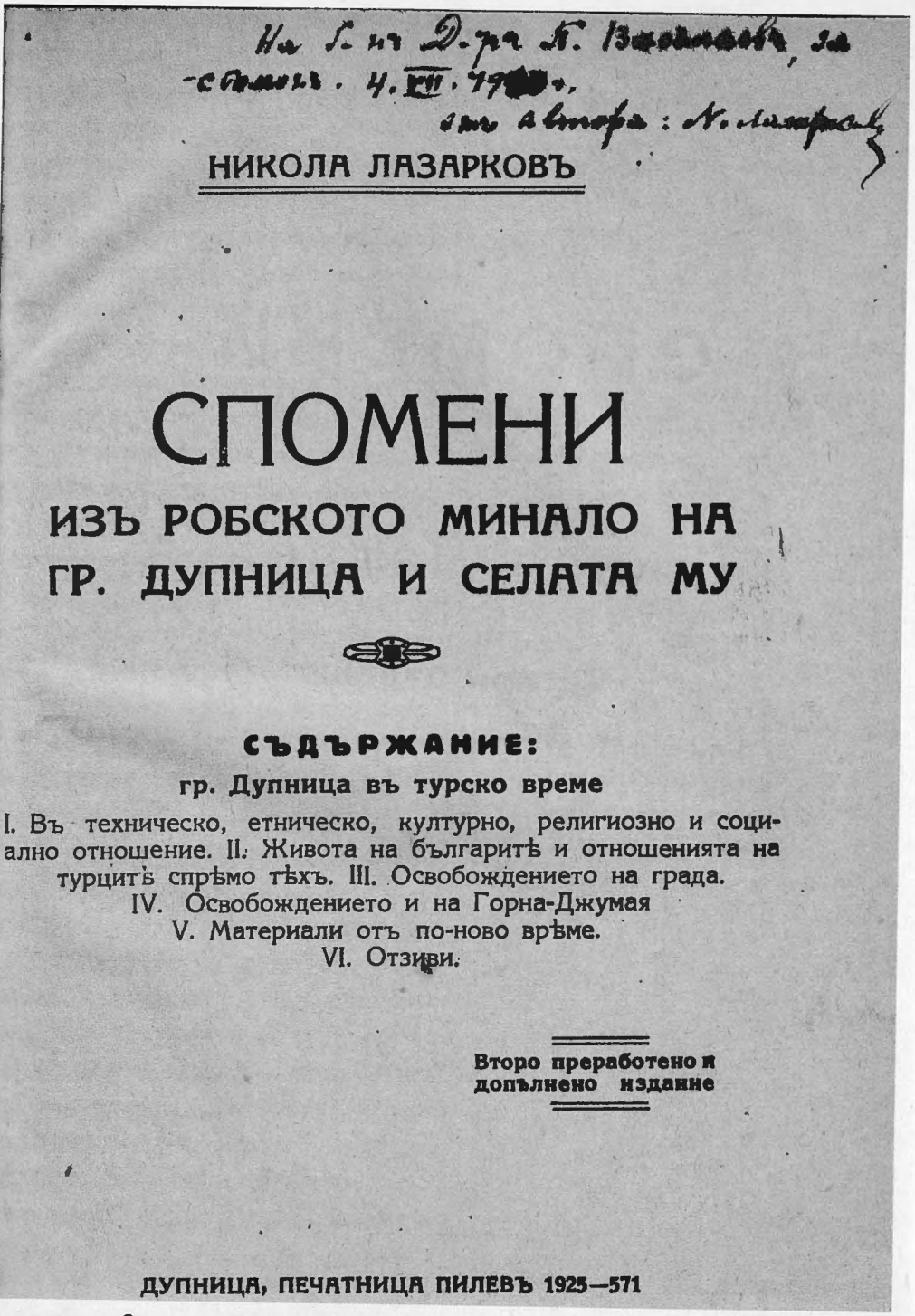
Никола Лазарков

Четири отдела:

I Състоянието на гр. Дупница в етническо, техническо, архитектурно и регулационно отношение в турско време. II. Живота на българите и отношенията на турците спремо тех. III. Освобождението на града от турското владичество и IV. Освобождението и на гр. Горна-Джумая.

гр. Дупница, 1924 год.

Първото издание на „Спомени"-те от 1924 г. с посвещение на ген. Георги Тодоров

На г-н Д-р П. Василевъ, за спомен. 4.VII.1925 г.
отъ автора: Н. Лазарковъ

НИКОЛА ЛАЗАРКОВЪ

СПОМЕНИ

ИЗЪ РОБСКОТО МИНАЛО НА ГР. ДУПНИЦА И СЕЛАТА МУ

СЪДЪРЖАНИЕ:

гр. Дупница въ турско време

I. Въ техническо, етническо, културно, религиозно и социално отношение. II. Живота на българитѣ и отношенията на турцитѣ спрѣмо тѣхъ. III. Освобождението на града.
IV. Освобождението и на Горна-Джумая
V. Материали отъ по-ново врѣме.
VI. Отзиви.

Второ преработено и допълнено издание

ДУПНИЦА, ПЕЧАТНИЦА ПИЛЕВЪ 1925—571

Второто издание на „Спомени"-те от 1925 г. с посвещение на д-р Петър Василев

Предговор

През 1924 година в град Дупница излиза от печат една малка книжка, носеща името „Спомени из робското минало на гр. Дупница“ с автор Никола Лазарков. Авторът описва, както той сам отбелязва, „състоянието на град Дупница в етническо, техническо, архитектурно и регулационно отношение в турско време, живота на българите и отношенията на турците спрямо тях, Освобождението на града от турското владичество, и Освобождението на град Горна Джумая“. Тази мемоарна книга представлява интерес от гледна точка на факта, че авторът е съвременник на повечето събития, които описва в книгата си. Освен това „Спомени“-те представляват интерес, защото описват събития, хора и сгради от един период, за който поради историческите превратности по тези земи в това време не са запазени много исторически документи и мемоарите представляват източник на интересни подробности за историята на града. Никола Лазарков рисува и изгледи от града, хора и сгради, които само можем да си представим в своето въображение, защото фотографията е била рядкост в това време, а в един къс период от време след Освобождението обликът на града се променя коренно в архитектурно и етническо отношение.

И докато описаната книга е добре известна на хората, интересуващи се от историята на град Дупница, то малко от тях знаят, че не само е претърпяла още едно допълнено издание на следващата година, а и че тези спомени имат

продължение и допълнение, което е правено от автора почти до неговата смърт. Това допълнено и продължено издание не вижда бял свят приживе на Никола Лазарков по негова воля. Заедно с ръкописа той оставя на наследниците си следното обяснение:

„Настоящата книга, състои се от 781 ръкописни страници, и е приготвена за трето издание от книгата ми „Спомени от робското минало на гр. Дупница и селата му". В нея е описано: техническото, етническото, културното, религиозното и социалното състояние на града, живота на българите по между турците, случки и събития през това време, освобождението от турското владичество, както и това на Джумаята, т.е. това, което е описано и в I и II то ми издание от горепоменатата книга, само че с по-разширено и допълнено съдържание, тая ръкописна книга, ще бъде отпечатана тъй, както е приготвена в ръкописа, без подразделяне на части. На никому не позволявам, докато не се отпачата и излезе готова за четене печатна книга, да дели от нея части, или пък да извлича от написания материал, по какъвто и да било начин и при какъвто и да било случай и да смесва тоя ми личен труд, с чужди трудове. Отпечатването може да стане в отделна и самостоятелна книга от близките ми, а и от лица и места за обществено достояние. Автора: /подпис/ Н. Лазарков, гр. Дупница, 1929 година".

В изпълнение на последната воля на Никола Лазарков наследниците му депозират ръкописите на съхранение в Дупнишката популярна банка през август 1930 година. В писмо до банката те пишат:

„Долуподписаните: Александра, Христо, Александър, Никола и Виктория Николови Лазаркови, първата съпруга, втория, третия и четвъртия синове, а петата – дъщеря на Дупнишкия гражданин Никола Д. Лазарков, който почина на 15.08. т.г., като негови наследници, в изпълнение на предсмъртното му завещание, тук приложено, имаме чест да Ви предадем на хранене саморъчното му писмо, адресирано до почитаемата Ви банка заедно с цитираните в него две връзки ръкописи, първата, състояща се от 547 написани страници, а втората от 338 такива страници, или всичко 885 страници готов материал за отпечатване под заглавие: „Спомени от преди и след Освобождението – трето допълнено издание" от книгата му „Спомени из робското минало на гр. Дупница и селата му". Заедно с поместеното писмо и ръкописите на покойния внасяме Ви от същия покойник и сумата 10 000 десет хиляди лева, които да послужат за фонд „Ръкописи" за отпечатване на поменатия ръкопис след 10 десет години от днес, в целост /в един том/, без каквито и да било съкращения и отделни части, без никакви извлечения от него, без никакви изменения и допълнения и смесвания с чужд материал, а да

бъде отпечатан и издаден като собствен труд на автора му. Както ще видите от писмото на покойния, последния желае щото с основаването на фонда „Ръкописи" с подарената от него сума 10 000 десет хиляди лева, най-рано след 10 десет години от днес, когато фонда ще нарастне и бъде достатъчен за целта – отпечатване на ръкописа, тогаз или некой от нас, наследниците му, или подходящо лице, или учреждение, или читалището, или самата популярна банка при подходящо време да бъде възложено отпечатването и изнасянето пред читающия свят".

Десет години по-късно, на 06 декември 1940 година наследниците на Никола Лазарков депозират в банката молба, с която същите молят отпечатването на книгата да се отложи за срок от двадесет и пет години от смъртта на автора, което било и неговото предсмъртно желание, записано в лично разпореждане от него. Освен това те смятат, че ще погазят волята на своя наследодател, който, отлагайки издаването на книгата, цели това да стане във време, в което няма да има живи участници в събитията, които описва. Така отпечатването на книгата се отлага с още петнадесет години.

Няколко години след това Дупнишката популярна банка – най-сигурното убежище на ръкописите според автора им, престава да съществува. Вярва се, че ръкописът е стоял в банката до декември 1947 година.

На 04 август 1955 година синът на Никола Лазарков – Александър, пише писмо до Българската академия на науките, в което пита каква е съдбата на ръкописа и на фонда за отпечатването му: *„Ето защо позволих си да Ви пиша, като желая до где съм жив да се интересувам за участта на ръкописа и за сумата, като с това ще считам, че съм изпълнил, колкото съм могъл, неговото желание и неговия завет".* В отговор на писмото на Александър Лазарков Академията изпраща писмо до Градския комитет на БКП в град Дупница, а заедно с писмото изпраща и ръкописите с препоръката те да бъдат предадени на съхранение в Окръжен държавен архив – Кюстендил, или Централен държавен архив – София. На 08 октомври 1955 година Градския комитет на БКП изпраща писмо до Александър Лазарков, с което го уведомява, че ръкописите са предадени на съхранение в Централния държавен архив.

През 1956 година Секретарят на Градския комитет на БКП в Дупница Никола Костурски изпраща писмо до Централния държавен архив в София, в което уведомява архива, че наследниците на Никола Лазарков желаят ръкописите да им бъдат върнати. Отговор на това писмо не последва. Не е ясно къде са отишли ръкописите, въпреки официалните писма, с които е изпратен на Централния държавен архив. Предполага се, че от Централния държавен архив тези ръкописи изчезват още на следващата година, видно от запитването

на големия български писател Димитър Димов, отправено до редакцията на вестник „Вечерни новини“ на 06 януари 1957 година. Той пише: *„Не се ли намира този ръкопис в Академията на науките – историческия отдел, където се говори, че бил изпратен, и ако е там и не ще може да се използва, да се повърне на наследниците на покойния като семеен спомен“*. В отговор до Димитър Димов от БАН отговарят, че са върнали писмото в Градския комитет на БКП в Дупница през 1955 година ...

Въпреки усилията на наследниците и на видни общественици, сред които и известния с безграничната си симпатия към Дупница Димитър Димов, следите на ръкописа след изпращането му в Държавния архив в София, се губят. Явно е, че поне в периода след демократичните промени у нас през 1989 година в Централен държавен архив такъв ръкопис не съществува. Дали той в крайна сметка е върнат на наследниците или не, и ако да, кога е станало това, не става ясно. Факт е, че след години търсене, днес най-сетне се намери възпроизведен текста на тези ръкописи и част от самите ръкописи.

„Днешните времена са също така все още бурни и неспокойни, обществото е напрегнато и залисано в съвършено други области и най-малко подходящ момент за издаването и печатането на такива материали е днешното време...“. Тези думи са написани не сега, а през 1940 година от наследниците на Никола Лазарков в молбата до Популярната банка, с която искат да отложат издаването на книгата. Но те с много по-голяма сила важат и днес. Въпреки това ние сме твърдо убедени, че с издаването на настоящата книга изпълняваме желанието на Никола Лазарков „подходящо лице или учреждение“ да издаде „като собствен труд на автора му“, „без никакви изменения и допълнения“ неговите ръкописи. И по-важното от завета на Лазарков – „да стане обществено достояние“ и „изнасянето пред читающия свят“, е изпълнено с издаването на настоящата книга. Като част от обществеността в Дупница възприемаме това начинание като изпълнение волята и продължаване желанието на автора, като увенчаване с успех дългогодишните усилия на неговите наследници за издаването на „Спомени“-те.

17 декември 2013 г.
гр. Дупница
Орлин Тодоров

Животоописанието ми

Няма записано кога съм роден. Пък и не можах да намеря някой, за да ми каже. Но предполагам да съм роден или в края на 1857 година, или в началото на 1858 година. Баща ми се казваше Димитър и беше шивач на дрехи. Напоследък бе клисар в църквата „Св. Богорица". Майка ми Елена се занимаваше с домакинската работа. Те бяха бедни, но почтени хора. Първото им дете бях аз. Подире ми се родиха още едно мъжко – Георги и две женски – Марика и Анатолия.

На седемгодишна възраст ме дадоха на училище. Заведоха ме учителите Дим. Н. Чюков и Никола Я. Чомаков с всички ученици от училището. По обичая тогава, баща ми бе купил и на всеки ученик се раздаде по едно симидено колаче. Подир четири – пет години – бях отишъл на училище – майка ми, а подир нея – баща ми, па и братчето ми Георги, заболяха от тифус. Майка ми се попридигна, а аз и сестричето ми Анатолия, защото сестричето ми Марика, още като бе на година се бе поминало, не заболяхме. И тъй, що можехме – помагахме на заболелите.

След смъртта на баща ми голяма сиромашия настъпи в къщата ни. Майка ми се мъчеше с плетене чорапи, тъкане пояси, бала, които даваше на по-стари жени, та продаваха в пазара, защото по това време считаше се за много срамотно по-млада жена да излиза и ходи по чаршията. Но тази работа на майка ми далеч не докарваше нужната ни ежедневна прехрана. Често пъти някои дни пре-

карвахме гладни. Аз продължавах да ходя на училище. Но много се измъчвах и от туй, че нямах пари да си купувам учебници, та повечето преписвах уроците си с ръка на бели листове от учебниците на другарите си. Така е голяма мъка, но аз изкарах наедно с другите трети клас, който имаше тогава училището ни. След като свършихме изпита от тоя клас, учителят Д. Н. Чюков ни каза, че за учениците от тоя клас имаше, за по-нататък, тук – няма. Който обаче иска да продължава и има средства, може да отиде или в София, или пък другаде, където има по – горни класове. От другарите ми само двама направиха това – Хр. Г. Меджидиев, който отиде в Пловдив и Хр. Ст. Грънчаров – в Русчук, а оттам – в Сърбия. А всички останали отидохме на занаят. Когато да се сбогувам с учителя си Д. Н. Чюков, доближих до него и се разплаках, а той ми каза: „Ти с много голяма сиромашия се учи при мен. Аз те много обичах, защото бе трудолюбив и прилежен ученик и с добро поведение. Зная, че нямаш средства да продължаваш учението си, затова, като отидеш на занаят, слушай и почитай майстора си и се труди също тъй, както и при мен в училището, за да изучиш занаят. Бог няма да те остави. Той ще ти отреди бъдеще. Само се пази от лоши работи". И като положи ръката си на главата ми, добави: „Нека Бог да ти помага. Аз се разделям с теб като с мое дете". Целувах му ръка и си тръгнах с плач от жал за раздялата от него и от училището.

По това време някои от роднините, поради голямата немотия, която прекарвахме, съгласиха майка ми да постъпи в брак за втори път в село Бобошево, за някой си Хр. Страшников, почти на възрастта на баща ми. Макар да не бе толкова състоятелен в материално отношение, той бе много добър по душа. При него заведе и сестричето ми Анатолия, която вече бе на пет – шест години. Тоя човек, понеже бил нещастен, както с първата си жена, която била постоянно болникава, но и с добитите от нея две деца – мъжко и женско – бе много доволен от майка ми и я третираше с особена вежливост и внимание. Той много обикна и мен. Но за нещастие, подир четири години живот с нея, тя се разболя и в твърде късо време се помина.

Аз учех занаят – шивач на чохени дрехи със златна прежда везани, каквито по това време носеха турците. Трета година бе, откакто бях постъпил. Първите две години престоях в майсторите Димо Каракостов и третата година постъпих в Щерю Янакиев – цинцари от село Крушево, Битолско. Бидейки в последния майстор, един ден, около обяд, дойде човек от Бобошево, изпратен от страна на отчув ми, да ми обади, че майка ми починала. Веднага станах от работата си и заедно с човека тръгнах. Около три часа по пладне, летен ден, стигнах в селото. Майка ми бяха занели в църквата и тъкмо свършваха опяването й, аз стигнах и

се простих и я помолих да ми прости, че не съм имал възможност в последните ѝ минути приживе с нещо да ѝ помогна. На следващия ден, след погребението ѝ, отчув ми прибра в два чувала някои майчини неща, натовари ги на коня си и двамата със сестричето ми ни придружи в града. Стовари чувалите с нещата в двора на къщичката, която имахме от нашия баща, сбогува се с нас и си замина. Ние със сестричето ми се прибрахме в къщичката, аз що можех отвън принасях, а пък то, що можеше вкъщи – вършеше.

Обаче, по това време, вече бяха настъпили вълненията от движенията, които бяха станали в Северна България. Започна се войната с Черна гора. Отвори се война и помежду турци и сърби. Турците нахлуха в сръбска територия и превзеха няколко града. Не се мина много и русите обявиха война на турците. И положението в турската държава се много разбърка. Стана много тежко за българите в турските власти. Почнаха да текат турски бежанци – мохаджири от северните краища на България. Русите минаха Дунава и настъпват насам. А бежанците все текат и текат. Между многото къщи, из които опразниха българите, бе и нашата къщичка. Във всички напълниха мохаджири, а българите от изпразнените къщи сместиха при семействата в други български къщи. Нас, заедно с чичовото ми семейство, ни приютиха в къщата на Саве – кръчмарина, която се намира и сега до самия Бегов мост. Двете семейства – ние със сестричето ми и това на чича ми, се събрахме в една стая, а почти цялата ни покъщнина бяхме затворили в зимника на чичовата ми къща. Нещо след месец, от къщата на Савете – кръчмаря бяхме преместени в къщата на дяда Василия Тенкин, недалеч от самите наши къщи.

Но в това време, освен другите неволи, тежеше и неволята, че трябва и да се яде. Което, макар и с опасение, ме принуди да се сдружа с един мой връстник – Станке Лямпаров, и да наемем дюкян, в който с триста – четиристотин гроша наредихме бакалски стоки. Ако и малко сточица в дюкяна, но виждахме, че ще може да увеличим оборота си. Обаче, не се минаха нито двадесет дни, турските войски, които бягаха от София, един ден нахлуха в града и чаршията се разбърка, дюкяните се изпочупиха, стоките – изпоразграбиха, и ние с другаря ми се лишихме от всичко това, което бяхме турнали в дюкяна. Тия дни, докато стоя войската, бяха особено тежки за българското население, но не бяха леки и за турското население, на което предстоеше бягане.

На 2 януари 1879 година руските войски дойдоха. Разквартируваха ги по къщята. В нашата къща турнаха двама пехотинци. Ние със сестричето ми я посметохме и почистихме и се прибрахме при гостите ни. Мохаджирите, както и местните турци, бяха избягали. С дохождането на руските войски наредиха се

власт, настаниха се учреждения. Аз хванах един дюлгерин и поправих дюкяна, който имаме и днес, и с един другар – Ив. Латин, който подир ми стана и шура, наредихме бакалница. Капиталът ни беше по двеста гроша, но в продължение на осем – девет месеца увеличихме го на около петнадесет – шестнадесет хиляди гроша (три хиляди лева). Вместо да продължаваме да упражняваме тая работа, ние, по желанието и внушението на другиго едного, купихме овце и вместо печалба ние претърпяхме загуба и работата ни се побърка. Аз се бях току и оженил и се намерих в големи затруднения. Поради сестричето ми бях освободен от военна служба. И тъкмо се чудех каква работа да заловя, ето че секретарят на Окръжния съд ме покани за писар в него. Прослужих два месеца. Понеже ми платиха по тридесет лева месечно, напуснах и се повърнах наново в дюкяна, който шура ми Ив. Латин продължаваше да държи. На една страна в него поставих маса и почнах да пиша прошения и други писмени работи на хората до учрежденията. От това добивах по сто и петдесет – двеста месечно. Обаче, след седем – осем месеца практикуване тая работа, един ден бях повикан при околийския началник. Като влязох при него, той ми посочи едно прошение и ме попита:

– Ти ли си писал това?

– Аз. – отговорих почтително, държейки шапката в ръката си.

– Тогава, още утре ти ще дойдеш тук и ще бъдеш писар на комисията, която въвежда във владение турците в имотите им.

– Имам си дюкян, г-н началник, и в него си работя, не ми е възможно да го напусна.

– Ще затворя дюкяна ти и ще ти забраня да пишеш. Мен трябват хора, затова още утре ти трябва да бъдеш в канцеларията на комисията.

Окръжният началник беше от град Свищов, казваше се Дим. Манолов и той бе и председател на тая комисия. Канцеларията му бе в зданието, именуемо „Каргалийски конак“ – сега училището „Пансиона“, долният етаж служеше за канцелария, а горният – за живеене семейството на началника.

И тъй, нямаше какво – подчиних се – на сутринта отидох на работа за писар във Временната специална комисия по въдворяване на турците във владение в недвижимите им имоти. Месечната заплата бе по седемдесет лева. След девет месеца работа комисията бе закрита и делата ѝ се предадоха на Окръжния съд, дето и работата ѝ се прехвърли.

Не мина много, откак напуснах комисията, поканиха ме за подсекретар в Общинското управление (тогава Градски съвет), където до началото на 1885 година служех на тая работа, а след това ме назначиха общински бирник за общинското счетоводство и за държавните данъци. Заплатата ми бе достигнала

Книжарницата. От ляво на дясно: Александър Николов Лазарков, Борис Александров Лазарков, Никола Николов Лазарков

до сто и тридесет лева месечно. През това време можах да си скътам и си купих къщата за хиляда и двеста лева, а дюкяна – за хиляда лева, макар и да живеех при твърде голяма оскъдност.

На 17 февруари 1895 година по подаване оставка бях уведомен от бирничеството. Ипотекирах и къщата, и дюкяна в Б. И. Банка, взех две хиляди лева и с тях станах съдружник с Никола Г. Шейтанов на книжарницата му. Едновременно имахме предприятие за доставка на дъбови траверси от манастирската гора за железопътната линия София – Роман, която се строеше от братя Балабанови. След две години, по мое искане, се разделихме с Н. Г. Шейтанов, въпреки неговото силно нежелание. Той си замина на собствения си дюкян, а аз останах на своя, при капитал нещо на около четири хиляди и петстотин лева.

Трите ми деца отиваха на училище. Най-голямото – Христо, като свърши пети клас, отиде ученик в ТП Станция. Средният ми син – Александър, като свърши трети клас, остана при мен в книжарницата. Не продължих да ги уча по-нататък, защото се страхувах, че ще похарча тия, които имам и с тях поддържам дюкяна и после не ще имам с какво да живея.

По това време бях избран за кмет на града и с указ № 501 от 19 октомври 1899 година последва утвърждението ми за такъв. Бях принуден и малкия ми син – Никола, който не беше завършил трети клас, да го спра

от понататъшно продължаване учението си и да остане на дюкяна при брат си Александър, а аз поех управлението на кметството. След единадесетмесечно кметуване, подадох си оставката по здравословни причини. На 25 юли 1900 година последва указ № 213 с дата 14 юли, същата година, за приемане оставката и уволнението ми, и аз предадох кметството. Общинският съвет се разтури. Последваха нови избори. Бях избран наново в общинския състав, в който за кмет бе избран Хр. Г. Янков, а мен възложиха да му бъда помощник. През това време успяхме да направим и шосираме цялата главна улица, да се довърши и утвърди плана на града, да се направят двете казарми за войските.

Александра (Санда) Христова Латина – Лазаркова

При следващите избори успя листата на Демократическата партия и кметството се завзе от Крум Г. Чапрашъков. През негово време се направиха чешмите.

През 1906 година, с писмо от Министерството на финансите № 5352, ме назначиха за помощник държавен котрольор в градското Държавно контрольорство. А с телеграма № 12738 от 11 септември 1907 година ме назначиха за Държавен контрольор. На 22 декември 1907 година се закри контрольорството и сметките се предадоха в Б. Н. Банка.

В 1912 година започна се Балканската война. Синът ми Христо е началник на ТП Станция в село Бобошево, а другите ми двама синове работят на книжарницата. Прогласи се мобилизацията. Книжарницата се затвори и синовете ми тръгнаха. Александър – за София в Седма пионерна дружина, а Никола – в Четиринадесети македонски полк. Мен през същата нощ от Реквизиционната комисия извикаха и ми възложиха да завеждам склад с дърва и каменни въглища.

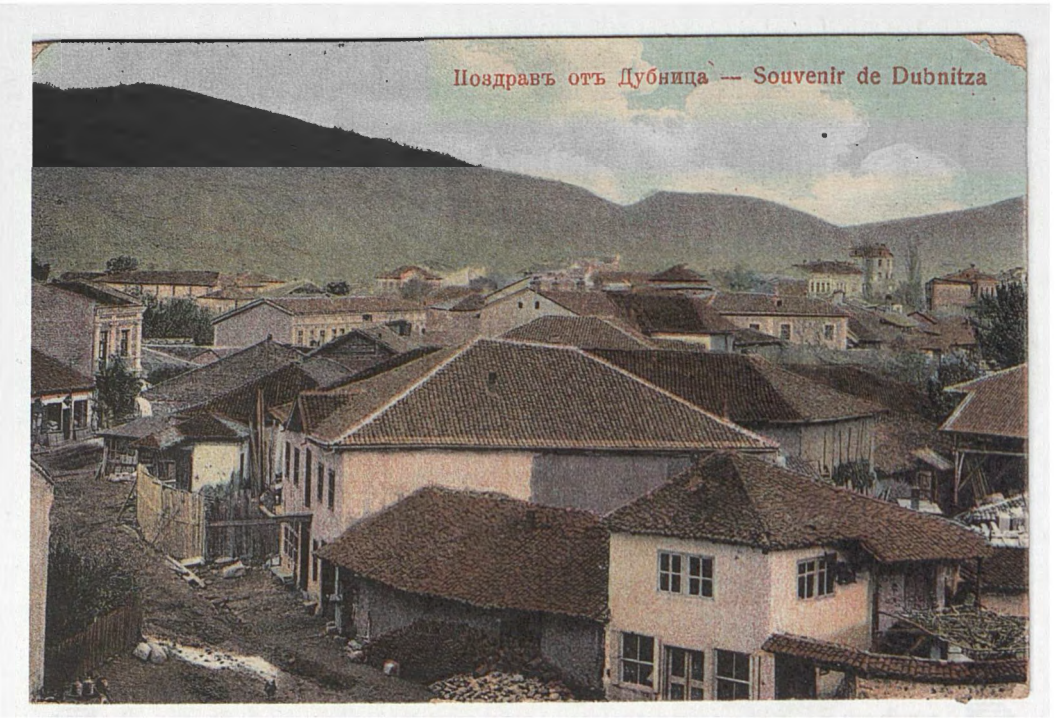
Прекрати се войната с турците в 1913 година и се захвана със сърбите. Синът ми Христо, който вървеше с войските към Солун, беше се спрял в София,

Не забравяйте и предпочитайте
най-старата КНИЖАРНИЦА на
БРАТЯ Н. ЛАЗАРКОВИ
ДУПНИЦА телеф. № 65
При тѣхъ ще намѣрите най-доброкачествени и на най-износни цени канцеларски материали, общински формуляри, ученически пособия и помагала, учебници, прочитни книги, цвѣтни илюстровани картички, изгледи отъ величествена Рила и околностьта, пишущи машини, прѣсни фотографически материали, тоалетни принадлежности и детски играчки

Реклама на книжарницата на братя Лазаркови

при откриване войната със сърбите, при нахълтване на гърците, които като съюзници на гърците застрашиха Сер и нашите отстъпиха към Деде Агач, други към Демир Хисар. Синът ми Христо бе с тия, които отидоха към Деде Агач и оттам, през Одрин – в София. А двамата му братя с частите си бяха заминали срещу сърбите. Настъпи катастрофата. След мира в Букурещ прибраха се у дома и тримата ми синове. Големият заболя и боледува нещо около три месеца.

В 1915 година, при откриване на общоевропейската война, синът ми Христо бе на работа в ТП Станция Джумая, а другите ми двама сина – Александър – в Седма пионерска дружина в Демирхисарско срещу гърците, а Никола – в Четиринадесети македонски полк, пак по същите места, защото тия части от войски бяха от състава на Седма рилска дивизия, която имаше разположението

Пощенска картичка, издадена от книжарница „Братя Лазаркови"

да отбранява южната граница на България, ако напоследък да замина с някои части и към Щипско и Велешко.

Мен и в това време възложиха да завеждам склад с дърва и каменни въглища. Но тоя склад не продължи много. След закриването ме назначиха за член в цензурната комисия. В нея работих нещо една и половина година. Почувствах си очите уморени, понеже работата бе много силна. Подадох оставка и отидох да завеждам кантората на Крум В. Младжов. Подир година и половина откри се клон от Банка „Отечество" в самата негова кантора. Поради това работата на Крум Младжов се зае от Дим. Х. Ташков (защото войната вече бе прекратена и по-голямата част от войниците разпуснати), а на мен възложиха касиерството на банката, на която работа нещо година и половина, т.е. до закриването на клона. Като се освободих от длъжността, не мина много, поканиха ме от архиерейското наместничество да поема завеждането на църковната свещоливница, на която работа продължавам и сега. В канцеларията й, на масата, пиша и настоящето. Синовете ми Александър и Никола заеха работата на книжарницата, а синът ми Христо бе изпратен да завежда като началник ТП Станция в град Горна Джумая, където се намира и днес.

Благодаря на Бога, че през всичкото това служене в частите на войските през цялото продължение на войната ги запази живи и здрави, а и на мен

продължи дните да доживея тоя час. Покланям му се от дълбочината на душата си, че ми помогна между другите работи да поработя и със слово, а и да напиша и довърша както настоящата, така и книгата под заглавие „В навечерието на Освобождението града ни от турското владичество", както и „Състоянието на града Дупница преди Освобождението ни от турците".

Какво ще бъде с мен в бъдеще, докъде ще се продължат дните на живота ми и в каква деятелност ще прекарам останалото време от живота си, това остава в ръцете на Великия Промислител – Бога.

При всичките ми досегашни работи, в някои от които съм угодил, а в много от тях съм и погрешил, направих и тая, че това, което с труд и пот бях придобил в недвижимости и в капитал, поделих го помежду тримата си синове и единствената ми дъщеря. Ако в това нещо съм погрешил, нека ми прощават, понеже то е станало без ни най-малкото ми желание и умисъл. Ведно с това всегдашна молитва поднасям на Бога за тяхното душеспасение и през земния им живот – мир и благоденствие. А собствено за мен, за нататък – моя надежда и бъдеще е тоя, който ме е пратил тук, ще ме вземе оттук, когато настъпи определената от него минута. Съпругата през всички дни ми бе вярна и искрена. Нека Бог я не забрави. Завършвам настоящето с молитва към Бога и благодарение за милостите му, че от пръстта ме издигна и ме води по пътища и места, където не съм очаквал. Наистина, чудни са Неговите дела!

След 15 май 1924 година писаното по „В навечерието на войната и състоянието на град Дупница в турско време" допълних с още някои нови материали и всичко това отпечатах в брошура от 107 страници, под заглавие „Спомени из робското минало на град Дупница и селата му". А през 1925 година това ми първо издание преработих и допълних и с описанието на други някои случки и събития. И така, през месец октомври, същата година, отпечатах във второ издение от 205 страници, за което редакторът на местния вестник „Народно дело"- г-н Сотир Янев, даде своята рецензия в подлистника. (Вестник „Народно дело", брой 81 от 24 октомври 1925 година)

На 1 декември, същата година, имах удар с парализация в лявата страна на тялото си. През месец март 1926 година имах вече подобрение и почнах да ставам на крака. През време на боледуването ми бях посетен – на 8 декември 1925 година – от писателя г-н Антон Страшимиров, който по покана на местния културен комитет държа сказки в салона на читалището. Като научил за книгата ми и я прочел, пожелал да види и заболелия й автор, придружен от редактора на вестник „Народно дело" и други някои граждани.

На 19 януари 1926 година – Богоявление, от военните, полицейските

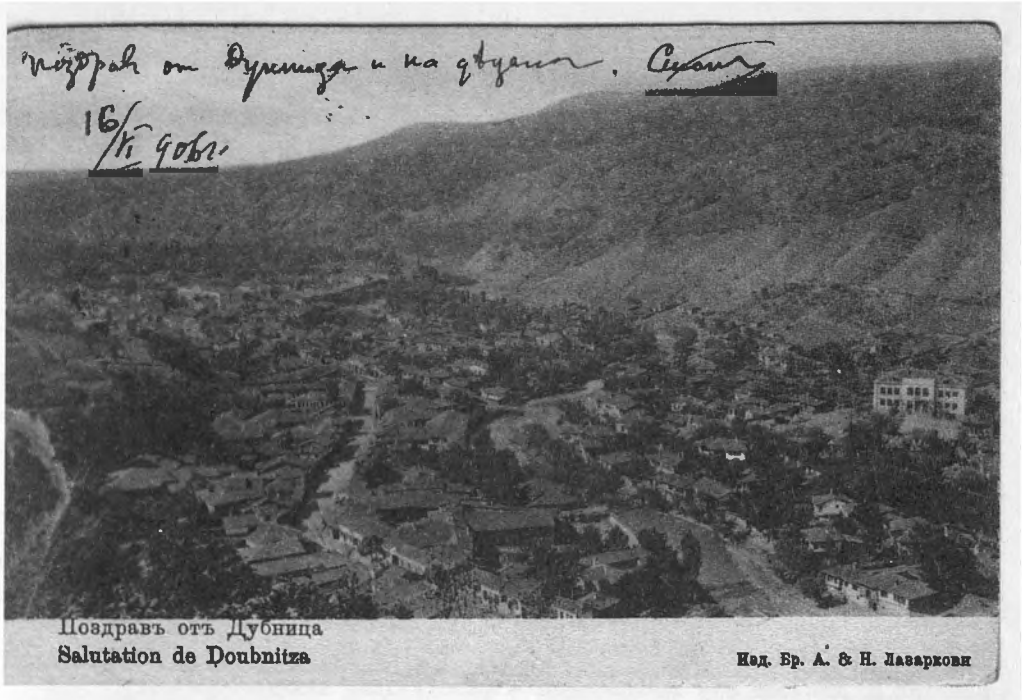
Пощенска картичка, издадена от книжарница „Братя Лазаркови"

и общинските власти, опълченското и подофицерското дружество и много граждани, току от водосвета надойдоха пред къщата ми и ми направиха овация, поради издаденото ми второ издание от книгата ми. Полковник Банковски, кмета Александър Иванов и околийския началник Славе Сърбов държаха приветствени речи. Аз им благодарих чрез вестник „Народно дело", брой 94 от 20 януари, същата година.

На 25 януари същата година депутация от страна на местното Археологическо дружество, състояща се от председателя Н. С. Додов и членовете Любен Ст. Чомаков и Асен Хр. Меджидиев (и трите учители), ми поднесе писмо № 17, с което дружеството ми съобщава, че по случай издадената ми книга ме провъзгласява за почетен член на дружеството.

На 11 март, същата година писателят Ст. Чилингиров, който тоже по покана, бе дошъл да държи сказки, като чел книгата ми, дойде у дома на лично виждане.

На 4 април, същата година, Архимандрит Софроний Протосингел на Софийския Митрополит Стефан, който бе дошъл и държа в читалищния салон проповеди, поради дейността ми в местното духовно братство и поради книгата ми, придружен от архиерейския наместник Еню Маников, ме посети у дома. Нека спомена и това, че за второто издание от книгата ми Общинският съвет гласува в бюджета си за 1925 година една сума от пет хиляди лева, срещу които

Пощенска картичка, издадена от книжарница „Братя Лазаркови"

аз пък дадох на общинската библиотека сто четиридесет и три екземпляра от книгата си.

На 14 януари 1927 година, на Св. Васили и Обрезание Господно, от страна на градската община, на полицейските, административни и военни власти и маса граждани, с военната музика начело ме приветстваха у дома ми и изказаха честитявания и благодарностите си за издадената книга по освобождението на града ни. През 1928 година в местния вестник „Светлина", брой 247 от 4 февруари, бе поместено в клише портрета ми със следните редове под него: „Дядо Никола Лазарков (по случай 70-годишнината му) – един от малцината живи, които помнят турския гнет и участвали във всеобщата народна радост при Освобождението ни. Роден през 1858 година и останал още на дванадсет – тринадесет години кръгло сираче, той се е учил в местното третокласно училище. Освободителната война го сварва осемнадесетгодишен момък, пълен с енергия и ентусиазъм, които отдава в служба на младата ни държава. Отначало той е чиновник в Окръжния съд, а по-после става бирник на общината, през 1900 година – кмет на града, държавен контрольор и пр.

Пощенска картичка, издадена от книжарница „Братя Лазаркови"

Нежен баща, добър домакин, той създаде за семейството си едно добро състояние. Силно впечатлителен, с необикновен ум, той е запазил ценни спомени за робското минало и първите години след Освобождението на града и околията. С извънредно силно развито социално чувство, с високо съзнание на дълг и писателски способности, той остави най-ценния паметник на града и околията ни – книгата „Освобождението на Дупница и околията", която претърпя две издания.

Бодър и заобиколен със симпатиите на едно хармонично семейство, той и днес, както се вижда от снимката, твори. От третата своя книга има шестстотин страници ръкопис. На дядо Никола Лазарков – първият историк на града от старата генерация, желаем здраве, сили за довършване на трудното му начинание. Петрони".

По решение на Общинския съвет, все по повод на същото, улицата срещу къщата ми (откъм къщата на Каракостов, към реката), през месец септември 1928 година наименуваха на името ми – „Никола Лазарков".

На 27 декември 1928 година сутринта, в девет часа ме посети в стаята ми Генерал М. Банковски и пожела здраве и живот.

На 1 януари 1929 година, при отпразнуването Освобождението на града, кмета Ал. Богданов с няколко души от съветниците ме посетиха у дома, приветстваха ме с празника и ми пожелаха здраве и живот.

Написал съм:

1. Статия за гробищата в град Дупница под заглавие „По належащата необходимост в град Дупница", вестник „Югозападна поща", брой 44 от 2 септември 1910 година;
2. За Гоце Делчев – подлистник във вестник „Независима Македония", брой 174 от 3 септември 1926 година;
3. За Кръсто Асенов – подлистник в същия вестник и брой;
4. По Освобождението на град Дупница – вестник „Светлина", подлистници;
5. Книгата „Разноцвет" – в ръкопис;
6. „Коледа през 1877 година" – подлистник във вестник „Светлина", брой 196 от 6 януари 1927 година;
7. За Йеромонаха дядо Йосаф – подлистник във вестник „Светлина", брой 215 от 17 юни 1927 година;
8. „Из спомените ми" – подлистник във вестник „Светлина", брой 301 от 5 юни 1929 година;
9. „Освобождението на град Дупница" – подлистник във вестник „Светлина", брой 244 от 2 януари 1928 година;
10. Книгата „Спомени из робското минало на град Дупница и селата му", издание Първо от 107 страници;
11. Книгата „Спомени из робското минало на град Дупница и селата му", издание Второ от 207 страници;
12. Книгата „Град Дупница преди и след Освобождението", издание Трето – още в ръкопис;
13. За Яне Сандански и аферата Мис Стон – в ръкопис;
14. „2-ри януари 1877 година" – подлистник във вестник „Светлина", брой 244 от 2 януари 1929 година;
15. „За турчина Бекир ефенди Зулфикяров" – подлистник във вестник „Светлина", брой 218 от 18 юли 1927 година.

гр. Дупница
Н. Лазарков
1929 г.

Предговор

за третото издание

В първото и второто, особено в последното издание от книгата ми – „Спомени из робското минало на град Дупница и селата му" – е описано техническото, етническото, културното, религиозното и социалното състояние на града, живота на българите помежду турците, случките и събитията, освобождението му от турско владичество и освобождението на Джумаята. И при все че това ми описание и да бъде несъвършено и конспективно, предвид че от деня на Освобождението ни, и до днес, като първо с изнасяне и предаване на тия подробности от преживяното минало, бе посрещнато с доста голяма благосклонност от страна на съгражданите ни, а от някои и с насърчителни устни и писмени отзиви. Освен писмените отзиви, които са печатани накрая на книгата, се направи и следното – отцепиха се пет хиляди лева от общинската каса за подпомагане на отпечатването на второто издание; на Богоявление сутринта (1926 година), след водосвета при реката, от кметството, начело с кмета Александър Иванов, околийския началник Славе Сърбов, с полицейската стража в ред, началника на гарнизона – полковник М. Банковски с рота войници, членовете от поборническото дружество, от културните и еснафски съдружения и множество граждани, с военната музика – се направи пред дома на автора импозантна овация, а впоследствие на негово име се наименува и улицата. А това ме доведе до убеждението, че тоя ми скромен труд, макар и при такъв

един несъвършен и конспективен характер, не само че не е бил ненавременен и напразен, а наопаки – желан исторически принос за града. А като така, ми се видя и за нужно да бъде по – разпростряно и допълнено с още някои данни и факти, които са в паметта ми, за да се представи и поясни по-пълно и по-подробно преживяното от нашите бащи, деди и прадеди, робско минало. Ето защо, въпреки разстроеното ми здравословно състояние, аз продължих тая си работа с написване на туй трето издание, в което, не само описаното в двете ми по – предни такива, с по-пълни и разширени подробности и там – сам стилистични поправки, в него вместих – но, и с други нови и неотбелязани в тях и преживени през същото минало и по-после, случки и събития допълних. Но, ако и така разширено и уголемено това ми издание – нека и тук повторя, че и то няма претенцията за пълна и завършена история на града, а само като материал за такова.

гр. Дупница, 1929 г.
Н. Лазарков

Отдел Първи
Дупница преди Освобождението
(В техническо, етническо, културно, религиозно и социално отношение)

Местоположение, къщи и народонаселение

В края на 1877 година, преди съгражданите ни турци да напускат града поради нашествието на освободителните Руски войски, той – градът ни, имаше същото месторазположение, при което се намира и в днешно време. Само че

Чаршийската улица

Улица в махалата Хисарлъка

населението, както и къщите му, количествено бяха по-малко и последните – и в техническо, и в регулационно отношение, съвършено другояче. В днешни дни, самите хора от тогавашно време, едва ли биха могли да си спомнят и представят тогавашната улична регулация, техническата и архитектурната му физиономия.

Броят на къщите по това време се свеждаше на около хиляда четиристотин и петдесет (в първото и второто издание са показани само останалите здрави къщи след Освобождението), а числеността на населението – на около шест хиляди и осемстотин – седем хиляди души. Състоящо се от турци, българи, евреи, цинцари, гърци и цигани. От тях, като численост, турците съставляваха две трети, българите – една трета, евреите – една двадесета, около сто души – цигани и петнадесет – двадесет семейства цинцари и гърци.

И тогава градът бе разделен на участъци, а участъците – на махали. Чаршийска улица бе същата, която е и днес – правата улица. Къщите – повечето бяха едноетажни, паянтови и със сурови керпичи, без линия и план. Строг технически надзор или някаква планомерна метода по строежа от страна на властите не се упражняваше. Това зависеше от вкуса и опитността на стопанина

или на майстора – строител. А в регулационно отношение – често пъти от бея или ефендията. Също така и дюкяните из чаршийската улица бяха повечето едноетажни, паянтови, ниски, с дълги стрехи отпред и с дървени кепенци. Осветление имаше само из чаршийската улица, и то преди да излезе газта и газената лампа – с лоени свещи, поставени в обикновени тенекиени фенери, набучени на дървени стълбове и раздалечени от по на сто – сто и петдесет метра един от друг.

Както осветлението, така и пазенето на чаршийската улица, бе поверено на особни служители турци, наречени „пазванти", които имаха отделни участъци и на които възнаграждението се плащаше направо от дюкянджийте, макар че тия служители бяха под ведомството на Градския съвет – Беледието, отдето се поддържаше и осветлението. А пазенето на целия град бе в службата на полицейската стража – заптиите. Нощните пазачи от тая стража именуваха „колджии". Вечер, от два часа по турски, ходенето по улицата без фенер бе забранено. Непознатите на патрулите биваха залавяни и закарвани в конака – полицейското управление, и там, ако се намереше някой познат – биваха освободени. В противен случай – престоеха до сутринта в участъка.

Населението по народности, бе заселено: от мостовете над града до сегашното здание на Никола Кузманов в Николаевското отделение, и до оброчището „Св. Архангел Михаил" на мястото, на което сега се намира зданието на Девическата гимназия, с изключение на десетина цигански и пет – шест турски къщи – Горната махала, останалото бе все български къщи. От къщата на Сотир Димитров – арнаутина – в сегашното Самуилово отделение, склада на съединените тютюневи фабрики, къщата на Иван Д. Керянов, нагоре до нивите и ливадите и до местността „Конския пазар", при къщата на братя Покровнишки, с изключение на петнадесет – шестнадесет турски къщи и такова число цигански, както и в махалата Мърджина, от къщата на Вукаил Стойов, по двете страни на чаршийската улица, до Еврейските гробища, накъм Карабиючкия мост и нагоре по улиците, с изключение на няколко турски къщи по тая махала – другите бяха все български къщи. Компактното българско население бе главно в махалите Хисарлъка и Вароша, а по сегашни наименования – Александровското и Николаевското отделения. Затова и в тия местности се намираха църквите, училищата и гробищата. Но и там, в тия махали, животът на българското население се чувстваше някак по-свободен и по-запазен.

Турското население заемаше местността от Тодоровия мост, дясната страна на реката, до сегашната къща на Васил К. Доцин. След туй – от Девическата гимназия, тогава площад „Св. Архангел Михаил", в дясно надолу до

реката и покрай нея и рида, до еврейския каменен мост. След туй – от Беговия мост надолу, от лявата страна на реката, до коритото на река Бистрица, нагоре до края на Бешика и надолу – до зданието на съединените тютюневи фабрики, от площада на конския пазар, къщата на братя Покровнишки, към църквата „Св. Георги", към Синджирлийския мост и накъм училището „Отец Паисий", с изключение там – сам на няколко български, а и в циганската махала – на цигански къщя, всичката тая площ беше заета с турски къщя. Или с други думи – всичката централна равнина бе турски махали и най- гъсто населена. Тук бяха къщята на най-богатите турци, па и зданията на държавните и обществени турски учреждения.

Еврейското население бе в местността, където са къщята му и сега – в Еврейската махала, а после преименувана Самуилово отделение. Само че тогава къщята му бяха по-малко.

Циганското население, в компактната си маса, бе в Борисовото отделение – тогава циганска махала, и то главно при къщята на покойните Георги Лобутов и Христо Пипката и там – сам по краищата на града.

А пък гръцките и цигански семейства се намираха разнесени помежду къщята на българското население в Александровското и Николаевското отделения.

Още току-що турците напуснали града, голяма част от българското население, а и някои еврейски семейства побързаха и се настаниха в техни, турски къщя, при мисълта, че ако не им се подари от властта, то поне, когато се продават, да могат по-лесно да си ги купят. И тия къщя се запазиха здрави. А онези, които останаха празни, почти рядко някоя от тях, остана ненарушена. От една страна – руските войници за кухните и отопление на квартирите си, а от друга страна – самото население нощя събаряше и материала пренасяше по домовете си, докато властта тури ръка и всичко остана под разположението ѝ.

Междупървитеработинабългарскатаобщинскавластпоблагоустройството бе да разпредели града на участъци и да ги наименува с български наименования. И тъй Горната махала – от турското ѝ име Тахта махала, я наименува Орлинско отделение – на името на началника на руските войски майор Орлински, който с ескадрона си най първо влезе в града. Хисарлъка, което на турски значи „крепост", наименува Александровско отделение – на името на царя – Освободителя. Вароша – Кебир варош махале-си, наименува Николаевско отделение – на името на царския брат. Еврейската махала – от Яхуди махале си, преименува Самуилово отделение – на името на българския цар Самуила. Средната част на града, поради това, че учрежденията се намираха в нея – наименува Полицейско

отделение. Циганската махала – Читакли махле – си, с придадени към нея други махали, наименува Борисово отделение – на името на българския цар Бориса. Цялата част, която се казваше Мърджина, наименува Крумово отделение – на името на българския цар Крума. А Бешика, обаче, не зная по кои причини, си запази същото наименование, което на турски значи „люлка". И така, при тия разпределения и нови наименования, наредиха се и табелки от зелена ламарина и върху тях, с бяла боя написани наименованията, се очерта разграничението на участъците. Също с такива табелки, само че по-малък формат, се номерираха и всички здания, съществуващи из тия нови градски участъци. И тъй, постепенно, постепенно, почна да се нарежда и украсява града.

Нека, обаче, да отбележа, че макар общинските съвети и да действаха по един най-предан и безкористен начин по благоустройството на града, но до 1900 година, при всичката им безукоризнена дейност, може да се каже, че техническата промяна не вървеше така бързо. Резултатите от желаното творчество, едва току тук – там се бяха проявили. Причините за това бяха много. Но най-главните бяха:

1) Бюджетните средства на общината бяха много слаби (за първите две – три години бюджетите бяха четиринадесет – осемнадесет хиляди лева, а заплатата на кмета – сто и двадесет – сто и петдесет лева месечно);

2) Като пограничен град, който постоянно бе в тревога от непрестанните вълнения току оттатък него и честите стълкновения на самата граница, живота на населението бе неспокоен, а като така и нямаше свобода да се впусне в по-големи рискове в търговията, да развие икономическото си и стопанственно състояние, а и по отношение преустройството и подновяване на жилищата си в по-модерно техническо и естетическо състояние, и едновременно с това да се почувствува промяна и във физиономията и на града. От 1900 година обаче, с дохождането войски на постоянен гарнизон, страха откъм границата като че ли изчезна, настъпи едно интензивно оживление почти по всички линии на икономическия и стопанствен живот, неизключая подновяването на старите и в строенето на нови, по-солидни и технически по-красиви постройки.

Управление

В административно отношение града бе под Софийски санджак, управлението му се състоеще от следните учреждения:

1) Хюкюмат – Административна полицейска власт;
2) Беледие – Градско – общинска власт;

3) Моахакеме – Съдилище;
4) Тапиджия – Нотариус;
5) Молмюдури – Финансово управление;
6) Сандък – Еминин – Ковчежничество;
7) Гюмрук хане – Акцизно управление;
8) Балкан мемури – Горско управление;
9) Менафие Сандък – Земеделческа каса;
10) Етим сандък – Сиротска каса.

(Всичките тия учреждения, освен Съдилището и Акцизното управление, се помещаваха в зданието, именуемо „Конака" в Полицейското отделение)

1. Хюкюмат – Полицейско-административно управление, начело с каймакамин – околийски началник, който имаше помощник – юзбашия, и двамата, назначавани от Министерството на вътрешните работи – „назарети духалие". Юзбашията се подпомагаше от един полицейски пристав, трима чауши – старши и известно число конни и пеши заптии – младши стражари. За писмената работа при каймакамина имаше секретар – терарак кятип, един кятип – писар и за другата работа – разсилен. При каймакамина периодично се събираше съвет – „идаре мездлиш", който се занимаваше с работите на каазата (околията). Тоя съвет се състоеше от двама видни турци по избор от техните си, един българин – избран от българската община, и един евреин – избран от евреите. Каазата, състояща се от селата, които има сега, включително Клисура и Чупетлово, без селата Овчарци, Горна баня, Сапарево и Гюргево, които бяха под Самоков.

Каймакамина и юзбашията, освен работата по административно-полицейската служба, имаха право да разглеждат и решават, при една опростотворена съдебно-административна процедура, спорове и оплаквания от различно естество. Оплакващият се оплакваше до юзбашията, отдето срещу един грош (двадесет стотинки), му се даваше мухур – печат на едно билетче и той – оплакващият, самичък го занасяше и пред свидетели предаваше на лицето, срещу което се оплакваше. Това последното бе длъжно незабавно да се представи в учреждението, откъдето е мухярят – печата. Не ще ли да се яви сам – заптие го докарва. И освен плесниците по врата, сполиташе го затвор или пък парична глоба.

И тъй, тъжител и ответник се представяха пред юзбашията на обяснение. Спогодеха ли се – спорът се приключеше. Инак тъй се решава – или с клетва, или със свидетели. Ако работата е за биене – виновния, освен глоба, наказваха и със затвор. Ако ли оплакването е за взимане, а длъжникът, в същото време,

не е в състояние да заплати, представя поръчител и му се дава срок. Не се ли изпълни до срока и последния не му се продължи, дължимата сума взимат от поръчителя. Ако ли и последният няма да плати, натикват ги в затвора. Това се върши при юзбашията. Но последния, видеше ли, че спора излиза извън неговата компетентност, праща страните или при каймакамина, или при кадията. При последния правото на страните се отъждествяваше с илям – писмено решение, което отподир полицейската власт изпълнява.

Нека отбележа едно обстоятелство, което не ще да е без значение за днешно време, а именно, че помежду хората като че ли имаше по-дълбока искреност и по-голяма търпимост, затова и споровете се завършваха повечето по миролюбив начин. Па освен това и доверието бе по-силно. Сделките по вземанията и даванията ставаха на честна дума. Не бе на мода нито полицата, нито записа. Заимодавец и длъжник не искаха нито да ги види, нито да ги знае, дори трето лице. Но затова пък непостоянните и непочтените се зле презираха. Днес тия добродетели са по-отслабнали и се таксуват съвременно, с други разбирания.

2. Беледие – Градско общинско управление. То се състоеше от един реиз – председател и седем души членове – четирима турци, двама българи и един евреин, избирани по един особен начин. Членовете се казваха „беледие – азалари" или „беледие – мездличи". За писмената работа имаше секретар и няколко души агенти за по града. А пък мухтарите махленски (кабзималите – бирниците) бяха като помощници за уредбата на махалите. Осветлението на улиците, пожарната команда, градския лекар, чистотата на града, надзора върху постройките, чешмите, мостовете, прибирането на налозите кап – парасъ (кръвнина), правото за продаване едър добитък – серги парасъ, таксите за продаване на сергия по чаршията, кантарината и кринината – всичко това бе в правата на Беледието.

3. Моахкеме – Съдилище. То бе като днешното наше мирово съдилище. Съдията бе уляма – духовно лице, свършило духовна академия и шерията (постановленията на Корана) в Цариград, и се казваше Кади ефенди. При него заседаваха един турчин, един християнин и един евреин. В тоя състав се разглеждаха постъпилите подсъдни граждански и углавни дела и се издаваха илями – присъди писмени, които се изпълняваха от полицейската власт. Писмената работа извършваше чиновник – тоже улям, и един писар. В тая канцелария се изслушваха и продажбите на покритите недвижими имоти и се издаваха ръкописни листове на дебела книга (варака), наричани „худжети". А за продажбата на непокритите недвижими имоти имаше друг чиновник – тапиджия (нотариус) и той описваше тия имоти в листове – „илми хабери", и след като

тия последните се подпишеха от каймакамина и мал – мюдури, изпращаха се на тефтер – хането в Цариград и оттам се издаваха „тату сенедлери“ за право на владение „езран мирие“ (държавна земя).

4. Мал – мюдури – Финансово управление. Началникът на това учреждение боравеше с определяне и събране на данъците. В помощ имаше няколко по-нисши чиновници – „кър – сердари“ – нещо като някогашните наши финансови нагледници, от които всеки един имаше свой участък от по няколко села в каазата и се грижеше за навременното събиране и внасяне на данъците.

5. Сандък – Емини – Ковчежничество. То бе в същото учреждение, където се помещаваше финансовия чиновник – мал – мюдури. В ковчежничеството, чрез махленските бирници – кабзималите в града (а кабзимали – бирници на Горната махала бяха Димитър К. Цинцаро, а след него Васил Бобаро. За Хисарлъка – Димитър Палчев и Дим. Марко. За Вароша – Ник. Димитров. За Цинцарската махала – Вас. Стоянов. За Мърджина – Алеко Лазов и Никола Дренски), а чрез коджабашийте – кметовете в селата, се внасяха събраните държавни данъци. Службата „ковчежник“ от по-рано се е давала на християни срещу гаранция. Понеже мнозина са се опропастявали материално и с излежаване по затворите, поради слабата си подготовка и забъркване на сметките си, затова правото на християните било суспендирано и на мястото им почнали да назначават турци.

6. Гюмрук хане – Акцизно управление. То бе по тютюна и спиртните пития. Състоеше се от един чиновник – гюмрук – мемури (гюмрукчия) и няколко старши и младши акцизни стражари. За продажбата на тютюна и спиртните питиета се издаваха тескерета и при все че сумата за тая патента и да не бе голяма, пак обаче се контрабандираше и често ставаха престрелки със стражарите. Помещението на това учреждение бе на мястото, на което се намира понастоящем зданието на наследниците на покойния Мано Янчов – грънчар – току срещу зданието „Военен клуб“.

7. Балкан мемури – Горско управление. Това управление бе създадено наскоро преди Освобождението. Обаче надзора му върху горите не бе тъй строг.

8. Менафис сандък – Земледелческа каса. Учреждение за подпомагане развитието на земледелието и земледелците с евтин кредит. Тая каса се състоеше от реиз – председател, писар и касиер. Първите двама – турци, а последния – българин. Такъв преди Освобождението бе съгражданина ни Тодория Димитриев, на когото къщата се намираше във Вароша (Николаевското отделение), в улицата за бурча към „Дренски рид“. Тия каси се учредиха от Мидхат паша, когато бе валия на Дунавския вилает. Той бе наредил да се взима от всяка селска къща по едно цариградско кило жито или царевица и от сумите

на тия храни, които се продаваха на търг, се основа първоначалния капитал. Но от тия каси се ползваха повечето турските чифликчии.

9. Етим сандък – сиротска каса. В тия каси се внасяха капиталите на сираците, които останеха след смъртта на родителите им, в пари или от продажбата на някои от имотите им, за да се запазят от разхищение и да се оползотворяват до пълнолетието на малолетните.

Названия на учреждения:
Мезлим идаре – Окръжен управителен съвет;
Мезлим даави – Съдебен съвет;
Тапу мемури – Тапиджия;
Ашар мемури – Десетар;
Мал мемури – Ковчежник;
Ерази ве хитам – Земледелческа и сиротна каса;
Беледие дайреси – Канцелария на градското управление;
Русумат ве мускарат дайреси – Митническо и акцизно управление;
Орман мемури – Горски чиновник;
Мукаит кятиби – Чиновник по паспортите;
Редиф юзбаши – Военен началник;
Заптие дайреси – Полицейско управление.

Заплати:
Каймакамин – окръжен управител – 2250 гроша;
Секретар на каймакамина – 500 гроша;
Председател на съда – 1500 гроша;
Главен съдебен секретар – 400 гроша;
Контрольор – 500 гроша;
Следовател – 250 гроша;
Ревизор – 400 гроша;
Телеграфо-пощенски началник – 400 гроша;
Пощенски раздавач – 80 гроша;
Митнически управител – 400 гроша;
Писар на митническия управител – 250 гроша;
Военен началник – 500 гроша;
Полицейски началник – 500 гроша;
Конен стражар – 140 гроша;
Пеши стражар – 60 гроша;

Градски лекар – 1000 гроша;

Това се е плащало на чиновниците и служителите в град Дупница месечни заплати.

Освен казаните учреждения, имаше и едно друго, именуемо мюфтийство – нещо като нашето архиерейско наместничество, което и сега съществува по местата, където има турско население. То се състоеше от един уляма – духовно лице, завършило духовно училище по законите на шерията. При това лице отиваха ония, които имаха спорове по наследство и други подобни работи и се допитваха за правата си. Мюфтията, срещу някаква такса, издаваше писмено тълкувание – фетфа, на запитвача и тоя последния, въз основание на тази фетфа, правеше по-нататъшните си постъпки.

А пък селата се управляваха от коджабашийте – стара глава – кмет. При него се намираше протогер – глашатай – разсилен, който изпълняваше заповедите и разгласяваше разпорежданията. А пък всяка махала си имаше махлебашия – глава на махалата, които лица, от една страна бяха като съветници на коджабашията, а от друга – като бирници – събираха данъците от съмахленците си и ги предаваха на коджабашията, за да ги внася на сандъка – емини – ковчежника на държавната хазна. Ония от тях, които не знаеха да пишат, работеха с рабуши. Едната част – майката от рабуша, се държеше в махлебашията, а другата част – отръчка – в плащача. Коджабашията и махлебашиите се назначаваха и уволняваха от каймакамина. Възнаграждението на коджабашията и на махлебашиите се плащаше от върхнина – порезушка върху данъците. Такава бе административната и общинска управа на селата.

Занятия и поминък

(Занаятите изобщо се изучаваха в града, твърде рядко бе някой да отиде да учи или да усъвършенства в други места)

Занаятите, които се упражняваха в турско време, бяха почти същите, които са и сега. Само че днес са при друго съвършенство. Тогава нямаше тия машинни средства, които има днес, шиенето на дрехи бе все на ръка. Правенето на обущата бе от прости кожи, неизработени фабрично, шиеха се с конци. Машини – шивачни и обущарски, нещо преди десет – петнадесет години преди Освобождението, се донесоха в града. Тогава почнаха да се донасят и фабрични кожи и обущата да се работят с клечки, па и машини и за други занаяти, каквито има днес.

Турците се занимаваха със занаятите налбантлък, бръснарство,

обущарство, сарачлък, правене оръжия, часовникарство и други някои занаяти. По-ителигентните ставаха чиновници. По-простите и по-немотните обработваха лозя, тютюни, градини, бостани. По-богатите пък имаха чифлици, дюкяни, воденици, от които получаваха наеми и т.н.

За българското население бяха достъпни всички занаяти и търговии, освен чиновничеството. Но в учрежденията, като представители на населението, имаше и по един българин за член, който се избираше от съветниците при българската община. Но скоро преди Освобождението, се взеха и двама българи за полицейската стража – заптии. Единият бе хаджи Христо Самодумов, а другия – Димитър Костов Цинцаро, и двамата от Горната махала. Но те отначало нямаха облеклото на турските заптии, а си носеха обикновената си българска носия – фермене, потури, пояс и фес. Върху пояса – ремък и на него – окачен нож (френска касатура), каквато носеха заптиите, отдире кожени паласки за фишеци с барут и куршуми и в пояса набучен кремъклия пищов.

Евреите упражняваха същата работа, както и днес.

Циганите пък – ковачи, решетари, кошничари, джамбази, свирачи, тупанджии, калайджии, а жените им – от къща в къща разпродаваха решета, табли, кошници, вретена, просеха и врачуваха.

Българските занаятчии бяха организирани в еснафски сдружения. Еснафа се състоеше от устабашия – на майсторите глава, първомайстор, чауш – прислужник, майстори, калфи и чираци. Устабашията и чауша се избираха в общото годишно еснафско събрание – лонджа. Службата на устабашията се състоеше в това да представлява еснафа пред правителствените и общински власти и пред разни други учреждения, места и лица, да ръководи заседанията на еснафските събрания и да осветлява членовете по всичко онова, което в течение на известно време се случваше в еснафа и да прилага в изпълнение решенията, които се взимат в събранията. А службата на чауша бе да поканва членовете на еснафа на събрания, да почиства и приготвя мястото, дето стават събранията и да разнася заповедите и наредбите, издавани от устабашията.

Чираците се вербуваха от младини – без разлика от възраст, вяра и народност. Тяхното приемане и уволнение зависеше изключително от майстора. Когато младежа да постъпи в някой занаят, сам лично или с някого от домашните му отиваше в дюкяна – работилницата и след някои предварителни уговаряния – целува ръка на майстора и на калфите, след това взема стомната, излива из нея водата и с прясна такава от някоя чешма, наново се връща в дюкяна и я слага на мястото ѝ. И с това церемонията се свършва и той вече става чирак при майстора в дюкяна или в работилницата.

Срока за учение занаят за чираците – учениците, беше три години – без храна и без заплата. Обаче, в някои занаяти, като например във фурнаджийския, се даваше храна, обуща, а и заплата. Но в тия места, може да се каже, чираците бяха повечето като слуги, отколкото ученици на занаят. След прослужването на трите години чираците вече ставаха калфи. И след петата се произвеждаха в майстори. При произвеждане в майстор, последния внасяше в еснафстаката каса определена за това такса, а на по-старите майстори даваше зияфет (угощение).

Всеки член от еснафа с признато право за майстор, бе свободен да отвори и занимава дюкян – работилница с калфи и чираци в него.

Във всеки майсторски дюкян или работилница, владееше голяма дисциплина и строг йерархически порядък. Споровете и оплакванията се разглеждаха в събранията (лонджите) на майсторите. На провинените се налагаше наказание. На майсторите, в някои случаи – парично за полза на еснафската каса, а в други случаи се затваряше дюкяна или работилницата за определено време. А пък за калфите наказанието бе за няколко време недаване на работа по дюкяните на майсторите.

Всеки еснаф си имаше патронен празник. И при отпразнуване на тоя ден, в дома на устабашията се вареше

Иван Сакелариев

пшеница и се правеше коливо и в църквата се отслужваше молебен за живите и панахида за умрелите еснафски членове. Разноските по отпразнуването ставаха от еснафската каса. В тоя празничен ден ставаше и общото годишно еснафско събрание, в което ставаше избора на нов устабашия и чауш и се преглеждаше сметка на еснафската каса. Някои еснафи, като видеха, че в касата им има повече пари, благотвореха – в заеми на придаващи се майстори, в помощ на бедни семейства, на ученици, направеха нещо в църквите, направеха и поправеха чешма, кладенец, мост и други такива.

Така например Шивашкия еснаф правеше и поправяше Гергиновия мост със сантрачите му отстрани. А така, за приходи на касата си, върху хоросановия сантрач откъм метоха бе построил двуетажно паянтово здание за касапница и сушилня на кожите, което след Освобождението преправи и пригоди за кафене. Но не след дълго то бе срутено по регулацията. А пък Кацарският еснаф поддържаше мост от две греди над река Бистрица, току срещу къщата на Атанас хаджи Георгиев, в Полицейското отделение.

Еснафите, безразлика на занаят, бяха зачитани от страна на правителствените места и лица и бяха с влияние пред тях. Слушал съм да се говореше, че еснафа, с влиянието си пред властите, бил в състояние да свали човек от бесилката. Но, ако това нещо и да не съдържаше пълна сериозност, вярното обаче бе, че действително, от страна на властта, еснафите бяха респектирани и последната в много отношения им съдействаше.

За такъв един случай на съдействие, ето какво осемдесет и пет – осемдесет и шест годишния Дядо Иванчо поп Сакелариев от Александровското отделение, ни разказва:

„Бях на дванадесет – тринадесетгодишна възраст, когато напуснах училището и баща ми ме даде чирак, да уча кюркчиляка – кожухарството – при Иванчо Петрунчев, на когото къщата се намираше току срещу нашата – и който по това време беше устабашия на Кожухарския еснаф, а пък Сотир Гущеров от Орлинското отделение беше чауш.

Един празничен ден, както това често ставаше и в другите еснафи – у дома на майстора ми, в приемната му стая, имаше еснафско събрание. Всички поканени майстори се бяха явили, освен Миленко Чомаков, който наскоро бе произведен за такъв и който при неоправдани причини, някак грубо бе отказал на чауша при поканването на събранието.

– Веднага – рече устабашията – ще тичаш в конака и от мое име ще поздравиш юзбашията и ще му обадиш за отказа и непокорството на Чомакова.

И чауша на мига хвана из улицата надолу. Колко се мина – не помня, и

ето – чауша с Чомакова и заптие подир тях пристигнаха и влязоха в стаята на събранието. Заптието, току до самата врата, почтително застана и на турски рече:

– Коджабаши ефенди, ето човека, когото сте искали и когото по заповед на юзбаши ефенди Ви представям.

– Много ти благодарим, Ариф – ага, за труда, що си направил. – също така на турски отвърна устабашията, а след това допълни – Ще те молим също, като се завърнеш в конака на юзбаши ефенди от всичките майстори, които виждаш тук, да занесеш много здраве, като едновременно му предадеш и големите наши благодарности, че е уважил молбата ни и така бързо е наредил за изпълнение искането ни.

Заптието, слушайки тия думи, на няколко пъти отвърна с теманета и най-после, като направи поклон към събранието, напусна стаята.

И тъй, Миленко Чомаков, който тъй грубо бе отказал на поканата на чауша, със заптие бе докаран в събранието. А за неподчинението му, което при тоя случай, така и за по-раншни провинения против еснафските наредби, биде осъден на бой, който да му е наложен още в същото събрание. А понеже тая категорична и безапелационна присъда много го уплаши, той почна да се моли за прошка.

– Никаква прошка! – гневно извика майстора Костадин Сапинев – Ти, с това, което правиш, не само внасяш анархия в еснафа, но развращаваш и помладите.

И като стана от мястото си и доближи до него – до Чомакова – измахна, колкото сила имаше и му удари два шамара по лицето, а след това го накара да легне по очи на пода и под брой му удари десет тояги по дебелините на задника.

– На! – рече Сапинев – Ако ти е добре, продължавай същото си поведение и занапред.

И така, пред очите на всички присъстващи майстори, бе изпълнена произнесената върху провинения Миленко Чомаков присъда, от еснафското събрание.

А такава строгост имаше и в другите еснафи. И аз, след като три години прослужих в тоя занаят при майстора – поменатия Ив. Петрунчев – напуснах и отидох в шивачкия занаят при майстора Панайот Ив. Яръков, който току-що се бе оженил за сестра ми. При него наново чиракувах и се учих шивачество на дрехи, който занаят и днес продължавам да работя".

А работното време, почти във всички занаяти – и лятно, и зимно време, започваше от разсъмване до стъмване. Само че зимно време се работеше и нощта, която работа се наричаше „шевекер" – подранка. При тая подранка,

зимно време, почти пред всеки дюкян и работилница се изнасяше мангал и в него – дървен кюмур – въглища – за разгорване, и с огъня в тоя мангал се отопляваше дюкяна или работилницата, дето се събираха работниците. А пък симидчиите, баничарите и салепчиите, един след друг, като се поредеха в тъмнината с фенерчета в ръка и с виковете си – „топли симиди", „благи баници" и „салеп гореща", докато се съмнеше – проглушеха чаршията.

През летните дни, някакъв дервишин (турско духовно лице), подвид на инспектор по занаятите, заобикаляйки по градовете, дохождаше и в нашия град и събираше някаква доброволна такса от еснафите. При дохождането си, тоя дервишин се настаняваше на квартира ту в стаите на Мехмед-Беговия конак, ту в стаите на Хаджи-Решидовата къща, които се намираха в сегашното Полицейско отделение. Но имало е години, когато тоя дервишин не се е вестявал в нашия град.

При такава организираност еснафите ни тук просъществуваха до деня на Освобождението ни.

Нека за спомен да отбележим имената на лицата, които на последно време бяха устабашии и се намираха начело на всеки един от съществуващите в града ни еснафи. А те са, както следва:

1. Дядо Мирко Николов от Александровското отделение – устабашия на Шивашкия еснаф;
2. Христо Шалдупов от Орлинското отделение – такъв на Кожухарския еснаф;
3. Христо Д. Антов от Николаевското отделение – на Кондурджийския (обущарския) еснаф;
4. Стефан Здравков от Борисовото отделение – на Грънчарския занаят;
5. Стоица Тодоров от Александровското отделение – на Ковачкия еснаф;
6. Михал Ив. Топлийски от Орлинското отделение – на Куюмджийския еснаф. Тоя занаят, поради малочислеността на членовете му, при празнуване патронния си празник, присъединяваше се към Ковачкия еснаф;
7. Стоян Т. Коларски от Крумовото отделение – устабашия на Коларския еснаф, при когото се присъединяваха и кацарите;
8. Захари Кръстов от Александровското отделение – такъв на фурнаджийте;
9. Георги Гунев от Орлинското отделение – на Бакърджийския еснаф, който празнуваше заедно с ковачите и куюмджийте.

Но, едновременно със занаятите, от които, както казах, до голяма степен зависеше поминъка на населението, не се изоставяше и полската работа. Ни-

вите, ливадите, лозята, бостаните и градините се гледаха и работеха навреме. Полето и тогава имаше същия район, който има и днес. Лозята, които просъществуваха няколко години и след Освобождението, докато филоксерата да ги изяде, обемаха местностите „Каваклия", „Каршия", „Караболюка", „Крушовица", „Джинджийзката кория", „Кубасина" – малък и голям, „Петробаири", „Дуз – баалар", „Балановски рид", „Елездере", „Халва-дере", и от отсамната страна – „Куртбаири" и „Дренски рид". Качествата на тия имоти зависеше от местността, а плодородието – от работата. Имаше години с особено изобилно плодородие. През 1862 година плодородието бе толкова голямо, че цената на гроздето спадна до пет гроша стотех оки, а дори и за един кози джигер, който се продаваше за четиридесет – шестдесет пари (двадесет – тридесет стотинки), когато обикновено през другите години, цената на стотех оки грозде се движеше от двадесет и пет до шестдесет гроша. На всичката тая ниска цена през тая година, механджийте – тия, които закупуваха гроздето и го обръщаха на вино и ракия, спряха взимането по причина, че не им стигаха съдове. Защото, дето се казва, те бяха напълнили и последните си кюпове. И затова много хора, които не можеха да намерят купувачи, а и не можаха да го приберат и наместят по домовете си, изоставиха го тъй – по лозите в лозята си.

Един турчин от Полицейската махала, на когото кираджията, който му прекарвал гроздето, бил с два коня и от радомирските села, преходил цялата чаршия и с пълни товари, изредил всичките механджии и като не намерил място, за да даде гроздето си, кипнал от гняв и с конете – право на каменния мост – в центъра на града и стоварил товарите. „А сега – рекъл на кираджията – вдигни хубаво" и една по една, четирите футии метнали от моста в реката. След това платил на кираджията следуемата се кирия и като закарал празните футии у дома, обърнал се, па му рекъл: „Чорбаджи! Както виждаш, ние гроздобера си свършихме и ти си свободен да си отиваш, защото работа вече нямаме, па запомни годината, в която Господ даде толкова много грозде, че като няма място, за да го приберем, четири пълни футии от каменния мост изсипахме в реката, а пък останалото оставихме тъй, както бе по лозите в лозето".

При такова плодородие тази година се прекара и завърши гроздобера в града ни. Но причината, за да стане до такава ниска цена гроздето, не бе само голямото плодородие, а се дължеше и на ред други причини, между които бе и тая, че тогаз тук нямаше износ никъде.

Скъпо или евтино гроздето, по гроздобера, особено при хубаво време, се правеше и прекарваше много весело. Рядко семейство, от каквато нация и да бе, което имаше лозе, да останеше в града. С ядене и пиене, с постилки и покривки,

излизаше и стоеше през всичкото време, докато завършеше беритбата си. Ридовете от огньове светеха като звезди. Песни, свирни, тъпани, гърмене от пищови и пушки, като някое голямо празненство се прекарваше. Изобщо – сезона на гроздобера бе най-приятното и весело време през годината. Тогава бе и най-голямото движение в града и из ридовете. Па като че и в тия тогавашни години всичко се преживяваше някак по – патриархално. Разкошът бе по-скромен. Нямаше днешните моди. Нямаше бирарии, обществените градини, киноматографи, театри и другите сегашни увеселителни места и забавления. Нямаше дългото училищно занимение, казармено служение и обучение. Данъците не бяха така големи и претоварени с върхнини. Наистина, и печалбите бяха малки, но и поминъка бе по-евтин и по-скромен:

Житото се продаваше за 5-7 гроша кутел от 24 оки (или 33 килограма), а сега – 13 лева е килограма (или 65 гроша тогавашни).

Месото се продаваше за 30 – 40 пари оката, сега – за 25 – 30 лева (или 150 гроша) килограма.

Маслото – за 4 – 6 гроша оката, а сега – за 70 – 75 лева (или 375 гроша) килограма.

Сиренето – за 25 – 40 пари оката, сега – 40 – 45 лева (или 225 гроша) килограма.

Зайтина (зехтина) – за 8 – 10 гроша оката, сега – 70 лева (или 350 гроша) килограма.

Вълната – за 6 – 7 гроша оката, сега – за 80 - 100 лева (или 500 гроша) килограма.

Виното – за 20 – 40 пари оката, сега – за 18 – 20 лева (или 100 гроша) килограма.

Захар – за 4 – 4 ½ гроша оката, сега – за 30 – 33 лева (или 165 гроша) килограма.

Кафе – за 7 – 8 гроша оката, сега – за 135 – 140 лева (или 700 гроша) килограма.

Памук – за 10 – 14 гроша оката, сега – за 140 - 150 лева (или 750 гроша) килограма.

Солта – за 40 – 50 пари оката, сега – за 6 лева (или 30 гроша) килограма.

Сапун – гирит – за 3 – 4 гроша оката, сега – за 50 лева (или 250 гроша) килограма.

Кибрит, кутия със 100 – 120 клечки – за 10 пари, а сега – с 50 клечки – за 2 лева (или 10 гроша).

Кокошка – за 60 – 100 пари, сега – за 30 – 35 лева (или 175 гроша).

Гъска – за 3 – 4 гроша, сега – за 60 – 80 лева (или 400 гроша).

Кола дърва – за 6 – 7 гроша, сега – за 160 – 200 лева (1 000 гроша).

Крава – за 100 – 150 гроша, сега – за 2 000 – 3 000 лева (15 000 гроша).

Кон – за 200 – 300 гроша, сега – за 4 000 – 5 000 лева (25 000 гроша).

Надница: 4 – 5 гроша, сега – 80, 100, 150, 200 лева (или 1 000 гроша) и нагоре и т.н.

Тогава върху цените на стоките нямаше надзор, с изключение на продажбата на хляб по фурните.

Колониалните стоки (като кафето, захарта, памука и прочее) се докарваха от Солун с кервани от коне и камили, па тук е било и големия търговски път с голямо движение за други места. Затова и турците, в по-раншните времена, наричали Дупница Гюмюш дере – Сребърния поток. Еснафите си доставяха стоки от София, от Пловдив, от Русчук, от Сер, от Солун, от Цариград. В Сер ставаше панаир през пролетта на манифактура. Главни доставчици бяха евреите Оджа Мошон Асеов и Авраам Шекерджи.

Правеше впечатление обстоятелството, че когато по някакви причини, цените на храните, особено на житото, в пазаря заскъпнеше, турците, които имаха такива в хамбарите си, веднага с глашатая разгласяха цени по-ниски и тия в пазаря спаднеха. Те и сиромаща улесняваха с почек в неплащанието, без да изискваха разписка или там други някакви гаранции – само дето в тефетерите си отбелязваха имената на лицата, които кредитираха. Но, разбира се, и обстоятелствата бяха други.

Вероизповедание

Вероизповеданието на българското население бе, както и сега – християнско – източно – православно. В черковно отношение се числеше към Самоковската епархия. Турците си изповядваха ислямската вяра. Евреите – еврейската. Циганите бяха повечето турски, само две – три къщи български. Обаче нито едните ходеха в джамия, нито другите – в църква. Общата молитва българите си правеха в църквата, турците – в джамията, а евреите – в хаврата (синогогата).

В турците, според религиозния им закон, жените не ходеха в джамия, а само мъжете. Моленията им са четири пъти в денонощие – сутрин призори, на пладне, вечер при захождане на слънцето и след вечеря. Дойдеше ли време за молитва, мюезина – служителя при джамията, се изкачваше горе на минарето и в паницата – викалото му, въртейки се от ляво на дясно, изпяваше песента, с която призоваваше правоверните и молитвата в джамията се почваше. Но преди да се влезеше в джамията, всеки си вземаше „абдесъ", т.е. измиваше си ръцете

до лактите, лицето, около ушите и стъпалата на краката си. И затова при всяка джамия имаше чешма, а нейде и шадраван.

Молещите заставаха на редове, с лице към юг – към светилището им в Мека и Медина – в Аоня, към която страна са построени и молитвените им домове. А няколко крачки преди молещите се, на повдигнато едно – две стъпала от пода място, заставаше имамина – свещенослужителя. Моленето става при стоене на крака, коленичене, пак ставане, наново коленичене и навеждане челото до пода и пак – ставане ... и тъй до свършване на молитвата. Свещенослужителят чете наизуст и не високо, само от време на време поиздига някои думи, които другите богомолци приповтаряха. В някои дни свещенослужителят държи и проповед. При моленето владее тишина и благоговение, а при излизане – ред и благочиние.

Освен джамиите, турците имаха и други молитвени места, наречени „текета" – едноетажни къщички със салон, който, както и джамиите, се осветляваха с кандила. Всяко теке си има свещенослужител – дервишин – духовно лице. Като че тези молитвени домове се посещаваха само от дервишите и то в петъчните дни, които за турците бяха седмичен отдих. Обаче не се посещаваха така, както неделята от християните или пък съботата от евреите, а и в тия дни си работеха.

Турците имаха други два празника, в които не работеха. Тях празнуваха с тържественост и по три дни. Единия наричаха Курбан байрам (или Малкия байрам), а другия – Рамазан байрам (или Големия байрам).

Много ми се искаше да прочета нейде или пък от някого да науча нещо по-подробно за тия два празнични дни, обаче не ми се удаде. По тая причина ще отбележа само онова, което зная от личните си наблюдения:

За датата на тия два празника по календаря не се определяше, а по месечината. А когато времето не позволяваше наблюдение на последната, удостоверение се искаше от други места. Затова, не в редки години, в някои градове празненството се почнеше ден по-рано, а в някои – по-късно.

Първият празник – Курбан баряма, който с няколко месеца предшестваше другия – Рамазан байрама – бе възпоменание жертвоприношението на патриарх Авраама, бащата на родоначалника им Исмаила, когато за жертва, вместо Исака, му е показано овен. За тоя байрам други приготовления не се правеха, освен дето два – три дни по-рано, се купеше овен за жертвоприношение и в навечерието – „арифе – гюни" – като го украсеха с бои или със зеленини, при някакви религиозни церемонии, заколеха, месото му на късове раздадеха по някои къщи и вечерта с гърмежи от пушки и пищови, се посрещаше празника. Но купуването на овни от всяко семейство не ставаше. Това се правеше само от ония, които искаха да си жертвоприношават.

Другият празник – Рамазан байрама или Големия байрам, който ставаше няколко месеца след първия, бе възпоменание тридесет дневното из пустинята скитане на пророка им Мохамед, за да търси камилите си, които при един случай изгубил. Преди тоя байрам цял месец се постеше. Затова, преди да говоря за байрама, нека предварително кажа за постенето, за „рамазана".

И срещу това запостване, както и за барямите, първата вечер се гърми с пищове и пушки (в тия вечери, мнозина и от българите, които имаха пищови и пушки, намереха възможност да ги изгърмят, за да чуят и техния глас). А постта на турците не е такава, както е в християните. В турската пост разлика в храната няма. Само че през деня се не яде, а през нощта. През деня се спи и приготовлява яденето за през нощта. И това неядене през деня се нарича „рамазан".

Почнеше ли слънцето да захожда, мюезините (певците), са вече по джамиите и приготовляват и кандилата за по минаретата и чакат горе в паницата – викалото, за сигнала – ракетата, с която от Полицейското управление се известява, че дневното постене е свършено и че яденето е вече свободно. И щом ракетата гръмнеше, мюезините с пение изнесеха кандилата и едно по едно, около викалото на минарето, ги назакачеха, едновременно и в джамията молитвата се почнеше. Свърши ли се последната, богомолците напускат и всеки отбърза в дома си за ядене.

Имаше един турчин от Горната махала, сегашното Орлинско отделение, на когото къщата беше близо до джамията там. Казваха го Ибрахим Чауш, който бе на около четиридесет и пет годишна възраст, по занятие налбантин и много сиромах. Работеше с надница по налбантевите дюкяни из Вароша – Николаевското отделение – и с това прехранваше семейството си. Тоя човек, през дните на рамазан, в по-близките до дюкяна си фурни често си правеше гювеч и свечереше ли се – гювеча, с един самун хляб, вдигнеше на главата си и отбързаше към дома си. Но в чести вечери се случеше така, че докато е още из пътя, ракетата, с която се известяваше, че яденето е вече свободно, горе във висините гръмнеше. И той веднага – гювеча на земята, и като седне – къса хляб, топи от гювеча, яде, докато поутоли глада си. След това – наново гювеча с хляба на главата си и продължи за дома, при семейството си.

Но нека тоя някогашен наш горномахаленец, който на младини със старателното си служене във войската бе спечелил чина „чауш" (старшия), сега, в наше време, да оставим на спокойствие, а да продължим описанието си за рамазана, а след него и за байрама.

И тъй, два часа след яденето, мюезините наново се качеха на минаретата и призовеха едноверците си на молитва. А понякога с мюезините се качеха и по няколко младежи и дружно пееха песента към единния Бог – твореца и

покровителя на света. След тая молитва едни от богомолците се прибереха по домовете си, други се пръснеха на разговори по кафенетата на сънародниците си, чиновниците пък си отидеха на работа по учрежденията, понеже последните през деня не работеха. А кандилата горе по минаретата останеха като звезди, докато едно по едно догореха и изгаснеха.

Минеше ли полунощ учрежденията наново прекратеха работата си. Затвореше се и чаршията. И всички турци, освен дежурната стража, която останеше по местата си – се прибереха по домовете си. Тогава, особени турци, по двама на участък, с тупани през рамо и фенер в ръка, за да им се свети из пътя – тръгнеха и от врата на врата из участъка си, тупаха и пееха песента за последното ядение – съфяра, след което вече следва спане. За службата на тупанджиите имаше ли някакво възнаграждение не зная. Тоя ред се продължаваше през цялата пост – от новолуние до новолуние.

Накрая настъпи байрама. Сутринта – младо и старо, както и на Курбан байрама, е в празнично облекло. Мъжете са на молитва в джамиите. При излизане, с прегръщане един друг, честитят си празника и се прибират по домовете си. Тогаз българските първенци дружно отиваха на по първите турци по къщите, а на началниците на учрежденията – по канцелариите, правеха посещения и поднасяха своите и на сънародниците си честитявания и благопожелания. Така правеха и еврейските първенци.

Туркините, както се каза и малко по-преди, не ходеха в джамиите, но те и през трите дни на празнуването бяха в движение из улиците – от къща в къща си правеха посещения и си честитяваха празника и новите си облекла.

Тия два празника – Малкия и Големия байрам, при хубаво време, се съпровождаха с разни веселби и забавления – игране на въже, игране кючек, борби на пехливани и други подобни. Мястото, на което се играеше на въже, беше това помежду река Джерман и тютюневите складове на съгражданина ни Богдан Петров, от което сега е останало само брега, а полянката, върху която се играеше и на която стърчеха развалини от зданията на Каргалията е все завлечена и върху ѝ тече реката.

Другото място, на което ставаха борбите на пехливаните, бе една полянка на турските гробища, на около четиридесет – петдесет метра оттатък градския часовник. Това място сега е част от градската градина.

Освен игрите и забавленията, които имаха обществен характер, турците устройваха такива и частично – с топка, джилити, надпреварвания с тичане, хвърляне камъка, надрипване, борене и други такива, а пък срещу празниците ни Гергьовден и Водици – и то рядко година да пропуснеха – ето какво вършеха:

В чаршията на Вароша – Николаевското отделение – помежду българските дюкяни, имаше и еврейски с манифактура, и бакалия, и турски с налбантници и бръснарници. Българите, както и в днешно време, вратите на къщите си и по лицето на другите си заведения, украсеха със зеленини, турчулята пък – и то за чудо, как не ги мързеше – това правеха на еврейските дюкяни, но не със зеленини, а с разни гадости – скелети от умрял добитък, умрели птици, парцали от скъсани и изгнили чували, черги, хасъри, плетеници от кромид, от чесън лук, строшени и раждясали железа и тенекии и с какво ли още не, което от по-рано е било забелязано по бунищата и покрай реките, и през нощта срещу тоя ден – събрано, донесено и назакачено по лицето на дюкяните им. Па не само това, а и ключалките им намажеха и напълнеха с човешки изпражнения. И горките евреи – сутринта като видеха, от мъка плачеха. Още повече, че за да си очистеха, бяха принудени да търсят кола и да плащат разноски.

А за празника Водици, гледайки българите как със свирни на някоя чешма в махалата или направо в реката къпеха младоженците си, а освен тях, за да си правят още по-голямо увеселение, и други къпеха, то и турците, за да си направят нещо подобно, уловеха някого от евреите – или на някоя чешма го измокреха, или направо в реката го гурнеха. По тоя начин и те си направеха Водици и се разсмееха. Затова в тоя ден евреите с предпазливост излизаха в чаршията.

Но туркините, макар и забулени с воали и облечени и загърнати с фереджета, твърде рядко някои от тях на публичните игри, присъстваха като зрители. Те се събираха по частните къщи, дето мъжко око не ги виждаше, и там, било при сватба, било при други празненства, си правеха и устройваха особени игри и забавления. А пък разходките им бяха по лозята, градините, бостаните, чифлиците и Сапаревска баня. На Гергьовден или на първи май бе, не помня, доста голям брой от по-първите семейства, без мъже, разбира се, с талиги и волски коли, понеже тогава файтони и автомобили нямаше, рано сутринта заминеха за село Самораново. И в местността „Кадър – баба теке си", която се намира на долния край на селото, току до полето, и с ядене, песни, люлеене на люлки, навързани по високите елхи, целия ден прекараха и вечерта, на примръкване, се завърнеха по домовете си. Сега това място е засвоено от църквата. Но нито къщичката, която бе жилище на дервишина (турското духовно лице) и стаята на молитвеното му служение, нито пък величествените елхи, са вече ония, които бяха тогава.

Но като описах някои от игрите и забаленията, както и местата за разходките на мъжкия и на женския турски свят, нека да направя това и по отношение на българите.

Както поменах и малко по-преди – в онова време в града ни нямаше ни бирарии, ни обществени градини, ни театри, нито пък киноматографи – па и читалището току-що подемаше своята задача, затова събиралищата бяха – на по-старите от мъжете в празничните дни – по приятелските и роднинските къщи или по кафенетата, а на по-младите от мъжете и жените, особено на момите и ергените – в по-широките дворища и по площадите из българските махали, където, било в хора или в други игри, си правеха своите забавления. На Гергьовден и на Тодоровден, при хубаво време, на свирни, тупани и гайди, хората бяха горе, над „динките" – енфиеджилницата на празнището, при тъй наречената Савъркова воденица и ливада. А на „умния петък" – през Великденската седмица, ставаше събор и от селата, който се събираше на местността „Вълча поляна", дето са сега военните казарми. Тоя събор в сегашно време се събира в двора на църквата „Св. Георги". А пък по отношение местата на разходките – през хубавите летни дни те бяха по ливадите и елхите в местността „Таушаница", по лозята, бостаните, градините из околностите на града, до Сапарева баня и други някои места. Сватбите също така ставаха весели. Те се правеха почти цяла неделя. Като се захванеше от четвъртък и продължаваше до четвъртък. Ядене, пиене, песни, свирни, тъпани, хора през цялото това време, особено след като се свечереше. Никакви закачки или препятствия от страна на турците – през мирните времена. Също така и от страна на властта бе свободно и запазено от каквито и да било смущения. Обаче тая свобода не продължи задълго. Тя бе отнета от появяването на въстаническите движения, а българина в очите на турчина изгуби доверие. Той във всичко почна да бива подозиран и гледан накриво. За него настанаха тежки времена – на всяка стъпка страхотии и един стеснителен живот.

Църкви

До Освобождението в града ни имаше две църкви – „Св. Никола" в Горната махала и „Св. Георги" в махалата Хисарлъка. Тая в Горната махала е по-стара, а другата, в Хисарлъка, е направена по-после.

За първата – „Св. Никола", според една записка, писана от стария наш съгражданин – сега покойник – даскал Христо Дим. Тодоров, която и днес в архивата на църквата „Св. Богородица" е запазена – над вратата ѝ имало надпис, от който се виждало, че първоначалната ѝ постройка била съзидана в 1609 година от някой си Георги Йеромонах и после от турците разорена. Но в 1623 година наново била съзидана от същия Георги Йеромонах. Тоя надпис, при

Църквата „Свети Никола" в Горната махала

преправянето на храма в 1843 година, бил свален и зазидан нейде в стените. Ето съдържанието и на самата записка:

Стари надпис

Над църковните врати на старата църква „Светаго Чудотвореца Никола", в новосъзданието на новата в 1843 – то лето.

„Позволением Отца, поспешением Спаса, съдействиеш Светаго Духа, съзида се храм „Свети Чудотворца Никола", в люти и нужно времена – от Георгия Йепомонаха в 7117 – то лето (от рождество Христово в 1609-то лето) и разорен биет от безбожних агарян и така втори ден съзидан биет от истаго Георгия Йеромонаха в 7135-то лето (от рождество Христово в 1623–то лето)".

(На съзидателя се найдоха гробо и мощите и се закопаха отвътре в женската папрет до самата стена под стълбите.)

Нови надпис

„Под настоянието и надзора на блаженно – почившите градски първенци Янаки Николов Чомаков, Ангел Радков Балановски, Лазар Николов Крантов и Христо Иванов Епитроп създаде се храм „Светаго Чудотвореца Никола" (прошири се и продължи се в 1844-то лето).

Като беше женската папрет от дърво създадена и беше приготвена дървени

Църквата „Света Богородица“ при пристигането на свещеника Иван Петрунчев, 1894 г.

вещества за столове, 1852 година изгори се от безбожните – агаряни, папрета и веществата. На същото място, под настоянието на блаженно – почившите Христо Николов Рилски и Христо Николов Мутафчията, съзида се каменна папрет. Под тяхно настояние такожде и сградата, и клисарницата се съзидаха.

Писано от Христо Димитров Тодоров в 1887 лето.

Предпоследни – българин и архиерей Ефтим Митрополит Самоковски и гроба му е в левата страна срещу амвона непокътнат. Представил се е около 1756 лето“.

Така че, според надписите в цитирана по-горе записка, църквата „Св. Никола“ първоначално е построена в 1609 година. После разорена и в 1623 година пак съградена. В 1843 година – подновена и по-солидно изградена, продължена и проширена. А в 1852 година пак изгорена. (Запалили и обрали я турците Шатичето и Тутучето от Горната махала – къщите им бяха срещу джамията, и Кара Ахмед от Хисарлъка. Те били кър – сердари – началници по полето. С тях другарувал Алексо Войвода от село Дяково, който, с тия турци, една вечер заклал Павле Бояджията – бащата на Зашо Павлев Брадата – вътре у

Църквата „Свети Георги“

дома му, че убил една гъска на Ахмед Зулфикяра. Къщата на последния е в Никола Ив. Бадински.) И след туй вече не само поправена, но и клисарницата построена.

Това е, което се знае за църквата „Св. Никола“.

А пък за църквата „Св. Богородица“, според документите на турски язик, които се пазят в касата ѝ и според разказите от по-стари хора, в начало било построено нещо като хан. А в 1789 година, по разрешение на турските власти от Цариград, била поправена и пригодена за молитвено служение. В 1815 година, също тъй по разрешение от Цариград, била изградена при това положение, в което се намираше до 1925 година, когато поради изгнилата ѝ вече конструкция, по план от архитекта Андреев и свещеника Димитри Шатровски, се поправи в сегашната ѝ структура.

След Освобождението се построи трети храм – „Св. Великом. Георги“. Основите на тоя храм се положиха на 20 юли 1888 година. Плана на зданието се направи от градско – общински инженер Йосиф Керекеш, по народност маджарин, който надзираваше и постройката. Освещаването му стана на 10 септември 1895 година от Самоковския митрополит Доситей. Мястото, на което се построи тоя храм, бе вакъф и принадлежеше на едно теке, именуемо „Кадър – баба – теке си“. По пространство мястото бе голямо, но откъм чаршията

от него се разпродаде за къщи и дюкяни. Източно, откъм улицата на текето, имаше едноетажни красиви здания. В двора – чешма. От дясно, до чешмата – барака от дъски, прилична на голям долап с врата, дето дънер от голямо дърво се пазеше като някаква светиня. Южната страна на мястото, дето е сега пътя, отсам казармите, бе градина, западната старана на която бе гробище, а източната страна – с плодни дървета.

В турско време църквите са били без клепала. Във времето на владиката Матея са били позволени дървени клепала. А след няколко години позволено е било и железно в църквата „Св. Богородица". Но и при тия клепала – дървеното и железното, не е изоставяно начина на повикването. Напротив, всяка неделя и при други по-тържествени празници, един от клисарите (а тогава клисари бяха Янаки Лондрата, Христо Н. Топлийски и Димитър Лаз. Лазарков на църквата „Св. Богородица" и Геор. Крантето на църквата „Св. Никола"), два – три часа пред зори, с фенер в ръка, тръгнеше и на всяка една християнска врата с едно дърво – джоб, по три пъти удреше и след като изредеше от долния до горния край на града – тогава клепалата биеха и службата в църквата почнеше. И при все че тая практика – тряскането нощта по вратите и да обезпокояваше много от турските семейства, при мирни времена, нито протести, нито някакви препятствия от страна на турците се правеха. След проявяването на въстаническите движения от страна на българското население и тая практика се прекрати. А тоя начин – тряскането по вратите и евреите за синагогата си практикуваха.

Приходи на църквата бяха – печалбата от свещите, от дискосите, таксите и бериите при обредните служения и от доброволни дарения. С тия средства се поддържаха потребностите на църквата и клисарите й, потребностите на училищата и учителите, хранеха се и затворниците – българи в конака. На тия последните, един от клисарите, в сламена чанта – зимбил, всяка вечер на примръкване, според числото на затворниците, занасяше хляб, котел манджа и лоени свещи. Често вечери, особено срещу празнични дни – хляб и манджа и от частни къщи се изпращаше на затворниците по клисарите. Това се правеше, понеже турците не даваха храна на затворените българи, от една страна, и от хуманност, примесена с политическо съдържание, от друга.

Владици и попове

Като направихме, макар и кратко, описание на българските молитвени домове – църквите, нека сега да кажем нещо по отношение на владиците и поповете.

По това време, ако и при две църкви и при по-малко християнски къщи в града, поповете бяха двой повече, отколкото в днешно време – при три църкви и четворно число български къщи и енорияши. Причината бе, че тогаз селяните попове бяха редко и затова повечето се ръкополагаха граждани и към градските енорияши на тия последните, прибавяха и села, а пък свещениците си разпределиха служебното време за в града и за по селата.

Току преди и подир дохождането на първият български владика – Самоковския Доситей – 1872 година, свещеници (попове) в града бяха:

1. В Горната махала – Орлинското отделение – поп Иван, поп Георги Сапинев, син му поп Васил Георгиев Сапинев, поп Коле Топлиски и поп Стойне Тренев, който по занаят бе сапунджия.

2. Във Вароша, сегашното Николаевско отделение – поп Янаки Икономов, син му хаджи поп Христо Икономов, хаджи поп Михал Бачов – Мушин (той бе цинцар, през време на черковната борба казваше: „Ако българите спечелят владици, аз брадата си ще обръсна и ще хвърля в нужника!", после, най-напред целува ръка на българския владика – Самоковския Доситей), поп Анастас Чомаков, зет на Маноил Кюркчията и поп Христо Костандинов Сапинев.

3. В махалата Хисарлъка – Александровското отделение – поп Павел, поп Христо Костов Сакеларий, който бе архиерейски наместник – Владика Векили, поп Никола Мариин, поп Никола Здравков, поп Янаки Равелов, поп Димитри и поп Тинко.

4. В махалата циганска – Борисовото отделение – поп Димитър Мароков, който, наскоро след ръкополагането си, почина. Къщата му беше близо до тая на Георги Рускин.

Колкото пък се отнася до владиците, преди да имаше Българската Екзархия (някои от цинцарските и влашките фамилии, живеещи по това време тук, бяха подписали и подали молба, за да останат под гръцката патриаршия), те са били повечото гърци. Тогава владичеството се е купувало и кандидата с пари е добивал епархията. А заплатата на владиката се е състояла от таксата на вулиите (позволителните за венчаванията) и от налог, който се е разхвърлял на къщите върху венчило. Деятелността на тия духовни гръцки пастири се е ограничавала в църковната и религиозна област. А в просветната – участието им е било само там, дето се е учило на гръцки. Ония владици, които не са знаели български, както в църквите, при служенията си, така и вън, в срещите и разговорите си, са говорили на гръцки или на турски език. Къщата, в която са живели, се наричаше „Владики конака". Тя се намираше в Горната махала. В нея сега живее съгражданина ни Димитър Георгиев Меджидиев.

От гръцките владици твърде забележителен е бил не толкова отдавнашния такъв – владиката Матея, когото поради сприхавият му характер и дивата му строгост, турците наричали Дели Матея. Тоя владика, при служенето си в църквата, твърде рядко е било да не се кара с попóвете, а понякога и да не бие някого от тях с патерицата си. Във време на служението, при малко забавяне в олтара, той отвън, от престола си, извикал на турски „Излезте бе, магарета, какво правите вътре". На турски им говорил, защото не е знаел български, а пък те не са знаели гръцки. Но с тая си строгост, той в много неща и на турците не премълчавал, а твърде дръзко проявявал своята суровост. Ето например, за това, що ни разказва Васил Л. Лазарков и Янаки Щерьов от махалата Хисарлъка, които по занятие бяха фурнаджии:

„Една година, в събота на страстната седмица, сутиринта, при обикаляне с разпятието, от църквата „Св. Богородица" множеството потегли из улицата надолу, през Беговия мост навлезе във Варошката улица – в един налбатски дюкян, току до Димчовия хан, турците – налбанти бяха насядали и с чуковете си чукаха и работеха. Но току процесията с разпятието наближи, владиката Матея в миг се отдели от мястото си и полете към налбатницата и на турски ядосано извика: „Абе, божи хора ли сте или добитъци, ако не ви е срам, то поне не е ли ви грех, не виждате ли, че Исус Пенгабер минава и вие не искате и да знаете, нито да се помръднете?!". И вдигнал владиката да бие. Турците наскачали и побегнали настрана и без да продумат дума, застанали благоговейно и не седнали, докато не изминало множеството".

Турчинът – дервишин Али ефенди и владиката Дели Матея

Когато владиката Дели Матея е ходил по служби и работи в турския конак – в правителствения дом, той отивал с ат, твърде гиздаво оседлан и с гавазин (слуга) подире му. Един ден обаче, при такова отиване, се случил следният инцидент – като вървял из чаршията, тъкмо щом наближил шадравана пред Ески джамия (старата джамия), един млад дервишин на име Али ефенди (къщата на тоя дервишин бе в Полицейското отделение, сега в нея живее съгражданина ни Иван Т. Тетимов; и тоя дервишин не бяга през войната, а тук умря), както седял вътре на канапетата с други турци и пушил с чибук и пил кафето си, току отведнъж станал, пред ата му застанал и високо рекъл:

– Господин владико, моля Ви, позволете да Ви попитам нещо.

Изненадан от дързостта на твърде скромно облечения млад дервишин, владиката твърде неохотно спрял и някак лениво отговорил:

– Заповедай, заповедай, господин дервише, да видя какво има.

– Пророка Исус в ония времена с такава ли гиздавост ходеше?

Владиката, стоейки с ата си насреща му, поклатил глава и някак смутено отвърнал:

– Е, г-н дервише! Тия времена минаха!

Дервишина, при тия думи на владиката, навел поглед в земята, па казал:

– Жалко за народа ви!

И като отстъпил настрана, за да замине ата, повъртял се обратно в шадравана, седнал на канапето и сърдито – сърдито, на седящите около му турци, рекъл:

– Чухте ли, господа, що каза тоя дрътляк? Тия времена били минали! Минали са зер, минали! Защото на такива като него такъв живот много изнася.

Дервишина Али ефенди, каймакамина, кадията, гюмрукчията и Мемиша

Но да оставим владиката Негово Високо Преосвещенство Дели Матея да продължава да си владичества така, каквото времената са били изменувани, а да видим какво пък се е случило със самия тоя дервишин, поради такава една дързост от негова страна спрямо каймакамина.

Хубав летен ден. Пладнешката молитва отдавна е свършена. Мнозина от турците, които са били в джамията, сега около дервишина Али ефенди са насядали по канапетата на шадравана – отдъхват на хлад и си приказват за разни неща.

А пък каймакамина, кадията и гюмрукчията, които бяха на кафе в манифактурния дюкян на видния търговец Хаим хаджи Давидов (дюкяна му беше на мястото, на което сега се намира новопостроеното здание на адвоката д-р Ст. Н. Чомаков), са излезли и вървят по улицата за към шадравана.

Първият от тях – каймакамина, с прякор Вртеницата – човек на около четиридесет и осем – петдесет години, ръст среден, пълен, лице червеникаво, мустаки и брада – черна, пардесю, жилетка и панталони от черно сукно, риза бяла – угладена, връзка – черна, фес – червен с черен копринен пискюл, говори високо и дрезгаво, който нещо след три месеца бе преместен оттук по искането от турците, понеже се държеше много грубо и като че намираха една от чивиите му развинтена.

Вторият – кадията, на около четиридесет и пет години, висок, сух, с побеляла и подстригана брада, с джубе от черно, а гащи от жълтеникаво сукно, на главата – червен фес и около му – бяла чалма.

Третият – гюмрукчията – на около тридесет и пет години, висок и пълен, брада – бръсната, с палто, жилетка и панталони от черно сукно, бяла колосана риза с цветна връзка и червен фес с черен копринен пискюл на главата му.

И тримата вървят в редица полека и, разговаряйки се, наближават накъм шадравана.

Отгоре, също така из чаршията, насреща им иде друг турчин, на около четиридесет и пет години, облечен в палто гайтанлия, фермене – казакия и потури с късо седало. На главата му – морав фес и дълъг до рамената му син копринен пискюл. А в лявата му ръка – чибук – дълъг около седемдесет сантиметра. С лула и с хубаво стъклено зелено маше отгоре му, което от време на време досега до устата си и през него пуши. Тоя човк именуваха Мемиш (къщата му беше в Александровското отделение до рида, току до самото лозе, сега и къщата, и лозето са в наследниците на Ив. Н. Самарджията) и го имаха за малоумен. Щом го видеха по улицата, и младо, и старо – неизключая и от българите – първата дума към него беше: „Мемиш джарт!“ и след туй, като го захванеха, не го оставяха на мира – до такава степен, че и да не беше малоумен, направеха го такъв. А е много сиромах, има и семейство.

А пък в шадравана, насядалите по канапетата турци, с дервишина Али ефенди, залисани в разговорите и смеховете си, че не обръщаха и внимание накъм минаващия из улицата свят.

Още петнадесет – двадесет разкрачи и Мемиша е вече при шадрвана. Но той върви много възбуден и с разни непристойни жестикулирания и псувни отвръща на всеки, който го закачи.

А пък тримата власници – каймакамина, кадията и гюмрукчията, наближавайки Мемиша, както вървеха тъй в редица, последният – гюмрукчията, който беше много закачлив и смехурия, отдели се и побърза, та излезе няколко крачки напред. Каймакамина пък, както бе от дясната страна на кадията, па застана и последният – кадията, като измина малко, той прекрачи, та зае мястото на гюмрукчията, за да дойде от страната, отдето вървеше Мемиша.

В това време гюмрукчията и Мемиша се срещнаха и като да се разминат, тоя първият му продума нещо и се изсмя високо, па побърза, та се отдалечи настрана. Мемиша го изгледа накриво и го изпсува. Но в това време, ето че и каймакамина доближи до него и като че спря, смеейки се също така високо и той нещо му каза – което, както се вижда, още повече раздразни малоумния човек. И последния, в тоя момент, като претърча до стената на близкия шивашки дюкян, грабна един от камъните, които там на купчина се намираха, така силно го хвърли накъм гюмрукчията, който недалече стоеше и му се смееше, щото в

момента, ако тоя последния не бе успял да се отметне малко нещо настрана, непременно щеше да остане премазан на мястото си.

Тая скандална сцена не само от минуващите из чаршията насъбра маса жители, но обърна погледите и на всички ония, които седяха по канапетата в шадравана и се бяха твърде дълбоко залисали в разговорите си. А дервишина Али ефенди дори стана на крака. Па като не можа да се въздържи спокоен на мястото си, почти тичешком отиде пред каймакамина, който стоеше занесен от смях и, посочвайки му с ръка Мемиша, нервно извика:

– Той не е мемиш, а ти си мемиш! (т.е. той не е малоумен, а ти си такъв).

И след това наново се повърна обратно в шадравана и седна на мястото си. Каймакамина не продума нито дума, а само го изгледа накъм заптието си, което вървеше подире му и бе застанало до сърчаджийския дюкян на Михал Тенин Околийски, та му кимна с главата си. Заптието доближи и той му поговори нещо, а след това се завърна накъм кадията, който недалече се беше спрял и гледаше туй, което ставаше и с обичайните теманета, както от него, тъй и от гюмрукчията, си взе сбогом и тръгна обратно по улицата за канцеларията си. Кадията и гюмрукчията влязоха в гюмрук хането, а заптието на каймакамина, след като поприказва нещо с едното от застаналите наблизо му турци, отдели се и бързо потегли и то подир началника си.

Каймакамина влезе в канцеларията си много нервиран. И тъкмо бе седнал на канапето си и готвеше цигара да запуши, ето че и заптието пристигна, отвори вратата и влезе. И като направи темане, каза:

– Г-н Бей, на дервишина името е Али ефенди. Научих къде се намира и къщата му!

– Още сега ще отидеш да го намериш и ще му кажеш да дойде при мен.

Заптието направи темане и излезе. Като стигна до къщата, почука на външната ѝ врата.

Дервишина Али ефенди, току-що бе се прибрал у дома си, и като чу, че се чука, бързо отвори вратата, но преди да отвори, попита:

– Кой е?

– Аз съм, аз съм, отец Али ефенди, заптието на каймакамската стая.

– Какво има, синко?

– Отец, г-н каймакам бея ви вика още сега да дойдете при него.

– Добре, добре, синко, като отидеш ще му кажеш, че софрата е сложена – щом вечерям, ще дойда.

Заптието се върна. Влезе при каймакамина, предаде думите на дервиша и излезе, та седна на канапето пред канцеларията.

Не мина обаче и половин час, ето и дервиша пристигна, поздрави заптието и му каза:

– Обади на каймакам бей ефенди, че искания от вас отец Али, пред вратата чака.

Заптието отвори вратата и обади на каймакамина.

– Да влезе вътре. – каза последния и дервишина влезе.

– Как ти е името?

– Дервиш Али ефенди!

– Вие, отец Али ефенди, познавате ли ме?

– Да, господине!

– Като ме познавате, не знаете ли, че ази съм каймакамин?

– Господине! И тук, и на улицата, Вие сте началник. Обаче замятате ли се с лудите – Вие сте вече като тях.

– За оскърблението, което ми нанесохте, Ви налагам една лира глоба.

– Добре, заповядайте, вземете лирата, но повтарям – съучастничите ли с лудите – луд сте като тях.

И така, тая си смелост срещу каймакамина дервишина Али ефенди откупи с една лира глоба.

Но отец Али ефенди, ако и да претендираше за някакво правоучение, спрямо гяурите имаше особено разбиране на това свое правоучение. Ето например как той характеризираше тая своя мисъл:

Петъчен ден е. Поради високо повишената лятна горещина мнозина турци са насядали по канапетата на шадравана и почиват на хлад. Помежду тях и дервишина Али ефенди. Насреща шадравана е ахтарския дюкян на евреина Араф Енгюрлията – италиански поданик. Аз съм се спрял и купувам медикаменти за рани. А от турците в шадравана, при едно весело настроение, се води доста оживен разговор. Темата е българската нация, специално за селяните. Дервиша Али ефенди ту одобрява, ту възразява срещу изказаното на някои от събеседниците. По едно време някак нервно се провикна:

– Моля, моля, ако бяхте знаели вие същността на предмета, върху който приказваме, нямаше нужда от повече разяснения по отношение на тоя боклук милет, понеже сам той дава за себе си оная характеристика, която го показва, че той е роден за робуване. И за да се уверите, изслушайте ме. В кое село и да сте отишли, в коя къща и да сте влезли, вие със собствените си очи, сте видели, че гяурина – стопанин, нейде из двора, е направил нещо като колиба, отгоре турил кокошките, а под тях – свинете. И гледай сега! Не е ли явно, че кокошките сме ние – мюсюлманите, а свинете – те – гяурите. Кокошките дрискат, а свинете

ядат! Как ви се вижда? Доказателство от самия гяурин, че той е създаден да ни бъде роб. Той да работи и да слугува, а ние да ядем и да му властваме. Но имайте предвид, че е и такъв, щото без топуз над главата си той не може. Затова – падне ли ти, хвани го за перчика, наведи му главата и няколко юмрука по врата, та като го пуснеш, да се изправи и да те погледне в очите, па да рече „Охо – хо, берекят вереси, агата ме почеша". Но това ще правиш докато търпи. Каже ли „анасъна" – бягай да се не намериш пред очите му.

С тия и много други особености тоя дервишин преживял вече шестдесет и петте – седемдесет години, когато стана войната. И той не бега, а остана да види Освободителните руски войски. Па и провидението го удостои с живот и здраве да види, че българския народ не е бил създаден само за робуване и подчинение на други народи, както той си мислеше и проповедваше и на събралите се мюсюлмани, а че тая му зла участ – робуването и страданията, бяха едно наказание от съдбата, наложени му за тежки грехове от по-далечните времена. Но нека дойдем на предмета си.

Джамии

Турците имаха тринадесет молитвени домове, наречени джамии.

Една в Горната махала – казваха я Тахта махале джами си. Тя бе от северната страна, току до къщата на Тодор Димитров Цинцаров.

Втората джамия бе близо до Беговия мост, накъм северозападната страна, част от мястото, на което взе двора на къщата на покойния Михал Хр. Топлийски – куюмджията.

Трета имаше на площада пред къщата на покойния хаджи Коте Мишайков и срещу дюкяна на Хаим Синтов – наречена Ени джамия (Нова джамия).

Четвъртата бе на мястото, на което сега се намира зданието „Веонния клуб" и се наричаше Ески – джамия (Стара джамия).

Петата – най-високата, се намираше на централния площад и се наричаше Куршумли джамия, понеже зданието ѝ беше покрито с куршумови (метални) платна.

Шеста е тая при каменния мост, на която минарето, след като ѝ се събори, приспособи се за окръжен затвор. (Сега зданието, като се освободи от затвора, който се пренесе в Кюстендил, правителството го е отпуснало на Археологическото дружество за музей.) Според разказите за нея тя някога била християнски храм. Впоследствие обаче, турците я обърнали в джамия. Под стрехата, от северната страна, откъм къщата на покойния Иван С. Чапрашъков, имаше положен кръст от

песъкливите камъни, които донасят от Кознишката река, който при поправката за затвор, не зная по кои причини, бе свален. Малко преди Освобождението, на минарето на тая джамия стана следното трагично приключение:

В един летен ден мюезина (певеца), млад молла, след като бе свършил пеенето за пладнешката молитва, вместо да се повърне в минарето и да слезе отвътре – по стъпалата, по които се бе изкачил, той обаче, както стоеше накъм югозападната страна, покачи се на периферията на паницата – викалото и рипна с краката си надолу. Наместо в реката, дето щеше да се пръсне на парчета, той падна накрая на стрехата на джамийското здание. Керемидите и изгнилите под тях дъски се строполиха, но понеже дългата му, от черно сукно горна дреха, се събра нагоре, той пропадна в дупката само до мишците и висна надолу в пространството. От турците, които го видяха, двама прибързаха и през тавана се качиха върху покрива и по керемидите приближиха до него, пододоха му ръце и едва го измъкнаха нагоре и, влачейки го подир себе си, през тавана го смъкнаха в двора в полусъзнание. Какво стана после с тоя човек – не зная, нито пък можах да науча от другиго. А причините на тая му трагична постъпка, според едни се коментираха като резултат на умствено разстройство, а според други – на предвеста любов спрямо някоя туркиня девица, за женитбата си с която срещал непреодолими препятствия. И понеже в тоя ден от минарето я бил видял в двора на една близка тамо къща, хвърлил се от височината пред очите й, за да види, че без нея живота му е безсмислен. Дупката на стрехата, причинена от падането му, дълго време стоя непоправена.

Седмата джамия бе на мястото, дето е сега дюкяна на покойния Георги М. Гюров и Градско – общинските дюкяни.

Осмата бе на мястото, на което се намират къщите на Илия Каменара и Станке Богословов.

Деветата бе в махалата – при къщата на Михал Хр. Шишко и на мястото ѝ е къщата на Димитър Сот. Чапкънов.

Десетата бе в Полицейското отделение – на мястото, на което се намира къщата на покойния Пешо хаджи Георгиев.

Единадесетата бе в Борисовото отделение, току до къщата на Иванчо Войводата при реката Боклуджа.

Дванадесетата се намираше в Бешика – на мястото, на което е зданието на войводата Дончо Златков, което по настоящем е във Вангел Янков Влаха.

Тринадесетата джамия, която се казваше Каргалийската джамия, бе в брега, току срещу дворните врати на училището „Пансиона“ и съставляваше част от конака на Каргалията, строена в това също време. Минарето ѝ бе на ъгълчета от

делани песъкливи камъчета. Преди Освобождението от нея стърчеше половина от салона ѝ и минарето до викалото. А салона ѝ бе на ниво с реката. През лятото на 1867 година или 1868 година, точно не помня, един летен ден, около пладне, заваля много силен и пороен дъжд и след един – два часа дъжда, с надвесените тъмни и пълни с вода облаци, се отвлекоха по небосклона накъм Горно поле. И там, както се виждаше, се изсипало още повече вода, защото, не се мина много, и реката добуча много – голяма и силна. Вонята от мътилежа ѝ далече се разнасяше и усещаше. Коритото ѝ почна да не я побира. Къщи, плетища в близост до бреговете ѝ, все повали и много от тях завлече. Някои от мостовете не можеха да издържат съпротивлението и гредите им се отпуснаха като риби по нея. Така буйна тя летеше откъм Еврейския каменен мост и бухтеше право в брега – в самите основи на останките от тая джамия. И тоя силен бухтеж и рев на бесните речни вълни събра сума свят, както по бреговете отсам джамията, така и отсреща по полите на рида, където тогава нямаше къщите, които има сега, а всичката тая равнина бяха ниви. Близо до тях и реката беше само зданието, наричано Мензъл – хане, в което се помещаваха пощальоните с конете и колите си. Хора постоянно приждаха и се трупаха по бреговете, а особено турци, от различна възраст и обществено положение и се чудеха на яростните вълни на буйния Джерман, които, нанасяйки удар след удар на изпречилия се срещу им бряг, както после се видя, бяха из дълбоко подровили основите на останките от салона и минарето на джамията -нещо, което отстрана никак не се виждаше. И тъкмо когато бреговете бяха най-натрупани със зрители и водната стихия бе стигнала до невиден дотолкова размер – току отвендъж всичко, което стърчеше, се сгромоляса. Минарето плесна в реката и като че ли я преряза накъм север. Водата бликна отгоре и почна още по-яростно да бучи и да отскача. Всички хора, както се бяха натрупали по брега, се пръснаха и побегнаха назад. А онези пък, които бяха по-надалеч, притърчаха по-наблизо, за да видят станалото. На смръкване водата взе да намалява. И сутринта вече бе в обикновеното си корито. Минарето, както бе паднало, стоеше пречупено на няколко места и много от камъните му бяха изпокъртени. А това от стените и от основите на салона – всичко бе разрушено и изпозасипано от мътницата. При такива обстоятелства се заличиха и последните следи от някогашната славна Каргалийска джамия. Краят на другите дванадесет джамии бе след Освобождението. Те една по една се разрушиха от страна на общинската власт, не толкова поради регулацията, колкото да се засвоят местата.

Но като се говори за турските молитвени домове – джамиите, нека да кажа нещо по отношение на тяхното техническо устройство, за да се види в какво се състои разликата помежду тях и християнските църкви.

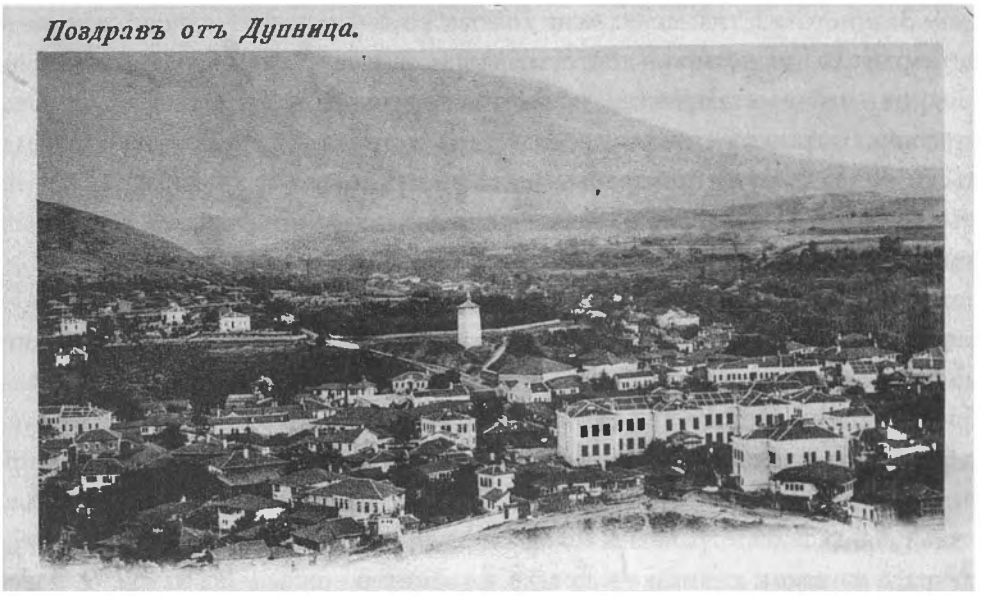
Зданието на тия молитвени домове се състоеше от едноетажен голям четвъртит салон, четири – пет стъпала над земята. Стените му – хоросанени. Покрив – нейде метални чески, а повечето – черемиден, и обърнат на юг. Отпред – притвор. Вратата му – откъм северозападната страна. А до нея отвътре – софа от дъски, която да служи при препълване на богомолци, а и за други неща. Насреща пък, в стената откъм южната страна, е направено дълботина със слова от корана, към които молещите се молят. Пред дълботината застава свещеносл ужителя, чете и се моли. В салона никакви столове няма. А пода е постлан с килими. Дето липсват средства – постилката е даже с хасъри. Осветлението е с кандила, които на телове или на тънки синджири, по разни посоки из празнината висят в голям брой и в разни цветове, че в тъмна нощ отвън стои като че джамията е осветена с бенгалски огньове. Някои от кандилата горят и през деня. А в петък и през рамазана и барямите – запалваха всичките. Стълпа – минарето, е изградено отвън на дясната страна на салона и издигнато на височина осем – десет метра, а на някои джамии – и повече, в диаметър – около два метра. Основите му – на височина два метра от земята, са четириъглени и долепени до самата стена на салона, оттам нагоре е обл, а някои са на малки ъгълчета. Извътре е празен, с винтообразни стъпала, по които мюезина (певеца), се изкачва и през направената нарочно за това дупка, излиза на викалото – паницата, и оттам с пеене приглашава на молитвата.

Имаше един мюезин (певец), който бе на около тридесет и две – тридесет и три години, на име Етем ефенди. Той се качваше на минарето на Куршумли джамия до големия хамам (сега площад) само в петъчен ден и през дните на барямите. Тоя човек бе с чуден – силен и сладък глас. Когато той пееше, туркините от околните къщи се трупаха по прозорците на стаите си, за да го слушат. Но не само туркините се любуваха, но и всеки един – без разлика на пол, вяра и народност, с особена приятност слушаше неговото сладко и мелодично пеене.

Синагоги

Остава сега да кажа за молитвения дом на еврейското население.

Евреите са дошли в града по онова време, когато са били изпъдени от Испания. (Няма от кого да науча годината на дохаждането им.) Тия семейства, които по онова време са се заселили тук, са били малко. С течение на времето числото им нарастнало и се съградили синагога и училище. Първоначалната им синагога не била масивна, а паянтова постройка. Но дълго време си служели в нея. Тридесет и петата или тридесет и шестата година преди Освобождението

Под часовниковата кула. Синагогата (голямата сграда)

ни, тя била изгорена, и тогаз я съградили от каменна и хоросанова зидария. Опожаряването ѝ евреите отдавали на мюезина (певеца) на близката там джамия, тъй наречена Ески джамия (Старата джамия), обяснявайки причината с това, че равина им бил със силен и гърмовит глас и когато той пеел в синагогата, случвало се и мюезина да пее на минарето. А високото и гърмовито пеене на равина толкова много дразнело мюезина, че просто не можел да издържа от гняв. И за да се отърве от тая голяма неприятност, в една тъмна и безлунна нощ, подврял жар от едната страна и зданието пламнало. Турците, като не знаели злосторника, масово се притекли – не само да гасят горящото здание, а и да отърват и служебните им свещени книги от пламъците.

Па и синагогата им по това време бе самотна в тоя край. Тогава нямаше около нея тия къщи, които има сега. Пространстовото от лявата и от източната ѝ страна бе празно място. Това къщите на Симеон Ангелов – фурнаджията, Михал Величков – клисаря, Христо Годжов и др., все подир Освобождението се изнаправиха. Там, дето са сега стаите на Симеон Ангелов – фурнаджията, имаше грамаден бряст с дебели и кръстовидни стъбла. Казват по-старите, че на него бесили хора.

Училища

Нямаше нито масивни, нито толкова удобни здания, както за българските, тъй и за турските, па и за еврейските деца. За такива помещения са приспособявани

стаички от частни къщи. Около 1825 година за българските деца се е направило на северозападния край, в двора на църквата „Св. Богородица" в махалата Хисарлъка, на пет стъпала височина от земята, голямо едноетажно здание, само от една стая – салон за около двеста и петдесет – триста души ученици. А до тая стая, откъм източната ѝ страна – и друга малка стаичка, долепена за голямата, която бе за учителите.

Димитър Чюков

След тридесет – тридесет и две години, при учителстването на учителя Димитър Н. Чюков, училището се разви и в класове, а пък за учителска стая се направи на южния край на софата – накъм клисарницата. И това здание, в тая си форма, стоя до 1915 година и поради регулацията на улицата, през същата година бе срутено от църковното настоятелство.

Около 1864 – 1865 година се откри женско училище. Учителка бе една калугерица на име Анисия. Отначало за това училище се нае една стая в къщата на Ната Алексова Лямпарова, съседна откъм южния край на църковния двор. Но след две години, в същия двор – откъм къщите на покойните Христо Чапкънов и Мине Гальов, се направи двуетажно паянтово здание, което и сега още съществува. На горния му етаж, в стаята над уличката, откъм Рило – манастирския метох, се помести женското училище, дето и престоя до започване на войната за Освобождението ни. А пък в западната стая на долния етаж се събираха членовете на наскоро образуваното читалище. След Освобождението някои стаи и от двата етажа на това здание бяха приспособени за едни от отделенията на първоначалното училище.

В 1874 година се отвори първоначално училище и в махлата Мърджина – днешното Крумово отделение, в едно здание, близо до хана на Иван Хр. Портаров. (Сега на това място е къщата на Ангел П. Налбантина.) За него учители се отделиха Димитър Ян. Бисеров, по-после Никола Ян. Чомаков и Христо Ив. Смочевски. Занятията и в него, както и в другите училища, продължаваха до

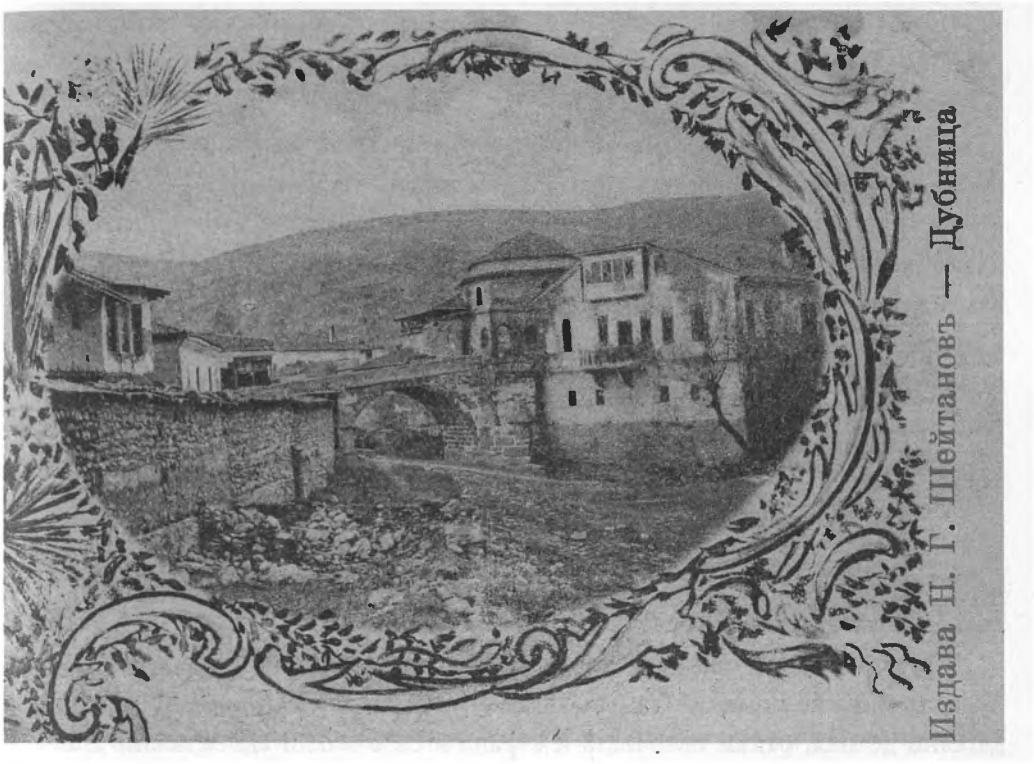
започване на Освободителната война.

Преди учителите Димитър Н. Чюков, Димитър Ян. Бисеров, Никола Ян. Чомаков, Христо Ив. Смочевки, Атанас Бисерин, Никола Костов, Христо С. Грънчаров и Димитър хаджи Христов, такива са били поп Коле Топлийски, Георги Икономов, Христо Д. Тодоров и Крантето. Преподавали са по най-старата училищна преподавателна метода и се е писало на пясък.

От учениците в трети клас при учителите Димитър Н. Чюков и Димитър Ян. Бисеров, които бяха класни учители, поменатите по-долу лица, са изпълнявали следните държавни и обществани служби:

1. Никола Костов – преди Освобождението учителство, а подир – държавен бирник;
2. Димитър Ив. Петрунчев и Христо Ив. Смочевски – и преди, и после – учителство;
3. Христо Ракилов хаджи Спасов, подир – чиновничество и народен представител;
4. Димитър хаджи Христов – преди – учителство, а подир – чиновничество;
5. Никола В. Тенкин – подир – чиновничество;
6. Христо Ст. Грънчаров – преди – учителство, а подир – председател на окръжен съвет, на окръжен съд, окръжен управител, градски кмет, народен представител, и в 1886 година, в изборите за народни представители, убит в къщата на Стоян Дим. Кюркчията в Полицейското отделение;
7. Стефан Хр. Разсолков – подир – чиновник и учител;
8. Христо Г. Меджидиев – преди и после – учителство, съдебен чиновник и адвокат;
9. Никола Д. Лазарков (пишещия настоящето) – от подир – прозбопиство и чиновничество, а в 1899 и 1900 година – кмет на града;
10. Георги К. Динков – от подир – съдия и адвокат;
11. Костадин Хр. Бобарев, Георги Димчев и Стефан Тодориев – от подир – чиновничество;
12. Янаки хаджи Михалов – отпреди и подир – учителство и съдия;
13. Никола Ян. Чомаков – учителство отпреди и след Освобождението.

По отношение на последното лице нека да кажем и следното – той – Никола Ян. Чомаков, беше син на Янаки Н. Чомаков – виден първенец от махалата Вароша (сегашното Николаевско отделение). Роден през 1844 година. И на учителското поприще в село Бобошево, и в градските народни училища, преди и след

Джамията и главното турско училище, в което след Освобождението се установява първата болница в града

Освобождението, работил цели двадесет и осем години. В 1878 година биде избран от града делегат в депутацията, която от страна на Дупнишката околия, е трябвало да отиде в Сан Стефано и на главнокомандващия руските войски Александър Николаевич – бъдещият император Александър III, да поднесе благодарността на населението от същата околия за освобождението му от петвековното турско робство и едновременно с това да ходатайства пред него, щото в границите на Освободена България да влезе и Дупнишкия край. Депутацията стигнала в Сан Стефано преди да се сключи мирът, наречен Санстефански мир, и изпълнила мисията си навреме. Тя била приета много радушно и изслушана внимателно. Главнокомандващият силно се заинтересувал за нашия край, като знаел и името на околията ни, главно поради влизането на Рилския манастир в пределите ѝ. Той заявил на депутацията да предаде на населението, което я изпратило, че ще направи всичко възможно, макар и примирието да е последвало преди завземането на този край да се включи и той в границите на Освободена България.

От отбелязаните по-горе лица – учениците от трети клас, при учителите Димитър Н. Чюков и Димитър Ян. Бисеров, някои и днес са живи, а учителите им са покойници.

Дотук завършихме описанието за българските училища. Нека нататък продължим за училищата на другите народности.

Турските училища. Те се намираха при самите молитвени домове – джамиите им. Те всички бяха в малки стаички с по един учител. В 1868 – 1870 година турците, на мястото, на което се намира сега зданието на Христо Полеганов и в което се помещава клонът на Земеделската банка, направиха ново здание за класно училище – Руждие мектеби. Постройката бе двуетажна, паянтова. Долния етаж – зимници. Пред нея, от западната ѝ страна – пътека, по която през мост от две дървени греди, се минаваше реката. А десет – петнадесет квадратни метра – празно място, което от пътеката накъм каменния мост оставаше, бе градинка с цветя и трендафили. Това училище се състоеше от три класа и в него се учеха само малки деца и юноши, понеже женските от дванадесетата си година вече не ходеха с открити лица.

Турците имаха още едно училище, което се казваше Медресе (гимназия). То се намираше помежду джамията, именуема Куршумли джамия и редицата дюкяни до нея, откъм източната ѝ страна и бе с малки едноетажни стаички. Там, в тия стаички, се събираха възрастни ученици, които ходжи с богословско образование подготвяха за разни духовни и религиозни служби. Учениците в това, а и във всички други турски училища тук, седяха по подовете.

Еврейското училище. То бе в едно здание с обикновени паянтови стаички. Учениците и в него тъй, както в турските училища, седяха по пода на стаичките.

Издържането на българските училища бе от средствата на църквите. На турските – от средствата на джамиите и държавата. А на еврейските – от приходите на синагогата.

Български учителски събор в Самоков

В 1874 година, на 25 юли, в град Самоков е станал събор на учителите в Самоковската епархия. В него са участвали и учители от нашите училища. Това се вижда от един ръкопис на тогавашния учител – покойния Христо Ст. Грънчаров, намиращ се в библиотеката на местната Смесена гимназия. Ето и самият ръкопис в препис:

Град Самоков – „Широкио сокак“

Изложение на решенията на учителския Епархиален събор в Самоковската епархия, събран на 25-и юли 1874 година в Самоков

До Негово В. Преосвещенство Г-на Доситея Митрополита Самоковскаго

Ваше В. Преосвещенство!

С настоящето си имаме чест да изявим на Ваше В. Преосвещенство, че според Екзархийското писмо от № 79, ние имахме заседания, които се наченаха на 25-и того, като се започнаха с прочитането на това писмо, в което заключават следните въпроси, предложени от Екзархията, чрез Ваше В. Преосвещенство. След прочитането на писмото, учителският Епархиален събор в Самоковската Епархия пристъпи до избирането на един Председател и един писар – за по-лесно и по-удобно разглеждане на речените въпроси. И според това по вишегласие за председател се избира Г-на Разсолков, родом от истата Епархия, а учител в друга – Софийската, а за писар едногласно се избра Г-на Капанов – учител от Самоковска епархия.

Освен това, по вишегласие се прие щото и други учители, не от Самоковската епархия, да се допускат в заседанията и да имат право да гласоподават.

За въпроса „По кой начин и с какви средства могат да се разпространят основните училища?“, съборът дава следното мнение:

Средство за разпространение на основните училища по селата се определи, щото селяните от селото, в което ще се направи училище, сами да си съградят училището или няколко по-ближни малки села, като се съединят, заедно да си съградят училище. (Тук се взимат под внимание само селата, защото се мисли да има вече по градовете съградени основни училища.)

Средства за постоянно поддържане на училищата по селата, съборът определи:

1) църковните приходи;
2) други някои общи селски приходи от недвижими имоти, ако ги има селото;
3) за всяко едно училище селяните да определят една обща селска нива, която да обработват в полза на училището;
4) доброволни пожертвувания в какво и да е;
5) от всяко село да се взима по една част от земните произведения, съразмерно на състоянието на на всекиго и на потребните разноски на училището; събирането на последното средство да става от свещеникът и аазите селски, или от Казалийският съвет.

За въпроса „Как може да се подобри устроението на съществуващите училища?“, съборът размисли следващото:

1) основните училища, както и въобще всички други училища, трябва да се градят по възможност на високо място;
2) сградата на училището да бъде от една стая, ако селото има само един учител;
3) ако ли пък селото има повече от един учител, тогава да има повече стаи с величина, съразмерна на на числото на учениците;
4) при сградата училищна да има и жилище за учителя;
5) да са далеч от гробищата и други вредителни местоположения;
6) тъй също и да е отстранено от места, в които има шум.
7) ако ли училището е общо за няколко села, то при училищната сграда трябва да има и стаи за живеене на тия деца.

Накратко, за сградата на училищата трябва да се даде един план от компетентни хора. И сега вече можем да кажем, че за да се подобри устроението на основните училища, които ги има сега по градовете, както и по селата, трябва те да се преправят, доколкото е възможно, гдето е нужно и с това да се оприличат, или да се приближат до поменатия план.

За третия въпрос: „Какви мерки могат да се вземат, за да се поставят добри и способни учители и да се контролират?“, съборът, след дълги разисквания, намери за добре следното:

За да се поставят в настоящето време, доколкото е възможно, добри и способни учители в основните училища, трябва всеки учител в основно училище да дойде в Епархийския град, за да се изпита от учителите на този град. И който учител се покаже способен – да се даде свидетелство, подписано от учителите и потвърдено от общинския съвет; напротив, който учител, се намери съвсем неспособен – да се изключи от званието си! Ако ли някой от тези последните, може да се приготви за учител, повторително да се изпита и тогава да му се даде окончателен отговор, а за приготовление на нови селски учители трябва да се взимат по едно, две или повече деца от всяко село, за да се изучат в градските училища. Тези деца или бъдещи селски учители, за да се издържат селски и да живеят заедно в една определена за тях къща – пансион. Контролирането на всички основни училища да става по един Епархиален ревизор. В селата да се задължи и селски свещеник да нагледва училището и да съобщава за вървежа му на Епархиалния ревизор.

За отговор на четвъртия въпрос: „Каква програма е най-прилична за нашите основни училища?“, съборът представя следното:

Като се взе под внимание, щото един селски ученик, като свърши ученето си в селото и не може да продължава образованието в по-горно училище по градовете, за да излезе из училището с нещо по-цяло и по-завършено образование, прие се щото ученето в основите училища да се свършва за четири години, като се приемат учениците в седмата година на възрастта им. (Забележка: По селата, дето има само един учител, а тъй като той не може да работи сам с повече от три отделения, за да може ученикът да свърши цял курс от основното училище, реши се, всяка четвърта година да се не приемат нови ученици, та тъй учителят ще има всякогаш само по три класа. А за удобно продължение на ученето от едно училище в друго, прие се програмата на основните училища, както по градовете, тъй и по селата да бъде еднаква.)

Програмата на основни училища – курс от четири години

Първа година

Детето трябва да опознае буквите и да ги пише, да прочита по учебника „Бащин язик“ 1 год.;

Да запознае цифрите, да познава и да пише състава на числата от едно до сто и да събира и да изважда на ум от едно до сто;

Да пише на креда и на пляка;

Да научи следните молитви на уст от разказ: „Во имя Отца“, „Св. Боже“, „Слава Отцу“, „Пресв. Троице“, „Отче Наш“ и „Богородице Дево“;

Черковно и училищно пеене, рисуване и гимнастика.

Втора година

Свободен прочит с разумеване на прочитаното;

Писане на пляка и после на книга;

Умствено и писмено числение и първите две действия от едно до хиляда;

Някои молитви на уст от разказ, като „Царю Небесний“, „Верую“ и молитвите училищни преди обяд и след обяда;

Черковно и училищно пеене, рисуване и гимнастика.

Трета година

Прочит с изучаване но по-достъпните за детето неща от естествената история и от физическите явления, които се срещат в учебника за четене;

Краснопис;

Умствено и писмено числение на четирите прости действия до сто хиляди;

Славянски прочит;

Устни разкази от Св. история, за по-главните събития из Старий и Новий завет;

Практическо запознаване от земеделие, скотовъдство, лозарство, овощарство, пчеларство и свиларство;

Черковно и училищно пеене, рисуване и гимнастика.

Четвърта година

Практическо запознаване с частите на речта и писане под диктовка;

Повторение в изученото от числителницата и именованите числа до дробите;

Кратка Св. история и кратък катахизис с учебник;

Славянский прочит;

Кратко землеописание, общо запознаване с естествено землеописание, държавите в Европа със столичните им градове и европейска Турция;

Устни разкази на по-важните събития из българската история;

Продължение на разказите от естествена история и от физическите явления;

Продължение от земеделието, скотовъдството, лозарството, овощарството, пчеларството и свиларството;

Черковно и училищно пеене, рисуване и гимнастика;

За отговор на въпроса: „Какви учебници могат да се въведат в тях (в основните училища)?", съборът предлага следващите учебници като най-добри засега:

Първа година

„Бащин язък" – втора книга от първа година.

Втора година

„Бащин язък" – втора година, или „I-ва четеница" Цанова.

Трета година

„Бащин язък" – трета година, за славянски прочит – „Часослов кратък" от Д. Манчов.

Четвърта година

Практическо запознаване с частите на речта, ще се учи без книги, от устен разказ, от някоя песен или друга някоя разказчица.

По Закон Божий, кратка Св. история и кратък катахизис от Д.В. Манчев.

По Славянски прочит – черковно пеене по учебник от Данов.

По Землеописанието – краткия учебник Грудев, с някои изключения и допълнения.

През всичките четири години ученикът ще съставлява статики от разказите, които би му се дали от учителят за кой да е предмет, сиреч да напише на книга всичко, което му е казал учителят.

За последните два въпроса – шести и седми, съборът има чест да представи следващото:

Понеже под думата „приготвително училище“ се разбира, както и трябва да се разбира – училището, което се учи обикновено една година. А пък Съборът, понеже това последното го присъедини към основното училище, като го направи по четири години, то поради това отговорите от тези два въпроса, съборът мисли да се заключават в разискваните вече пет въпроса.

Ваше В. Преосвещенство!

Като си даваме тук мнението за основните наши училища и като познаваме грижите и страданията на Екзархията ни за разпространението на народното ни просвещение, имаме блага надежда, че Екзархията, след като уреди основните училища, ще обърне внимание и на нашите така наречени средни или класни училища.

Учителският Епархийски събор в Самоковската Епархия, като Ви принася сърдечните си дълбоки почитания, целува Светата Ви десница и остава на Ваше В. Преосвещенство.

1874 г., 29-и юли. Самоков.

Участниците в учителския събор в Самоков

Смирени Духовни чада
Учителският Епархиален събор

Предс. В. З. Разсолков, писар Георги Н. Капанов, Иван Я. Сечанов, Дим. Я. Бисеров, Иван Вълчов Соколов, Арсени Г. Костенцев, Дим. Н. Чюков, Хр. С. Грънчаров, Кост. Х. Панов, Генчо К. Келешов, Кост. П. Башулков, Атанас С. Бисерин, Дим. Пр. Тонджаров, Цветко Панев, Спас Ат. Тумпаров, Зах. С. Бобошевски.

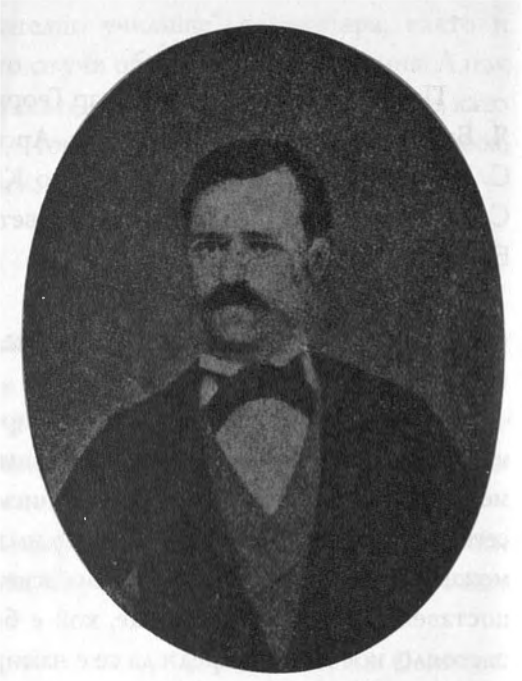
Читалище

По тоя въпрос – за читалището, при все че голямо желание имах да науча нещо от по-далечното минало, обаче нито от устата на някого от по-старите от мен съграждани, нито пък от някои писмени документи, макар че в архивата на сега съществуващото читалище и да има запазени някои от по-старото такова, можех да добия пълни автентични осветления, а именно – в кое време е било поставено начало за читалище, кой е бил инициатора, от колко членове се е състояло, кое здание, преди да се е намирало в църковното, е служело за негово помещение и тъй нататък. И по тая именно причина, ще изложа само онова, което е ставало през периода от моето време.

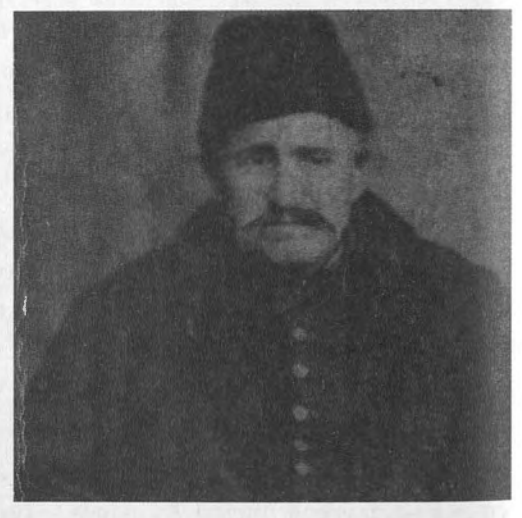
Когато бях на около тринадесет – четиринадесет години, през 1870 – 1871 година, националното съзнание в българите тук, може да се каже, бе покачено и стоеше на доста висок уровен. Особено от по-младите мнозина бяха вече доста пробудени и раздвижени, както по училищната просвета, така също и по отношение задачите на читалището. Като главни и активни деятели по отношение и на едното, и на другото, се считаха учителите. Особено по последното – по читалището – най-голямото активно участие се отдаваше на учителя Димитър Ян. Бисеров – Окойлията, който по-рано бе учител в село Берово, а с дохаждането си през 1870 година за такъв тук, ведно с учителстването си, е образувал и читалище. (Преди това не се знае имало ли е такова.) След него – Бисерова, се сочеше съгражданина ни Христо Ян. Чолаков – един сравнително млад, интелигентен и доста събуден и енергичен човек, който, освен в тукашното училище, се бе учил в Панагюрище и в Хасково при братовчеда си – чичиният си син – калугера Даскал Атанасия – Георгиев Чолаков, който пък се бе учил в Русия и който през време на учителстването си в Хасково бе убит из засада от гърците в тоя град.

И все по това време, както в училището, така и в читалището, деятелността бе доста развита и засилена. В училището с една безупречна

интензивност, бе подета реформата в преподавателната система, а пък в читалището – с увеличение членове и достояние четиво – книги за прочит, вестници и списания. Помещението на читалището бе настанено в една от стаите на долния етаж на току-що построеното двуетажно паянтово здание в двора на църквата „Св. Богородица", дето и в една от стаите на горният етаж бе поместено и женското училище, което преди това се намираше в къщата на Анастасия Ал. Лямпарова. Председател на читалището бе даскал Христо Димитров Тодоров, а деловодител – Георгица Д. Тодоров – и двамата от махалата Вароша. През времето на Освободителната война, както училището, така също и читалището бяха преустановили заниманията си или тъй да се каже съществуването си. Но след Освобождението първото – училището, веднага се отвори и работата в него се започна при много по-усилен и разширен размер, отколкото по-рано, не само при по-увеличен учителски персонал, но и училищни помещения. А читалищната работа остана в застой. Тя остана непомръдната почти до началото на 1880 година, когато по инициативата на учителя Христо Г. Меджидиев, отново вече се поде. Той – Меджидиев, с един позив към гражданите свика доста голяма част от по-интелигентните и по-събудените граждани. И в това събрание се направи отново списък, изпозаписаха се

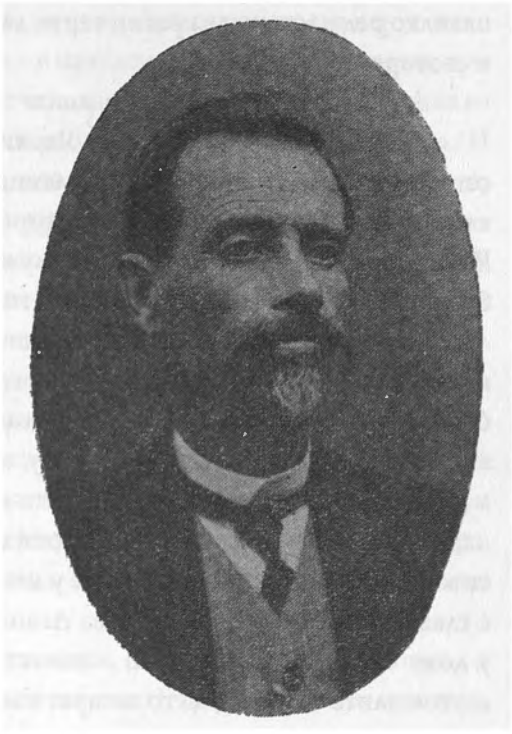

Димитър Янакиев Бисеров

Христо Тодоров (Даскал Ристо)

членове, избра се настоятелство и тъй читалището се възобнови при първоначалното си наименование „Зора“ и почна функциите си. Обаче след това, кога и как е наименувано „Напред“ – това никак не ми е известно.

Христо Г. Меджидиев

Атанас Георгиев Чолаков (или калугера даскал Атанасия)

Както живота, така и деятелността на току-що поменатия някогашен дупнишки гражданин Атанас Г. Чолаков, едва ли са известни на някого от по-младите ни съграждани. Па ако би още от някого и нещо да се знае за него – то без съмнение това нещо ще се знае от твърде малко личности. Защото той, още като юноша, е напуснал своя роден град и в други далечни места е живял, учил се и учителствал и дето в най-цветущата си и плодотворна възраст, народни врагове, по най-подъл и коварен начин са отнели живота му и са го лишили от земно съществуване.

Но ако тоя наш съгражданин и да е бил далеч от родния си кът, там, в намиращия се край, като общественик не е останал проста бездейна фигура и с безизвестно минало. Наопаки – той, със своята любов към отечеството си, със своята преданост в служене честно и ревностно на сънародниците си, в просветително и патриотично отношение, е бил видна личност и с доста известна популярност помежду тамошното общество. Вследствие на което е станал тъй ранна и беззаветна жертва за народната политическа и духовна кауза. А предвид на тая именно възвишена и самопожертвователна деятелност, нека за негов вечен спомен, между онова, за което току преди малко казах, че може би от някои да се знае и това, което неговата собствена братовчедка – деветдесет и шест – деветдесет и седем годишна вече – баба Спасуна Янак. Чолакова, а по мъж – Димова Муцкова, лично и непосредствено ми е разказала, с тия си

няколко реда, макар и в кратки черти да отбележа неговата собствена биография и своевременна деятелност.

А ето разказа на тая стара жена:

„Чича ми Георги и баща ми Янаки Чолаков живееха в махалата Хисарлъка, сегашното Александровско отделение, в къщата, която се намира помежду клисарницата на църквата „Св. Богородица“ и къщата на свещеника Стефан Г. Шишков, която и в сегашно време служи за мое скромно жилище. Те – и двамата братя, не бяха богати хора. Въпреки това си живееха с благодарение и в мир.

А чича ми, който беше по-стар от баща ми, имаше един син на име Атанас, който бе роден около 1820 – 1825 година, точно не помня, който като дете беше много палав и немирен. И не само у дома и по улиците, а като ученик и в училището, поради което баща му, а и учителя му, често – често го гълчаха, а и биеха. Когато бе в тринадесетата си година, един ден с немирството си бе направил в училището някаква пакост, поради което баща ми, в ядосването си, му се закани, че щом като се прибере у дома не само ще го пребие с бой, но и надолу с главата ще го обеси. А от това Атанасия се много уплаши и вместо да дойде у дома си, бе отишъл в Рило – манастирския метох и там молил фатуларите – служителите с конете, да го закарат в манастира, за да бъде чирак (прислужник) при някого от калугерите там.

Но фатуларите, като научили чий син е, дойдоха у дома при баща му, да му обадят и да го питат с неговото съгласие ли иска това неговия син. „Карайте го – нервирано рече баща му – ако ще и в джендема, само да се миряса, че се разболях от него!“. При тия думи на баща му фатуларите си отидоха. Още вечерта на следващия ден тоя немирник, с конете бе закаран в манастира и предаден на един доста вече на години калугер, който от няколко време, по някакви причини, бил останал без прислужник в килията си. По такъв един начин Атанасия постигна желанието си. А калугерът, със своето добродушие, още от самото начало обикна този млад юноша, със своята педагогична практичност го разположи към послушност и трудолюбие, па не се забави да го запише и ученик в училището там. Но и Атанасия също така не закъсня да се привърже всецяло към стареца – като към един баща. Тоя един, инак много добър юноша, когото тук не бяха успели да усмирят и вразумят, там – в манастира, в това уединено в планината място, само в няколко дни, като по чудо се променил така, че не само при стареца си станал послушен и порядъчен, но и в училището – един мирен, прилежен и много внимателен ученик, че от всички там не само бил опознат, а и обикнат.

Но живението на Атанасия в манастира не продължило дълго. Още не изминали и две години и нему се открило път. Той трябвало да напустне оттам

и да отиде в други, по-далечни места – там, дето съдбата му чертаела хоризонт с по-завидно и по-светло бъдеще. А именно – в начало да замине с калугера си, при когото се намирал и след туй да се отдалечи и да се раздели и от него. Паднало се така, че калугерина му по манастирски работи да замине за Света гора. И понеже това заминаване не било за замедляване, то и стареца трябвало колкото е възможно по-скоро да се приготви и да тръгне. Обаче пътуването през това време за далечни места му се виждало не така лесно. Особено пък като за него, на тия години човек. Затова намирал за необходимо нужно да има със себе си другар. Но да наеме такъв ще му коства скъпо. Та по тая именно причина решил да вземе със себе си прислужника си, като най-сгодно и най-подходящо. При такъв случай и по такъв един начин Атанасия, след няколкодневно пътуване заедно със стареца си, се намерил в мястото, за което са били тръгнали. А понеже из пътя всичко минало спокойно и с прислужника си много лесно и удобно прекарал – то, поради така благополучното пристигание в Света гора, за където стареца, без тревога, бе потеглил, последния още с по-силна обич обикнал прислужника си.

Колко обаче минало, но там – в Света гора, Атанасия дълго не останал в положението на прост прислужник при своя старец. Него подстригали за монах. Той бил вече покалугерен. Но ако и така, т.е. ако вече и калугер, той не искал да спре дотук и попрището си да завърши само с полученото си образование и добития вече духовен чин, тъй като той вече изживял с детинското си минало, нито пък му се искало да се затвори само в монашеската си килия. Неговото желание сега било устремено съвършено към друга посока и друга цел. Сърцето му копнеело, жадувало да се учи, да добие по-високо, по-солидно училищно образование, с каквито мисли и намерение той бе дошъл тук, в Света гора.

Но за Атанасия тъкмо това тук излязло невъзможно. Училище за по-високо образование нямало. При все това неговата съдба не оставила, за да не промисли и върху този така важен за него въпрос. В едно твърде близко време не закъсняло да му се отдаде начин, щото невъзможното там да стане възможно другаде. А именно – той да бъде изпратен там, където има такова училище. И той, с тая си мисъл, с настроението и стремлението си за по-високо образование, твърде удачно използвал моментите и нагласявал работата си така, според каквото му се попадало и както и е била в плана му. Първо той намерил монаси, на които също така сърцата копнеели за същата цел – да продължавали образованието си и за постижение, на което си правили сметка и чертаяли план кога и как да отидат там, където ще могат да продължат ученитео си. И с тия именно монаси успял да уговори, че ако би и той си намерил и осигурил средства, без всяко колебание и той ще тръгне с тях, че

и той ще бъде един от другарите им. И тъкмо когато вече помежду уговорилите се този въпрос назрявал, а и времето за потегляне наближавало, Атанасия видял, че и нему работата се слага рязко, че и той трябва вече да пристъпи към решителна активност, че и за него настъпват минути, в които за последен път да опита щастието си и да тури край на възможността или невъзможността, че и на другарите си монаси да даде категоричен и окончателен отговор. При това си последно решение в една близка сутрин, тъкмо след завършване на молитвата, Атанасия наближил и коленичил пред стареца си: „Отче мой – рекъл той – ако ме обичаш, благослови ме. Ето, от братята монаси се приготовляват да заминат за Русия, за да се учат, отпусти и любомитото ти духовно чадо да отиде с тях, за да продължи и то ученията си там". Добрият старец, който и самичък бил с намерение, за да има един свой възпитаник, а като виждал, че и в прислужника му има старание и голямо желание да се учи, без да чака да му се говори повече, а както Атанасия бил на колене пред него, понавел главата му и като сложил ръцете си отгоре, прочел молитва за здраве и успех в учебното му предприятие. След това приготвил и го снабдил с необходимите писмени документи и парични средства и заедно с другарите му монаси, го настанил в един руски параход и като му пожелал добър път, изпратил го за желаното му място.

Какво е било изпитанието на Атанасия по морето с тоя параход и колко време е продължило то – това той самичък си знаеше. Но не след дълго, една сутрина, тъкмо що зарите на слънцето позлатявали кея на пристанището, ето че той с другарите си монаси, благополучно се намерил в Одеса, а оттам – в манастира, закъдето е бил отправен и откъдето и настанен за ученик в училището.

И тъй, Атанасия, тоя мой собствен братовчед, който бе немирник по улиците и в училищата в Дупница, сега вече – монах и ученик в Русия, за да се учи на по-високо образование, на по-високо училищно учение, за каквото от подир сърцето му е копнеело.

Колко време и при какви обстоятелство той е преживял в Русия, какъв е бил неговия ученически мироглед по това време, и това нещо за другите останало неизвестно. Но когато се завърна в Дупница при майка си, защото баща му по това време вече не беше между живите, едно нещо мнозинството знаеше, а именно, че той се завръща от Русия, дето се е учил и че за завършеното си образование притежава редовни училищни документи. А завръщането на Атанасия тук беше тъкмо през времето, когато учителите се уславяха за следващата учебна година. И той, като ревностен за учителстване, много иска да бъде учител в местното училище. Обаче хората, които по това време стояха начело на църковните и училищни работи, не го условиха, а по

коя причина бе това точно – не мога да зная. Па и надали има човек от по-старите, който да каже. Но доколкото мога да си спомня, предполагаше се, че причината и съображенията имали политическа тенденция, а именно – да не би турците тук, като научат странствуванията му, мястото, където се е учил и отдето е дошъл, да го подозрат за опасен човек и като така, с него заедно, не само да комплотират срещу църквата и училищната управа, но и срещу самата училищна кауза.

Но тъй или инак Атанасия, тоя добър и възпитан мой братовчед, въпреки силното му желание да остане за учител тук, той отпътува за такъв в град Панагюрище, като със себе си заведе и братовчеда си, моя собствен брат – Христо Ян. Чолаков, който по това време беше на тринадесетгодишна възраст и съмахленеца си Димитър Манов Шалдупов – тоже на тая възраст, за да се учат при него в училището. А там брат ми се бе запознал и доста дружески сприятели с ученика от същия град Марин Дринов – тоя същия, който след Освобождението ни бе професор във висшето училище в София.

А там – в Панагюрище, братовчед ми, под името даскал Атанасия, учителства нещо две години, след това се бе преместил в Хасково, дето също така бе завел брата ми и Шалдупова и дето ги последвал и ученика поменатия Марин Дринов.

А както в Панагюрище, тъй и в Хасково, калугера даскал Атанасия, каквото ще го наричаме нататък, бил много обичан и почитан. И главно за работата му в училището и за деятелността му вън от него. В училището той бил неуморим в заниманията с децата, по отношение школското му образование и развитието на етичните им сили и дарования. А вън от училището – с несломимата си деятелност, помежду по-възрастните си сънародници, за засилване на народното съзнание и патриотичния дух.

Па макар и далеч от дома си, братовчед ми не забравяше и майка си, която много тъжеше за него. Той ѝ пишеше често. А когато бе в Хасково, майка му, помежду другите писма, бе получила и едно, с което ѝ поръчваше да продаде лозето, което имаха в „Балановски рид“ и с парите, които вземе, да поправи голямата стая от къщата, понеже бил с намерение, след свършване на учебната година, да се прибере в града си, при ревностното си желание да поучителства в него, па макар и без заплата, само и само да остави ученици и в своя си роден край. И майка му направила така, както той ѝ поръчал, като остана да очаква да ѝ съобщи за благополучното завършване на учебната година и потеглюването за дома си. И тъкмо около това време, когато се надяваше за това, тя действително получи писмо, обаче не такова, каквото очакваше. Не писмо за радост и облекчение на тъгата си, а за скърби и плачове. Такова, което да я изпрати по-

скоро в гробищата. Писмо, с което, вместо да ѝ се съобщи, че сина ѝ – калугера даскал Атанасия, учител в Хасково, отлично е завършил учебната си година и жив и здрав е потеглил за бащин и майчин дом – наопаки – с него ѝ се съобщи страшната и сърцераздирателна вест, че той – нейния син, любимото ѝ чадо, не е вече помежду живите, че то е вече гроб.

Да, на нещастната му майка, на моята многообичана стрина, се пишеше, че на синът ѝ – подкрепата на стариите ѝ, на когото толкова много сърцето ѝ се радваше и милееше, зли и коварни хора с куршум от засада отнели живота – физическото му съществувание.

И защо? Защото били платени, били подкупени за тая гнусна цел. Защото в негово лице враговете на българското племе – гърците, виждали едно голямо зло, а в дейността му в патриотическото и предано служение на сънародниците си – българите, един смъртен враг за народността си, за гърцизма в тоя край. Особено пък, когато на първия ден на Възкресение, при служенето с другите свещеници в църквата, прочел Евангелието на български език, в тях – в гъркоманите кръв по жилите им не останала от гняв. А като не намирали в себе си сили и други легални средства, за да му се противопоставят, та веднъж завинаги да се отървели от него, прибегнали до най-крайното и отвратително средство – физическото убийство. И не закъснели с това, а още на втория ден на празника изпълнили пъкления си замисъл.

Рано сутринта, преди да замине за черква, в една от улиците, където му бил пътя, един ли е бил или повече от уговорените са били на засадата. И тъкмо жертвата що навлязла в тая улица и изневиделица гръмнала пушка и куршума из нея – право в гърдите ѝ и я струпала на място. Тревогата по станалото била дадена навреме. А и вестта за подло извършеното убийство като че с мълниева бързина профучала из града. Обаче фактическите убийци, активните злодеи като че от земята били погълнати. Всичките му сънародници потънали в дълок траур и масово го оплакали. А за засвидетелстване на голямата си почит към него и за увековечаване на паметта му, погребението извършили на същото онова място, където той паднал и издъхнал.

И тъй – тоя, на когото Дупница, по една или друга причина, живота му запази от турците, в Хасково не можа да се предвиди и запази от гръцката злоба.

Да, той – калугера Даскал Атанасия, бе погребан на същото това място, дето бил паднал и издъхнал. И аз, от жал за него, наскоро след Освобождението ни, ходих в Хасково и видях гроба му. И между многото други работи, които ми казаха за него, научих и това, че той, наскоро преди убийството си, в един от вестниците, които се получавали там, между другото бил прочел и за заплашване

с убийство на лице с голяма известност в тоя край. Но никак обаче той не си догодил, че заплашването се е отнасяло лично за него.

Но тъй или инак, калугера даскал Атанасия Георгиев Чолаков, тоя дупнишки гражданин и мой мил братовчед, поради голямата си ревност към народопросветната си и патриотична деятелност, както и много и други такива като него по онова време, още на младини стана беззаветна жертва и легна в гроба, там нейде, далеч от своят си роден край.

Учениците му – брат ми Христо Ян. Чолаков и съмахленеца ми Димитър Ман. Шалдупов, които бе завел със себе си, за да ги учи там в училището, след погребението на учителя им, като не можеха вече там да стоят, бяха принудени да приберат, каквото е имало и двата заедно се завърнаха по домовете си. А пък съученика им – поменатия панагюрец Марин Дринов, след като се сбогувал с тях и най-дружески и приятелски ги изпратил, заминал за Русия, за да продължи училищното си образование".

С тия последни думи баба Спасуна Димова Муцкова завърши разказа за своя братовчед Атанас Георием Чолаков и доволна от вижданието си с мен, напусна къщата ми.

Христо Янакиев Чолаков

По-горе описахме живота и деятелността на дупничанеца Атанас Георгиев Чолаков или така наречения по-късно – калугера даскал Атанасия, според както ни се разказа от братовчедката му баба Спасуна Димова Муцкова. Сега следва описанието на братовчеда му – брата на баба Спасуна, именуемия Христо Ян. Чолаков, който живя и умря в родния си град.

Но, преди да направим това за него, нека предварително кажем няколко думи за съученика му Димитър Шалдупов, за да не оставим читателя безизвестен за него.

Тоя юноша – Д. Шалдупов, след като се завърна от Хасково като ученик, понеже беше от бедно семейство и нямаше материални средства да продължи учението си другаде или да поеме друга някоя подходяща работа, отиде в Мутафчийския еснаф да учи занаят, дето като прослужи определеното за чиракуване и калфуване време, стана майстор, след което се и ожени. И така живя и дочака Освобождението. В 1880 година купи си къщичка в махалата Хисарлъка, току до тая на пишещия. А малко по-късно, когато единствения му син Христо Дим. Шалдупов, бе станал служител в Дирекцията на железниците в София, той продаде къщицата и с жена си се премести при сина си, дето и почина. Така завърши тоя наш добър и много почтен съгражданин.

Нека нататък да продължим за поменатия Христо Ян. Чолаков. А това, което ще опишем за него не само от сестра му баба Спасуна и от пишещия, а и от мнозина други от по-старите граждани се знае и помни. Но нека започнем...

И така, Христо Ян. Чолаков след убийството на чичиния му син – калугера даскал Атанасия, се завърна от Хасково у дома си. Обаче дълго време не стоя тук, а с другари замина за Цариград, за където по това време, не само из нашенско, а и из други места на България, отиваха на печалба. Но той, с пристигането си там, не прие да отиде, както други, и да стане служител по конаците на бейовете и пашите или в други някои големи и богати къщи, а се настанил в една кооперативна обущарска работилница с намерение да учи и да свърши занаята по модерното обущарство. И там, след като завършил известен курс, тогава отишъл и се запознал и с часовникарството и с други някои машинарии. И след това, около двадесет и третата – двадесет и четвъртата си година се завърна обратно у дома при майка си (по това време баща му беше умрял) и без да губи време, нае си дюкян (дюкяна се намираше на мястото, дето сега е дюкяна на Георги Бистричански, но тогаз чаршията имаше съвършено регулационна и техническа фасада) и започна обущарството, а след това се ожени за една самоковчанка. И понеже работата в това му занятие, както в техническо, така и в качествено отношение, превъзхождаше тая в другите обущарски работилници, по тая причина и в едно твърде късо време, той спечели не само името „много майстор", а и голяма клиентела измежду по-видното гражданство, обаче не и богатство, защото щедростта на ръцете му не задържаше спестявания. И при все и тоя човек притежаваше познания и по други занаяти, поминъка си опря главно на обущарското си занятие и с него продължава почти до Освобождението ни.

Но случи се един ден, и то без да е било приготовлявано от негова страна, като че ли на публичен показ, да яви познанията си и по друга една работа, а именно, че може да управлява машина и по земеделските работи, едновременно и сам да работи като същински земледелец.

А това беше, струва ми се, през лятото на 1869 или 1870 година, когато тук, в конака, се бе получила една жетварска машина, изпратена, за да се направи с нея опит по тукашните места. Обаче лице, което да я постави в действие при опитите не бе изпратено. Но обущаря Христо Ян. Чолаков, виждайки, че това нещо е от полза за земеделците, отива в конака и заявява, че той може да манипулира с машината и ако е позволено – да услужи в това нещо. „Добре – рекъл каймакамина, щом като сте в състояние да застъпите мястото на машинист, бъди готов и още утре, ако времето позволи, да направим опитите".

И действително – на сутринта, при ясно небе, току-що слънцето бе изгряло, чифт волове машината влачеха из чаршийската улица към Горно поле, а Хр. Чолаков – седнал на мястото на машиниста и направлява. А по машината свят, дето казват, като по мечка. Минаха се мостовете над града и воловете завиха по софийското шосе. И тъкмо, дето е сега Керемидената фабрика „Марсилия", воловете с машината спряха и машиниста слезе от нея. И като попрегледа и нагласи някои от частите ѝ, наново се качи и седна на мястото си. Водача изви малко настрана и поведе воловете с жетварката към намиращата се там манастирска нива, узрялото жито на която от слънцето лъщеше, като че ли бе постлана със златна постелка – и от единия ѝ край навлезе в нея. Машиниста почна да действува и машината се раздвижи. Водача водеше воловете по права линия и обикаляше наоколо, а машиниста манипулираше и житото на ръкойки, на ръкойки падаше. И така, при няколкократното обикаляне на воловете с жетварката, житото почти от половината нива, в едно твърде кратко време, падна на снопи, готови само да се овършеят.

Любопитството на събралия се като на великденски събор свят, беше голямо. Всеки един от присъстващите, с едно видимо удивление, наблюдаваше лесното и бързо машинно жънене. При все това, през времето докато турците стояха тук, не само такива, но и други необходими за земледелческото стопанство машинни приспособления, не се уведоха и приложиха в употребление в нашенско.

Но тоя наш дупничанец умението си, практическата си опитност, както и умствената си и физическа дейност, не употребляваше само в обущарството и в другите видове занаяти, по които той има нужното понятие, а ги влагаше и в обществените и политически работи, които по това време, тайно или явно, се вършеха от страна на българите. И нашите първенци тук високо ценяха неговото участие и мнение по много въпроси от обществен и политически характер, имащи важно и съдбоносно значение за нацията ни. И не само при общи и специални събрания и срещи, но и в частни и случайни срещи той биваше полезен. А често пъти и нарочно поканваше и завеждаше у дома си приятели и познати, за на тайно приказване и занимание с някои въпроси, по новини от вестниците, по четене книги и списания из областта на духовния, политическия и културен живот, с което, разбира се, немалко допринасяше и спомагаше за умственото и морално развитие на съгражданите си, както и националното тяхно съзнание. Той работеше много ревностно и по читалищното дело, за да може да напредва и се развива и помежду младите. Изобщо, тоя наш съгражданин – ученика на калугера даскал Атанасия, не само в частните си, но и в обществените работи, действаше с голяма амбиция и несъкрушима енергия.

Обаче, тая обективна негова събуденост и неуморима деятелност, колкото от самия него и от приятелите и познатите му и да се прикриваше – дето казват – „шило в торба не се скрива", не остана неподушена и незабелязана от бдителността на някои от турците, по която причина почнаха да го подозират като опасен човек, а деже беше му се подшушнало, че в скоро време въжето на врата му ще тури край на чапкънската му и развратническа деятелност, прокарвана от него помежду отдавна вече набелязаните бунтаджийски елементи, така че той вече живееше при едно критическо за себе си положение.

А тъкмо при такава надвиснала за него опасност, едно обстоятелство, ако и никак нежелано от него, може да се каже, като че промени това му положение и предотврати до нейде надвисналата над главата му опасност – заканата за обесването му. А именно, че като вдовец, понеже жена му – самоковката, вече отдавна беше починала, той за бъдеща такава беше харесал слугинята на комшията си – турчина Бекир ефенди, една вече на години мома, която от малка бе взета в харема и обикната от майката и съпругата на ефендията и на която, при един случай, с голяма предпазливост, сам, лично бе направил предложение за венчален брак с него. Но момата, преди да му отговори, съобщила това на господарката си – ханъмата, а пък последната – на мъжа си. И благородният турчин, вместо да се разсърди, че един гяурин примамва слугинята му, той попитал жена си:

– Добре, ама тя иска ли го?

– Ако ние одобриме и позволиме... – отвърнала ханъмата.

– Значи тя е съгласна... – казал мъжа ѝ – Тогава да направим един хаир – да я задомим. Хубаво се носи, а главно, че е еснаф и много мурафетлия в занаята си. Виждаш ли тия обуща там до миндера – и твоите, и моите са работа на неговите ръце и тъй изглеждат, като че ли в калъп са изсипани. Няма тук друг майстор като него, понеже той занаята е учил в Цариград. И тя няма да сгреши с него. Нека я повикаме да ѝ честитим. Тя си няма майка, нито баща. Нека и в тоя случай ние застъпим местата им – каза ефендията.

Момата влезе и целува ръка – и на господаря си, и на господарката си.

И Елена, слугинята на Бекир ефенди, още същия ден съобщила на кандидата си, че се съгласява на предложението му и че вече е негова годеница, готова за извършването на официалния църковен обред.

А тя – Елена, не направи това от друго, т.е. прие не предложението на кандидата си, че не си бе добре в харема на господаря и господарката си или пък, че я съблазни голямото богатство, на което тя ще отидеше. Не. Тя го направи, защото в кандидата си, макар и вдовец, действително виждаше сравнително един млад, интелигентен и с хубав занаят мъж, според както го описа и господаря ѝ. Тя знаеше,

че и къщата, в която ще отиде, не е такава от каквато ще излезе, а много по-скромна и по-бедна. При все това, нея радваше, че ще отиде на свой дом, ще ѝ бъде собствен имот, където ще си бъде господарка, а не вече слугиня. Където ще се говори на майчина и бащина реч. Ще си бъде при свекърва, ще си има роднини. Ще посреща гости, каквито в харема не можеха, нито да влизат, нито да приказва с тях така, както ще си приказва в своята си къща. И всичко това тя знаеше, мислеше и си представяше. Само едно нещо тя не знаеше, а именно, че от тия хора, които ще ѝ дохождаха на гости, ще има и такива, от които не само ще слуша поздрави и обикновени приказки, но ще слуша и думи, каквито в харема нито е слушала, нито можеше да ги чуе да се говорят другаде. Но освен това, ще види и как на тайно се четат български вестници и други книги, които в момент на дадена опасност за къщата ѝ, за мъжа ѝ, а и за самата нея, ще трябва било в бохчичка, било в престилката си, през комшулука – вратничето, да пренася в двора и да скрива по кьошетата на яхъра или зимника на предишната къща, в която тя живя толкоз дълго време.

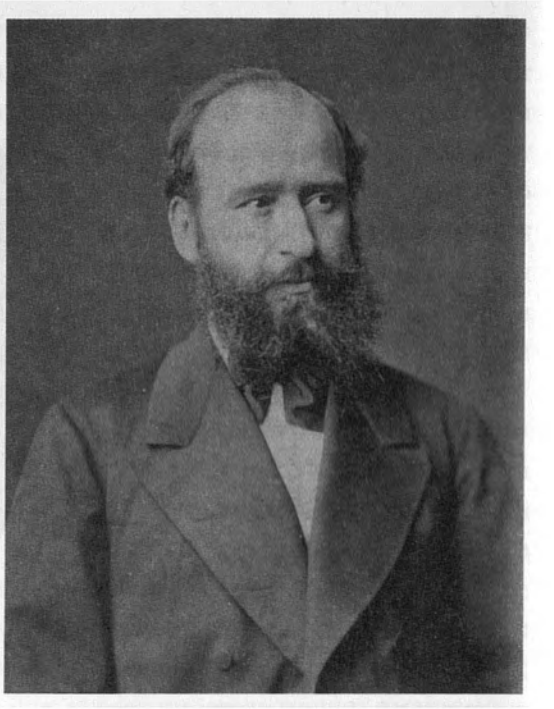

Княз Дондуков – Корсаков

И тъй, по това, което тя знаеше и харесваше от една страна, и по одобрението и позволението на господаря и господарката си, от друга страна, Елена се бе съгласила на венчило с тогова, който я бе залюбил и предложил ръката си.

Но и Христа Ян. Чолаков, със задомяването си за тая мома нито погреши, нито нещо загуби. Защото тя бе умна и много добра домакиня. С нея, както и с първата си съпруга – самоковката, той имаше мир и любов вкъщи. С нея, както и с първата си другарка, той разделяше залъка си и дружно понасяха и скърби, и радости. Па и поради нея, като че се приближи и до протекцията на силния и с голямо влияние доскорошен неин господар, па макар че той и да бе турчин, обстоятелството, което, разбира се, ако окончателно и да изпрекрати подозренията и преследванията от ония турци, които го бяха турнали на око, все обаче, до известна степен поотслаби и поомекоти. Така че и той се усети

малко по-спокоен, по-свободен да си живее и работи, па може да доживее да види и бягането един през друг на тия, които го подозираха и готвеха бесилото му, и в края на краищата да дочака и Освобождението.

Марин Дринов

Да, той доживя и дочака Освобождението, обаче, за голямо съжаление, не можа да се опази здрав и жизнерадостен така, както беше по-рано. Защото в последните десет – петнадесет дни, при лудешкото бягане на турци и черкези, с криенето си по зимници и тавани, той се бе силно простудил. И когато няколко дни след Освобождението и на града ни, княз Дондуков Корсаков, придружаван от българския професор Марин Дринов, на път за Рилския манастир, се бе спрял на почивка в къщата на архиерейският наместник Сакеларий Христо Костов в Александровското отделение (а тоя ден беше много дъждовен), той – професор Дринов, при голямото си желание да се види с някогашния другар и съученик в Панагюрище и Хасково, се отдели от свитата на княза и отиде у дома му – той не само го намери на легло, твърде болен, но и в едно много бедно и изпаднало състояние, което съвсем много го трогнало и развълнувало. Но, при невъзможността в това също време за някаква по-голяма помощ, направил следното – при сбогуването си дал на съпругата му тридесет златни рубли, за да му пригажда, а след това с командира на руския войскови гарнизон тук наредил, докато е на легло – от яденето, което се готвеше за офицерите – по една порция да му се отделя и донася у дома.

Но при всичко това, неговото здравословно състояние не се подобряваше, а от ден на ден се влошаваше, докато най-после изпадна в съвършено безпомощно положение и затвори очи за вечен сън. Така преживя този свят и тоя наш съгражданин, тоя добър и народополезен човек, на когото вечна памет и мир на душата му.

Гробища

Българските гробища бяха и са тия, които са при църквата „Св. Никола". Откога обаче датира началото им на това място няма данни, за да се знае. Такива имаше и зад олтара на църквата „Св. Богородица", но това място бе за по-първи хора. Обаче и едните, и другите гробища, след Освобождението, в 1880 година, по разпореждане на санитарната дирекция, трябваше да се изоставят. Погребението в тях окончателно се спираше. Места за гробища се определиха – за Крумовото отделение – поляната – празнището долу в полето, откъм чифлика на Мехмед хаджи Салиски. За Борисовото и Бешичкото отделения – мястото над Годжовата ливада, в местността Вълча поляна. А за населението от каменния мост нагоре – в местността „Таушаница", току над тъй именуваната Савръкова ливада, където и неколцина мъртвци, между които Христо Михалчев от Николаевското отделение и бащата на учителя Костантин Калайджиев от Александровското отделение, бяха погребани. Но, мина що мина, от населението се повдигна голям повик по това променение. Нещо повече. Една нощ Христо Михалчев, след като бяха изминали няколко дни от погребението му, бе изровен от домашните му и през „Дренски рид", из лозята, пренесен и наново погребан в гробищата при храма „Св. Никола". А това негодувание и упорство от страна на гражданите, принуди местните хигиенически власти да суспендират решението си и погребенията в гробищата при храма „Св. Никола" наново продължиха. (Когато въпроса за местенето на гробищата при черквата „Св. Никола" беше наново повдигнат, писах във вестник „Югозападна поща", брой 44 от 2 ноември 1910 година, който се издаваше в Кюстендил, статия и посочих за тая цел мястото срещу градската кланница и брашнената фабрична мелница на Стоил хаджи Ангелов, оттатък реката, под рида, именувана „Градината на Тоне Хр. Смочевски".)

Турски гробища. Турското население бе захванало три места за погребение на покойниците си – цялата равнина при градския часовник, именуема Горна подина – сегашната нова махала, равнината, където са сега Пионерните казарми, наричана Долна подина и в градината на текето „Кадър баба" – днешния двор на църквата „Св. Георги" – страната, дето е училището „Св. Св. Кирил и Методий". А за да се захване такова голямо пространство за тази цел, причината е главно, че те – турците, не се заравят един върху друг, както става при християните.

Гробищата на Горна подина, както поменах и малко по-преди, заемаха цялото пространство, на което са сега къщите в тая махала, с изключение на една полянка, която бе на около тридесет – четиридесет метра от часовника (за часовника не можах да науча в кое време е построен, а камбаната му е взета от

Сърбия при войните с последната) нататък, и която бе на големина от около два декара, оградена с големи груби гранитни плочи. Тая полянка именуваха „Мезгяха", т.е. място за проповеди. На нея, сутринта на първия ден на байрямите, след като се свършеше молитвата в джамията, молещите се отправяха и един от имамите им държеше религиозна проповед и след това се разотиваха. Но освен за тия дела, полянката служеше и за арена на борби, които ставаха помежду турците, особено във време на сватби и през дните на байрямите. А пък току до входа на полянката, на два големи камъка, имаше сложена една голяма четвъртита гранитна плоча и на нея поставяха носилото с мъртвеца, за да му прочетат последната мъртвешка молитва, след което извършеха погребението му. Но нека забележа, че в погребалните процесии, както правят това и евреите, участваха само мъжете, а не и жените. Последните отиваха на гроба сутринта на следващия ден, само за да извършат някакъв религиозен обред. Също така и при дните на задушниците, но не така масово, както у нас – християните.

Гробищата на Долна подина заемаха цялата поляна, която понастоящем е район на казармите, и слизаха до чаршийската улица. А на дължина захващаха от къщата на свещеника Димитър Шатровски, дори до къщата на покойния Вукаил Стойов. Тогава нямаше тия къщи, които сега от тоя страна, накъм чаршийската улица – само имаше груба дървена сграда, която ги разделяще от пътя. А пък гробищата в градината на текета „Кадър баба" бяха за близките на стопанина му.

Еврейските гробища бяха и тогава на същото място и в това също положение, както са и в днешни дни.

Държавни и градско – общински здания

За всичките турски учреждения имаше едно здание в Полицейското отделение, наречено „конак" – полицейски дом. Това здание беше двуетажно с повече от петнадесет големи и по-малки хубави светли стаи, три от които в долния етаж служеха за затвор, двор голям, ограден с обикновен, от кол и камъни зид, и с врати – голяма и до нея – малка. Когато учрежденията прекратиха всяка работа и получиха заповед за бягане, началниците им прибраха всичко онова, което беше потребно и ценно, а другото изоставиха. След Освобождението това здание се приспособи и за българските учреждения. В него се поместиха Градско-общинското управление, Околийското управление, Полицейската стража, Съдилището, Съдебния пристав, Нотариуса, Земеделската каса, Чиновника по акцизите и стояха нещо до 1888 година. След това някои от тях го напуснаха и за по-удобно си наеха частни здания – бивша телеграфо – пощенска станция, току

срещу дюкяна на Никола Шейтанов. Това също здание – конака, напоследък бе отдадено за тютюнев склад на Александър М. Величков от града. А в 1922 година от комунистическото кметство в глава на кмета Коста п. Петров, когото при връщане с файтон от село Рила, в местността „Крайни дол", убиха от засада – биде развалено под предлог, че на мястото му щяло да се прави здание за прогимназия.

Друго едно здание в Полицейското отделение, което още втората или третата година след Освобождението бе срутено и мястото му се зае от постройката на училището „Цар Борис Търновски" – бе зданието на съдилището, тъй наречено Моахкемето. То бе с доста пространен двор, дето в особено отделение живееха и съдиите, и семействата им.

Третото здание бе турското училище, именуемо Руждие мектеби – на мястото, на което е сега зданието на Христо Полеганов и се помещава Земеделската банка. Това здание, през 1880 година, няколко време послужи за помещение на държавната болница.

Четвъртото здание бе това току срещу дюкяните на Никола Г. Шейтанов и Христо Кост. Бояджията в Полицейското отделение, за което поменах и малко по-горе. То бе построено специално за телеграфо-пощенска станция на празното място, което имаше там. Но то и в българско послужи, не само за същата цел, но в 1886 година бе помещение на градско-общинското управление. Обаче, скоро след това, поради регулацията бе сринато с всички наоколо му дюкяни и местата влязоха в сегашния площад.

Тия са зданията, които турците по това време имаха като държавни и градко-общински, както и дюкяните с други някои имоти, които бяха на джамиите и текетата.

Българите, освен църквите с пристройките, при тях и училищните здания, други недвижими имоти нямаха. Пристройката при църквата „Св. Никола" бе същата тая до външните врата, която е и днес и служи за жилище на клисарите – църковните служители, и за други някои нужди. А тая при църквата „Св. Богородица" – горния етаж, състоящ се от две стаи и килер, бе за жилище на клисарите и заседателно място на първенците при събрания за обсъждане на общите работи. А пък долният етаж – стаичката под стълбите, служеше за затваряне на жени, които временно се спираха било по наредба от турските власти, било от кабзималите – бирниците, за неизплатени данъци или же от нашите духовни власти по броени дела. А зимника – от южната страна до тая стаичка, служеше за разните покъщнини и за месене хляб на затворниците в правителствения затвор.

Също така и евреите си имаха такива здания при синагогата си.

Поща и телеграф

По-рано телеграф нямаше, а само поща. Па и тая, последната, беше при друга наредба. Тогава пренасянието ѝ ставаше с коне и се отдаваше под търг на райони. Пощальона или татарина, както го казваха, носеше шаечен чепкен и потури, голям цветен пояс със силях върху му и в него – кремъклия пищов и дълъг нож – ятаган, голяма цветна чалма на главата си и широки ботуши на краката си. Кореспонденцията се натоварeше и носеше в нарочно за това направени големи кожени чанти, прилични на дисаги. Той – пощальона, минаваше през определени пунктове, разменяваше заптиите, които го придружаваха и конете, а нейде и хората от прислугата си, където имаше да остави – оставяше, а където имаше да взима – взимаше. Извървеше ли своя си район, връщаше се обратно по същия ред.

В нашия град пощальонът пристигаше вечер в тъмно, с маршрут около два – три часа по турски и още с влизането си в града почнеше да вика, колкото глас има и проточено „у-у-х", за да се чуе, че пощенският татарин пристига и да му се прави път, защото двата или трите коня, които караше, вървяха със силен тръст. Но забележително бе, че при такъв един начин и при такъв дълъг път, кореспонденцията се доставяше редовно.

Все около това време, а то е било нещо преди сто години, един от тукашните турци, на име Ибрахим – висок и широкоплещест, на възраст около четиридесет – четиридесет и пет години, с голяма цветна чалма на главата си, чепкен и потури шаечни, с къща в Полицейското отделение, току до тая, в която сега живее Михал Ст. Чомаков и на която къща до вратата отвън имаше чешма. Той бил предприемач на пощенски тракт, но от кой до кой пункт се е простирал тоя тракт, няма човек, който да знае. Но в същия ден, когато с товарените си коне преминавал оттук, е ставало пазара на града. И понеже навалицата в чаршийската улица от хора, коли и добитък му много пречила при преминаването – то, за да се отърве от тази неприятност, която му е била не само една голяма досада, а го е и забавяла от път, един ден, когато да преминава, имал в ръцете си един кол и както бил на първият си кон, а другите два товарни – подир него, при силен тръст вървял из чаршията, току-що стигнал в пазаря и отведнъж лудешката се втурнал в навалицата с колата – взел на дясно, на ляво да върти и удряйки кого де свари, викал: „Бегайте, в днешния ден пазар няма, отсега нататък пазаря ще е в утрешния ден!". И понеже тоя човек със служебата си респектирал, от една страна, от друга – и като не се е знаело защо става това разгонване на хората, към което и властта така мълчаливо търпи и бездейства – то и всеки един, без

повече да му мисли, бегом – накъдето очите му виждат, и по такъв начин, всичко се разбъркало и пазара се развалил. И тъй, тоя човек, поради тая неприятност, която срещнал при служебното си преминаване през града ни, станал причина, щото от една страна пазаря, който дотогава ставал в неделя, да се промени в понеделник, а пък от друга страна – с това да си спечели и презимето „пазар – бозан" (пазаро – разтурач), с което презиме се пресели във вечността.

Турския печат на пощенската станция в гр. Дупница

Аз бях дете на около седем – осемгодишна възраст, а тоя турчин имаше на около шестдесет и осем – седемдесет години. Носеше дълъг и широк с кожен подплатен отвътре кюрк, на полите с фитили от лисича кожа, голяма цветна чалма на главата си, обуща от жълто-червеникава кожа, плитки и шиляви върхове, отдире с опашки и без папуци, дълъг чибук с кехлибарено маме, мълчалив из улицата и по цял ден стоеше в някои от турските кафенета. Само от време на време през седмицата събличаше кюрка си и се обличаше в дълга и широка червена мантия, донесена му от турския хаджилък и като възседнеше високият си и тънък като хърпица червен ат, държейки в едната си ръка чибука, а в другата си – юздите на ата, със засилен галоп преминаваше от единия до другия край из чаршийската улица, след това пак се завръщаше у дома си. По такъв начин тоя човек правеше разходката си, а едновременно и ата си раздвижваше.

Но нека с казаното дотук завършим разказа за нашия Ибрахим Пазар – бозана и да продължим описанието си за пощата.

Когато през 1863-1864 година се нареди телеграфа, през това време се преустрои и пощата. Тогава пренасянето на кореспонденцията почна да става

с коли – „шеркет – араба си“. И също така, както и по-рано, за определено време, се отдаваше на търг по райони. С пощенските коли можеше и да се пътува за където и да се поискаше. Прислугата се менеше, а пътника си вървеше безспирно. Наемателят сам си обзавеждаше коли, коне и прислуга, според както го изискваше службата. Помещението и при тая реформа бе същото, което бе и когато се работеше с конете. Зданието се казваше „мензъл – хане“. То бе оттантък реката, срещу тютюневия склад, току до къщите на братя Яко Файтонджи. Сега това здание – мензъл хането, служи за жилища на еврейски семейства.

По това време се захвана направата и на пътищата. Слух се пръскаше, че ще пристигнат миндизи (инженери), да секат зданията, за да направят и разширят чаршийската улица. Това обаче не стана. А само почна техническо подобрение строежа на зданията, но не с печена тухла, както сега и хоросан, но все при една разлика от по-предишния тип. И в епохата на тия промени по пощата, телеграфа, шосетата, в строежа на зданията, излязоха кибрита, газта, газената лампа, ламаринените и чугунени печки, шевните машини. Преди това осветлението ставаше с лоени свещи и борина, отоплението – с дървени въглища в мангали или с дърва в особени калени печки – грънци. Ако в някоя къща изгаснеше огъня, домашните ходеха по други къщи за огън. На къщите прозорци рядко имаше със стъкла. Черчеветата им се облепваха с книги – „пенджера ксадъ“. Къщите на турците бяха оградени с високи огради, за да не може отвън да се вижда в двора или в стаите. Фабричното брашно се не знаеше, чая – също. Тия неща се купуваха за лекарство. Червеният патладжан – доматите, не се ядяха, че били презреяли.

Жените носеха рокли с малаков. Мъжете, особено в гърците, цинцарите и в евреите на мода бе дългата ентерия. В българите в града – путури, в селата – чешири. В турците – потури.

Улици и площади

Главната улица на града и тогава бе същата, която е и сега. Само че не бе тъй разширена. Зданията от страните ѝ без линия и безсистемно натрупани, паянтови, повечето едноетажни и с широки стрехи. Постилката ѝ – калдъръм от речни камъни, отстрани издигната, а накъм средата – сведена, и вада, по която да тече дъждовната вода и тая от чешмите и шадраваните.

В махалата Мърджина – Крумовото отделение – срещу къщите на Тоне Палатовец – Самарджията и наследниците на Стоян Т. Коларо, в средата на улицата, бе заградено с дъсчени пармаклъци празно място на около четиридесет – петдесет квадратни метра. В него стърчаха две високи акациеви дървета и две от

развесените върби, а помежду тях имаше гроб, ограден с делани песъкливи камъни, над който постоянно, в едно далечно долапче, гореше кандило. Знаеше се, че в тоя гроб били заровени вмирисалите се вътрешности на султан Мурад. Когато бил убит на Косово поле са го пренесли през града, на път за Одрин, а после за Бурса.

Другите улици из града тоже бяха криви и тесни. В някои не можеха да се разминат две коли. И зданията по тях се намираха така безразборно застроени, щото нейде улицата се съвсем запрещаше. Осветление имаше само по главната улица и се поддържаше от беледието (общинското управление).

Площадите бяха: тоя в Горната махала при хана и фурната, наричан „Гърбева" и тоя при къщата на Павле Почеканов, дето бе джамията. В махалата Хисарлъка, оброчището „Св. Архангел Михаил", на мястото, на което се построи училището, което служи за Девическа гимназия и тоя от североизточната страна на Беговия мост. В Николаевското отделение – при къщата на наследниците на на хаджи Котеви. В Крумовото отделение – срещу Хаджи-Златковия хан и по-долу, до джамията, зад къщата на Веле Мицов и до джамията, на мястото, на което Д. Е. Чапкънов построи къщата си. Площада в Борисовото отделение, дето и понастоящем е конски пазар. И в Бешика, пред зданието на Дончо Златков, което построи на мястото на джамията.

Чешми

Чешмите в крайните улици бяха на рядко. Но при всяка джамия и във всяка по-богата къща имаше чешма. А при джамията на площада, срещу къщата на наследниците на хаджи Котеви, на мястото, на което е сега зданието на офицерското събрание и при тая именуема „Куршумли джамия", дето сега е централния площад под особени павилиони имаше шадравани с шестъглени каменни корита, от топките на които водата неспирно бликаше.

Главите на чешмите за махалите Горна махала, Хисарлъка и Вароша бяха от река Отовица, току до тъй наречената Савръкова ливада в местността „Таушаница". (Една бе до брега на голямата река, другата – над Савръковата воденица.) А главите на чешмите за махалите, съставляющи Полицейското отделение, бяха от река Бистрица, и то от вадата, която вървеше по кораб, току под къщата, която сега има Стоил Просяков. А тия пък чешми из махалите Бешика, Борисовата и Крумовата, водата бе вземана от воденичната вада, която минава покрай могилата в Бешика, току над самите къщи. Тръбите на всички чешми бяха нейде калени, нейде дървени. В турските къщи, където имаше чешми, в някое време не забраняваха на жени и деца, от каквато народност и да бяха те, за да пият и наливат в съдове.

Мостове

Те бяха на същите места, дето има такива и сега. Тия по горния край, при влизането в града – на река Тополница и река Джерман бяха дървени, както тоя, който е и сега на река Отовица. Също такива бяха и над река Джерман, тъй наречените Малканев, Гергинев, Тодоров, Бегов и Карабиючкия мост. И тия над река Бистрица – Синджирлийски, по долу – до къщата на Ангел Николов, по-горе – до къщата на Христо Полеганов (дето се помещава Земеделската банка), срещу къщата на хаджи Атанас хаджи Георгиев (от две греди), на река Боклуджа, по-горе – до къщата на Георги Ръсовски, още по-горе – тоя към Вълча поляна. Отсам река Бистрица, за към рида. И каменните мостове – в центъра на града, в Бешика – до устието на река Боклуджа, който в 1897 година се срути и сега е с дървена конструкция и тоя над река Джерман, именуем Еврейски мост, който пък при наводнението в 1898 година се събори от едната страна. Каменните мостове коя година са правени няма човек, който да каже, нито има пък и някакъв надпис по тях. За тоя последния – Еврейския мост, се предава, че е служил за манастира „Св. цар Константин и царица Елена", който някога

Еврейския мост и сегашната улица „Вардар"

Каменния мост

съществувал в местността „Джинджийската кория", от развалините на който и сега има. Монасите в тоя манастир били малцина. Па и сам манстира бил малко и състоял се само от църквицата му и една пристройка за жилище на монасите. Но настанало време, когато турците не могли да го търпят. И да намерят причина да унищожат и премахнат съществуването му, една нощ група турци отишли там и завели със себе си една развратна туркиня и я пуснали вътре в оградата му. След това и те нагънали. И като обвинили монасите, че били подлъгали кадъната за безчинство, запалили църквата и пристройката й, а монасите изклали. И тъй загинал тоя манастир. В сегашно време благочестиви хора са отровили развалините от храма, съградили са нещо като параклис. Почти всяка година на празника Цар Константин и царица Елена отиват там на поклонение и извършване водосвет.

Имало е мост над река Джерман в Горната махала, срещу чешмата, именуема „Агушевата чешма", който е свързвал махалата с рида. Но от него аз заварих само остатъци от хоросанените му стени, които са били открая по брега от двете страни на реката.

Воденици, тепавици, дараци, енфиеджилници и гайтанджийници

Като се захване от горния край на града, първата воденица, която е и сега оттатък моста на река Тополница, бе именуемата „Байрактарска воденица". След нея, отсам река Джерман, на дясно от шосето – воденица и тепавица, именуема „Дживджорова", а сега е в братя Червенобрежки. Над нея, източно от река Отовица – воденица на Атанас Бельовски. Насреща през реката, именуемата „Савръкова воденица", сега – в Яне Милев. От същата вода, малко по-надолу, под един покрив – тепавица и енфиеджилница. Сега на мястото на тепавицата е воденицата на Христо Н. Яръков. На енфиеджилницата братя Крантови приспособиха къща за живеене и в едни салон – дарак за разчесване на вълна. Зданието на енфиеджилницата бе на два етажа. В долния етаж се намираше машинарията, дето се кълцаше енфието, тютюна се мокреше и приготовляваше, а горния етаж служеше за живеене на служащите и за сушене на тютюна. Хората, които се занимаваха с фабрикуването на тоя артикул – енфието, бяха Стоян Д. Лингуров и един турчин – арнаутин. Все на тая съща вода, по-надолу, бе тепавицата и воденицата, називаема „Х. Шерифова", която сега е в наследниците на Христо Бараков. Още по-долу, до река Джерман, отсам Малканевия мост – турска воденица, а сега – в Станко Радов. От река Тополница, покрай рида, имаше вада, на мястото ѝ сега е линията на дековилната железница, която бе за воденицата на братя Яръкови и вакъфска турска. Тя бе с четири камъка – два владееха братя Яръкови, а други два бяха притежание на едно теке, което се намираше на мястото, дето са сега зданията на Парис Ян. Влаха в Полицейското отделение. Дервишинът – духовното лице на това теке, прибираше дохода от тях. Мястото на тая воденица бе току срещу къщата на Васил хаджи Димитров и тая на Христо Н. Яръков. Водата от вадата ѝ минаваше под моста от талпи, вървеше покрай стената на метохското здание, което бе помежду нея и голямата река, и по-долу, срещу самите главни врата на метоха, се вливаше в тая последната – река Джерман. До ковачницата имаше път към градините нагоре, които се намираха покрай реката. А до пътя – друга ковачница – на Стойко Величков от Горната махала. До нея пък – воденица с два камъка – до самия бряг на голямата река, в която седеше воденичаря Ангел Ружин. Водата на тая воденица се взимаше на бент под самия Малканиев мост и вървеше покрай къщите и градините от една страна и голямата река от друга. До сегашната къща на учителя Хр. Д. Петрунчев, от северната страна, имаше голямо здание – „Табахана" на Панчо Ив. Табака, по народност грък, което се простираше от водата за воденицата на братя Яръкови до водата на Ангел Ружин. А над тая последната

– водата, до края на зданието на Панчо Ив.Табака и до градината на учителя Хр. Д. Петрунов – хаджи Никола Костандинов, тоже по народност грък, бе построил едно малко здание и в него бе наредил дарак – гребенец за разчешване и влачене на вълна. Но при наводнението в 1898 година това здание от основи бе вдигнато и завлечено от реката. До воденицата на Ангел Ружин бе моста Гергинев, а до него, от другата страна страна, имаше двуетажно здание, което бе на Шивашкия еснаф, на което долният стан бе кланница за добитък, а горния му етаж – за сушене кожите. После това здание се поправи и приспособи за кафене. До кафенето оставаше пътека към реката, а до пътеката бе метохско здание, предната страна на което бе фурна, а задната – плевни и хамбари. Помежду фурната и отсреща водениците и ковачниците, празното място бе площадка, на която в пазарен ден се продаваха бурета с ракия, с вино, с мед и други такива. Но регулацията всичко това измени.

След описаните дотук воденици върви тая на Тодор З. Свраков, която той в 1880 година построи в градините срещу училището „Пансиона", отсам реката, на мястото, на което сега са съградени къщи. Бента за водата на тая воденица бе току над самия Еврейски каменен мост и водата вървеше из малката му ракла, която и сега още стои здрава. Но понеже бента спираше свободното течение на реката, подрови бреговете и застраши околните къщи, затова общинската власт бе принудена да обезвъзмезди стопанина Т. З. Свраков и последния вдигна бента и развали зданието ѝ.

Воденицата, която и сега съществува на мястото при сливането на река Бистрица в река Джерман и тая още по-долу, която от подир се пристрои на мелнична фабрика от стопаните им турци, минаха във владение на дупнишкия гражданин Стоимен хаджи Ангелов. А тая пък до Карабиючкия мост – в Стоимен Джаджата. Тъй също стана надолу, т.е. от турците минаха в българи.

А пък по река Бистрица, като се захване от могилата над Бешика, воденицте, които бяха в турско време, са и в сегашно време, с изключение на тая срещу къщата на Атанас Огненски, тая на мястото, на което се строи читалищното здание, и тая до Синджирлийския мост, които по регулацията се събориха, а с това заедно и водите им се пресушиха.

Казват по-стари, че имало чарк за плетене гайтани и бил в Горната махала, току зад градината на семейството Колчакови на река Джерман. Но това е било преди мен и аз го не зная.

Казах, че имаше касапница при Гергиновия мост, но реката, при едно наводнение, я подрови и събори. Тогава такава се направи до реката, току срещу къщата на евреина Исак Араф, но подир Освобождението, в 1880 година, нея сполетя същата участ от страна на буйния Джерман. След това, трета такава се

построи на празното място до воденицата на Стоимен хаджи Ангелов, недалеч от зданието на Околийската болница, обаче и нея Джерман не щя да търпи и при наводнението в 1898 година от основи я вдигна и завлече из коритото си надолу. Тогава вече се направи тая при брашнената фабрика на Васил Абаджиев, която и днес съществува.

Аптеки

В турско време нямаше нито болница, нито наредена аптека. Лекуванията от лекарите ставаха по домовете на болните и лекарите сами правеха лекарствата си. Медикаментите и дрогеристките неща се продаваха по ахтарските дюкяни, особено от евреина Араф Енгюрлията – италиански поданик. Дюкяна му беше собствен и се намираше в Полицейското отделение, в чаршията, току срещу шадравана пред Ески джамия. На мястото му е сега дюкяна на Тодор Фролошки.

В началото на 1880 година се нареди модерна аптека от дошлия на жителство в града ни – аптекаря Георги Томов, по народност грък, който преди войната бил такъв в София. Но като се започнала войната той отишъл в Цариград, подал заявление и го приели във войската с офицерски чин и изпратили в санитарната команда в софийския войскови отряд. При отстъплението на турските войски откъм Балкана, случило се щото със същия отряд наново да се завърне в София. А когато пък отряда да се отдръпне от София, той не продължил с него, а останал при персонала в болницата, в която лежали около осемстотин души ранени турски войници, където го заварили пристигналите руски войски. Не след много обаче той напуснал болницата, минал през Кюстендил, дошъл и се спрял в Дупница, дето с д-р Гълъбов приели обзаведената от русите в ливадите на долния край на града подвижна военна болница. След това в Николаевското отделение, от Кузман Михов наели дюкян и в него нареди почти модерна аптека. След пет години той пренесе аптеката си

Георги Томов – първият аптекар

в свой дюкян – току до зданието на Атанас Финдаков, когото бе купил от Стоян Дим. Кюрчията. Но не след много този дюкян се развали, за да се урегулира площада, като в замяна общината му даде мястото, на което си построи сегашното здание, в което се намира аптеката му.

Лекари и фелдшери

Преди Освобождението, през времето от около 1820 година до 1878 година, в града като лекари и фелдшери са прослужили следните лица: Лазар хаджи Барбуто – българин, Костадин и Манол – гърци, Овагодишното – българин, Зомеро и Малаково – евреи, Комер, Сали и Даут – турци и д-р Георги Василияди – албанец.

От тях Зомеро и д-р Г. Василияди бяха лекари с дипломи. Лазар хаджи Барбуто, Костадин, Манол, Овагодишното, Малаково и Зомеро – лекари – практици, а Салията и Даута – фелдшери – хирурзи.

В най-ранните години като лекар – практик се е подвизавал Лазар хаджи Барбуто, който през 1865 – 1868 година, на около седемдесет и две – седемедесет и пет годишна възраст почина. Той едновременно беше и ханджия. Хана му се намираше във Вароша – на мястото, дето са сега дюкяните и хана на Васил хаджи Димитров.

Костадин хикимина из Македония – практик, бе на около петдесет – петдесет и две години, едър, пълен и висок, без семейство. Пристигнал около 1850 година. Живя в къщата на Захари Кр. Фурнаджията, която се намира на ъгъла срещу Тодоровия мост.

Не много след Костадина от град Мелник, пристигнал Манол хикимина, също тъй практик. Той бе на около петдесет и пет години, със семейство, слаботелесен и нисък по ръст. Живееше в къщата на д-р Даскалов.

След Манол хикимина, около 1869 година, от град Велес бе

Д-р Василияди

пристигнал един българин на около тридесет – тридесет и две, за когото се казваше, че бил с аптекарска професия. Той бе без семейство и един подвижен, шеговит и разглезен, бе облечен доста елегантно. Собственото му име съм забравил, но тук го бяха наименовали „овагодишното". Живя в една от стаите на Янчевия хан във Вароша и волно практикуваше лекарската служба. Но той не се задържа за дълго. Поради авантюристичното и разглезено държание спрямо хората, властта го изпъди оттук.

Лекаря Зомеро, който бе цариградски евреин, пристигна около 1872 година за държавен лекар и със семейството си, което се състоеше от жена, син и две дъщери, се настани в Хисарлъка – в къщата на Коте Иконописеца, която току бе направена и боядисана. Той бе на около петдесет и пет години и с лекарска диплома. Облечен в дрехи от черно сукно, шапка – цилиндър и с бели ръкавици на ръцете си. Съвсем нарядко ходеше по семейства. Но и той не стоя дълго, а си отиде.

След него пристигна австрийския евреин Малаково и със семейството си отседна в Самуиловото отделение, в една еврейска къща. Той бе без диплома, на около четиридесет и две годишна възраст, на ръст – среден, пълен и с черна брада и волно практикуваше. Тоя човек, един ден през лятото на 1876 година, бе седнал на един турски сарачки дюкян, който се намираше току срещу джамията, именуема Ени джамия (сега на мястото му е зданието на Георги К. Пилев) и със сарачина, когото казваха Хюсеин, на около тридесет и пет години, нещо разговаряха. А вече е пладне и турците на групи, на групи, визат в шадравана за среща, мият се и се готвят за молитва в джамията. А пък други турци, които с черкезина хаджи Рифат бей бяха ходили чета в Батак и Перущица за усмиряване на въстаналото по тия места българско население, се връщаха и на групи, на групи, минаваха из улицата между джамията и сарачкия дюкян. Всичко бе тихо наоколо. И лекаря Малаково, както седеше със сарачина, па ниско приказваше, току изведъж стана на крака и с един дрезгав и заеклив глас, се развика: „Ах, вие, българи, българи! Вие, които се бунтувате, правите въстания, за да имате самостоятелна държава. Но ако бяхте знаяли какъв лек живот живеете тук, в отоманската държава, какви малки данъци плащате и бързо правосъдие имате, па и войници не служите, никак не бихте и помислили за въстания, а и за ваша независима държава. Никъде в другите държави живота не е при такива условия, особено с така леките данъци и при такова бързо правосъдие. Там – в другите държави, за сто гроша процеса се протака с месеци и с години. Тук – днес се отлага, до вечерта давията е свършена. Но може би ще дойде ден, ще опитате това, което ви казвам и ще се уверите!". Това говореше той. А аз, от съседен еврейски дюкян, купувах в торба морска сол за дома си. А понеже, както казах,

говореше високо с дрезгавия си и заеклив глас, а и с неправилното си и смешно изговаряне на турските думи, не само на турците в шадравана и на минуващите четници обърна вниманието, но маса друг свят насъбра около себе си. Всеки, който чуеше, прибързаше да види поради какво нещо, в това пладнешко време, се вика и кряска. Тоя лекар, по всяка вероятност, не без особена тенденция направи това. Като евреин, немалко съобразителен, а при това и чужд поданик, сигурно момента му се видя благоприятен, щото от сарачкия дюкян, като от ораторска трибуна, проагитира една политика, с която да се хареса на турците и да спечели тяхната симпатия, а едновременно да не огорчи и българското, като така доброжелателно ги съветва.

Но нека оставим на спокойствие тоя чужденец и с това да покажем, че не се сърдим за това му тогавашно, така разбирано от него, доброжелателство, а да продължим описанието си за другите лекари и фелдшери.

Тримата турци, които практикуваха медицината, се имаха за тукашни хора. Един от тях, именуем Комера, практикуваше като лекар, но не отиваше по семействата, а в собствената си къща имаше нещо като амбулатория, и там приемаше и преглеждаше болните, които отиваха при него. А тая му къща сега се намира в наследниците на по Димитър Рибнички. Той, лекаря Комера, беше на около четиридесет и две – четиридесет и пет годишна възраст.

Другите двама турци – Салията и Даута, бяха служели във войската като фелдшери – хирурзи. Единият от тях – Салията, бе на около петдесет и пет години. Къщата му бе в Бешика. Другият – Даута, бе кюрд на около четиридесет и шест години. Къщата му бе в чаршията, срещу Ени – джамия.

А най-последен дойде в града лекаря д-р Георги Василияди. Той пристигна през лятото на 1876 година и със семейството си се настани в махалата Хисарлъка, в къщата на Михал Маданчов, дето го завари Освобождението. Той беше на около тридесет – тридесет и две годишна възраст, с лекарска диплома. Облечен в дрехи от черно сукно и шапка – цилиндър. И без да се бави нае дюкян от тия, които сега се строи читалищното здание. И в тоя дюкян нареди нещо като аптека, а едновременно с това започна да ходи и по къщите, за да лекува.

От описаните дотук лекари и фелдшери, подир Освобождението останаха: д-р Г. Василияди, икимите Костадин и Манол и фелдшера Даута – по време на войната, при бягането на турците, избягаха и те.

Обаче, след Освобождението, от тия, които останаха тук, само единствения д-р Василияди като дипломиран лекар, бе честит да продължи лекарската си практика. А икимите Костадин и Манол, както и фелдшера Салията, по закона бяха лишени от това право.

Но тия някогашни труженици на медицината, едно поради натегнала възраст, а друго – по причина на голяма оскъдност на средства за живение и препитание – лишаването им от практиката по лекуване, с която изключително преживяваха, ги постави в едно такова грозно и мизерно положение, че нещастните тия хора не можаха да продължат по-нататъшното си съществуване и в едно кратко време, почти един подир друг, починаха.

Да, грохнали по тежестта на годините си, изтощили младините си изключително в професионлано обществено служение, не припечелили никакви други доходи за поминък средства, а и от никъде и никого нищо неподпомогнати, те не можеха да издържат мизериятa си и в края склопиха очи за вечен сън. Но най-трогателна бе кончината на фелдшера Салията. Останал без сънародници и лишен от семейни грижи, в беднотия до степен – парцалите, останали върху му, да не могат да покрият голотата му, и без кора хляб, един ден, горе в Бешичката махала, в една срутена турска къщица, бе намерен свит на кълбо и вдървен на голата земя – мир на праха му.

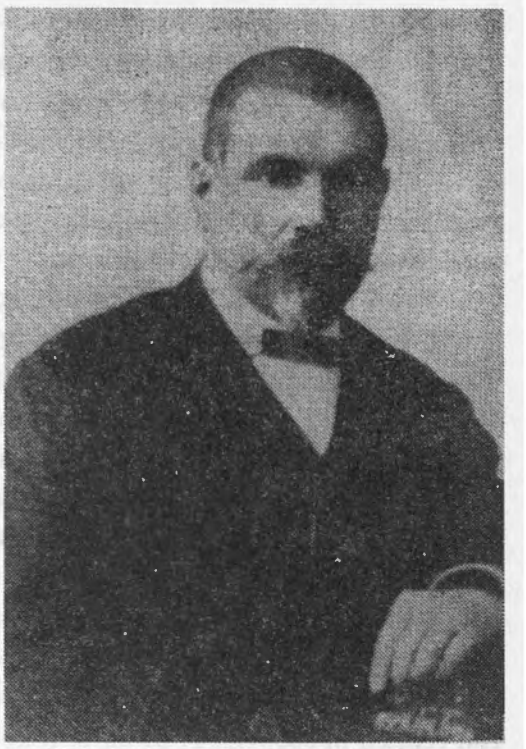
Болници

Както се каза и на друго място, по това време болница в града нямаше и болните или по домовете на лекарите ходеха, или пък последните в домовете им отиваха. А понеже и специална аптека нямаше, то и лекарствата се правеха от самите лекари.

Но след Освобождението, както по всичко друго, така и в санитарното дело, настана почти коренна промяна. Д-р Георги Василияди, който като дипломиран лекар, не само продължаваше волнопрактикуването си, но бе назначен и за околийски лекар, със завеждане на държавна и околийска болница, която той, в 1880 година, с фелдшера Георги Сарафов от град Кюстендил (той- Георги Сарафов като фелдшер, през време на войната служеше в турската войска), първоначално откри и обзаведе в зданието на турското класно училище Руждие мектеби като държавно здание и което се намираше от горната страна на каменния мост, в средата на града (на мястото, на което е сега зданието на Христо Полегана). Но тъй като това здание се състоеше от две обикновени стаи и зимник и не бе достатъчно да отговаря на изискуемите нужди, правителството купи току насрещната страна през улицата голяма паянтова къща, която бе притежание на турчина Адил ефенди, в която, след извършените необходими поправки и преправки, бе пренесена болницата. Но колко се мина – не зная, обаче и тази къща, едно поради гнилост и друго по причина на други някои недостатъци се оказа неудобна и болницата

бе изнесена и настанена в къщата на евреина Акито Нисим Алкалай в Самуиловото отделение, където престоя до 1907 година, когато вече бе пренесена и настанена в специално построеното за тази цел държавно здание в Полицейското отделение, където се намира и в днешни дни.

А пък къщата, която бе купена от турчина Адил ефенди и която бе получила наименованието „старата болница", при стоенето дълго време празна, още повече беше се разпаднала и понеже застрашаваше със срутване, то по ходатайството на общината, правителството я отстъпи даром на последната. И не след продължително време тя бе от основи срутена. Материала, що се оказа по-здрав, бе използван за някои общински нужди и бе разпродадено на публичен търг на частни лица.

Георги Сарафов

Бани – хамами

Бани – хамами, имаше две – едната се намираше на централня площад и я именуваха „големия хамам", а другата бе на мястото, на което сега са зданията на братя Никола и Спас Янкови и това на братя на братя Александър и Никола Н. Лазаркови и я наричаха „малкия хамам". Те и двете бяха на по един етаж и се отопляваха с огън.

Банята на централния площад беше вакъф, но от кого бе завещание и на що бе завещана, това нито знаех, нито после можех да науча. Нейното местоположение бе следното:

Откъм югозападната страна – към чаршийската улица, имаше шест едноетажни паянтови дюкяна, откъм източната страна бе Куршумли джамия, от южната – улицата за към Бешика. А от югоизточната страна бе двора, където се стоваряха дървата, с които се отопляваше. Тая баня – хамам се състоеше от две отделения – за мъже и за жени – поотделно. Първото отделение заемаше

югозападната половина на зданието – откъм улицата за Бешика и главната чаршийска улица. А последното – отделението за жените – североизточната половина, откъм джамията и двора за дърва. Но и на едното и на другото отделение, вътрешното разпределение и устройство бе почти еднакво. За да може читателя по-нагледно да си представи положението, което тая баня – хамам имаше, нека да очертая разпределението поне на едното от тия отделения, особено на това, което бе за мъжете.

Както се каза и малко по-преди, това отделение – мъжкото, заемаше югозападната половина на зданието. Вратата му бе откъм главната чаршийска улица. Над вратата, в стената, имаше зазидана бяла мраморна плоча с надпис на турски и от страните на бялото поле на плочата, изработени две кучета, застанали на задните си крака, с извити нагоре опашки, зинали уста и изплезили езици, а предните им крака – изправени нагоре като за борба. (Ако при срутването на хамама тая плоча бе запазена, щеше да се види и узнае от кого и в чие време е построена, както и имената на завещателя и на притежателя.) През тая врата се влизаше в голям четириъгълен салон, постлан с не толкова угладени каменни плочи. Таван с рендосани дъски и на средата – капандура със стъклени за виделина отгоре прозорци. В дясно на стената, откъм улицата за Бешика – три големи прозореца. А от ляво, току до вратата – кабина за хамамджията и до нея – голямо огнище за жар от кюлана за отопление и сушене на завивките и загръдките – пищималите и хавлиите. Другото място наоколо до стените, бе подзидано като миндер – канапета на височина шестдесет – седемдесет сантиметра, а ширина – един метър и двадесет сантиметра и отгоре постлано с хасъри и чулове – служеше за събличане и обличане. В средата на салона – шадраван с шестъглено от бели мраморни плочи корито и в средата му – висока, също така от бял мрамор и художествено изработена, голяма паница и наоколо – металически чучури, из които почти непрестанно шуртеше студена бистришка вода и пълнеше бялото мраморно корито. А срещу шадравана, в източната стена, бе вратичката, през която се влизаше за навътре по отделенията на хамама. И през тая вратичка, на гърба на която на синджир висеше, както и на другите такива вратички, малко дървено топузче, за да тежи и спомага при затварянето, влизаше се най-първо в отделението, дето се намираха нужниците. Оттам, през друга такава вратичка – в една голяма притъмна четириъглена стая, приспособена за събличане, обличане и отпочиване на болни и немощни хора. А от тая стая пък, през също такава вратичка, се влизаше в един шестоъгълен, с висок свод, гевгирен салон, осветляван отгоре през малки и кръглести като месечината и навън изпъкнали стъклени прозорчета. В два от ъглите на тоя

салон имаше курни с чешми за топла и студена вода, а в средата му – голямо търкало, на височина петдесет – шестдесет сантиметра, за седене, отдъхване и пушене. Както търкалото и курните, така и постилката на тоя салон, бяха все от бяр мраморен камък, изработен и шлифован така хубаво, че изглеждаше като че всичко е от слонова кост. И в тоя салон, при умерената в него топлина и хубавото му и така разположение, седенето в него бе много приятно, особено след изпотване и измиването в топлото отделение, което бе току до самия него. А това отделение се състоеше от една продълговата стая със свод, какъвто бе и тоя на салона до него и имаше две курни с чешми за топла и студена вода, които курни бяха също така от бял мраморен камък. А пък до тази стая – топлото отделение, от източната страна бе кюлана – огнището, и отгоре – резервоара за водата, а отдолу до огъня – казана, под който неспирно горяха дърва, не само за греянието на водата, но и за подземието, за да се отоплят отделенията горе. (Кюлана – огнището, както и казана на резервоара за водата, бяха и за мъжкото, и за женското отделение.)

При такова положение бе вътрешното разпределение на отделението за мъжете, а почти подобно бе и това за жените, разликата се състоеше само в това, че на първото външната врата бе откъм главната чаршийска улица, а на това последното – на женското отделение, из уличката помежду него и джамийското здание, която излизаше в двора за дървата. А таксата за къпането и в едното, и в другото отделение, бе за възрастни двадесет стотинки, за юноши – десет стотинки, а за деца – пет стотинки.

Това е описанието на месторазположението и вътрешното разпределение и устройство на първата баня – големия хамам. Нека сега направим това и за втората баня.

Тая баня – малкия хамам, бе имот на частно лице. Стопанин ѝ беше турчина Ахмед хаджи Абдурахманов от махалата Хисарлъка. Къщата му купиха Георги Стоичков Куюмджията и Христо Димитров Мирков, а банята – хамам продаде на братята Спас и Никола Янкови – цинцари, които току-що бяха се пренесли от Горна Джумая.

Но тая баня – малкия хамам, не бе такава, каквато бе големия хамам. Тя се различаваше и по месторазположението, и по вътрешното си разпределение. Тя се състоеше само от едно отделение, в което до осем часа сутринта служеше за къпане на мъжете, а през останалото време, до вечерта, бе свободно за жените. Външната му врата бе от две страни – откъм чаршийската улица и откъм другата улица за махалата. Тия врата, откъм чаршията, над която (както и над тая на големия хамам) имаше също така на бяла мраморна плоча надпис на турски,

беше за мъжете. А тая от другата улица, която се намираше на мястото, дето е сега уличната врата на къщата на Санда Димитрова Мушина, бе за жените. Но и от едната, и от другата врата се влизаше в един и същи голям четириъгълен салон, постлан с неизравнени каменни плочи и в който също така, както и в тоя на големия хамам, в средата имаше шадраван и всичките други приспособления. И от тоя салон, през една малка еднокрила вратичка, отзад на която също така на синджир имаше окачено дървено топузче, за да помага при затварянието на нужниците, а оттам – през също такава вратичка – в една тъмна четириъглена стая с гевгирен свод и стъклени кръглести и изпъкнали навън прозорчета, с курна от мраморен камък и чешма за топла и студена вода, а в западният ѝ ъгъл, подобно на четвъртит сандък, едно хоросанено басейнче на височина, ширина и дължина по един метър и двадесет сантиметра, вътре с чешма за топла и студена вода, в което еврейските жени, няколко дни след раждане, извършваха своите религиозно-обредни измивания. До тая тъмна четириъгълна стая се намираха други две – една до друга, също така четириъгълни стаи, малко по-светли, с по две курни и чешми за топла и студена вода, и в тях ставаше изпотяването и измиването. А пък до тия две стаи бе кюлана – огнището, както и казана за водата.

Такова бе месторазположението и вътрешното устройство и разпределение на тая баня – хамам. А по отношение таксата за къпането – и тя бе такава, както и тая в големия хамам.

Когато на 22 декември 1877 година, около пладне, войниците от бягащата откъм София турска армия навлязоха в града и безразборно нахълтваха и се настаняваха по къщи, дюкяни, ханове и джамии, като намериха и баните отворени, не само се настаниха по всичките вътре отделения, но и всичко, каквото имаше дървено – изпокъртиха и изпогориха, за да кладат огньове и да се греят, понеже студенината беше голяма. А от това разбира се, бяха станали големи пакости и разрушения. Но след като всичко турско избяга, руските войски пристигнаха и българските учреждения и власти се установиха – градският съвет не закъсня да тури ръка и да вземе под властта си големия хамам, да поправи разрушенията и да го отдаде на експлоатация. Също така и наемателят му – евреинът Хаим хаджи Давидов, побърза и го снабди и обзаведе с каквото бе необходимо и по същите порядки, каквито по-рано в турско, се почна и къпането в него. И населението, разбира се, бе много доволно.

Но тъкмо то – населението, при настъпилата политическа свобода и равноправие, с по-голяма наслада и удоволствие, отколкото през времето на безправието и страховете, беше почнало да се чувства и цени значението и службата на тия две здания – хамамите. Ето че слуха се пръсна, какво и те –

хамамите, били попаднали под линиите на плана за благоустройството на града, че и те, както и много други здания, щели да бъдат срутени – малкият хамам – за разширяване на улицата покрай него, а големият с дюкяните пред него и джамията от страната му – за площад на чаршията.

И действително, не се мина много и регулацията по тия места се започна. Малкият хамам бе сринат от самите му стопани – братята Спас и Никола Янкови, а големият – с дюкяните и джамията – от предприемача джумайлията Христо Ташов и Костадин Цв. Кацарски, който на търг бе предприел не само срутването на зданията, но и почистването и подравяването на местата им според регулационния план.

И така – това, което дотогава беше само слух, имаше се още като за предположение – през 1884 година вече беше факт – стана очевидна действителонст. И баните – хамами в града ни, по които някога толкова труд, парични и други материални средства са били положени, изграждането, нареждането и функционирането им с толкова голямо очакване и нетърпение е било дочакано и посрещнато, които толкова години за чистота и здравно състояние на хората бяха служили – сега, в българско време, съдбата им била да бъдат срутени, да не съществуват.

Но ако и тъй, т.е., ако проектоплана за срутването на тия две бани да бе вече

Днешния площад с останките от големия хамам, разрушен през 1884 г.

очертан, ако и неговото реализиране и да бе вече въпрос на дни и часове, все още имаше граждани, които по отношение на големия хамам стояха на по-друго мнение, разбиране и схващане по другояче: „Стига – казваха тези граждани – една малка корекция на регулационния план, чаршийската улица пак ще добие предвидената, а даже и по-голяма ширина, а и банята ще си остане изцяло и не само ще има същия смисъл и съдържание за общината и населението, както в миналото, но ще бъде и като един паметник в града ни".

„Не. – казваха също така добри граждани – Нека и тая баня бъде срутена. Нека и тя да се махне оттук, че мястото ѝ остане площад. Вместо нея ще се направи по-модерна, по-доходна за общината, а и за населението още по-удобна".

А понеже последното това мнение се поддържаше и от официалните фактори и подкрепяше с аргументацията, че ако вакъфските имоти в града ни по с време не бъдат срутени и местата им от общината засвоени, то турското комисарство по вакъфите в София ще ги тури под ръка. Вярно е, че такова комисарство в София имаше установено, обаче състоятелна ли бе или не тая аргументация, която така открито се прокарваше – не зная. Но сигурното бе, както казах и малко по-преди, че проекта по тая регулация се реализира така, както бе наченат в първоначалния план.

Но нека забележа и това, че макар по това време да се извършиха много хубави и полезни работи, обаче, не може да се откаже, че от страна на отговорните и неотговорни фактори, волно или неволно, станаха и такива, които впоследствие не закъсняха в много очевидна форма, да се отразяват като неизвършени със сериозна преценка и нужната оная предвидливост в момента, когато се рисуваха чертежите и полагаха основите за естетичността и потребностите, които ще да имаше новата Дупница. Много от зданията на дванадесетте джамии, които имаха големи и широки салони, текетата, вакъфските имоти, обществени и частни имения, се развалиха може би много прибързано и не достатъчно добре преценено и обмислено. Неотговорни фактори, че просто защото това нещо бе турско, отсекоха: „Не, то не трябва да бъде, то не трябва да стои, то трябва да се разруши, да се унищожи, да не съществува". И намираха време и го извършваха.

Колкото се отнася пък до въпроса за големия хамам – и днес има хора от по-старите, които съжаляват за неговото толкова без време разрушение, от което не само общината бе лишена от едно сигурно приходно перо, населението толкоз години от едно голямо удобство и здравословна потребност, но и градът от една старина, каквато е и джамията до каменния мост. Но станалото – станало, и аз отбелязвам само факта и това, което съм видял и слушал.

А и срутването на това здание – големия хамам, не стана току тъй лесно, както

това става с обикновено здание – дюкян или частна нашенска къща. Наопаки – маса труд се положи, много железни оръдия и инструменти се изпохабиха и изпотроши, особено при разкъртването стените на отделенията, където ставаше къпането. Тия стени, както и сводовете, се бяха така циментосали, така вкаменили, че като желязо отстояваха здравината си. Мнозина говореха – били слушали от по-старите, че някога, когато това здание било строено, хоросана за тия стени бил бъркан отделно и то не с вода, а само с яйца. Също така и в отделението за казана, в който се грееше водата, немалък труд се положи, докато последния да бъде изкъртен и изваден от леговището му. А самия той – казана, бе такава една здрава и интересна старовремска работа, че докато да го вдигнат и отнесат от мястото му, няколко дни наред бе предмет на любопитството на хората. Остатъци от основите на тия бани, както и от стълбчетата за каналите в подземието, помежду които вървяха пламъците за вътрешното отопление и които останаха неизкъртени и сега стоят затрупани в земята, па кой знай и докога ще стоят и ще се намират там – по местата си.

Такъв бе края на тия две някогашни в града ни бани – хамами.

Горещи минерални води в Хисарлъка

От описанието, което се направи за двете някогашни бани – хамами, в града ни читателят е видял къде и на кои места се намираха тия последните, какво бе тяхното месторазположение и вътрешно разпределение, как и по какъв начин стана срутването на зданията им и очистване и подравняване на местата им и най-после – какво бе мнението на тогавашното гражданство по въпроса за тяхното срутване.

Сега пък нека отбележа друго едно нещо, което в детиството ми съм слушал да се говореше помежду по-старите. А именно, че в градината на къщата на Коте Иконописеца, намираща се в махалата Хисарлъка – сегашното Александровско отделение, било извряло гореща минерална вода, но турчина, който бил тогава стопанин на тая къща, страхувайки се, за да му я не вземат за вакъф и да я направят баня, през една нощ с денга памук – локюм от памук, вар и зехтин запушил извора и с пръст затрупал мястото и по тоя начин водата била пресушена. Доколко бе вярна тая мълва, която навремето си от уста в уста се носеше – не мога да кажа. Но не само в детинството ми, а и сега, в днешни дни, от някои хора тоя слух се приповтаря, като нещо да е било. А пък съгражданина ни Костадин Хр. Бобарев – зетя на Коте Иконописеца, който е стопанин на същата къща, ето какво казва: „Не само в детинството ми съм слушал, но и след като се ожених, баба ми хаджи

Аника К. Иконописова на няколко пъти ми е разказвала за това предание. Но нито тя, нито друг някой ми е казал, че туй нещо с очите си е видял. Обаче и днес в градината ни има едно място, на което зимно време снега не се застоява, както на околните места. Въпреки това и въпреки слушаното в детинството ми, а и от баба ми, нито аз, нито някой от домашните ми и досега не спря вниманието си и не полюбопитства поне за една повърхностна проверка – било по отношение на говореното и слушаното, било по стопяването на снега".

А пък днешни граждани, слушайки повтаряните по тоя въпрос разкази, друго обяснение и заключение, като не могат да дадат, свързват легендата с предположението, че ако тя да съдържа някаква истина, то навярно туй трябва да е станало, т.е. появяване на такъв гейзер през 1858 година, във времето на земетресението, когато в София са попадали някои от джамиите. Във всеки случай мълвата стои до днес неопровергана.

Бурчове

Имаше две постройки, които се казваха бурчове. Едната беше на рида „Кулата", а другата – насреща, в полите на „Дренски рид", току над къщата на Тодория Димитров в Николаевското отделение.

Бурча на рида „Кулата" е бил отгоре, на самия и връх и нещо като крепост. Но е отдавна развален, че и деда ми не знаеше неговото същинско устройство, нито пък кои и какви са били обитателите му.

След Освобождението ни в 1896 година, когато лесничея Атанас Стамболски ръководеше засаждането на боровите дръвчета по тия места, се бе натъкнал и на развалините от тая някогашна постройка. Откриха се основите от стените, както на околната ограда, така и от тия на самата постройка. Заедно с това се изровиха и два големи глинени кюпове извътре, хубаво гледжосани, в дъната на които имаше следи от утайка на застояла вода. И от това заключението бе, че тия кюпове са служили за вода в крепостта. Те днес са запазени и стоят в помещението на пожарната команда. Освен тия кюпове, отгоре на равнината от страната към реката, се изкопаха и четири човешки гроба, без обаче да са се запазили някакви остатъци от телата, които някога са били заровени в тях, а само четири от незначителна стойност бакърени монети. А пък от западната страна, а източна на възвишението, се изкопаха калени тръби с продължение нагоре из рида, по пътя за към лозята, по които тръби, според както се обясняваше от направлението им, е текло вода за чешма, на която главата е била нейде горе в поляната, която се намира под лозето на покойния Велин Калайджията, къщата на

когото бе в Александровското отделение, току срещу църквата „Св. Богородица". В тая поляна и сега има голяма мочурливост. Но по всяка вероятност водата от тая чешма не е била всякога сигурна за обитателите в крепостта – било поради пресъхване през летните горещини, било от вражеско повреждание. И по тези именно причини, тия съдове – кюповете, са били потребни за тая височина и които чудно как, тъй здрави до наши дни, са били запазени по местата си.

Но при описанието на намереното по тия места, нека да отбележа и следното – в 1870 година, един празничен ден, със съученика ми Стефан Хр. Разсолков от Александровското отделение, сега покойник, бяхме отишли у дома на учителя Димитър Ян. Бисеров. И като разглеждахме библиотеката му, една книга от бели листа подвързана (той сам подвързваше и имаше нужните за това инструменти), с мукавени капаци и с червена кожа на корените й, която стоеше на масата му като бележник, обърна вниманието ни и взехме да я прелистваме и преглеждаме. Между другите, ръкописно отбелязани от самия него неща, на една страница прочетохме и следната забележка:

„Турчина Ариф – ага, както копаел на рида зад „Кулата", откъм реката, за да сади лозе, при докарването на един ред копачът му ударил в нещо твърдо. А като поотровил малко по-дълбоко, видял нещо като желязна врата. Той се уплашил и, вместо да продължи копането, затрупал дупката и се отказал от садене на лозето".

Подир Освобождението много пъти имах случаи да се срещам и да беседвам с покойният си учител, па и да чиновничествам при него в Държавното ковчежничество, на което той бе шеф, обаче никак не ми дойде наум да го попитам за бележката, която той навремето си бе записал в специално подвързаната си за такива неща, от бели листа книга.

Дотук за мястото и за бурча на рида „Кулата".

А пък за бурча на „Дренски рид", току под полите му, над самата Тодориева къща, също така не намерих човек, който да каже от какво се е състояла първоначалната му постройка, кога и от кого е била строена и кои и какви са били обитателите й, нито пък кога и от кого е била разрушена и впоследствие преправена. Онова, което преди и по време Освобождението ни, на мястото му се намираше и до което поляната, откъм югозападната страна, дето са сега дупките, от които се копае земя и се правят тухли, беше лозе на Мито Кърконята от същата тая махала, състоеше се от една обикновена малка къщица на един етаж, от четири от кал и камъни стени, с една стаичка, кухня и нещо като килерче. И в това здание се бе подслонило и живееше семейството на тъй наречения по прякор Владиката, който по занятие бе гребеничар и който бе един много сиромах човек. Неговият син Георги Гребеничарски днес, със семейството си,

живее в Крумовото отделение. А къщичката, след Освобождението, по разпадане бе срутена, че днес, както от нея, тъй и от лозето на Кърконята – никаква следа не съществува.

Кули

От остатъците на развалините, които до Освобождението ни съществуваха, се виждаше, че в града ни е имало две кули – едната в Александровското отделение, помежду къщите на покойните Сотир Димов и Димитър хаджи Христов, а другата кула – в Полицейското отделение, сега къща на Никола Н. Лазарков – син на пишещия тия редове. И на двете тия кули постройката е била от прости речни камъни и хоросан, а там – сам и по ъглите им е зидано с делани с длето песъкливи камъни. Ширината им от две страни е била девет, а от другите две страни – по десет метра. А дебелината на стените им – един метър и двадесет сантиметра. Каква обаче е била височината им, коя година, от кого са строени, за какво са служили и кога и от кого са разрушени, няма нито нейде записано, нито пък човек, който да знае и да ни разкаже с положителност. Само от онова, което от уста на уста е вървяло, се налучква, че те са били срутени през времето на кърджалийте – около 1800 година, когато тук, в тоя край, е владял и управлявал Сулиман бей Каргалията, който е бил един от вождовете на кърджалийте и спахия на тая околия. А пък срутването им да е станало впоследствие или от някои от наследниците на Каргалията, или пък от официалните места и лица.

От кулата в Александровското отделение, в мое време, до преди Освобождението ни, от четрите ѝ стени в развалини стърчаха нещо по три метра от земята нагоре. А празнината отвътре бе запълнена с материала от срутеното. Място за врата или за прозорец не се виждаше, а на всяка страна мазгали – теснини помежду делани камъни – и от това се вадеше заключение, че както прозорците, тъй и вратата, трябва да са били нейде високо по стените ѝ, че за вратата трябва да е служила подвижна стълба.

Но когато покойният Сотир Димов купи къщата си до тая кула (от турчина Вели Махмудов – налбантина) и почна да я поправя, за да разшири двора си – срути остатъците от кулата. И сега, освен от основите на стените ѝ, ако нещо е останало в земята, инак на повърхността почти всякакви следи от нея са заличени.

Кулата в Полицейското отделение – къща на Никола Н. Лазарков, когато е била срутена, не е била оставена на природните стохийни рушения така, както тая в Александровското отделение, а е използвана и приспособена за обикновено

жилище. И на тая кула, когато е била срутвана, материала от рушеното е сриван навътре и празнината е била запълнена. От стените ѝ са били оставени нещо по три метра от земята нагоре и върху тях е сложена паянтова постройка, която макар и преправена и поизменена, и днес съществува за жилище на поменатия по-горе Н. Лазарков. И на тая кула не се вижда къде е било мястото на първоначалната врата. И заключението е, че и тя трябва да е била нейде високо по стените, както тая на кулата в Александровското отделение.

Сулиман бей Каргалията

От описанието, което току-що се направи на бурчовете и кулите, които са се намирали в града ни, читателят е видял, че те са били строени около 1800 година, т.е. през времето, когато тук е живял и управлявал герепоменатия Сулиман бей Каргалията.

Но кой и какъв е бил тоя Сулиман бей Каргалията?

Сега, в наши дни, няма човек, който да го знае лично, нито пък да ни каже в подробности неговата деятелност и с категорична положителност да опише неговият живот, освен онова, което там – сам е отбелязано за него и от тъй предадени от по-старите хора устни разкази за били и не били неща, а именно:

Че той по народност е арнаутин (албанец), един от главатарите на кърджалийте, спахия на Дупнишко и един суров и жесток човек. Че често се преобличал в различни облекла и се преправял ту като търговец, ту като просяк, като полѧк, ту като говедар и през деня или през нощта ходел по града, по селата, по полето, за да гледа какво се работи, да научава и наслушва какво се говори за него. За лоши работи биел и убивал. За лоши думи с клещи изваждал зъбите на хората, каквото направил и на прадядото на Лалевци от Николаевското отделение. Карал бил овчарите по полето да насъскват и пускат кучетата си подир него, за да види могат ли да го настигнат. Заставял по селата селяните да впрегнат биволи и за ярема им да връзват въже, а той хващал въжето и заповядвал с бой да подкарват, за да види могат ли биволите да го повлекат от мястото му. Грабил и отвличал хубави жени и моми, а пък от друга страна, като научавал, че някоя жена блудства, заповядвал да я уловят и я наказвал – за единия крак я връзвали за опашката на един кон, а за другия крак – за опашката на друг кон и тъй я разчеквали. Карал жените от Паничарево и от другите села, дето са били чифлиците му, като тръгнат за града на пазар, да напълнят цедилките си с камъни и на гръб да ги занесат на шосето отсам местността „Крушовица", за да се направи калдъръм и пресуши мочурливостта на това място. И ред други работи,

които не ми бе възможно да ги издиря и изуча. А като заключение на описанието за тоя човек ще завърша с това, което се разказва – как и какво е станала неговата кончина (разказано ми от Костадин П. Шашков от село Дяково, който го слушал от по-стари от него селяни):

„Когато през 1813 година, във войната на турците със сърбите, със свой отряд участвал и Каргалията, в боя при Делиград топовна граната му откъснала единия крак и тук го донесли на носило. За да го лекува бил извикан един лекар по народност грък. И когато лекарят се явил пред Каргалията, последния му бил казал: „Повикал съм те да ми оздравиш крака, за да бъда в състояние да си ходя, както и с другия. Не успееш ли, с главата си ще отговаряш!". Лекарят, ако и да виждал, че оздравяване, каквото се иска, е невъзможно, за да не възбуди гнева на жестокия човек, спокойно отговорил: „В надежда съм да се извърши излекуването. Само ако би се намерило човек, който да се е родил в същия ден и час, който сте се родили и Вие. И от тоя човек да се отреже крак и в момента да се присъедини към Вашия. И тъй като кръвта, костите и мускулите ще са ни по-млади, ни по-стари, ще се споят и зарастнат и кракът Ви ще стане здрав. Инак – друг начин няма". А това средство хитрият гръцки секулап изказал при пълното си убеждение, че такъв човек, какъвто той иска, не е възможно да се намери, следователно и опсаността за живота му е избегната. Обаче болника, като помислил малко, отвърнал: „Майка ми ми е казвала, че когато съм бил роден аз и момкината от чифлика ми в село Паничарево – Магда, била родила син. Нека веднага отидат и го доведат". Лекарят, като видял, че хитростта му не улучила, добавил: „Тогава, докато дойде човека, нека пристъпим към работа и предразположим крака Ви за операцията, че последната да стане по-безболезнена от една страна, а от друга – и месото да се подпресни до степен на онова от крака на селянина". При убедителните доводи болника се съгласил. Обаче лекарят, при угрозата, която висяла пред очите му, вместо с лекарство за облекчение, намазал раната с такъв медикамент, че докато да докарат селянина, кръвта се отровила и Каргалията починал. И тъй, тоя прочут арнаутин, който бил страшилище за българското население в нашия край, а и в Струмишко, който при захластноста във властта си мислел, че ще живее поне най-малко хиляда години, по един такъв трагичен начин умрял на 15 август 1813 година. (Къде е бил погребан, както и за гроба му, няма човек да покаже.) Него наследил синът му хаджи Асан бег, който имал две деца – мъжко и женско. Последното казвали Мюсиме ханъм. То, като пораснало, се омъжило за богаташа от града ни хаджи Решид бей и наследило имотите в града и в селата, с които мъжа

и стана още по-богат. А пък мъжкото дете – братът на Мюсиме, наследил имотите в струмишко и станал бей на Струмица".

Сградите на Сулиман бей Каргалията

През живота и властването си в нашия град Сулиман бей Каргалията, за когото току-що се писа по-горе, помежду другите си работи, които е вършил, той се е прославил и с изграждания на няколко масивни здания, остатъци от които и днес съществуват по местата, където са били постройките им. (При все че тия постройки са били доста масивни, след смъртта на Каргалията, силен пожар унищожил голяма част от тях. Днес няма човек, който да ни каже колко време след смъртта на стопанина им опожаряването е станало, от какво е произлязъл пожара, колко време продължил, кои от зданията са били обхванати от огъня и как и по какъв начин последния е бил изгасен. Но доколкото можеше да се разбере от остатъците наоколо, изглеждаше, че от огъня най-много е бил пострадал конака – харемлъка, дето са живели жените и децата на владетеля. Защото той не бе реставриран в първоначалното му състояние, а бе направена паянтова постройка, която и в тая си форма просъществува и се намираше и във времето на Освобождението, в каквато читателят ще я види при описанието ни по-долу. В моето детинство тия постройки, освен наименованието „Каргалийски конаци", вървеше и наименованието „Големите конаци".)

Ако от това време до днес разстоянието да не е голямо – нещо сто двадесет и седем – сто двадесет и осем години, чудно е обаче, че от тия толкова масивни здания, следите да са тъй нищожни, че в днешни дни на някои от тях даже и местата, на които са стърчели и да не се познават. Освен това – па да няма и човек, който да ни разкаже ни първоначалното им състояние, ни кое за каква работа е служило, нито пък по чия инициатива и поради какви причини е било предизвикано разрушението им. Или же най-после поне да се е запазило нещо от тоя тогавашен човешки труд, та в днешно време да може да се види по-ясно не само архитектурното и техническото изкуство, а и да се прецени културното ниво на хората от тогавашно време.

До около 1850-1860 година остатъците от развалините на някои от тия сгради бяха в по-голям брой и в по-голям размер, че донейде все можеше да се очертае първоначалното състояние и за какво е служила сградата. Но оттогава насам, а особено от Освобождението ни, едно от човешка ръка, друго от реката – и това което имаше, се унищожи. Така че, както казах и преди малко, сега даже и местата, на които са били, вече не се познават.

Всички тия здания, като къщите и тютюневите складове на съгражданина ни Богдан Петров, къщата на Ангелуш Г. Кундураджията, зданията на училището „Пансиона“ и другите постройки по това място, все от подир Освобождението се изпонаправиха.

Нито от високата и красива джамия, която беше току до брега на реката, ни от дългите ниски и с дебелите хоросанови стени и сводови постройки, които бяха малко по-нататък, на равнището до реката, ни от подземията, нито пък от околната им ограда са останали вече някакви следи. Само от единя конак, който е служил за жилище на владетеля и на жените от харема му, е останало и съществува нещо, и то само от стените на оградата му, а за първоначалното външно състояние и вътрешно разпределение, никой нито по-рано знаеше, нито пък може от после да се узнае. Когато обитателите му – турци, го напуснаха и избягаха надолу към Джумаята, се видя онова, което бе останало и съществуваше в него. И това останало, разбира се, не бе първоначалното състояние, а което от по-подир бе правено и преправяно. А то се състоеше от една двуетажна паянтова къща – тогавашен стил, с хубаво вътрешно разпределение и хубава баня. До тая къща, откъм южната страна – долепена друга – едноетажна, с няколко хубави светли стаи, отпред (източно) – голям двор и градина с цветя, големи чимшири, големи от разни сортове плодовити дървета, чешма с кръглесто от бял мрамор корито и наоколо ограден с четири-пет метрова от речни камъни и хоросан стена. Тая ограда бе като крепост, дебелината ѝ бе от един метър и двадесет сантиметра. По ъглите ѝ там – сам бе зидана с делани от майсторско длето песъкливи камъни. Особено стената откъм източната страна, която бе в първоначалното си състояние, без каквато и да било преправка или поправка. На тая стена бе и външната врата, която бе еднокрилна и отвън обкована с желязно платно, а пък стената около нея – все с делани камъни и отгоре над нея, на зазидана плоча – турски надпис и годината 1224 (а по българското броение – 1809 година). А от едната и от другата страна на бялото поле на плочата изработени по едно куче, застанало на задните си крака с извита нагоре опашка, зинала уста и изплезен навън език.

В такова състояние бе Каргалийският конак в деня, когато руските войски пристигнаха в града ни.

Пожарна команда

Организирана пожарна команда турците нямаха. А имаше само две тулумби – гасителни машини – по-голяма и по-малка, няколко секири, канчета и кофи за вода, които се съхраняваха в празнината на долния етаж от конашкото

здание и които неща след Освобождението се прибраха в помещението на сегашната пожарна команда. С тия гасителни средства се служеше при случай на пожар. Сигнал за тая опасност и тогаз бяха гърмежите от пищови и пушки. И заптиите – или от затвора, ако нямаше в него българи или цигани, или от чаршията – веднага забереха такива, занасяха гасителните машини и другите потребности и почнеха гасенето. Но нека забележа, че както на пожар, така и при други стихийни беди и опасности, не само българите, но и турците взимаха доста активно участие. А пък когато застрашеше суша или киша или други някои климатически поразии, самата официална власт подканваше за молебствия към небето срещу появилите се беди и опасности.

Стари предания

Ако и много да любопитствувах, за да прочета или пък от устата на някого от по-старите да науча, в кое именно време, тук, на това място, е бил заселен нашия град, от кого е била съградена и първата сграда и се е поставило началото на основанието му, обаче, желанието ми за това нещо се оказа неудачно. По тая причина ще отбележа онова, което е било в мое време, което съл слушал като легенда от уста на уста и напоследък и това, което и се разказа от съгражданина ни, вече осемдесет и пет – осемдесет и осем годишния Христо Митов Шерденкьов от Александровското отделение, който пък го слушал от баща си, макар че, както баща му, така и сам той, не с пълна категорична положителност и да не може да потвърди същността на това, което е слушал и което той ни предава в днешни дни.

А ето това от мое време и онова, което ми е разказано.

Мястото, на което се намира града ни, някога, в далечните времена било без население, а само една гориста долина. Особено по месността от църквата „Св. Никола" надолу, дето са съществували и големи дъбови дървета, поради които и до преди Освобождението се мислеше, че и града е добил наименованието си Дъбница. Обаче в мое време, па и във времето на баща ми и на дядо ми, дъбови дървета нямаше, а имаше само брястови, които наистина бяха дебели и високи, но на редки места. Едно такова дърво имаше на шосето в скалата, току под оградата на църквата „Св. Никола". Друго, подобно на него, бе на мястото помежду еврейската синагога и зданието Офицерски клуб, дето е сега двора и стаите на бившия тукашен гражданин Симеон Ангелов Фурнаджията. На това дърво, както и на онова пред църквата „Св. Никола", дебелите стебла имаха кръстовидна форма. Казват, че някога на тях бесели хора. А такива, както тия две

дървета, даже и по-големи, около десетина, имаше по месността „Дуз-подина", дето са пионерните казарми и дето бяха турски гробища. Те – дърветата там, бяха по страната откъм чаршийската улица, където сега е изпозастроено със зданията, които красят тая улица.

Из дефилето на тая гориста долина е лъкатушила реката. А след време по тая месност, която после е наименована Вароша, а след Освобождението – Николаевско отделение, се намират къщите на братя Лалевци, на Никола Икономов и други, били построени ханове – без да се знае от кого и в кое време са построени – и помежду тия ханове е вървяла пътека. Главният път е бил горе из полето над Бешика, дето и сега се намират остатъци от хоросанените основи на мостовете, които са били над река Бистрица, в ливадите от горна страна на местността „Високата елха" и над река Отовица, току срещу село Самораново.

А ридовете – „Кулата" и „Дренски рид", били заставени. Горно поле било езеро. И наоколо по високите и сухи места имало къщи, от които и сега при разкопки се намирали парчета от керемиди, парчета и цели тухли, печени като в грънчарски фурни и грамади от речни камъни. А причината на разделянето на ридовете бил един овчар. И ето при какви обстоятелства и по какъв начин било станало това разделяне.

Въпросният овчар често изкарвал и пасял стадото си по тая месност. Един ден обаче, когато със стадото си се намирал там, някои от овците му се били пръснали по брега на езерото и за да ги повърне и прибере, хвърлил тоягата си по тях, но последната, вместо да се спре на сушата, отхвръкнала в езерото и вълните я подели и завлекли навътре към дълбочините. Но в тоягата имало извъртяна празнина и в нея овчарят си съхранявал парите. Когато тоя последният видял, че по друг начин не ще да може да си я извади, взел та изкопал мястото, гдето изтичало езерото, за да се засили течението, да повлече тоягата към по-плитките места. И наистина с това бил сполучил. Обаче така засилена водата почнала да копае и да рови рохката земя, мястото от ден на ден се разширявало, течението постепенно се засилвало, докато най сетне езерото изтекло и се изсушило и така ридовете един от друг се отделили.

А пък в книгата „Северна Македония" от лектора при университета господин Йордан Иванов, ето какво се описва за града ни (това описание е въз основа на някои исторически данни и на много от бележките на покойния учител – дупничанеца Дим. Ян. Бисеров):

Дупница почнала да се чува от турското завоюване (1382 година) насам. Но селището е било още от римско време. Когато през 1499 година минавал рицарят Харф, намерил я като хубав град. Тя административно била под

Кюстендилския санджак, а в духовно отношение се числяла под Самоковския митрополит. Дупница била възел на главните в държавата пътища. Търговци и кервани с разни търговски стоки от различни страни не са преставали да текат – ни деня, ни нощя. Затова и турците са я наричали „гюмуш дере", т.е. „сребърна река".

По разказите на по-стари (бележки на Бисеров), мястото, в което сега е разположен градът и което по право ний можем да назовем „долина", някога било непроходим храсталак (кория), гдето безброй разбойнически чети се вгнездявали и правили различни нападения и злоупотребления на мирните жители и пътници. По времето на турския калугер Хадър, откак дошъл и се заселил в мястото, гдето и досега съществува теке под име „Хадър – баба", продължава постнически живот до деня на смъртта си, ведно с учениците си. След смъртта му неговите ученици не престанали да пребивават тук в постничество, отдето почнало да се слави мястото и името на Хадър, и тъй, преселението последило и градът на сегашното място се основал. Преселението на този турски калугер (дервиш) Хадър приказват да е станало по някое чудо (тук се говори за хвърлянето на дървен пън от планината Фенерка в Дупница, гдето се и заселил дервиша). Очевидно е, че дънера (пъня) е бил от някога тук раслото голямо дърво, при което трябва да е имало и черква (или манастир), посветена на Св. Георги, според както съм слушал от покойния си дядо Радоица и от други стари хора. Но турците по завладението усвоили го, преобърнали го на теке и нарекли името му или посветили на Хадър – баба – отец Георги – Св. Георги. Доскоро хора от всякаква народност, болникави или страдащи от треска, отиваха та се промъкваха (провираха) между стълбовете на дънера, чупеха от него, та си кадеха и на отиване, за знак, че оставяха болката си там, късаха от дрехите си конци, пашкули и пр., та оставяха. Благодарение на запазения спомен за старобългарското име на това светилище – Св. Георги, след освобождението на града, дупничани въздигнаха на туй място нова хубава черква „Св. Георги".

В записките на Бисерова срещаме бележки за кулите при стария град. „Кулите – казва той – са назовани с име бурч. Таквизи бурчове сега имаше само два, а били са седем или осем. На северозападний край на Дупница, гдето се окончава рида „Кършияка", почнали по заповед на тогавашния аянин Али Язаджи, да правят такъв един бурч. Но направата му била прекъсната и мястото затрупано, защото се открили някакви старини с врата".

Според записките на Бисерова, през 1867 година, в Дупница е имало: единадесет джамии, хиляда четиристотин тридесет и две къщи, четиристотин деветдесет и четири дюкяна, четири магазина, двадесет и седем хана, три бани,

двадесет и една воденици, двадесет и седем фурни, пет табашки хана, четирдесет и една механи, един телеграф, четири житници, една съдница (конак), едно мехкеме, един часовник, две имарет медресета, седем училища, две черкви, една хавра, девет текета и тюрбета. За едно от тия тюрбета, което е било всред главния път в града, е запазено преданието, че след битката на Косово в 1389 година, когато тялото на убития султан Мурада било занасяно на погребение в Бурса – в съградената от него там джамия и разлагането му като взело силно да се усеща, били извадени вътрешностите му и заровени в казаното тюрбе.

Дупница е била средище на няколко пътя – цариградският главен път от Самоков за Кюстендил, пътят в долината на Струма през Джумая – Дупница за Самоков, за Радомир или за София. Струмският път е старо римско съобщение, което съединявало Скаптопара (Джумая) с някогашния град Стоби на река Рила и по северните склонове на планина Рила е отивало за град Германея (Сапарева баня). И сега, между село Самораново и Дупница, на река Отовица (Саморанска река), се намират останки от старинен мост. А над местността „Таушаница" още личи как е бил прерязан пътя по хълмовете.

През кърджалийско време (в края на осемнадесети – началото на деветнадесети век) войвода на дупница бил прочутия албанец Сулейман Каргалията, полузависим местен владетел. На конакът му имало надпис с годината 1224 от егира или 1809 след Христа. Бил голям злодей. В самоковският препис на Паисиевата история стои бележка: „В лето 1813 убиха Сърбето Гаргалията на Ниш с топ у ногата и умре август 15, беше голям злодеец и блудник и много жени оскверни. Но постиже его вскоре казан божия и погибе с шумом лето 1813 м. Юлия 25".

„През същата година започна морията у Дупница" – бележи се в същия ръкопис. Тя траела през цялата есен.

Дохождането на черкезите (През 1864 година)

По едно време, преди Освобождението, живота на българите в града ни бе станал не толкова непоносим. Турците, които съставляваха две трети от населението му, бяха станали в характера си по-меки и в обноските, и в отношенията си – по-дружелюбиви спрямо раята. Па и властта – във всичко и навсякъде се държеше по-учтиво и по-справедливо, от каквото е била в по-далечните времена. На българите, може да се каже, бе останало да мечтаят само

за една самостойна политическа и държавна организация, каквато някога имаха.

Но и турците се считаха доволни от българите. Защото от тяхна страна бяха спокойни, живееха и си добруваха. Едно нещо обаче за тях в баланса не се равняваше. А именно, че в селата раята беше болшинство. А това, разбира се, не само ги безпокоеше, но и сериозно плашеше. Затова, когато научиха, че ще им се изпратят техни едноверци за поселяване и из тоя край, с едно особено разположение посрещнаха тая блага вест.

Те – турците, помислиха, че тия хора – черкезите, които така жестоко са прокудени из домовете си от една ненавистна тям гяурска държава, като дойдат тук и намерят искрен прием, като бъдат пръснати и заселени по селата, не само с тях ще да се увеличи турското население тук, но ще бъдат и като един страж, една контрола над грамадната гяурска селска маса. И при такова едно положение страхът им ще изчезне, а сигурността и спокойствието им, без съмнение, ще са в много по-голям размер гарантирани, при какъвто и да било евентуален случай, отколкото са били при досегашното си положение.

И затова, когато местната власт получи съобщение за числото, което се изпраща и за времето на пристигането на тия си едноверци, веднага се зае с приготовляването на места и жилища за заселването и настаняването им. И това се извърши без протакане. Само че за тая цел, не зная по какви именно причини и съображения, се определи Горно поле и то селата Бистрица, Самораново, Ресилово, Овчарци, Баня, Сапарево, Гюргево, Крайници, Червен брег и Яхиново, а по-сетне и в месността „Ширбан" – току няколко километра над село Крайници, самите черкези си заселиха ново село и по наименованието на месността го нарекоха Ширбан, в което се бе поселил и отджата – духовното им лице, което им беше и старейшина.

След определение на селата и местата в тях, властта разпореди щото едни от селяните на някои села да приготвят и набавят строителен материал, а на други селяни заповяда да бъдат готови с колите си за докарването и пренасянето семействата и багажа на пристигащите и бъдещите си съселяни. След това насъбра и изпрати майстори – дюлгери за строежа на къщите. (В село Яхиново изпратиха се майсторите Георги Атанасов, Георги Дубаков и бащата на пишещия – Димитър Л. Лазарков; в село Червен брег: Тоше и брат му Лазар Славеви и Никола Донкин; в село Ресилово: Стоилко Данкин, Никола Китов и Алексо Бистричанеца; в село Крайници: Христо Дундин, Божил Алексов и други някои за селата Самораново, Бистрица и за останалите села.)

И тъй работата тръгна. А понеже лятното време способстваше и строенето на къщите бързо вървеше, затова друго не оставаше, освен и пристигащия свят

да се пренесе, пречака и настани по местата и жилищата. И наистина, щом като повечето от жилищата бяха построени и подготвени, веднага се даде заповед и на ония селяни, които от по-рано бяха предизвестени, да впрегнат колите си и да потеглят за Джумаята. И тия селяни, без да протакат, една сутрин, в един дълъг ешелон, конвоирани от няколко конни заптии, потеглиха право за поменатия по-горе град. Какво обаче са пътували, кога са стигнали и какво са правили там, не зная – това те сами си знаеха. Но ето че в третия или в четвъртия ден беше, точно не помня – тия наши селяни, обратно с колите си, като вагончета от теснолинейна железница, наново се занизаха и потекоха из чаршийската улица, пълни с жени, деца и старци, почернели, изнемощели и много болни на легло. И първата кола, като стигна до Манастирския хан, спря и цялата почти чаршийска улица се запрещи от колите, които бяха на подир. А пък мъжете, които вървяха на коне и пеша, като мраволяк обикаляха и кръстосваха из колите и разменяха по някоя и друга дума с близките си, които като диви зяпаха натам – насам – ту по хората, ту по дюкяните. Никой не разбираше говора им, нито пък те разбираха говоримите тук язици. Само двама човека с формено облекло, нещо като офицерски чинове, с тях и с хората от властта се обясняваха. Жените бяха в облекло почти като и туркините – отгоре връхната им дреха като фередже, а през главата и лицето – яшмак – бяла гъста мрежа, за да им се не вижда лицето. Мъжете пък, с дълъг до коленете шаячен суртук отпред на гърдите и до пояса закопчан, а от двете страни – нашивки, като на патрондаша за патроните. През кръста – ремъчен поясок и на него виснали от едната страна кремъклия пищов, а от другата – кама, както тия на нашите войници, само че дръжката ѝ красиво обкована със сребърна покривка. Шапка от кожа с бяла вълна отвън и дъно от цветно кадифе. А обущата – и на мъжете, и на жените – от сахтиян, прилепени на краката и без папуци, че ходенето им почти се не усещаше.

И, както току-що казах, поточените коли бяха напълнили чаршийската улица и захванали от долния край на града, дори и до Манастирския хан. И някои семейства веднага се отправяха за селата, където къщите бяха готови. Други настаниха тук – ту в някои от хановете, ту по някои турски къщи, където това бе възможно, подир постепенно, постепенно ги изпращаха по местата им. При другите подпомагания, които им се правеха, даваше им се и парична помощ. А след настаняването в селата, определяше им се и по няколко декара от селската мера за обработване и прехранване. А когато ги настаниха по жилищата, властта им изпрати от улемите учители – да ги запознаят с турския език и да засилят вярата им.

И тъй, годината 1864, вместо да донесе опразване на татковината ни от поробителите ѝ – турците – наопаки, тя сюрпризира българското население

с ново неочаквано зло – довеждането и заселването на това диво кавказко племе, което, поради злодеянията си, бе станало нетърпимо в територията на славянска Русия и с тоя си сюрприз – на всеки един българин в сърцето голяма скръб потопи. Обаче срещу тия нови пришълци, срещу тая голяма беда, нямаше абсолютно никакви средства и начини за реагиране. Те – черкезите, се поселиха, заведоха стопанства и заживяха така, както живееха и турците.

Но не се мина дълго и тия хора така съчувствено пречакани и приети от страна на турците, ако и да се предадоха и заеха със стопанствена работа, не се задоволиха само с мирен и почтен труд, а почнаха и да злосторничат. Почти денонощие не се минаваше, за да не се извършеше от тяхна страна убийство, кражба или каквото и да било друго злодеяние по селата, по румищата или пък в самия град.

Убийството на манастирският слуга и двамата кърнолчани

Би било много занимателно, ако можеше да се направи едно подробно описние на всичко онова, което тия хора – черкезите, през времето си са извършили в нашия злощастен край. Но понеже в днешно време такава една работа е много мъчна, а дори и невъзможна, затова, за да може нещо из времето им да се покаже по-нагледно и да се очертае техния живот и патилата на българите от тях, нека да опиша поне един случай от веригата на ония страшни и отвратителни техни злодеяния, като съм убеден, че от него – от това криминално дело, читателя ще може достатъчно ясно да си направи заключение и да види като какво нещо са били тия хора – черкезите.

През това време, за което е дума, в града ни имаше два манастирски метоха – Светогорски и Рило-манастирски. По един стар обичай, тия два метоха всяка година през великите пости провеждаха по селата из околията ни по едного от слугите си, за да събират яйца за Великденските празници. И стареята на Рило-манастирският метох не бе пренебрегнал тоя обичай. И през великите пости на 1871 година, с един кон и два коша отстрани на самара му за същата цел, из Горното поле бе изпратил двадесет и четири – двадесет и пет годишния си слуга на име Стоян, който бе един весел, подвижен и познат на хората от тоя край, понеже тая работа и в по-раншни години той бе вършил. А тоя слуга, като бе преходил някои села, бе стигнал и в село Дяково. И там, като видял, че кошовете се били вече препълнили с яйца и че ще трябва да ги закара в метоха, отдето да могат по с време да ги изпратят в манастира, той още от вечерта се приготвил. И като повечерял и преспал, станал още пред зори, натоварил кошовете на коня

си и, водейки последния за поводилото, тихо и почти неусетно излязъл из селото и хванал пътя за към града.

Но тъкмо що изминал моста на Дяковската река, отсамната страна на хана, и навлязъл в широкия дол, из който извива пътя за към село Големо село, ето и трима черкези (един от село Яхиново, втория от село Ресилово и третия – на име Темкеш от село Самораново), които чакали на засада под мостето там, се измъкнали и току преди самия него, с големи ками в ръце извикали: „Стой ти бе, неверник!". И един от тях, който бил малко по-стар, се спуснал като вълк на мърша, за да грабне поводилото из ръката му и да вземе коня, който, натоварен с кошовете, водил подире си. Обаче, вместо поводилото, той получава такъв юмручен удар по лицето си, щото в миг с двете си ръце хванал носа и устата си, от които, като от чешма, кръв бликнало. Но смелия Стоян, ако и да направил тъй, видял обаче, че с това работата окончателно не е свършена, нито пък опасността от тия хора по това време и в това най-усамотено място, е изцяло отстранена. Наопаки – тепърва предстои да води борба и да се спасява.

При така схванатото от негова страна положение, той решил немедленно да се освободи от коня си като го остави на съдбата му, а след това да съобразява начини и средства за спасение и на себе си. И тъкмо в тоя момент, когато удареният черкезин се намерил зашеметен от удара и слисан от шурналата от носа и устата му кръв, а другите двама били зяпнали, за да видят какво му стана, той метва оглавника на коня отгоре върху кошовете и с тояжката, която му служила за подпиране при товарене и разтоварването, а и за отбраняване от селските кучета – един удар по задницето на добичето и с него свършва. Охраненият кон, който и така едва се обуздавал, като се видял свободен от ръцете на господаря си и подплашен от удара с тояжката, хукнал с каквато сила имал и хванал из пътя към града.

Черкезите, както се вижда, при самото начало никак не са предполагали, че от страна на стопанина на коня ще да се срещне някакво съпротивление, а просто на просто са вярвали, че той, още като ги види с голи ками в ръце, доброволно ще остави добичето и със скръстени ръце ще чака да види какво ще да стане и със самия него. Обаче смелостта на тоя неустрашим млад българин, изумително ги е изненадала. А като видели, че и коня изпуснали, те пламнали като жар и като побеснели се нахвърлили върху му и кой как успявал атакувал и мушкал с камата си. И при все че отначало за момент юначният човек и да е запазил дух присъствие и с малката си тояжка, с която конят си ударил и да си е послужил, обаче, това малко дръвце не е било в състояние за дълго да издържи в борбата срещу желязото, с което черкезите в гнева си тъй лудешки

са нападали и действали. Сигурно не е продължило дълго и той останал да се отбранява само с едничкото си оръжие – двете си голи, но жилещи и здрави като стомана ръце. Колко време е траела борбата, тъй не може да се каже. Но че тя, от страна на отбраняващия се е била юначна и самоотвержена, това бе факт, който твърде ясно личеше от обстоятелствата, че когато след няколко часа с волска кола тялото му бе докарано в метоха, в свития юмрук на лявата му ръка, като в железни клещи, се намираше цялата брада на едного от черкезите, която след залавянето на тоя последния послужи и за веществено доказателство.

При все, че тоя човек, при такава една смелост и себеотрицание и да е водил отбраната си, обаче, юначеството само с едни голи ръце пред острието на студеното оръжие, по всяка вероятност, твърде скоро е капитулирало. Раните и кръвоизлиянието са го сломили. И той, като един лъв, е бил повален насред шосето в полусъзнание, а след това завлечен под мостето на суходола и заклан през гуша като говедо.

Но кръвниците, ако и да извършиха това отвратително злодеяние, понеже от него не можеха да имат почти никаква материална полза, тъй като от една страна сумата, намерена в кесията на заклания е била съвършено нищожна, а от друга – пък и коня, който отначало немалко ги е зарадвал, като сигурна готова плячка, бе тъй слепешката изпуснат, затова току-що оставили тялото още да хърка и конвулсира, настроили слух и поглед към околните месности и с нетърпение очаквали само да се подаде друга някоя жертва и с вълча настървеност да се хвърлят върху й, та труда им да не остане тъй съвършено напразно.

И надниквайки тъй стръвнишки натам – насам от засадата, ето че двама селяни се появили отгоре из пътя. Те били от село Кърнол и идели в града да търсят работа. Единият на около двадесет и седем години, а другия на около тридесетгодишна възраст. И тия клетници, без да знаят като какво нещо само току преди няколко минути, на това проклето място, с друг един техен брат по вяра и народност се бе извършило, а и като не подозирали, че и тях самите след някоя минута също такава участ ще има да сполети, съвършено спокойно из пътя си вървели и си приказвали за това – онова, както и за неволята, която ги е заставила така рано да стават и на такова далечно разстояние да идат, за да изкарат препитание за себе си и за домашните си. Ето че още нестъпили върху мостето и изведнъж се намерили обиколени от глутницата кавказки хайдути и камите на последните, по които кръвта от първата заклана жертва още не била изсъхнала, моментално лъснали до гърдите им и един нисък дрезгав глас изкрескал:

– Пари бе, подводници!

Нещастните селяни, ако и от тъй внезапното нападение в момента да се

доста смаяли, привикнали от нередки такива изненади, те бързо се окопитили и както били ядосани от собствената си вътрешна мъка, рязко отвърнали:

– Хайде махайте се оттук, какви пари искате, в нас пари няма.

– Пари проклетници, пари, защото сега кръвчицата ви ще изпием!

– Хайде море, тръгнете се на една страна да си заминем, какви пари ще ви дадем, когато нямаме. В тоя час в нашите джобове няма нито петаче, отгоре на това вие ни пари искате. Такава плячка и ние търсим, но де да я намерим.

И тъй, двамата селяни, едно поради собственото си вътрешно терзание от домашни грижи и друго, па и беда от тия хора, се намерили в едно такова положение, че за момент забравили всяка опасност за живота си. „Какво ще ни вземат – си помислили те – на босия цървулите ли?! Ще ни пребъркат, па като видят, че наистина в нас няма нищо, ще поръмжат, ще поръмжат, па ще ни пуснат да си вървим! Няма да ни ядат, я!".

Те никак не допускали, че така, без причина, ще ги убият. Още повече като не знаели, че току преди самите тях, друг нещастник така без причина е убит. И затова с черкезите се държали така, като на шегуване. Но – тия последните, разярени от първия си неудачен резултат, па слушайки и тия дразнения, кипнали още повече и яростно изкрескали: „Ах мизерници, петаче ли в джобовете си ли нямате, на на вас петаче!" – и забиват камите си в гърдите им. И докато тия бедни хора да се хванат за отбрана и телата им станали на решето. След това, завлечени под мостето до тялото на манастирския слуга, също тъй през гуша били заклани, като че постепенно, постепенно да нараства числото на ония, които може би в половината от гробищата по тая божия земя, по причина на тоя бездушен кумир, който носи името пари, тъй трагично са легнали. Но черкезите и от тоя мръсен подвиг не спечелиха нищо. Защото тия сиромаси наистина нямаха нито петаче в джобовете си, по която вина може би и живота им, тъй мъченически, бе отнет. Но картината и с това не се завърши. На сцената имаше да се изиграе още едно действие, макар че и да беше се вече разсъмнало. Но вижда се, че това действие бе потребно да мине, за да може после да послужи за разкриване и на по-предишните две. И черкезите смело изиграха и него.

Тия последните, току-що довършваха пребъркването на дрехите на двамата заклани селяни и се готвеха да излязат от под мостето, ето че се чу отгоре му тропот от добитък, който преминаваше съвсем тихо. А това беше едно магаре и върху му – възседнало едно турче на възраст тринадесет – четиринадесет години, което поради сутрешния хлад се бе загърнало с един къс извехтял тъмно кафяв ямурлук. Турчето казваха Бесим – сираче, посинено от леля си – вдовицата и бездомна Атие ханъм хаджи Абдулрахман – ефендиева

– жена на около четиридесет и пет години, умна и много добродушна, знаеше хубаво български, както и посиненика ѝ. Имаше къща в Хисарлъка, току до тая на пишещия тия редове, а сега е в наследниците на разлоклията Георги Лазов Сапунджията и чифлика в село Кърнол, за където в тая фатална сутрина бе изпратила посиненика си, без да знае бедата, на която ще има той да се натъкне.

И тъй, турчето Бесим, отхождайки на чифлика на леля си, тъкмо бе стигнало в широкия дол и няколко крачки отминало мостето, чува, че му се извиква:

– Нашенец, нашенец! Я застани малко!

Турчето се обръща, вижда трите черкези и без да знае защо го викат, спряло с магарето си и черкезите го заобиколили:

– Къде така, я да видим какво носиш в дисагите си и какво има в джобовете ти!

Турчето, изненадано от внезапното появяване на тия хора и от дръзката им постъпка спрямо него, като мюсюлманско чедо се считало за обидено и някак натъртено отвърнало:

– На вас какво ви влиза в работата да ме питате къде отивам и какво нося в дисагите, па и какво имам в джобовете си, вие какви сте?! – и с пръчката, която имало в ръката си подмушнало и с краката си подритнало магарето си, за да тръгне.

Но тоя начин на отговор от негова страна, като че ли вляло масло в огъня и те още по силно кипнали:

– Ах ти, надуто изчадие, сега ще видиш ти какво ни влиза в работата да те питаме къде отиваш, какво носиш в дисагите и какво имаш в джобовете си! – и един от тях улавя магарето за опашката и така силно го дръпнал на страна, щото добичето не само полетяло и със задницето си клекнало на земята, но и турчето се сринало от самара му.

Другите пък двама грабнали дисагите и почнали да ги пребъркват:

– Мерзавец, сега тук на късове ще те направим, какво е това лице от тебе?! – и насочили голите си ками срещу му.

Турчето, виждайки възбуденото състояние на тия хора, още повече, че както по дрехите им, така по ръцете и камите им личала още прясна кръв, схванало опасността и почнало да плаче и да се моли:

– Леле, братя! За да ви продумам така рязко причината е, че ми е студено. Па не виждате ли, че съм мюсюлманин, а това, което ще направите на мюсюлманина не е същото, каквото се прави на гяурина, грехота е това що правите. Заради вярата ни – пуснете ме. Всичко това, що стана тук и тук ще да си остане.

Черкезите, виждайки, че и от него не ще да имат някаква полза, ами поне за да не проливат мюсюлманска кръв, смигнали си един на друг и един от тях, като

ударил с дланта на ръката си магарето по дебелините на заднището, бутнал го, за да потегли и да си върви. След това и тримата кривнали настрана, хванали накъм реката и из върбалака нататък се изгубили.

Турчето, отървало се така щастливо, продължило пътя си, но току-що минало моста на Дяковската река и хванало върлота над хана, тъкмо на завоя, двама селяни – син и баща, които били от село Кърнол, се появили насреща му:

– О, дядо Лазо! Добра среща, къде толкова рано? – извикало турчето към тях.

– Дал ти Бог добро, Бесим – ага, абе тръгнали сме за на градо.

– По какво нещо тъй?

– По какво ли? Речи – кажи по неволя.

– Хаир олсун!

– Абе, нали миналия месец на един евреин – касапин продадох маренската крава и останаха нещо около стотина гроша, па де днес, де утре – ето мина толкова време и тоя майчин син още не ми ги дава. Па като че ли проклетника, каквото го гледам, че иска да ми ги изяде, та с Гъорете сме тръгнали да идем да видим ще ги даде ли или не, и ако ги не дава, па да го съдим. А ти на чифлика ли? Па добре си подранил!

– Море, добре навреме тръгнах, но нали оградисах на зла среща, та там малко закъснях.

– На каква зла среща – от човеци или от зверове?

– Абе не на зверове, а на по-лоши от тях.

– Я па ти, баре нямаш гарезчии. Нито някому водата си размътил, ни нещо си преорал или пък друго някое зло направил. Па и майка ти – ханъмата, е добра жена. Па ако сте турци – нещо що е право – право. Не само всички, що сме в селото, но и момците ви, що са в чифлика, са благодарни от вас и ви обичат. Кой ще е тоя угрусузин, дето ти е помислил това зло?!

– Ах, дядо Лазо! Нито от вашите, нито от някакви зверове ми се направи това тази сутрин, а от тия хайдути черкезите. И то беше вече разсъмнало.

– От черкезите ли? Я гледай, я! Ами къде това?

– Абе, както си яхах магарето, е така с ямурлука загърнат и бях изминал големо-гьолския дол, току в широкия андък, тъкмо минах мостето, трима от тия били отдолу под него и като излязоха, току като вълци ми налетяха и с голи ками в ръце заобиколиха.

– Па не виждат ли, че си турчин?

– Как не видеха, нали, както ти казах, беше вече видело, ама като полудели – не се разбират. И знаеш ли, че и по ръцете, и камите, па и по дрехите им – кръв.

А пък у мене нито нож, нито пищол. Но и да имах – какво щях да направя срещу толкова души. И така ми се чини, че тия кръвници ще да са разплакали някоя майка. Тая кръв по дрехите, по ръцете и по камите им не ще да е току така от нищо. Вие, като стигнете до мостето – дето ти казвам – попрегледайте наоколо и под него, за да видите какво са правили тия кучета там.

– Бре проклетите! Па какво направи, та се отърва?

– Махни, не питай. Замалко бе останало да ме заколят и това ти. Па еле, най-после, с голяма молба се разбраха, та ме отпуснаха и си тръгнаха.

– А они що станаха?

– Строшиха си главите накъм реката и хванаха из ракитите нататък.

– Бре, Бесим – ага! Какво време стана! Човек да не е свободен ни в дома си, нито из пътя. Ако те не оберат по друмищата, ще те нападнат у дома и ще ти откраднат я дрехи, я бакър, я коня, я вола, я кравата, или пък от овцете. Не може да се обраниш от тия хора и това ти е. Па остави вече нас българите, но ето че и вас почнаха да начекват там – сам. Какво ще да се прави, за да се живее – не зная.

– Ех, това е работа на падишаха. Но хайде, дядо Лазо, хайде да ви не задържам повече. Доста си поприказвахме. Виж днес у градо какво ще да направим с чифутино, па се върни по-скоро да се видиме и да се почерпим в кафенето на чорбаджи Стояна, па и да ми кажеш какво ще намериш там по това място, дето ти казвам.

– Добре, добре, Бесим – ага, ще гледаме, дано по-рано да свършиме с евреино, за да не останеме довечера да се свираме със сина ми по ханищата.

– Хайде тогава – добър ви път.

– И на тебе, Бесим – ага. Па ние с Гьорете ще прегледаме под мостето, дето ни каза и довечера, като се върнеме, ще ти кажеме.

– Не само под мостето, а и около него по това място.

При тия последни думи турчето подкара магарето и продължи из върлото нататък, а дядо Лазо със сина си Гьорете забързаха за към града.

Но тия последните, току-що пристигнаха до мостето, за което им бе казало турчето и току на четири – пет разкрача още до него съгледаха, че две шопски кожени шапки (капи) стоят в средата на пътя, а малко по-нататък – към прекопа и едно бяло оплескано вълнено кече, превързано със синя басмена кърпа, като с чалма, единия край на която се е развързал и повлекъл настрана, а из пътя нещо влачено и по браздите там – сам – кървави места, а като приближили и надникнали под мостето – що да видят! Старческата душа на дядо Лазо просто потреперила от ужаса, който се представил пред очите му и извикал:

- Абе, Гьоре бе, синко бе, абе тук е направено цяла касапница! Я доближи

да видиш я! Трима сиромаси през гуша като волове са заклани и един до друг на грамада струпани.

И още думите на стареца в устата, младият Гьоре, който дотогава не бе виждал такива ужаси, па и като познал двама от закланите, заплакал с глас и извикал:

– Татко бе! Абе тия двама от едната страна – със селските дрехи, са наши селяни, не ги ли познаваш, я ги виж в лицето я! Те живееха току при края на чифлика!

– Наистина бе, синко, истина са тия. Те вчера си бяха в селото. Бре, гледай! И тия бяха най-сиромасите в селото. Бре! Язък! Гледай! И на кому ли бяха със сиромашията си извадили очите, па толкова немилостиво са взели душите им. Милите ми селяни! Язък! Ами пък тоя третия – в гражданските дрехи, кой ли ще да е тоя клетник и каква ли му е била работата?! Бре! Нещастният наш народ – като кокошки по къра заколят. Язък, язък! Бог да ги прости и да им дарува царство небесно. А тия, що са направили това, да им даде да се влачат по земи, да не видят ни дом, ни бяло видело. Право ни каза Бесим – ага, че тия хайдути, които по цяла нощ се скитосват из пущинаците, трябва някоя майка да са разплакали тая нощ, а то днес не една, а три сироткини. Кръвта по дрехите им, по ръцете и по камите им, както рече турчето, не е току тъй от нищо. И наистина. Гледай, синко, гледай – каква е била съдбата на тия нещастни наши братя. Но станалото – станало. Хайде ние да си вървим, за да не закъснеем, па освен това и някоя беля да си не навеем, защото кой знае какво очаква и нас.

С тия последни думи дядо Лазо и сина му Гьоре продължиха накъм града.

Но за минута нека да оставим баща и син да продължават пътя си, а да видим какво стана с коня и кошовете с яйцата върху му, който нещастният Стоян пусна на съдбата му, преди да се залови в борба с черкезите за отбраната си.

Когато на коня оглавника бе отпуснат и прехвърлен върху кошовете, а и с тояжката по дебелините на заднището ударен, след слабото си подскачане, той хвана из пътя за към града. С каква бързина е вървял и право по шосето ли е продължавал – това нещо е неизвестно. Онова, обаче, което се знае е, че когато на разсъмване на метоха вратата отворили, него намерили отвън, че стои с неизсъхнала още по гърба му пот, а из кошовете, които за удивление стояли върху самара му – на струи, на струи, изтичала течността на изпотрошените в тях яйца.

В метоха, като видели, че коня и кошовете с яйцата са в такова положение, отначало помислили, че той е избягал от ръцете на слугата им, че последния сигурно подир него е останал, за да си дойде в метоха, но като видели, че се

изминало доста време, а той – слугата, не пристига, стареята се усъмнил в това закъсняване и го обладало страх. И без да чака повече заповядал на другите двама слуги да вървят един на една, а друг на друга страна, та дано го срещнат или пък да научат какво е станало с тоя техен другар.

Слугите веднага тръгнали и хванали из пътя нагоре, а когато стигнали до над града и до мостовете, се споразумявали кой на коя страна да хване, виждат двама кърнолчани – дядо Лазо и синът му Гьоре, да пристигат накъм Тополнишкият мост и ги причакват още нестъпили на него:

– Добро утро, дядо Лазо! Отде идеш? – пита по-стария слуга.

– Идеме от село Кърнол, приятелю мой. – отговаря дядо Лазо – А вие къде така?

– Остави се, не ни питай, а ни кажи не видя ли нейде из пътя или пък да си научил нещо за един наш другар, който също така като нас, служи на Св. Ивана и който десетина дни вече как е излязъл по селата да събира яйца на манастира за Възкресение и тая сутрин, още в зори, гледаме пред вратите на метоха коня му стои, изпотен – вир вода, кошовете върху му, яйцата в тях все строшени, а самия него го няма. Затова излязохме с тоя брат да видим и да научим какво е станало с тоя човек.

– Не, любезни мои братя, такъв човек, за какъвто ме питате, нито съм видял, нито научил. А това, което тая сутрин със сина ми видяхме, ни е да ви го кажа, ни е да ви го не кажа.

– Защо бе, дядо?

– Ех, защо! Затова, че и вас, като нас, да ви не боли сърцето, нито пък да ви се заноси главата от жал и мъка.

– Е поради какво нещо?

– Поради какво ли?! Бог да ги убие, нали, тия черкези, тая нощ са направили касапница. Ах! Тоя русино, не знам що да му рече човек? Кой дявол го накара, та тоя кръвнишки свят изпрати тук па на. Не знаеше ли що патим от нашите си поганци, та отгоре още ни нахлузи и това още по-непоносимо тегло. И ние, тук поробените сме току рекли дядо Иван, та дядо Иван, да се кръстиш и да се молиш за здравето му, а па гледай тоя дядо Иван що ни направи. Абе, човече божи, като си знаеш стоката и нещеш да я търпиш у държавата си, не можа ли поне да я запратиш нейде из азиатските пущинаци, та там да си троши главата с туркестанците и монголците. Ами я стовари на врата на твоите еднокръвни братя, та всеки ден от тях да правят пастърма, където им се попадне. Но пък отде да му знаеш, че и в това нещо няма от крушка дръжка, т.е. що го викат – политика. Ама да видим може ли да се изтърпи. Защото това не са били човеци,

а просто люти зверове. Вие знаете, братя мои, че нощ, па и ден, не се минава без злодеяния от тяхна страна. Илем на тая нощ, както ви казах и преди малко, тия кръвници са направили грозна работа.

– Къде това бе, дядо?

– Къде, я горе под мостето на широкия андък. Двама селяни от нашето село и един гражданин – като волове – през гуша са заклани и на грамада един до друг са струпани и лежат във вир от кръв.

– Бре! Сигурно тоя гражданин е нашия другар. Ами какви му са дрехите бе, дядо?

– Абе, видях, че е облечен в самоцрънка гайтанлия, фермене – казакия и потури с късо седало, морав пояс и отгоре му препасан кожен силях. Гологлав, както и селяните. А на шосето, току наблизо до мостето, стоят две шопски кожени капи и едно бяло вълнено кече, превързано със синя купешка кърпа, като с чалма. Па да го превъртиш да му гледаш лицето смееш ли?! Ние със сина ми бяхме дошли вече на Дяковския хан и ето – турчето Бесим, което има чифлик в нашето село, срещна ни и като се здрависахме, оплака ни се, че там при това мосте и него уловили черкези, бъркали му по дисагите, дърпали го, сецали го и насмалко щели и него да заколят, па еле някак се отървало. И това било вече у видело. И понеже ръцете и камите им били кървави, заръча ни, да прегледаме под мостето и около него да не би да са заклали някой човек. Прегледайте, – рече дядо Лазо – защото тая кръв по дрехите, ръцете и камите на тия угрусузи не вярвам да е така от нищо, па довечера, като се завърнете у селото, ще ми кажете. И ние поради това прегледахме и каквото видяхме – това ви казваме. И ако е здраве довечера да се върнем в селото, не само нему – на турчето, но и на домашните на закланите, па и на всичките ни селяни ще да разкажем.

– Бре, горкият наш другар! Ние от зарана го чакаме, като мислехме, че коня му е избягал, а той е останал назад, а то гледай що го е било сполетяло. Язък, хубавия човек и наш верен другар. Ах, каква юначага беше сиромаха, от нищо окото му не мигаше. В огъня влизаше за човека. Но гледай каква била съдбата му. Бог да го прости. Па Бог да прости и тия двама нещастници, които за оня свят са му станали другари. Ах, млади и весели Стояне! Кой ще е ностаджия на жетварките?! А и кой ли след вечерята до сред нощ ще им изводи хорото?! Тебе те чакаха да събереш и да донесеш яйца за манастира, вместо това душата ти отиде горе при Св. Ивана и при него да празнувате праника на сина Божия.

– Но хайде, дядо, хайде да се разделим. Благодарим ти, дето ни срещна и ни каза, за да се тепаме и мориме натам – насам. Хайде и ние с тебе, брате Алексо,

да побързаме, за да обадим на дядо старея, па и ще трябва да приготвим колата, за да идем да си го докараме.

– Сбогом, дядо Лазо, сбогом! Повторно ти благодарим. Хайде, ние ще хванем оттук покрай, за по-напревар, а пък ти с момчето си – право из чаршийската улица надолу.

И тъй се разделиха и тръгнаха и едните, и другите по работата си.

Горките двама манастирски служители, покъртени от дъното на душата си от трогателната вест, не усетиха кога пристигнаха влязоха в метоха. Те само чувстваха, че голяма скръб ги задушава в гърдите и едва с мъка разказват на стареята това, което научиха от дядо Лазо Кърнолчанина и неговия син, а нямаха сили повече, за да направят.

Стареята изслушал – недоизслушал, веднага изпрати икономa с двамата слуги да яви в конака. Властите никак не се бавиха, а веднага отбързаха на местопроизшествието, задето малко подир тях отиде икономa с двамата слуги и волската метохска кола. Когато властите свършиха своята работа, дадоха позволение да вдигнат и закланите. Тримата нещастници качиха във волската кола и ги подкараха. Понеже беше вече късно, селяните оставиха в зимника на клисарницата в църквата „Св. Никола", а манастирския слуга докараха в метоха и на другия ден се извърши погребението им при присъствието на много граждани и селяни от село Кърнол. И тримата заклани сложиха и погребаха в един гроб в гробищата при църквата „Св. Никола".

И тъй, в тая злопаметна сутрин, градът осъмна с потресающата скръбна новина – убийството на тримата българи. Новина, автори на която бяха синове от дивата кавказка челяд, която за отечеството ни, както и за нашенско, бе просто като една злокачествена язва.

Но при все че жертвите и да бяха от гяурската нация, която и горчиво ги оплакваше, тоя покъртителен случай до голяма степен възмути и самото турско население. И властите, щом се известиха, веднага предприеха бързи и най-енергични мерки за издирването и залавянето на злодеите. Амбицията в средите на властта още по-голяма се разрастна и от обстоятелството за залавянието и тероризирането на едно мюсюлманско чадо. И затова, още веднага, цялата конна полицейска, а и по-голяма част от пехотната стража, бяха поставени на крак и пръснати по разни направления. И до вечерта и сутринта на другия ден всички черкези от двадесет до шестдесетгодишна възраст от селата, бяха изловени на групи, на групи, докарани в града и наблъскани в затворите. В същия тоя ден от чифлика докараха и турчето Бесим, за да каже това, което се бе случило с него и лицата автори на това нещо, ако то ги е запомнило и може да ги познае.

И благородното турче обясни и каза, че понеже станалото с него беше вече у видело, затова, ако види тия хора, ще ги покаже.

И наистина, когато го разведоха измежду задържаните, за да ги разглежда, още в първата група то позна едного от злодеите, а в третата – другите двама. Но при все туй, властта подложи на проверка това негово свидетелство по начин, по който да я удостовери най-положително. Тя разбърка посочените лица измежду другите групи и наново поиска от турчето да ги покаже. И то пак не погреши. Но ето че се предприе и трети опит – този път не само че разбъркаха групите, а направиха и разменяване и на облеклото. С дрехите на посочените престъпници облякоха други прилични на тях, а с тия на последните облякоха първите и поискаха от турчето пак да ги покаже. Но и този път, освен че то безпогрешно ги посочи и кой каквото му беше направил и казал то обясни, но и дрехите, ръцете и камите как са били в кръв.

И така, при тия смели и категорични показания на турчето Бесим, всичко се уясни. Оставаше още да се види от чия брада бяха космите, които се намираха в юмрука на още непогребания Стоян, за което стана нужда да се разсече шепата му. Фактът беше сигурен и ясен. И с това следствието се приключи. Виновните веднага оковаха в железа, а другите черкези отпуснаха да си отидат.

Но тъй като тук нямаше съдилища за подобни престъпления, затова и виновните, под силна полицейска стража, закараха в София, дето като свидетел бе извикано и турчето. И така черкезите злодеи бяха осъдени, но на какво наказание не съм запомнил, нито пък можах да науча от другиго някого.

А злодеяния като това, а и от различни други видове, се вършеха от тия кавказки гости безспирно, поради което положението се съвсем измени и живота на българина в нашенско стана по-тягостен и по-страховит. Но с това черкезите дотегнаха и на самите турци. В тия последните настъпи едно голямо разочарование от дохождането и заселването им тук. И не бе рядкост да се залавят остри караници с тях и да се слуша отправянето им в проклятие: „Бог да ви накаже, отде се намерихте, по-добре бе да ви нямаше, спокойствието ни развалихте!“.

Но при все че от това пакостно племе спокойствието и да бе компрометирано, а и живота да бе станал по-непоносим и по-досаден, обаче, разположението на турците спрямо българите, като бе запазено от една страна, и от друга – като нямаше що да се направи срещу тая връхлетяла напаст, то и тия последните – българите, бяха принудени по неволя да понасят създаденото положение.

Случка в Горно поле. Български младежи арестувани

През турското владичество, както турците, така и българите по домовете си чуваха и хранеха коне, мулета и магарета. И лятно време, щом като в Горно поле ливадите се окосяха и сеното на купи събереше, мнозина от българите стопани на такива добитъци, смръкнеше ли се, закарваха ги и нощя по тях пасяха, пък сутринта – още в зори, връщаха по домовете си. И това, т.е. отиването с добитъците нощта на паша по окосените ливади, бе станало нещо като традиция и се предаваше от по-старите на по-младите.

А тая традиция и през лятото на 1873 година не бе изоставена. И през това време, щом като ливадите се окосиха и сеното събра на купи, така наречените пашаджии почнаха с добитъците си да вървят. А помежду тия хора и младежите Васил Ян. Чомаков, Димитър Сп. Фурнаджийски, Васил Ат. Сарин и Костадин Манолов Икимски от махалата Вароша, Христо Мит. Шерденков, Михаил Хр. Чапкънев и Зафир Мирчов Пиро от махалата Хисарлъка, Костадин Хр. Бобарев, Георги Ст. Куюмджията и Зафир Латински от Горната махала (Христо Мит. Шерденков, Георги Ст. Куюмджията и Костадин Хр. Бобарев още са живи), на които също така по домовете се чуваха и хранеха такива добитъци, като че бяха се сговорили и почти всяка вечер при хубаво време, щом се сумрачеше, с по една дреха за завиване, кой с кон, кой с муле или магаре – право на мястото, където си бяха определили. И тъй не само добитъците си пасяха, но и с игри, смехове и разни развлечения и забавления прекарваха, докато сън ги отегчеше и изпозаспиваха тъй по зелената равнина. А пък сутринта, щом като се зазореше, като роени зайци наскачаха и с добитъците си, а често пъти и с препускане, последните се връщаха по домовете си.

А тия младежи, поради този пашаджилък, така се били привързали и сприятелили един с друг, че ако нещо някоя вечер, някому домашна работа или друга някоя причина възпрепятствала за излизането в полето при другарите си, бивало му така тъжно, чувствал се така неразположен, като че кой знай какво нещо ценно от кесията си е изгубвал или пък някоя голяма печалба от търговията си е пропуснал. Па не само той – отсъстващия, оставал ядосан и неразположен, но и другарите от групата се намирали в загриженост и се питали и разпитвали за причината, по която в дадената вечер другарят им е в отсъствие и за онова нещо, което му се е случило.

При такава една привързаност един към друг по излизането с добитъците си в полето, групата доста дълго време прекарала без ни най-малка неприятност или каквото и да било приключение.

Една вечер, обаче, през втората половина на месец август, и то срещу неделен ден, всички тия младежи, без отсъствието нито на едного, се намираха в полето при „Могилите“, недалеч от шосето за село Самораново, а около тях и добитъците им, подсопнати за предните крака, в заключени железа и пуснати по зелената равнина да пасат.

Времето бе ясно, тихо и много приятно. Ни най-малък ветрец не подухваше. Растителността благоухаеше. А месечината в пълен диск и като глобус на лампа с въздушен гас, далеч от висините на безкрайното пространство, ярко осветлявала околната природа.

Групата насядала по тревата в кръжок – едни се разговаряли, шегували и смеели, други, не яли у дома си – вечеряха с яденето, което си били донесли. А пък Костадин М. Икимски, който всяка вечер носил със себе си кларинета, който неотдавна беше купил, свиреше разни заучени и недоучени песни и маанета и пискливият глас от последното се носеше надалеч и нашир из дълбоко затихналата по това време пространна околност. А тая свирня, чести вечери, при групата събираше и други хора с добитъци. Но тая вечер много такива нямаше. Само едно селянче от Горната махала, което беше докарало една ниска черна кобила и която беше оправило и при другите добитъци пуснало да пасе.

Тия от младежите, които вечеряха, скоро завършиха и се прибраха при другите, където бе и свирнята с кларинета. И тъкмо шегуванията и смеховете се засилиха и глъчката бе почнала да се разраства, из елхите оттатък река Отовица се чуха песни, ведно с това последваха и пушечни изстрели. Отначало не се знаеше от кого се пее и гърми. Но не след много всичко стана известно. Там – насреща в елхите, току оттатък река Отовица, на една поляна, се намираше Мутафчийския еснаф с всичките майстори в него, на които млад майстор, току наскоро произведен за такъв, на според обичая в еснафите, даваше зияфет (угощение). Софрата – сложена елипсообразно и осветена със стъклени фенери. Едни от майсторите превечеряли, пушеха тютюн и пееха дружно. А за да направят софрата още по-весела, с пищовите, които носеха със себе си, гърмяха. Но тъкмо в това време, като че в отговор на техните изстрели и откъм ресиловското поле и месността „Драгойна могила“, където черкезите нощуваха по нивите и пазеха посевите си, зафучаха такива. Отначало по-рядко, но като че по амбиция, току от едната и от другата страна се зачестиха така, че просто на просто заприлича на сражение. А това се чуло в града. И не само патрулите, както се готвели за излизане по участъците си, но и останалите в конака заптии обезпокоило и разтревожило. И при все че изстрелите са така чести, но не продължиха много. Те скоро и като че по команда и от двете страни спряха

и гърмежите утихнаха. Но патрула, начело със старшината манафина Садик Чауш, на когото маршрута бе накъм Горната махала, вече бе излязъл из конака и полетял към мястото, от което идеха последните. А пушечната гюрултия, която стана в полето, не бе толкова близо до града. Мястото ѝ бе доста изолирано откъм последния, поради което, по всяка вероятност и от страна на еснафа не се е предполагало, че тия няколко гърмежи при веселбата ще се чуят в града или пък тук в полето, из което нерядко се гърми, ще да обезпокоят някого. Но с примесването, гърмежите и от страна на черкезите, работата се измени. Предположението на еснафа даде съвсем обратни резултати, които не за еснафа, а за безучастните в това и съвсем невинни младежи – пашаджии, не след много се оказаха доста драматично.

А на тия последните – на младежите, и на ум не идваше, че от това, т.е. от гърмежите на еснафа и тия на черкезите, ще излезе нещо неприятно за самите тях. Наопаки – те като знаеха от кого и защо се гърми, ни най-малко не се безпокоеха, още повече като гледаха, че и добитъците им са по местата си, спокойно и безгрижно продължаваха шегуванията и смеховете си. Селянчето с черната кобила, с извиванията и скачанията си на пешачкото хоро под такта на свирнята с кларинета, така артистично нагласяваше, но за голяма изненада, тъкмо веселието им се засилваше и глъчката помежду им се разрастваше, без да забележат, току отведнъж, от четирима полицаи с пушки в ръце – готови за стрелба, бяха заобиколени и един дрезгав и заеклив глас на турски извика:

– Никой да не мърда от мястото си!

Свирнята с кларинета, както и хорото от селянчето, моментално спря. Едновременно и всички, които бяха наоколо, изненадани се вдървиха по местата си. Заптиетата поприближиха, а старшията излезе малко напред и заповяда:

– Всеки един, каквото оръжие има, да го сложи на земята и да се оттегли настрана.

Но оръжие не се слага, а всички стоят без да се помръднат от местата си.

– Защо не сложите оръжието си бе? – старшията някак натъртено извика.

– Защото никой от нас тук няма оръжие, Чауш – ага. – отвърна Георги Ст. Куюмджията, който му беше познат, че начесто го почерпуваше по кафенетата.

Па и защото действително нито в едного от тях такова нямаше. Само Христо М. Шерденков носеше един нож – ятаган, забит в дрехата си, за да се брани от нападения на черкези, но и той в суматохата бе успял да го подвре и скрие в недалечната купа сено.

– Така ли? – рече старшията – Я и да видим! – и почна един по един да пребърква.

А като видя, че от пребъркването резултата бе само един малък нож – молла – бучак, който Зафир Латински носеше в пояса си и, когото един от заптиите му взе, старшията ядосано изкреска:

– Абе как тъй, току преди малко с гърмежите си целия град разтревожихте и сега оръжие намате!

– Нямаме, Чауш – ага. – повтори Ст. Куюмджията – Ние – всички тук, не само оръжие нямаме, но и никой от нас с такова не е гърмял.

– Е тогава кой гърми?

– Гърмежите, които сте чули, бяха от две страни. Отсреща из елхите, дето Мутафчийския еснаф си имаше зяйфет и се веселеше и оттатък, из нивите, от черкезите, които по тях нощуват и пазят бостаните и царевиците си.

– Ами вие тук какво правите?

– Ние, Чауш – ага, почти всяка вечер при хубаво време, сме тъдява в полето – през нощта пасем добиците си, а щом се зазори сме по домовете си и всеки си гледа работата.

– Значи опасността не е била голяма, нито пък е имало нужда от такова тичане. Но понеже честите и многобройни изстрели бяха една изненада за града, особено за полицията, мене беше длъжност да бързам и да видя от кого и защо се гърми, за да се нарушава нощната тишина и се предизвиква такова едно безпокойствие. И сега, като научих това, не ми остава друго, освен да се върна назад, че съм патрул по града, а вие пък гледайте да не би да ми причините наново някоя търченица. – изговори старшията и поведе заптиите си по същия път, по който бяха и дошли.

Но едва що бе стигнал до Отовишкия мост и среща юзбашията – тоже с четирима заптии, тръгнали също така по причинената тревога от гърмежите. Последния, като научава подробностите, повръща го наново назад. Младежите току едва що бяха се успокоили и насядали по местата си и току отведнъж се видяха от двойно повече полицаи наново обкръжени и не вече от старшията, а от самия юзбашия водени и командувани.

– Какво сте се събрали по това време тука бе? – изрече намръщено и строго юзбашията.

– Ние, юзбаши ефенди, току преди малко разказахме за това подробно на старшията Ви – Чауш – ага. – отвърна Васил Ян. Чомаков.

– Старшия, маршия не бъркай, кажи това което питам, па обясни и кой ви позволи да носите оръжие и с него в тая нощна доба да тревожите града и да безпокоите полицията?

– Тогава ще кажем и на Вас, юзбаши ефенди. – продължи В. Ян. Чомаков

– Ние тук, както виждате, нищо лошо не правим. Само пасем добитъците си. Колкото пък за оръжие – такова нито имаме, нито някой от нас с такова е гърмял.

– Така ли?! Я нека и да видим! – и като препипа и разгледа набързо всеки едного, добави – Вярно ми казвате, че оръжие нямате. Но събирането ви тук по това време какво значи?

– Както Ви казах, – рече В. Ян. Чомаков – не само тази вечер, но ние това правим почти всяка вечер, за да пасем добитъците си по хлада и сутрин рано всеки е у дома и си е на работа.

– Не, ами кажи, кажи, че тук се събираме, за да сме далеч от очите на домашните ни, за по-лесно да хайманураме. Но трябва да знаете, че аз няма да ви оставя на тоя акъл, затова, я вие двамата – рече на селянчето с черната кобила и на Зафир М. Пиро – да останете тук, за да пасете и да пазите добитъците, а всички останали да тръгнете пред заптиите за в града.

При тая строга заповед, без каквито и да било обяснения и разяснения, групата младежи като овце тръгнаха, а заптиите с пушките си в ръце – наподир тях. И не след много се намериха в конака и в една от стаите на затвора – вкарани и затворени.

Но нека, за по-голямо уяснение на случката, отбележа и следното обстоятелство, а именно, че залавянето, закарването и арестуването на младежите надали щеше да стане, ако по това време не беше свирнята с кларинета. Защото, когато старшията първоначално тръгнал за патрул, той, поради гърмежите, се отправил за мястото, откъм което се чували тия последните. Но докато да стигне над града и изстрелите спрели, и гърмежите утихнали, а понеже с това се отнело възможността за ориентиране в посоката на към мястото, отдето до преди малко ехтеше полето, то сега му се видяло за излишно и да продължи нататък в тая нощна тъмнина. И тъкмо спрял, за да се повърне назад, отгоре из полето до слуха му пристигнала свирня с кларинет. „Ах! Ето – рекъл той – отдето са били гърмежите“. И без да се бави веднага със заптиите потеглил накъм това място, към което малко по-подир заведе и юзбашията. И така, тая неприятност за младежите в дадената вечер, може да се каже, се причини вследствие свирнята с кларинета.

А когато стана това, т.е. когато младежите бяха заловени, закарани и арестувани в конака, макар и да бе станало вече сред нощ, но до разсъмване все още оставаха два-три часа, през това време нито един от тях нито минута не дремна в затвора.

Съмна се, слънцето почна да изгрява и със зарите си да позлатява двора на конака. Почнаха и учрежденията да се отварят и чиновниците да пристигат на

работа. Пристигна и каймакамина и отиде право в канцеларията си, а младежите са още в затвора. Но току в това време, едно заптие отключи вратата на ареста, подкани ги да го последват и ги заведе при каймакамина. Последният, който беше човек вече на средна възраст, както седеше на миндера и на коляно пишеше пред масичката си, повдигна очите си и като изгледа всичките, с голяма учтивост попита в кое време и по каква причина са арестувани. И когато Васил Ян. Чомаков, който стоеше начело на редицата, му разказа в подробности, той рече:

– Виждам, че всички сте млади, а като такива, ако от нещо има да ви е мъчно и тежко и поради това избягвате да спите по домовете си, а нощувате в полето – кажете ми да пиша, където трябва и да искам щото това мъчно, тая ви тежина да се отмени и премахне. Защото аз искам младежите като вас да са весели, работата да им е мила и да бъдат добри граждани и поданици на държавата.

– Не, каймакам – бей ефенди, – отвърнал В. Ян. Чомаков – от нищо не ни е мъчно, нито пък нещо ни тежи. Единствената причина, поради която нощя сме в полето е само и само, за да пасем добитъците си по хлад.

– Айол, – добави каймакамина – нека бъде така, както ми казваш и аз ти вярвам, защото те зная, че си син на едного от първенците на града. И като те гледам, че си и умно момче, ще искам от теб да съветваш и даваш акъл и на другарите си, за да се пазят от лоши и аджамийски работи. – като издума това, обърна се към заптието, което стоеше настрана и му рече да ги свали в ареста.

Но тъкмо що бяха свалени долу и наново арестувани – ето стареята от Светогорският метох, монаха хаджи Гаврил – един висок, снажест и с бяла брада, на около петдесет и пет – петдесет и шест годишна възраст калугер, който владееше хубаво турски език, с него първенците даскал Христо Д. Тодоров, Захари Аргиров, Янаки Чомаков и Иванчо Младжов пристъпиха в конака и право отидоха в канцеларията при каймакамина. Какво говориха и правиха там – това не се знае. Обаче, щом като излязоха – и право при арестуваните. Хаджи Гаврил, който вървеше напред, първи доближи и от прозореца на затвора повика:

– Момчета! Ние за вас идем тук. Но, понеже каймакамина ни каза, че скоро ще бъдете освободени, затова ще си отидем, а вие нито да се безпокоите, нито пък нещо да се страхувате.

И като каза това, той напред и другите подир него, хванаха из двора накъм улицата.

И наистина, не се мина много и едно заптие слезе отгоре и им каза:

– Глобени сте по един бешлък – по един лев – платете и да си вървите.

Но тъкмо това заптие се отдалечи от прозореца и друго едно, което се познаваше с младежа Васил Ат. Сарин, доближи и го повика:

– Слушай, никакви пари да не плащате, защото и така ще да ви пуснат, защото задържането за такива незначителни инциденти, не може да бъде повече от двадесет и четири часа.

И може би и така да станеше. Но тоя ден, понеже в махалата Мърджина имаше сватба, младежа Ефтим Михалков се женеше за мома от село Бобошево и повечето от арестуваните бяха канени да отиват на посрещане – то, за да не закъснеят, платиха глобата, а поради тях платиха и другите и всички бяха освободени. При такава една неочакваност тая вечер нашите младежи прекараха и завършиха излизането с добитъците си на паша в ливадите на Горното поле.

А това нещо, т.е. станалото през тая вечер и днес, от някои по-стари граждани се знае и помни. Особено пък останалите живи участници го разказват в подробности. „И сега – казва участника Костадин Хр. Бобарев – като в картина ми е пред очите всичко онова, което стана при тая с нас неприятна случка. Но най-силно впечатление, което ми се е запечатало в ума е това, дето нашите първенци се бяха така заинтересували и толкова рано дойдоха при каймакамина, за да научат що е станало през нощта и какво е правено и що ще правят с нас. И второ – голямата учтивост на каймакамина при разпитването ни и доброто държание на заптиите, именно след като ни арестуваха, когато ние се страхувахме, за да ни изпребият с бой, те – наопаки – най-сдържани се оказаха, въпреки че ние не само не дремнахме, но с песни, гълчене и с боричкането си в стаята на затвора, не дадохме и на тях почти до разсъмване да заспят. И при все това никой нито повикна, нито ни се скара. Само заптието Пашето, което имаше къща на мястото, на което е сега тая на братя Иванови Мишови, срещу централното училище и което по това време беше дежурен, на два пъти надникна от прозореца, за да види що се прави вътре и тихо и приятелски каза: „Момчета бе! Молим вас, недейте толкова вика, защото заптиите не могат да заспят". И нищо повече. Най-неприятното обаче, което ни се направи, бе арестуването и глобяването ни. Но доколкото после научихме, това първото – арестуването, било, за да сме били сплашени, на според както и самия юзбашия, когато да ни подкара за в града ни бе казал, че няма да ни остави с този ни акъл. А пък глобяването ни с такава нищожна сума имало за цел запомняне по-добре думите и съветите на каймакамина, които ни бе казал при разпитването ни в канцеларията си.

А пък по отношение излизането ни в полето – никакво забраняване не ни се направи. И ние, както и по-рано, си продължавахме, докато времето ни позволява, без никой вече да ни причини, каквато и да било неприятност".

Турците стават жестоки и недоверчиви спрямо българите

Когато в 1875 година пламна огъня на въстанието в Херцеговина, по-късно – в Сърбия, след това в 1876 година последва в Северна и Южна България, тогава вече положението и живота на българите станаха непоносими.

Турците – стреснати, като от гръм из ясно небе, изведнъж промениха и характера си, и човешката си физиономия. Властта започна да взима мерки спрямо нещастната рая, само и само да обезпечи и направи сигурни живота и спокойствието на всичко турско тук. А пък това последното – като пчели от силно подпушен кошер се бе раздвижило и разфучало и току гледаше кого от българите да зърне и да ужили, макар и смъртоносно.

Полицейската власт започна да раздава оръжие по турските къщи. Дългите ножове – ятаганите и сабите, почнаха открито да се острят по точилата на тюфекчилниците (дюкяните, в които се правеше оръжие) и тия на ковачниците. Бдителността се засили с голяма строгост и суровост спрямо българското население. Всеки един турчин, като по даден знак, измени и думи, и обноски в грубо, заканително и предизвикателно поведение и държание спрямо срещнат българин или българка. Из турските махали вече не беше възможно да се замине от турските деца и юноши. Па не само с думите и обноските си, наежилите се, па настръхнали като хиени дупнишки аги се ограничаваха, а освирепялото си настроение проявяваха и в терористически деяния. Образуваха се и въоръжиха малки терористически групи за в града и за селата – да произволничат, с бой и закани да сплашат и задушат всяка бунтовническа и по-събудена мисъл в българската рая. Заловиха и наблъскаха в затворите мнозина от видните и събудени българи. Почнаха се нощни нападения по българските махали и по българските къщи. Турнеха ли някого на око, паднеше ли някой на срещата на фанатизиран и възбуден чалмоносец или же на някого от нарочно подготвените и поставени терористи, рядко бе да не изпита в едно с псувните, юмруците и сопата или ятагана по своето гяурско комитаджийско тяло. И затова – всеки българин гледаше още по слънце да се прибере у дома си.

Залавянето и биенето на Стоян Манчов

Но ако българите и да се прибираха по къщите си още по слънце, все не бе възможно да се избегнат срещите и нападенията на зулумджиите и терористите. Не бе рядко из някоя улица да се чуеше вик и плач от някои българин.

А такава една трагична сцена, един ден привечер, се разигра и в улицата, недалеч от нашата къща в Александровското отделение и ми се случи, тъй някак да бъда зрител, почти от началото до самия ѝ край.

Беше през лятото на 1876 година, един ден – току-що зарите на слънцето преваляха върховете на „Дренски рид“ и аз отидох в чаршията да купя за дома си лоена свещ, понеже, по това време, и по къщите, и по чаршията, и навсякъде с такива свещи се осветляваше. А свещите се продаваха в магазина на евреина Оджа Мошон Асеов, на мястото, на което сега се намира зданието на Яко Хаим Алкалай в Николаевското отделение. На връщане, тъкмо минах Беговия мост и през площадката до него се затърчах, за да избегна плесканиците от турчетията, на които сбиралището и игрището, бе пред намиращата се там джамия, част от мястото, на което сега се намира за двор на къщата на куюмджията Михал Ив. Топлийски. И току-що доближих ъгъла на къщата, която бе на турчина Татар Алия (на мястото, на което е сега тая на Яким Петров Ковача) и един глас дрезгаво и малко задушено извика: „Олеле ага, олеле!“. И аз, както тичах току от веднъж спрях и предпазливо се извих малко настрана, за да видя от кого и защо се вика. „Олеле, олеле!“ – се повтори и потрети. Викаше българин, когото един от синовете на преди малко поменатия Татар Алия – един закоравял пияница, който бе на около тридесет – тридесет и две годишна възраст, тънък и висок, току в кьошето да вратата на налбантина Вели Махмудов, чиято къща сега е в наследниците на починалия Сотир Димова, бе начакал и като го уловил за косата и главата му притиснал помежду коленете си, откъм тъпата страна на ятагана, слага удар след удар по гърба на нещастния човек.

Българинът, физически слаб, а и с празни ръце, няма сила да се отбранява, само вика, колкото му глас държи. Обаче никой се не явява на помощ. Улицата като че е опустяла. И не само човек няма да мине, па и бил той българин, турчин или цинцар, но и куче из къщите, които наоколо са все турски, няма да пролае. Като че ли и човек, и скот се сговорили в случая с нищо да не обезпокояват и да попречат на турчина – звяр, за да може по-лесно да унищожи и погуби тоя сиромах и в нищо невинен българин. А вече настъпва сумрака. Спрял до ъгъла на къщата на Татар Алия, треперейки от вълнение, аз се озърнах натам – насам, като видях наново, че никаква човешка душа няма да се мерне наоколо, в самотията си усетих, като че мравки полазиха по тялото ми, а след туй ме облада тъга и възмущение. Тъга, голяма тъга, по българина, че не е в състояние за самоотбрана, а че и дотолкова нещастен, че никой да няма да му помогне и да го отърве. А пък възмущение – спрямо жестокия турчин, че тъй, без никаква причина, а само че човека е другоплеменен и друговерец, иска да го погуби

тъй страдалчески. Но пък какво да се прави, за да се отърве човека, защото не само него ще изпрати в гробищата, но и децата му ще остави сираци, когато и аз не само, че съм с празни ръце, но още и на години малко и на сили слаб, като едва в шестнадесетгодишна възраст съм настъпил. Па и ако само тръгна по улицата накъм тях, то турчина, както е разярен, това и чака. Веднага ще остави достатъчно набития гяурин, ще се спусне да улови и мен и ятагана си от гърба на първия, ще пренесе върху гърба на втория, което ще рече: да направи едно безумие – сам да влезе в клопката и доброволно да се подложи под кръвнишката ръка на тоя звяр – човек. Тогава, какво да се направи, като пияницата, както е почнал, още с няколко удара и работата ще си свърши. Човекът се дърпа, за да се изкопчи из клещестите му ръце, но няма сила, защото джелятина, не само физически е по-едър, но и двойно по-силен. А поне аз трябва да направя нещо в помощ на толкова нещастния мой съмахленец. Още повече, мене се е паднало жребия, за да се случа при тая проклета беда. Да, ще трябва да му окажа своята слаба помощ, защото това повелително ми налага моята човешка длъжност, но какво като време минава, а човека с викането си вече прималява. И тъкмо в това именно време, като че някой ми подшепна – отдалеч – удри с камъни по тоя звяр. Добре, с камъни, я ако тоя разярен звяр в този момент остави жертвата си и си залепи по мен, а същевремнно друг някой чалмоносец ме пресрещне, няма ли с дългия нож да ме насекат на парчета?! И докато тия мисли една подир друга прелитаха в глава ми, току отведнъж очите ми се замъглиха и си казах в ума „да стане, каквото ще, аз, обаче, колкото мога нека да изпълня дълга си". И един от камъните току-що бях взел в ръката си, запратих с всичката си сила накъм побойника. Камъкът отлете право към целта и току отзад, до самите му крака, тресна в земята и отскокна, та удари в отсрещната стена от къщата на турчина Хасан Дромев, която къща сега е собственост на Крум В. Младенов. Тъкмо да повторя с друг камък и кечето, което побойника носеше на главата си вместо фес и бе превързано с тъмноцветна шамия, като с чалма, падна от главата му. Побойникът спря ударите и се наведе да си вземе кечето. А когато се изправи и взе да оправя шамията си, която се беше развързала и повлекла настрана, той метна поглед накъм мен. И за да ме изгледа по-добре, прекрачи, та се изви настрана и току в тоя именно момент на захласване и жертвата, която се превиваше отпреде му, току отведнъж се измъкна настрана и, с колкото сила имаше, побягна из улицата накъм оброчището „Св. Архангел Михаил". Турчинът се пусна по него с ножа си в ръка, но понеже едновременно искаше да нахлузи и кечето си на главата, се препъна и залете в стената. А като видя, че не може да настигне бягащия, той се спря и по него, като звяр изрева: „Ах, безверник,

вярата ти щях да еб... но молитва направи на кечето ми!".

Ах, като видях, че човека се оправи, вместо из улицата накъм турчина, хванах пътя към реката нагоре, озъртайки насам – натам, за да не би да не навтасам на друга подобна беда. И като стигнах до Рилско-манастирския метох, вмъкнах се през вратничето в уличката за към църковния двор и през него хванах улицата накъм дома си.

Бития се казваше Стоян Манчев, който с единия си крак малко накуцваше. Той бе човек на около тридесет и пет – тридесет и шест години, по занятие мутафчия и крайно беден. Работеше с надница по мутафчийските дюкяни. А тоя ден беше работил в дюкяна на Христо Гюклемезов, който бе току до сегашната фурна, която имаше покойния Лазар Кленовски в Николаевското отделение. Когато вечерта бе тръгнал за дома си, тоя проклет турчин, който чакал там, в кьошето на улицата, тъкмо да си мине, той го сграбчил за косата, подвел главата му между краката си и насмалко бе останало да го лиши от живот. И той, нещастника, дълго лежа на легло. А когато вече бе по-оздравял, ходеше и се подпираше с тояжка, като че гърба му бе пребит от ятагана.

Но не само от турците се вършеха такива злодеяния, а и жените – туркини не оставаха назад. И те бяха се разсвирепели и се узлили. Не в редки случаи и от тяхна страна се проявяваха подвизи, било с хвърляне камъни по някой комита, гяурин или гяурка.

А с така систематично упражнявания терор се вся страх и трепет в селското, а много в по-голям размер и в градското българско население, което вече не знаеше, че като замръкне ще ли осъмне или ако осъмне сутринта, ще ли да доживее, за да замръкне вечерта. Такива страхове се бяха надвиснали и все повече се сгъстяваха по това време над нашия край.

Изпращане башибозушка чета в Средногорско

При такова едно положение, което се преживяваше, една сутрин градът се пробуди при бухтене на тъпани и свирни със зурли. Отначало никой не знаеше по каква причина е тоя грохот от тая дрезгава циганска музика и по каква цел с нея се обикаля по чаршийската улица. Скоро обаче се разбра и всичко стана известно. От страна на властта е взета грижа, щото под главатарството на черкезина хаджи Рифат бей и прочутия по свирепост Араб Исмаил, да се изпрати башибузушка чета за местата на възбунтувалите си гяури. (Хаджи Рифат бей бе на около четиридесет – четиридесет и пет годишна възраст, със среден ръст, сух и слаб. По народност – черкезин, но се бе оженил за богата туркиня. Къщата му

беше тая, която в Николаевското отделение сега притежават наследниците на покойния Александър Ян. Чомаков, само че сега е преустроена. Хаджи Рифат бей се славеше с това, че имаше име помежду черкезите в селата. И турците го смятаха, че е способен със строгостта и смелостта си да постави в респект раята. Поради което бяха му възложили и главатарството на тая башибозушка чета. И той, след като я води в Батак и другите въстанали места и успя наново жива и здрава да я завърне, после с нея се движеше и обикаляше селата в околията ни, за да пази от бунтовнишки проявления. Араб Исмаил беше по народност арнаутин и на около тридесет и пет – тридесет и шест годишна възраст, висок и широкоплещест, с черно и сипаничаво лице, контрабандираше с тютюн. Бе смел и решителен. Къщата му се намираше в Крумовото отделение, в улицата към брашнената фабрика на Васил Абаджиев, а сега тая къща е в Темелаки Лисийски зет. Той – Араб Исмаил, бе помощник на хаджи Рифат бей в четата.)

А приготовлението и комплектоването на тая доброволческа чета продължи няколко дни. Всеки ден по няколко души турци, от по-долна ръка и няколко цигани, със знаме от зелен плат и в средата му червен полумесец, начело с циганска музика и една върволица турски и цигански дечурлига, одърпани и окъсани, по цял ден обикаляха чаршията, подканяха желаещи за четата, за да се записват в конака и с музиката, цялата тая сган, често, често се спираше при шадравана, който се намираше в средата на главната чаршийска улица, току пред самата джамия, тъй наречена „Ески джамия"- стара джамия, на мястото, на която сега се мъдри величествено издигнатото здание „Офицерски клуб". А нито от джамийското здание, нито от това на шадравана, вече никаква следа не личи.

(Шадраванът имаше форма на шестоъгълен павилион, който бе висок около четири – пет метра и доста широк. Покрит с керемиди и в средата му – шестоъглено, от изработени и хубаво шлифовани бели мраморни плочи, басейнче, на височина около седемдесет сантиметра, в диаметър – около три метра и шестдесет сантиметра и покрито с изпъкната нагоре дебела телена мрежа, в която водата се издигаше нависоко из бяла мраморна тръба и падаше в басейнчето, отдето пък, през металически чучури изтичаше навън в каменни коритца. А пък около басейнчето – дъсчени и здрави канапета, по които всеки бе свободен да седи, щом като не са захванати от турци – да пуши и да си пие кафето от кафенето на всегда намръщения Кара Али, който бе забележителен не само с псувните си, но и с много рядкото плащане кюмура на кюмурджиите – селяни, който взимаше за кафенето си.)

И тъй, продължавайки обикалянето си из чаршията, един ден тая сбирщина, начело с тъпаните и зурлите, връщайки се откъм горния край, с

всичката си размаханост и глъч се спря при шадравана. А неколцина от турците и циганите, с набодени в поясите си кремъклии пищови и дълги ножове – ятагани, се раздвижиха натам – насам, събраха се на широкото от западната страна на шадравана, току пред самото кафене на Кара Алия и се заловиха на хоро, като начело се хвана един българин от пиянечките села, за да изводи хорото. А тъпанджийте и зурладжиите, застанали до шадравана, засилиха такта за така нареченото „сегменско хоро". Хваналите се за ръце зарипаха и се закършиха. Най-много рипаше и се мяташе българина, който водеше хорото, държейки в дясната си ръка знамето на готвещата се башибозушка чета и, въртейки го натам - насам, вместо хороводна кърпа. (Тоя българин беше нещо като като яхърджия в хаджи Рифат – бейовата къща, бе един тънък, та висок.)

Всеки българин и българка, които минеха чувстваха в душата и сърцето си едно задушливо и болезнено вълнение от мъка и тъга, примесено със страшен яд спрямо това, що се приготовляваше от страна на силно възбудените и разсвирепели аги. А тая тъга и отвращение, с още по-голяма горчивина се усилваше от обстоятелството, че се намери един жалък човечец, едно захласнато българско чадо, което, без да знае какво върши, се хваща ръка за ръка с поробители, потисниците народни и заедно с тях се готви да върви за сеч и изтребление на своите си братя, на тия, на които пред героизма и себеотрицанието за общонародния български идеал „Освобождението", трябваше да подвие колене, да падне на очи и с благоговение да се поклони. Но това той никак не съзнаваше. Тоя нещастен скодоумец води хорото тоя ден, записа се в четата и с нея отиде и жив и здрав завърна.

Какво обаче там, по тия места, където четата бе минала, бе правил и какви геройски подвизи е показал, това той самичък си знаеше и тия, които са го виждали. Но изобщо мълвата беше, че той вършел големи жестокости над своите еднокръвни братя и затова проклятията спрямо него като градушка се сипеха. И за чудо – не бе се изминало много време от завръщането с четата, един ден тоя човек минаваше из чаршийската улица, възседнал кон, с крака, отрязани до над стъпалата. Да, тия крака, които скачаха и се мятаха на хорото при шадравана пред „Ески джамия" в града ни, преди да тръгне с башибозука и които ходиха и тъпкаха местата, където се бе запалила искрата за Освобождението на татковината ни и дето толкова невинна човешка кръв се проля, дето светии и мъченици легнаха на жертвеника – за него бяха отрязани. Кога и какво, това не се коментираше. (Краката му бяха измръзнали и при лекуване от д-р Г. Василияди, в хана на братя Стоимен и Георги Дренски, в махалата Мърджина, бяха отрязани.) Обаче из устата почти на всеки едного се чуваше, че страшното

и чудно Божие правосъдие не закъсняло да се прояви още през живота на тоя нещастен човек.

В такова едно физическо състояние съдбата бе отредила на Христо Дромохарски, да доживее и да дочака Освобождението и с очите си да види защо тия хора по тия места, срещу които с пушка и щик, дадени му от властта, той ходи и воюва, са били във въстание срещу тая съща власт и са рискували своя и на семействата си живот, чест и имот. И защо срещу тях е била събрана дивата турска, черкезка и циганска сган и заведена от Тусун – бейовци, тармъшлиевци и хаджи Рифат – бейовци и чиято (на последния) чета и той може би съвсем несъзнателно се записа и отиде. (В хаджи Рифат – бейовата чета, в която отиде Христо Дромухарски, отиде и един от тукашните евреи, който беше дробач на тютюн при турците.)

Дохождането на Кел Хасан паша

Във въстаналите из Южна България места, башибозушките чети от турци, черкези и цигани, които бяха заведени, за да усмиряват, свършиха що свършиха и бяха повърнати обратно по местата си, разформировани и разпуснати по домовете си. А редовната, обаче, войска, която бе определена за потушване на бунтовете и въдворяване на реда и спокойствието по известни места из областта, още не бе завършила напълно задачата си.

Кел Хасан паша с няколко-хилядна армия и два горски топа, бе потеглил откъм Пазарджик и се очакваше, през Самоков, да пристигне тук и оттук да замине за Малашевията, дето българското население се бе разбунтувало и няколко души турци – спахии, бяха избити. („На 8 май 1876 година, поп Стоян от село Разловци, зет му – Димитър П. Георгиев, неговия брат – Костанди, Костадин П. Стоянов и други, бяха застреляли посред бял ден, находящите се в това село – Разловци, трима царски човека – Юсуф Хадим Топчиев от град Кюстендил и другарите му – Халиман и Назиф от село Истевник, и след това бяха повдигнали българското население на оръжие и през Метрушинския чифлик, се оттеглили в Малашевската планина. Кюстендилският каймакамин – Паша Дупничанец, телеграфически представил на Мутесариофа Махазар паша събитието много преувеличено и лошо. И в следствие от това, на дванадесети май, по пладне, пристигнал през Дупница в Кюстендил Кел Хасан паша, начело на един батальон пехота албанска войска и с два горски топа за изтребление немирната от няколко години насам в този град рая. Войската беше пълно въоръжена и готова да даде огън. Цялото турско население, добре въоръжено, го посрещнало на пътя при село Багренци

с неописуема радост, че дочакало вече момента да изколи гяурите. Митрополит Иларион, свещениците, първенците българи и всичките еснафи тоже посрещнали при кьошка, кланаяйки му се до земята. Вечерта, също така, както и в Дупница, и там, в Кюстендил, имало голям мезлич от държавни чиновници, от бегове и аларе под представителството на пашата. Разисквало се дълго време и взели решение да се пристъпи към дело. На следващия ден, част от войската с топовете и много башибозук турци и черкези, заминали за село Разловци, потера по въстаниците, а останалата войска било турната в разпореждането на полицията в града. Потераджиите, като пристигнали в района на село Разловци, искали десетина души – мирни селяни, що си работили по полето, опленили и изгорили няколко къщи в селото, след това се пръснали по другите села в Пиянец. А пък властта в града, подпомагана от останалата в него войска, захванала да дири комити между гражданите – българи, да претърсва домовете на подозрените в комитджилък и един по един да закарват в затвора. И като изпозатвориха всички по-първи и събудени българи, захванаха се мъченията и изтезанията им по разни начини, за да кажат за себе си и за други – кои са тия, които са душмани на държавата и бунтуват народа". Из книгата на проф. Йордан Иванов.)

И идването му не се забави. Вторият или третият ден бе – точно не помня, откак тоя слух се беше пръснал и от страна на властта се описаха квартири по хановете из главната улица. А коментарите по идването на тая войска бяха различни и тревожни. Те се бяха пренели и в училището помежду учениците: „Аскер иде да ни коли, защото българите сме имали пищови и ятагани" – си думаха децата плахо – плахо, едно друго се изглеждаха и с тежка въздишка думите им замираха в устата. А при такива едни разговори, звъня зазвъни за обяд, а тогава учениците не си ходеха по домовете, понеже имаше деца от краищата на града, и ядене си носеха в училището.

След като учениците обядваха и наново навлязоха в училището, учителя Димитър Н. Чюков извика: „Слушайте! Всички от класовете и по-възрастните от отделенията да се приготвят, а по-малките да си отиват, защото ще отидем да посрещнем един паша, който ще дойде с войската".

Часовникът отсреща в клисарницата удари седем по турски – два по европейски, и не след много един глас извика: „Всички мирно и тихо да излязат в двора и да се наредят по двама". Времето е ясно и тихо и пролетното майско слънце пече навън. Учениците излязоха и се наредиха. Редицата от по двама с класния учител Димитър Н. Чюков и тоя на отделенията – Никола Ян. Чомаков, отстрани из уличката, между зданието на Рилско-манастирския метох и къщата и двора на Христо Чапкънев, която излизаше на тая покрай реката, потегли

нагоре, мина Гергиновия мост, продължи по улицата нагоре, мина моста на река Отовица и, близо до тоя на река Джерман, нещо десетина – петнадесет метра по-насам от турските ученици от училището Руждие Мектеби – трикласно училище, които бяха излезли малко по-рано, се спря и край шосето на същата линия застана. Не мина и четвърт час, също така в редица от двама, пристигнаха и еврейските ученици. Но вместо да застанат на реда – подир българските ученици, заповяда се щото, тия последните, да отстъпят назад, а еврейските да застанат на мястото им. (А това се направи или по причина на неприязънта, с която по това време турците гледаха на българите, или пък по желанието на евреите.) А докато това ставаше, т.е. докато местата на учениците се сменяваха, ето войската с червените фесове на главите си, на която краят далеч нейде, едва се виждаше, се показа отгоре из Самоковското шосе. Пашата, който бе с хубаво военно облекло и на хубав, охранен червен кон, с ушито със сърма върху му седло,вървеше напред, а след него – щаба му и войската от по двама в ред, а подир нея – два горски топа, гордо, гордо приближи до посрещачите и с теменета и поздрави, а те с поклони до земята и също така с теманета, го приветстваха за добре дошли. И след като спря коня си и размени по някоя и друга дума с някои от началниците на учрежденията и първенците – турци, които бяха застанали на редица току до моста, тръгна към града, след него – щаба и войските, а подир тях се поточиха посрещачите турци с учениците им, евреите и учениците им и най-подир – българите с учителите и учениците си. Така стана срещата горе при Джерманския мост над града.

А пък квартирата на пашата бе приготвена в конака на богаташа Мехмед бег, което здание е в полицейската улица, а сега – преустроено, се намира в наследниците на покойния Захари Ив. Шопов. (Зданието на тоя богаташ – Мехмед бег, което притежаваше по наследство от баща си хаджи Абдул бег (в Полицейското отделение) бе една грамадна паянтова постройка в турски стил, на два етажа. Долният етаж – от около десетина дюкяна, а зад тях, откъм двора, бяха стаи за разни предмети. Двор – голям. Чешма с два чучура, из които почти непрестанно шуртеше студена бистришка вода. Откъм чаршията за двора – голяма двукрилна врата, а срещу нея, на оттатъшната страна, в стената – еднокрилна врата за женското отделение – харемлъка, което бе тоже грамадна двуетажна постройка и с голяма градина за цветя и плодовити дървета. До вратата на това отделение имаше направен долап, който се въртеше и чрез който се подаваше яденето на хората от външното отделение – конака. А горният етаж се състоеше от пет големи светли стаи, две накъм двора, с голям кьошк – салон в средата, а трите стаи – накъм чаршията и постлани с пиротски килими, а наоколо

– широки миндери за сядане и спане по тях. Скитници – ходжи и дервиши постоянно гостуваха и се хранеха в тия стаи. И в една от тях бе приготвена и квартира на пашата.) А пък квартирите на офицерите и войската са по стаите на хановете из чаршията, които по заповед на властта, са почистени и с черги и рогозки, взети от българските къщи, са хубаво постлани.

А понеже, както се знае, турците имаха българите като едно безправно робско население, което, за да продължаваше спокойно да живее, искаха от него една абсолютна и строга подчиненост. Но тъй като то си позволи бунтове против държавната сигурност с цел за освобождение от това си робско положение и с това започна да смущава спокойствието на владичеството им, то по тая именно причина, не само почнаха да гледат на него вече като на размирен елемент, но мнозина от тях желаеха, ако не неговото съвършено унищожение и премахване от по-нататъшно съществуване, то поне най-строгото му наказание. Поради което и тук в града се бяха образували от турците два лагера от политически течения, начело на които стояха от най-видните и богати турци.

Групата от едното течение искаше сеч, разорение и волности спрямо всичко гяурско в града и по селата му. А тая от другото течение се противопоставяше на такъв един варваризъм. Ето защо пашата, щом отседна в квартирата си, клевети и лоши доноси се захванаха против българите.

„Бунтовнически дух е обладал това проклето гяурско население в града и по селата му, паша ефенди, хазъретлери. И няма да закъснее с едно въстание, за да постави в опасност спокойствието на държавата, а с това заедно – и на местното наше население“ – излагаха в донесенията си тия, които искаха погубването на българина. А тая група не бе малочислена. На нейна страна бе по-голямата част от бедното и фанатизирано турско население, което, при една евентуалност, в това нещо – разгромяването на българското население, виждаше, че не само ще удовлетвори зверските си инстинкти, но и от разграбване и оплячковане имотното състояние на гяурите ще да подкрепи и замогне своето си материално състояние. А с тия очаквания и надежди, подхванатa така безогледно, сганта се лъжеше и привързваше към агитаторите на това течение. С това и водителите му се считаха дързостни и силни и сега пред пашата гледаха да използват удадения благоприятен случай, че да може да постигнат отдавна очаквания момент. Те – водителите на групата от това течение, аргументираха своите си донесения, главно с туй че гяурската многочленна селска маса в околията на града, макар за сега така мълчалива и тиха, обаче, не е съвсем загубена и заспала. Ако като болшинство, един ден, както е сега времето, бъде раздвижена от някой главатар комита, докато да се усети, може сума турско население да бъде на онай свят

изпратено. И по тая името причина, те настояваха, че необходимостта налага едно избиване или най-малко, едно пролеядяване и материално осиромашяване на тая вече изгубила доверието в очите на турчина гяурска маса, та да няма възможност за дълго време да се съвземе, както по дух и морална сила, така и по отношение на материалното състояние и турското население да може да остане спокойно и заживее по-безгрижно.

Другата група, която поддържаше и прокарваше противното течение, състоеше се от по-умерен и не толкова фанатизирани турци, на които и водителите, в които се намираха и по-големите чифлици, бяха по-интелигентни, особено един от тях – Бекир ефенди Зулфикяров. А тоя човек, който стоеше начело на тая група, не само по съображения на личните си морални и материални интереси и на тия на сънародниците си, но и от политически и хуманен поглед, прокарваше и застъпяше едно гледище, никак несъгласно с онова, което противната страна отстояваше и прокарваше.

Турчина Бекир ефенди Зулефикяров – един хубавец и по лице, и по телосложение, който по това време бе на около четиридесетгодишна възраст и живееше в Александровското отделение, не толкова по богатството си, а по своя ум, доброта и сладкия си говор, се бе издигнал и спечелил обичта и уважението не само на българското население от града и селата, но и на турското, което и с немалък респект гледаше и се държеше към него. Опрян на някои от по-богатите от него турци, като хаджи Рашид, Мехмед бег и други някои, в чести случаи парализираше и отстраняваше злите намерения и зулуми на необузданите и с диви инстинкти чалмоносци. (Тия богаташи и първенци, при важни работи, предварително и на тайно събираха първенците българи и ги учеха какво да говорят и как да се държат в дадения случай, за да не би да се измамят и подхлъзнат в неща, които не само да се окажат в противоречие с техните думи и искания, но и в резултат да се отразят във вреда и за едните, и за другите.) Неговата позиция по отношенията спрямо българското население бе съвършено противоположна от оная на противниците му. И гледището, което отстояваше и застъпваше, наистина видимо и да бе в полза на раята, за което нещо от противниците му горчиви упреци му се подмятаха, но то не бе току тъй, само за черните очи на тая последната, а, разбира се, диктувана от добре разбраните интереси и на местното турско население, па и на държавните. Тъй че, и тук, в дадения съдбоносен момент за българското население – при дохождането сега на Кел Хасан паша, той – Бекир ефенди, се ръководеше от същия си възглед, прокарваше и застъпяще същата си политика, а именно: като не са предизвикани турците от страна на българите, то и тия последните да се оставят на мира, да не

се тероризират, преследват и разгромяват така безразборно. И на според тая си политика, така разбирана от него, той смело и открито се застъпи пред пашата за българската рая от тоя край.

Събранието при Кел Хасан паша

И тъй, на шести или седми май, подир пладне, Кел Хасан паша с войската си пристигна в града ни и бе посрещнат, както турците бяха наредили програмата си. И щом като се настани в квартирата си, не закъсня да покани представителите на местната власт и първенците турци за опознаване, а след тях – еврейските първенци и най-подир – и българските такива. От разговора си с турците, особено по въпроса за тукашната българска рая, той бе извлекъл впечатление, че мненията и разясненията им са противоречиви и никак не са в хармония, а наопаки – диаметрално противоположни. Той бе видял, че това, което някои изясняват и искат, други, обаче, го съвсем отричат и не допускат. Затова им бе казал след вечеря всички да дойдат на събрание при него, за да се реши какво има да се решава, като едновременно се повикат по списък еврейските и българските първенци.

На определеното време турците са на събрание при пашата, под чието представителство се води и заседанието. От страна на турците са изтъкнати две гледища – едното било сеч, ограбване и разорение на българите, на това бунтовническо племе, за да не би от подир да бъде късно и всички благоприятни моменти пропуснати. А другото гледище – съвършено противоположно. Дошло ред и били повикани еврейските първенци, които, както и българските, стояли и чакали вън в салона. Какво са питани и какво са говорили тия хора, в подробности, никак не е известно. Онова, обаче, което пишещия тия редове е слушал от устата на починалия преди няколко години, добър и уважаван дупнишки гражданин – Хаим хаджи Давидов, явява, че той сам, лично, в тоя съдбоносен момент, по отношение на съгражданите си българи, бил направил твърде устни услуги. Вечна му памет.

След евреите били повикани българите, а те са били: архиерейски наместник Сакеларий Христо Костов, учителя Димитър Н. Чюков за Горната махала, Васил Р. Мазников, Димитър Мирко, хаджи Мите Ив. Яръков, Георги Н. Шишков и Иванчо Младенов от махалата Хисарлъка, Даскал Христо Д. Тодоров, Янаки Чомако, хаджи Барбут, Захари Аргиров, Иванчо Инджев и Сотир хаджи Захариев от махалата Вароша, Захари Т. Витошански и учителя Димитър Ян. Бисеров от Борисовото отделение, Стоимен Ян. Кашукеев, Стоимен Дренски,

Величко хаджи Ангелов, брат му Стоимен и Димитър Чешанката от махалата Мърджина. След като пашата им разрешил да седнат, с един остър поглед, към тях запитал:

– Вярно ли е, че и тук от страна на българите поданици на Негово имперско величество – султана, във връзка с въстаническите комитети, се приготвяло бунт срещу държавата?

– Вярноподаниците на Негово имперско величество, милостивия ни господар – султана, които в настоящата минута стоят пред Вас, паша ефенди хазъретлери, смеят да Ви уверят най-покорно, че подобно нещо тук, в нашия край, няма и няма да има. Ако такова нещо по адрес на тукашното българско население на Ваше превъзходителство е донесено, ние най-покорно протестираме и Ви уверяваме най-убедително, че това нещо не е вярно, то е клевета. – отговорил архиерейският наместник, па направил поклон с теманета и седнал.

– Кои са повече тук – Вие, българите ли, или мюсюлманите? – попитал пашата малко по-спокойно.

– Мюсюлманите, паша ефенди, хазъретлери!

Но даскал Христо Д. Тодоров, който седял до него, незабелязано го подбутнал с коляното си и той – архиерейския наместник, се сетил и станал, та добавил:

– В града – те – мюсюлманите са повече, а по селата сме ние повече. – и тъй също с поклон и теманета седнал на мястото си.

– Значи, Вие ме уверявате, че тук от страна на раята не ще да се явят неща, които да копрометират положението, да смутят реда и спокойствието и да предизвикат нещастие за самата нея. В такъв случай, аз държа на думата Ви и знайте, че при едно малко проявление в нарушение на реда и тишината, лично с главите си ще отговаряте. Живейте си, както и досега, с Вашите тук мюсюлмани. Защото примерът със смутителите – тук пашата посочил наказаните в Баташко българи – е пред очите Ви. Помнете добре думите ми. А сега сте свободни да си отидете.

И тъй, българите, както преди тях и евреите, си излезли от събранието и останали само турците. А когато българите се разделили и отдалечили от евреите на достатъчно разстояние из пътя, покойния Захари Аргиров, със свойствената си духовитост, тихичко на другите казал: „Абе ти сега ме отвържи от тоя колец, та за другия жив Господ!“, а архиерейският наместник отвърнал: „Брате Зашо! Времена тежки, времена страшни прекарват чадата на България, да се молим на Бога да ни има на памет. Защото, както виждате, нас турците имат за водители и представители на народа ни в града и селата му, тъй че ние сега, именно в

това време, ще трябва да бъдем много внимателни и предпазливи, било спрямо властниците, било спрямо агаларите, за да не им дадем ни сенка от подозрение и съмнение от някакви зли намерения, които биха се изтълкували като признак на бунтовнически замисли. С една малка слабост и несоъбразителност, при това им настръхнало състояние, ние не само ще предизвикаме нашата лична гибел, но ще станем причина да се тури под нож и огън и всичко, що е българско. Па и младежите ни да съветваме от проявление на каквито и да било буйности и нетактичности". С такъв един разговор из пътя те се разотишли по домовете си.

Турците, като останали сами, продължили заседанието си наново с доста оживени разисквания и остри препирни. Бекир ефенди (той, със субашата си, на коне, от чифлика си в село Червен брег, бе отишъл в Самоков и там причакал пашата) с групата си, при голям риск за живота и положението си, твърдо отстоявал възгледа си и убеждавал, за да не се прибягва към изпълнения спрямо българите тук. Предаваше се мълвата, че той, в аргументите си, за да не се възприеме възгледа и искането на противната страна, между другото, бил изказал и следните доводи: „Паша ефенди хазъретлери! Нека Ви е известно и това, че повечето от недвижимите имоти, както в града, така и в селата, са на мюсюлманите, а работниците са българската рая. Ако тая последната, както тук от някои се предлага, бъде избита или в краен случай бъде намалена, кой ще обработва тия имоти? Още повече, когато закона ни не позволява мюсюлманин на мюсюлманин да робува, нищо друго, освен полето да запустее. Това от една страна. А от друга – отговорността, която ще създадем на държавата ни, като извършим това, без ни най-малката основателна причина, понеже, както сами виждате, че в тоя край, сега за сега, ни бунт, нито някое въоръжено съпротивление, се е проявило – било срещу властта, било частно срещу някой мюсюлманин, за да е предизвикало такава една крайна мярка, от друга страна – то, според мен, повелителен дълг се налага по никакъв начин такава една страшна и отговорна акция, за да се допустне тук, в нашите места". И тъй, след дълги препирни, обяснения и разяснения помежду двете групи, по тоя въпрос, в края на краищата, според заключението на пашата, се възприело следното решение:

1) Понеже, както в града, тъй и по селата на околията му, сега за сега, владее пълно спокойствие и от страната на раята няма никакви признаци от бунтовническо проявление, а и, че занапред отговорността за положението поемат Бекир ефенди с още трима първенци – Мехмед бег, хаджи Решид и Ислям ефенди, съвместно с първенците от българското население, то и всякакви екзекутивни мерки спрямо раята са безпредметни и недопустими.

2) Негово Превъзходителство, който няма време да се бави тук, свободен е да си замине с войската там, за където му е маршрута, а за спокойствие в тоя край, да остави от войската една малка част за временен гарнизон. (Някои от гражданите ни казват, но не с положителност да твърдят, че от тая войска, по това време, никакви части не били оставени, а такава била извикана от София.) Тъй и стана.

На сутринта пашата, с войската и двата горски топа, замина за Кюстендил, а останалата тук част от войска се разквартирова в по-удобните квартири. Командирът ѝ се настани в къщата на учителя Димитър Ян. Бисеров в Борисовото отделение, сега хан и кафене на поп Стоян Тренев от село Козница.

Но групата, която искаше разгрома на нещастното българско население, ако и да се съгласи видимо на решението, което се възприе в заседанието при пашата, с това, обаче, тя не измени ни най-малко на своето становище, нито се отказа от настроението си спрямо българското население, а само се резервира в едно пасивно и очаквателно положение. И не мина много, когато току на косъм остана едно неочаквано приключение да ѝ даде един още по-удобен момент и много подходяща причина, за да оправдае страха си и доводите си пред пашата, да осъществи злите си намерения и да потопи в кръв и сълзи всяко българско семейство, ако за щастие, друго едно обстоятелство не възпрепятства това ѝ намерение.

Стрелянето в часовия войник

Войската, установена в квартири, стоеше си в града и често, често излизаше на турските гробища при часовника и там, на полянката – „мегяха", правеше своите обучения. А в свободното си време се разхождаше из града и околността му.

Но една вечер, около девет – десет часа по сегашното броене, тъкмо когато всичко се бе потаило по домовете си, откъм мястото, където е сега хана на Христо Полеганов, из сянката до стената на един от дюкяните, гръмна пушка и куршума от нея удря в ръката стоящия вън на улицата, пред квартирата на командира на войската, на часи войник. (Квартирата на командира, както се каза по-преди, бе в зданието на учителя Дим. Я. Бисеров – в сегашното Борисово отделение.) А това нещо същевременно много изплаши българското население. И рядко бе някой да не си бе помислил, че щом това се направи с часовоя на началника на войската, то за нас и дума за живот вече не може и да става. Да, наистина беше страшно. Защото на войската се е посегнало. И то върху лице, поставено на отговорно място.

Но нека да оставим последствията от това кърваво приключение малко за по-нататък, а по-напред да опишем самата случка.

Войника, който току-що раниха, бе постъпил на часи пред квартирата на началника на войската току на примръкване. И не подир много тъмнината бе постъпила, движението по улиците – прекратило и всичко почти бе утихнало. Часът е вече три по турски (девет и половина по сегашното броене). Часовия войник в здрача вижда, че откъм долния край на чаршийската улица, отсрещната страна – покрай дюкяните, някак бавно върви човек и чалма на главата му се белее. Часовият, при все че не подозирал някаква опасност, но и погледа си не снемал от този човек. Но ето че последния, тъкмо пристигнал на мястото, където е сега вратата за хана на Христо Полеганов (тогава там имаше вада, по която за бояджийницата на Молла Мутиш – бояджията, която беше на това място, течеше вода към реката), светва огън от пушка и куршума удря току до самата китка в лявата ръка на часовоя. Тоя, последния, в миг вдига мартината си и право по побегналия назад злодей. Мартината не изневерила. Тя изпратила куршума из нея си право под лявата плешка на бягящия. Последният се почувствал зле и, като усетил, че му е невъзможно да продължи бягането си, принудил се през ниската каменна ограда на близката там джамия, на мястото, на което сега се намират дюкяните на наследниците на Георги Гюров, градско-общинския и още други някои и това в празното място пред прозорците ѝ в гъстия и висок буренак да се свре.

Настава страшна тревога. Гърмежите от пушките не само патрулите от близките махали извикват, но и масова тълпа от въоръжени турци се струпва на местопроизшествието. Неразборията е ужасна.Часовият заявява, че стрелялия в него е с бяла чалма и че мартината му го е наказала достатъчно, тъй че надали ще остане жив. А тъмнината все повече и повече сгъстява атмосферата на възбуждането и суматохата помежду тълпата въоръжен свят. И ако в това време слугата на Георги Лазов, селянина от село Пастух на име Стоилко, който колкото от любопитство, толкоз и от несъобразителност, за да види какво става на улицата, не е отворил вратата на дюкяна, който господарят му (Георги Лазов) е държал под наем, и с фенера си да засвети навън, самоизбиването помежду турците е било неминуемо. Обаче, светлината от фенера е дала възможнст, щото фаталната трагедия да се избегне.

Патрулите и някои от тълпата трябваше да се пръснат из околните улици, за да търсят престъпника, когото току-що часовия бе описал, че е бил с чалма на главата и че е ранен от пушката му. При все това от мнозина търсенето не било искрено. Гузните турчуля си имаха за цел не да намерят и заловят злосторника, а да го прикрият или да му дадат възможност сам да се скрие. Затова и някои от тях, които са опитали да потърсят в джамията, когато са намерили, че турчина с бялата чалма лежи в гъстия буренак в празното място до прозорците и почива

вече във вечния си сън, те просто се сбъркали какво да правят. Да, нещастния чалмоносец току-що издъхнал от раната си, лежал там.

Но какво да се прави в тоя случай, когато едно се е мислило, а друго е станало. Вместо войника да бъде убит и да се постигне желаната цел, наопаки – не само се копрометира целия план, но и турците тук се излагат зле спрямо войската. Затова, без да се губи време и разбере всъщност работата – бързо вдигане умрелия и прикрито занасяне у дома му. А когато сутринта да се погребе, престорен бе на жена и разпространиха, че мъртвеца е кадъна.

Дотук добре. Обаче, какво трябваше да се направи, когато тук имаме налице войник, комуто е гърмено с пушка и е ранен с куршум? Какво? Много просто. Да се намери престъпника и да се накаже. Добре. Но ако се каже, че е мюсюлманин? В такъв случай няма ли да излезе, че войската, която е оставена тук да пази от душманите, се избива от своите братя!

Не. Трябва в случая да се разпространи и методично да се обоснове, че това е работа на гяурите, за които и тъй отдавна се посочва на властта, че са станали неблагонадежден елемент.

Залавянето на Георги Дренски, Илия Подинарски и други

И ето защо, събралата се тълпа, поведена от заинтересованите в тая работа, веднага бива залисана в друга посока. Това е дело на комити. Ние трябва да ги изловим. И то още тая нощ. И се повежда една голяма сган към къщите на нещастните наши българи Георги Дренски и Илия Подинарски, живеещи в махалата Мърджина и ги обкръжава. Нито от минути бавене и тия хора са вън по нощно облекло, тъй както са си били в леглото. И оттам, не по правата улица, а нейде през гробищата, на мястото, на което сега са пионерните казарми и с биене и търкаляне по калта, за да изглеждат, че след като стреляли по войника, бягали са и са се крили па дупките на гробовете, където и след дълго съпротивление, са били хванати. Сутринта, когато домашните на тия нещастници занесоха в затвора на Полицейския участък горни дрехи, за да се облекат, ги намериха съвършено смазани от бой и изтезание през нощта, не можейки да станат.

А Георги Дренски и Илия Подинарски бяха едни от видните хора в града, почитани и обичани, живееха свободно и безбоязнено от турците. А от това последното обстоятелство, тия последните правеха заключение, че те са във връзка с комити и че вследствие на туй и поведението им е тъй надигнато, дели-башийско. И при такава една преценка спрямо тях, агите най-първо тях заловиха с предубеждението, че не само същината на инцидента с войника се прикрива, но и

като ги поставят под едно сурово изпитателно положение, ще открият цялото свито гнездо на бунтовническата организация, която би имало в тоя край. Па освен това, всичката рая ще бъде в едно положение, за да няма възможност да промисля и култивира зловредните си намерения спрямо владетелите си.

При такова положение на работата, за да не остават в духа на войниците някаква увехналост по случай станалия инцидент спрямо техен един другар, веднага на сутринта една група турци се явява пред командира ѝ и, от името на населението, изказва крайните си съжаления и му явява, че в знак на внимание и благодарност на това последното (турското население), към него и войниците му, за обяд им приготовлява гювечи с цели печени агнета и тепсии с баклава и разни други сладкиши.

Това става при командира, а отделни лица са на беседа при ранения часови войник и го убеждават, че виновниците са в ръцете на властта и че само неговата дума е достатъчна, за да ги направи да увиснат на ортомата. Но доблестният войник, ако и турчин, в случая обаче, устоя на съвършено друго мнение в душата си.

Така е вървежа на случката с нещастния часови войник. При все това, за нея шепнешком, от уста на уста, помежду българите се разнасяше и друга една версия, а именно, че това приключение не било направено с предварително обмислена цел, а било просто едно отмъщение за нанесеното оскърбление на семейна чест. Но българоедците турци се възползвали, за да постигнат желаната си цел. Ето и коментарите:

Много преди инцидента, тоя същия войник с няколко другари били излезли в рида „Каршия“ из лозята на череши. В едно лозе съгледали няколко жени – туркини, които били на Молла Мутиш – бояджията и на синовете му, семейство доста богато и видно в града. С тях била и жената на налбантина, тъй наричания Мутиш Софтата, който държал под наем дюкяна – налбантница на бояджията. Войниците се приближили към жените и почнали да ги задирят. А войникът – предмет на разказа ни, си допуснал повече волности. Жените, като се завърнали у дома си, оплакали се на мъжете си и те пламнали от яд, особено Мутиш Софтата. Известно време следили, за да може жените да им посочат оногова, който най-дръзко се е отнесъл към тях. (Бояджилницата и къщата зад нея, на Молла Мушин, бе отсрещната страна на чаршийската улица, недалеч от къщата на Д.Я.Бисеров.) И ето че тоя ден, на мримръкване, една от кадъните го съгледала на часи пред вратата на квартирата на войската и обадила на мъжа си – един от синовете на бояджията, а той го посочил на Мутиш Софтата. Последия, без да му мисли много, взима пушката и току-що движението по улиците поутихнало, предпазливо покрай дюкяните се доближава на достатъчно близко разтояние

и гръмва във войника с пълна увереност, че тоя още от първия изстрел няма да крякне. Но за негово нещастие, а за щастие на войника, куршума от пушката му не попаднал там, където той искал, само улучил ръката на последния, а сам той станал жертва от куршума на войника. Това е втората версия, която от уста в уста минаваше помежду уплашените българи. Кое обаче бе самата истина – няма в днешно време човек, който да каже утвърдително.

Но, тъй или инак, настроението срещу българите все повече и повече се надуваше, обвиненията се сипеха и в затвора, освен Георги Дренски и Илия Подинарски, се наблъскаха още и Величко хаджи Ангелов, Стоимен Кашукеев, Стоимен Делибалта и някои други. И кой знае още какви беди щеше да повлече тоя кървав инцидент, ако благодарение с показанията на полицейския старши стражар – кюрда Садик Чауш и на ранения часови войник, не се изля студен душ над пламналите глави на българофобите турци, които с четири очи гледаха не само гяурина, а и пилищата му да не останеха вън от затворите.

А показанията на старшия полицейски стражар Садик Чауш при разследването му са следните: „Тая работа не е на българите. Защото аз постоянно се движа помежду тях и никакви признаци за комитджалък не забелязвам. Тая нощ, като началник на патрула, бях по българските махали и всичко по тях бе като в мъртвило. Нито даже светлина по прозорците на някоя къща не видях. Така че никак не вярвам това нещо да е тяхна работа".

А раненият часови войник казал: „Този, който ме удари не е българин, а с бяла чалма. Тоя, що ме удари, и аз го ударих. И мисля, че той не ще остане жив". Тия думи раненият войник изказал и пред военния лекар, когато го е превързал. А тоя лекар бе на квартира в къщата на Петър Цонкин, която се намира в Хисарлъка, сегашното Александровско отделение, покрай реката, току до къщата на Михал Муцков. Жената на Петър Цонкин се казваше Маца Крапла и бе на около четиридесетгодишна възраст. По същество тя бе една доста отворена жена. Когато лекарят ѝ казал за състоянието на ранения войник, казал ѝ и думите, които цитирах по-горе. А тя, от своя страна, заклевала – преклевала лекаря; когато отива при него да го превърже, да му говори, да поддържа тия свои думи пред властите, за да не би на душата си да вземе невинното българско население, за което нещо лекаря ѝ обещал с честна дума.

Но макар думите на часовия войник „тоя, що ме удари, и аз го ударих и мисля, че не ще остане жив" и да бяха съвършено верни, защото стрелялия в него действително бе ударен смъртоносно и още през нощта бе умрял в буреняка при прозорците на джамията, обаче, с разпространението, че занесения на гробищата и погребан мъртвец е жена, доста успешно бе замаскирало истината. И

като така, почти в голямата част от турското население остана убеждението, че стрелянето в часовия войник е работа на гяурите.

А понеже и местните власти своевременно бяха представили в София станалия инцидент в тая мисъл, т.е., че стрелянето в часовия е работа на българите, затова оттам се поиска да се изпратят, както обвиняемите, така също и полицейския старши стражар Садик Чауш и ранения часови войник. И благодарение на тия последните, че и там при разпита повторили същите думи, които бяха казали при турското разследване, обвинението срещу българите падна. И като знак някои от задържаните веднага пуснаха, а други останаха и подир – с големи откупи, се отърваха, особено Величко хаджи Ангелов. Но тъй или инак аферата се приключи. Обаче Георги Дренски и Илия Подинарски, макар и да бяха освободени от големите изтезания, които бяха понесли, наскоро заболяха и починаха. Но и живота на другото българско население вече бе тежък и страховит.

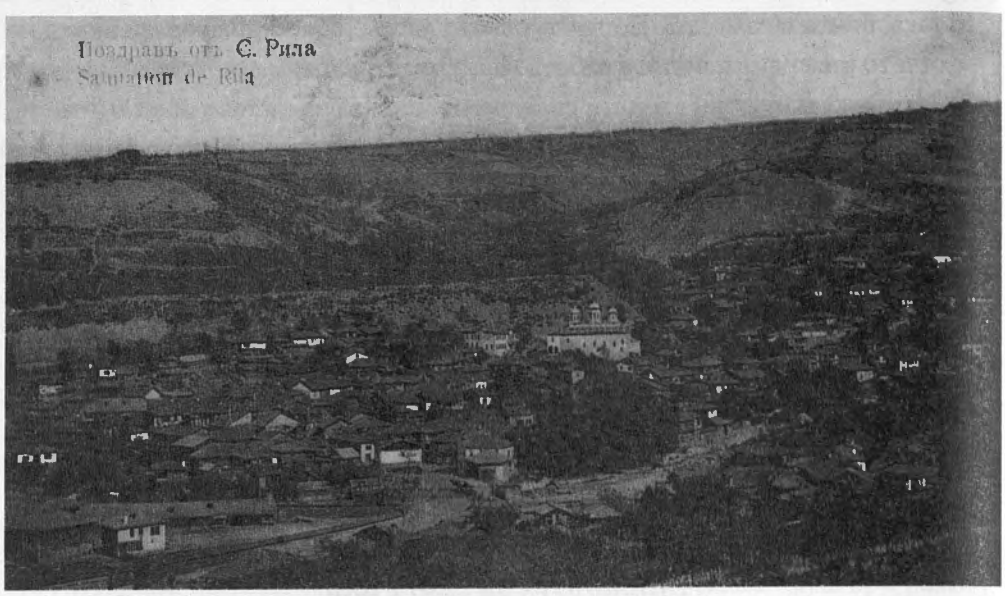
Башибозук за село Рила

Да, живота на българското население бе станал тежък и страховит. Защото терора, който се упражняваше от страна на турците бе голям. Не само в града, а и по селата. Един съвършено незначителен инцидент или каквото и да било, малки поводи, и башибозука бе готов да се нахвърли в дадено поселение.

Салмата – четата по преследването на размирниците – комити, постоянно беше в движение и кръстосваше селата, като предварително си определяше маршрута – де ще е обяда, де вечерята и де нощуването. И тежко и горко бе на онова село, което с нещо предизвикаше неразположението ѝ.

По такъв един инцидент, едно самонараняване на нещастен турски циганин – субаша в чифлика на богатия турчин Абдул бег от село Стоб и поляк в същото село, се бе удало повод на дупнишката, а може би и за джумайската, башибозушка потераджийска чета да изколят, опленят и направят на пепелище и село Рила, макар че селяните от това село и да не знаеха нищо и без абсолютно никакво участие в тая инцидентна работа. Ако не се бе явило тъй неочаквано едно обстоятелство, за да даде възможност работата да се изясни и надвисналата над него беда да се отстрани.

А селото Рила, както днес, така и в тогавашното време, бе едно от големите села в околията. Разположено току до планината, в оная дивна и очарователна котловина, която се прорязва от бистрата като сълза и студена като лед бързоточна манастирска река, на която, около бреговете, амфитеатрално, са надвиснали скромните му, но твърде удобно пригодени

Село Рила

за живеене едноетажни и двуетажни къщици с хубави, наоколо по ридовете близки лозя и с онова плодородно, като тепсия, откъм западната страна, равно поле, съчетавало, както и днес, един чудесно хубав пейзаж, който е замайвал погледа на всеки един, който е имал случая да мине през него или пък да се спре и да му погостува.

И това село, наспоред месторазположението си е било разделено на шест махали. Управлявано, както и другите села в околността, от един коджабашия – кмет, при когото се е намирал един протогер – разсилен, за да изпълнява заповедите и да разгласява разпорежданията на правителството и тия на коджабашията. А пък всяка една от махалите е имала махлебашия – глава на махалата, който от една страна е бил като съветник на коджабашията, а от друга – като бирник, за да събира данъците от съмахленците си и да му ги предава, за да ги внася в държавната хазна в Дупница.

Всичкото му население е било българско. Нито една къща с турско, черкезко или еврейско население не е имало. Макар много пъти турски семейства и да са пожелавали да се заселят в него, селяните обаче, по разни начини са успявали да ги разочароват от туй им желание. Па освен това и постоянен полицейски участък не е имало. И когато заптии или други чиновници по правителствена работа са пристигали, те , чрез коджабашията, са били отвеждани на квартири по частните домове на селяните.

Но по едно време, така практикувания начин по разквартируването на тия правителствени служители, като се видяло, че не само на коджабашията, съставлява една голяма неприятност, а и твърде силно огорчение, но и на всяко едно от домакинствата, в които е налагана квартирата е било неизмеримо отегчение и крайно непоносимо нещо от всяка една страна, то селяните се споразумели и през 1875 година, на обща сметка, в центъра на селото, току до вадата, построили едно отделно здание, което приспособили изключително за такава цел – за квартири на пристигащите заптии и други държавни служители. И с това не само положението в тия случаи на коджабашията се бе облекчило и домакинствата се отървали от непоносимата квартирна тежест, като останало само с храната на тия хора да продължава практиката по стария ред. Но с това здание, после – след Освобождението, са послужили и на самата община за удовлетворение нуждата от помещение. Още веднага било почистено и пригодено за тая цел и е продължавало да ѝ служи нещо дори до 1926 година, когато, поради регулацията на улицата там е било опразнено и заедно с мястото му – дадено на съседите.

И така село Рила – по това време, не само че бе едно от големите и благоустроени села в околията, но и селяните му, освен в домашната си обстановка по гражданствено уредени, а и в политическо отношение свободни и от властта не притеснявани, както е било и самото градско население в някои, а случаи даже и по-свободни.

Но с настъпване дните на революционните движения и с проявените там-сам из държавата открити бунтове, то както навсякъде другаде, така и в това село живота се промени. Турците, които току до преди бяха мирни, тихи и дружелюбни, изведнъж станаха намръщени, зли и нервозни, а властта – груба, строга и жестока. Всичко българско станало подозрително, неблагонадеждно и бдителността спрямо него се засилила. А понеже и селото като чисто българско, не само бидейки до планината, а на пътя за Рилския манастир, то, за да не би под вид на поклонници да се промъкнат и в него да свият гнездо някои такива, които с конспиративна дейност да всеят и възбудят в селяните му бунтовнически замисли, че по такъв начин да пламне непокорство и се размири и тукашния край, турската полицейска власт го била поставила пред едно строго тайно наблюдение чрез разни хора от нейна страна.

А тъкмо по това време, в пределите му, съвсем неочаквано се случва и инцидента – оная нещастна случка с поляка на съседното село Стоб и субаша на богаташа от същото село – Тефик бей (син на Абдул бег), за която мимоходом поменахме малко по-преди. И поради тази случка току на косъм бе останало,

щото то – село Рила, да стане на пепелище и селяните му подложени като добитък на касапница, ако за голямо щастие, някои от членовете на мездлича при каймакамина в Дупница, не бяха успели да убедят останалите си другари и самия каймакамин да се съгласят и приемат искането им за едно малко отлагане изпълнението на катастрофалната заповед от валията в Русчук. Поне дотолкова, колкото да може да се извърши една административна анкета по случилия се инцидент и да се уясни същността на неговия характер. А с успеха в туй на тия членове от мезлича, разбира се, не само че се спаси селото от разорение, разграбване и опожаряване, но и самите му селяни от касапницата.

И днес още, не само в село Рила, а и в село Стоб има хора, които знаят и помнят тая трагична случка с поляка и всичките ония страшни последствия, които произлязоха от нея и които неминуемо щяха да нанесат опустошението на селото и гибелта на нещастните му селяни.

Но, ние тук, не ще се вдълбочаваме в откъслечните коментари на всички тия хора, а ще се спрем и ще направим описанието си изключително на според както по най-автентичен начин ни се разказа от известния на мнозина рилчанин Георги Захариев – човек доста интелигентен и вече на около осемдесетгодишна възраст старец, който не само е един от първенците на това село, а и през същото това време е бил и коджабашия на селото. (Във второто издание на книгата ми „Спомени", страница 97, тая случка е описана, наспоред както тогава е разказана от рилчанина Христо Л. Миладинов. Обаче тук, в тая ми книга, се описа на според както се коригира и допълни от Г. Захариева от същото село, който, както се каза по-горе, по това също време е бил коджабашия и е вземал лично участие при разследване от анкетната комисия и е давал обяснения.)

А ето как ни разказва по тая случка тоя добър и почтен старец:

„Точно през времето на въстаническите движения, мене се случи да бъда коджабашия – кмет на селото ни. Един ден, обаче, през това време, струва ми се беше нещо празник, възседнах коня си, за да отида на ливадата, която имах в стобско мездре, за да проверя стигнала ли е за коситба. Едновременно с това на слугата си Георги Иванов поръчах, че ако някой от конашка страна ме потърси – да дойде и да ме извика. Отдавна се бе съмнало и слънцето вече беше доста високо, когато тръгнах от дома си. И при все че много от моите съселяни си работеха по имотите из полето, при никого обаче не се отбих, а право на ливадата си отидох. Мина пладне и слънцето – като огнено кълбо, е вече надвиснало над ридовете оттатък река Струма, когато възседнах коня си и си тръгнах обратно за дома. Но тъкмо съм в местността „Драките" и из пътя забелязах капка кръв, а малко по-нататък – купчина чакъл и два големи камъка

и, до единия от тях – повече кръв, а по чакъла – ронено рязан на хаван тютюн. И понеже, освен кръвта и тютюна, друго нищо нямаше, поведох коня подире си и тъкмо да го възседна, гледам отсреща в треволяка цев от пищов, отстрани пукната, а малко по-нанатък – парче от дръжката на пищова с чакмака – курока и кремъка му на него. Сигурно това трябва да е огнестрелното оръжие, с което преди малко се гърмеше и ехото от гърмежите му фучеше и към ливадата ми – помислих си аз на ума. Но защо е пък кръвта и тютюна? Вероятно тук нещо е станало. Обаче какво – не може да се узнае. Пък нито около мен има човек, за да ми каже. Освен засега да прибера парчетата от пищова и докато е още видело да си вървя, а другото подир да изучавам. Наново възседнах коня си и тъкмо слънцето залязваше, аз у дома си пристигнах. Слугата ми, който беше в дюкяна, като чу тропота от коня, изтича в двора и ме пресрещна:

– Какво, Георги, не ме ли потърси някой? – попитах добродушния и винаги весел момък.

– Не. – отговори той – Само поляка от село Стоб бе дошъл в селото, но той наново си замина, без да се отбива тук.

– А сам ли беше?

– Кога е дошъл не го видях, а когато си отиде беше сам. Ама беше така пиян, че кьораво куче пред себе си не виждаше.

– Значи не се отбива да ме търси?

– Не.

– А с оръжие ли беше?

– Със сабята отстрана и с пищова си в силяха.

– Кое време си замина?

– Почти около пладне. Слънцето беше още високо. Но какво си е отишъл в селото – не зная. Защото, както ти казах, едвам се държеше на краката си.

– Не се ли чуха нещо гърмежи от пушки?

– Като че три – четири, откъм полето дофучаха дотук.

Сигурно – рекох си аз на ума, това са гърмежте, които се чуха и накъде ливадата ми. Следователно и това, което видях, трябва да е негова работа. Тоя пияница или по нещо е гърмял и го е убил, или пък на себе си е нещо причинил. След което пищова му се е разцепил и го е захвърлил. Затова ще да е тая кръв и тютюн на това място. Но тъй или инак, в случая трябва да бъда тактичен, а преди всичко, нека да скрия парчетата от пищова и никому да не казвам онова, което съм видял дотогаз, докогато по същото нещо не се заговори от други и почне да се прояснява в подробности извършеното на това място. И, благодарение, че направих така, т.е. че прибрах и запазих парчетата от пищова, защото те ми

послужиха за неоспорими веществени доказателства през време на анкетиране случката и поясниха почти цялата работа.

На сутринта, току-що излязох в чаршията и почнах да слушам да се говори, че стобския поляк във вчерашния ден, бидейки в селото, ако и да не свършил друга някоя работа, поне се бил напил, че когато си тръгнал, едва бил ходил. Обаче от никого не чух да каже що е правил из пътя и в какво състояние си е отишъл в селото. Само се каза, че Васе Минков и Иван Миладински, като се връщали от работа из полето, отдалече го били видяли, че в местността „Драките", близо до манастирската нива „Величковица", като вървял из пътя, бил пял и гърмял с пищова си. А това нещо още повече в мен затвърди убеждението, че станалото в това място на пътя е собствената негова работа, щом е бил в едно такова нетрезво състояние, но както казах и малко по-преди, отначало никой нищо не знаеше. Обаче, по-късно, от уста на уста захвана да се приказва и приключението в подробности, да се коментира така на според кой каквото го бе чул и научил, без обаче някому и през ума да мине, че не след дълго, случилото се ще има да повлече такива последствия за селяните от селото ни, за каквито никой нито бе сънувал.

А от всички тия слухове, догадки и фактически истини за начина, по който бе станало приключението, в каква форма субашата го беше предал на господаря си – бега, какви бяха последствията от туй приключение, и, най-сетне – по кой и какъв начин то завърши, ето заключението:

Както се каза и по-горе. Полякът на село Стоб и субаша на бега от същото село, тоя ден, при престояване няколко часа в селото ни, бе се напил до такава степен, че едва се държал на краката си, при каквото състояние тръгнал обратно и за селото си. Но с излизане в полето, както се вижда, прохладния и благоуханен полски ветрец подействал върху му тъй освежително, че не само дето до известна степен изтрезвеното му състояние разведрил, но и разчувствал и захванал и да пее. А за да ефектира песента си и да придаде по-голям чар и на мелодията, извадил пищова из силяха си и почнал да гърми.

Именно това гърмене причинило злощастието му, което не след дълго покосило и живота му. При недостатъчната си още разтрезненост, пълнейки кремъклията си – огнестрелно оръжие, особено за последното си гърмене, не само дозата на барута била пресилена, но и набиването на пачаврите станало погрешно, вследствие на което, освен дето цевта и дръжката на оръжието се разцепили, но и дланта на ръката, в която е държал последното, била разкъсана. И в момента не само песента и гърмежите спрели, а и кръв като от заклан добитък бликнало и силни болки щракнали, но и пияният напълно отрезнял. И това станало току наблизо до купчината чакъл и двата големи камъка, дето

недалеч от тях цевта и парчето от дръжката бяха захвърлени, и където, на единия от тия камъни седял, станалото преглеждал, от кутията си вадил тютюн и раната налагал. И след като криво – ляво превързал дланта си, станал и продължил пътя към селото си. Но бидейки раната голяма, а превръзката неудобна, кръвта и продължавала да тече и капе из пътя, докато в чифлика, превръзката е била променена. Господаря му – бега, человек състрадателен, не закъснял да го невести, за да узнае причината на станалото. Обаче субашата му, като поляк на селото, страхувайки се от укори и уволнение заради пиянството си от една страна, и за да спечели съчувствието на господаря си – бега, както и на мохамеданите в селото от друга страна, твърде майсторски укрил причината на станалото и преиначил случката така, че да може от всекиго едного да се повярва, че злощастието му е работа на коварна засада, от гяури, че той е жертва на куршума на комитаджийска пушка.

„Комита бей ефенди! – започнал субашата – комити от пусия, из житото на една нива току при плета да двете вади, са мерили да вземат живота ми. Но види се, по късмет на някое от децата ми, това не сполучиха, а само изядоха ръката ми. Тия кучета са се навъдили вече и тъдява, особено в това проклето село Рила. Нали в него, пусто вино, много и цицали ярета, пекат месо, ядат и пият, и като се разгорещят – турчин ли, бре – и самия султан да бъде, око им не мига. Па и от това село, тук из околността ни, друго по часия – няма. А на тия запалени глави иска сандърмак. Така ако се остави тоя комитаджийски свят, не ще да може да се влезе ни в селото му, нито пък да се надникне по тия около него места. Па се е случило, че баре едно кьораво турско семейство да няма в него. И се чудим още, че са се навъдили комити. Добре че тия хора досега не са станали мукает и една нощ да прескочат дотук, та това що е мохамедство, да осъмне на парчета и къщите му на пепелище, па след това иди, па ги търси из планината нагоре. А пък това що е кашишането – Рилски манастир, което се е сгушило там горе в пущинаците, не като за добро е свряно там, всичките беди и гловоболия за държавата излизат из него. Сатър, сатър на тоя угрусуз милет, за да не криви калпак и да те гледа като мечка изпод вежди, а още отдалеч да ти застава с наведена глава, с ръце на гърди и шапка в ръка. Аз, колкото пъти съм бил в това село, все като вълци са ме гледали. Или пък това младото гяурско семселе – валахи, бей ефенди, никога да не ти е насреща.Така проклето, такова хинает, че живо в жаравата ще се зарови. Мен да се падне – ще го докарам на иман, на вяра, но...“.

Всичко това болният от раната субаша бил наговорил на господаря си, докато последния стоял в стаичката му, за да види станалото с него. И тоя хитър циганин, който тъй много мечтаеше за едно разбъркване, за едно салтомортале

и по тия места, че при усмиряването и грабежите, които ще има да станат и той някак около другите да може да се възползва и да пооправи потъналото си в беднотия свое домашно материално състояние, бе намерил случая за много сгоден, та що е, що не е, а в много неща беше и пръв, да надрънка пред господаря си – бега, с единствената цел, за да запали в главата на последния онзи див фанатизъм, какъвто е свойствен на повечето от сънародниците му и да възбуди в душата му жлъчна злоба и ненавист против гяурите от село Рила, които и сам той – субашата, тъй много бе турил на очи.

И тъй, субашата, до голяма степен, бил успял да въздейства върху психическото състояние на господаря си, да възбуди в него настроение, не само за омраза срещу населението на село Рила, но и за страх от него, че когато излязъл из стаичката му, останал с непоколебимото убеждение, че субашата му в схващанията и в ръзсъжденията си е съвършено прав. Че той дълбоко проникнал в душата на тия селяни.

Да, субашата ми е прав – мислил си бега – защото, ако наистина селяните от това село – Рила, не бяха заразени от комитджалък, те нямаше да се осмелят по това опасно за гяурина време да гърмят на турчин, още повече на служебно лице. А тая им престъпна дейност вече явно показва, че те няма забавят да предприемат и извършат по-голяма и по-страшна комитаджийска акция и срещу другите мюсюлмани от селото ни.

Да, Тефик бей бе много наивно повярвал на повечето от това, което субашията му бил наговорил. Едновременно с това, той не бил пропуснал да не забележи, че раната не е тъй лека. Че тя е доста голяма. И ако с ефикасно лекуване не се побърза, усложнения с опасни последствия не са изключени. А за да се предпази от такова, бея заповядал да се впрегне кабриолета му и веднага субашата му да върви в Джумаята при семейството си. И макар вече сумрак, кабриолета полетял из пътя. И болника не след дълго се намерил при семейството си. Лекуването още веднага се захванало. Жените – коя каквото знаела и каквото научела – мазала и налагала. Обаче, както се каза, раната, бидейки голяма и опасна, необходимо нужно било специална хирургическа помощ. Но от една страна беднотията, от друга – невежеството, домашните докато туй, докато онуй, възпалението се засилило, цялата ръка се подула, силни болки с треска върху треска раздрусвали, кръвта от минута на минута се отравяла. Положението от критическо ставало все по-критическо и на следващата нощ, току призори, при непоносими болки, болника издъхнал.

Да, починал. Тоя, който не само тъй много мечтаеше и очакваше разбъркване, убийства, палежи и грабежи в селото ни и младото ни селско семселе да научи на

иман, но и който във вчерашния ден, с див фанатизъм, жлъчна злоба и ненавист възпламеняваше настроението на госпоаря си – бега, срещу невинното, именно в тоя случай, наше рилско население. През втората нощ не само с всичките си мечти, желания, очаквания и закани се бе опростил окончателно, но и с живота си и с домашните си, въпреки техните сълзи и ридания. На веки се бе разделил за там, дето няма нито субаши, нито бегове, ни аги, ни рая, ни убийства, палежи и грабежи, нито пък връщане назад.

Но ако изпращането на субашата в Джумаята и да станало с единсвената цел, за да се предпази раната от известни компликации, господаря му – бега никак не вярвал, че такива компликации и с такива фатални последствия, толкова бързо ще има да настанат. Затова, когато на другия ден сутринта печалното известие за кончината на субашата осъмнало село Стоб, дошло и до ушите на бега, той останал не само изненадан, но и твърде опечален. И при тая си изненада, натъженост и жлъчен яд срещу комитетите в село Рила от една страна, и, при дразненията и инсинуациите на арнаутските семейства в селото – срещу самите селяни, от друга страна – написал оплакване за случката на според както бе му я разказал субашията и още същия ден го изпратил направо до Валията в Русчук. И оплакването не изостанало без внимание. Дадено му било веднага ход. Разбира се, не толкова поради убийството на субашата – поляк, а главно, че с него се донасяло за бунтовническа акция на гяурите от село Рила. И че с тая акция, не само е застрашила цялата околност, но че била в навечерието си, а убийството на поляка само началото.

Валията, макар че бе такова престъпно деяние и конспиративни замисли, и да нямал никакви донесения от официалната местна власт, само едното оплакване от бея на село Стоб, предвид въстаническите вълнения в някои места из държавата, които по това време едно подир друго, като гъби поникаваха, от една страна и за предотвратяване на такива и в тукашния край, от друга страна, не само донесението на бега взема за достатъчен факт, но и убийството на поляка счел за проявление срещу официалната власт. И на тия именно основания, без протакане за по-нататъшни сведения, постановил съответно наказание на селяните от село Рила. Веднага преписи от постановлението му и от оплакването на бега от село Стоб са били изпратени на каймакамина в Дупница за изпълнение. Тоя последния, който тъй спокойно си властваше и управляваше тук, като не беше получавал подобни донесения нито от полицейските органи, нито от някое частно лице, при получените от Валията такива, бил просто смаян. Затова веднага не пратил заптието си за членовете на мезлича – разбира се само турци, да се явят в канцеларията му. Но тъй като тоя ден, един от тях – именуемия Бекир

ефенди Зулфикяров отсъствал на чифлика си в село Червен брег, то заседанието се отложило, а за отсъстващите било пратено заптие конник. По пладне обаче, ако и късно, мезличът бил вече на заседание и при затворени врата заповедтта и другите получени от Валията книжа били прочетени. Всички членове били изненадани, а Бекир ефенди се почувствувал като потресен.

Каймакамина, който поради обстоятелството, че оплакването за произшествието, е било изпратено направо до Валията, а в управлението му такива именно сведения нямало, бил много неразположен и неспокоен. Някак мрачно се обърнал към Бекир ефенди, с въпроса:

– Вие, уважаеми Бекир ефенди, като поръчител пред Негово Превъзходителство Кел Хасан паша, че населението от града и селата му, ще е мирно и верноподано, какво ще кажете сега – при това, което Ви се прочете?

Бекир ефенди, макар вътрешно смутен, външно обаче, при едно самообладание, спокойно отвърнал:

– Каймакамин бей ефенди! Какво друго да Ви кажа в тоя момент, освен, че и аз, както сами Вие и другарите тук, оставам учуден от това, което току-що ни прочетохте. Още повече, че и от турците в града такова нещо никой нито е чул, нито пък знае. Ако пък в управлението Ви нещо от по-рано сте имали или от посетне сте подозирали, тогаз кажете ни, за да е известно и нам, за да знаем как да се произнасяме.

– В управлението ми до тоя час нищо друго няма, освен кореспонденцията, която се получи от Негово Превъзходителство русчукския Валия, която Ви се прочете и от която бях толкова изненадан.

– Значи тук властта нищо не знае, пре все че в заповедтта на Негово Превъзходителство Валията се казва, че извършеното в пределите на село Рила убийство било проявление срещу властта и начало на бунтовническа акция.

– Както постановлението на Негово Превъзходителство, така и заповедтта му за изпълнението са само по повод оплакването на Теофик бея. Но и при такъв случай, Вие какво ще кажете, ако разбира се, населението, за което пред Негово Превъзходителство Кел Хасан паша, сте гарантирали с главата си, че ще е мирно и верноподано, се окаже такова, каквото се посочва в оплакването, т.е. че то е замислило бунт и тоя бунт е в навечерието си, а убийството на поляка – само началото му.

– Действително, бях и съм поръчител за мирната рая в тоя край. Но преди всичко, нека да Ви кажа, уважаеми каймакам бей ефенди, че за да направя това пред Него превъзходителство Кел Хасан паша и мене, както Вас и всеки правоверен мюсюлманин, патриотически чувства са ме движели и вълнували –

за доброто на държавата, за ред и тишина в нея – условия необходимо нужни за благоденствието и на тукашното мюсюлманско население. Но не само това, но и декларирал съм, та и днес смея да заявя, че тая рая, която имаше тук, по тия места, не само по причина на георгрaфското положение, в което се намира, а и поради грамадното турско и черкезко въоръжено население, помежду което живее, няма да смее току тъй лесно да се реши на размирническа акция и тъй безполезно да се изложи на явна гибел. А понеже случката в пределите на село Рила, с нашия човек – с поляка от село Стоб, както е предоставена от Теофик бея, Негово Превъзходителство Валията счел за такава, т.е. за размирническа и за проявление срещу властта, то аз, като член от мезлича и като поръчител пред Негово Превъзходителство Кел Хасан Паша за реда и тишината в тоя край, като имаш предвид, че властта тук няма никакви сведения нито за убийството на поляка, нито пък за някакви конспиративни замисли от страна на селяните, а се знае, че до тоя час в село Рила и в околните села е мирно и спокойно, че донесението по случилото се е само от частно лице, а не и от официалната власт. И като преценявам отговорността от последствията на тая работа, намирам за уместно да направя едно предложение, а именно: макар че заповедтта на Негово Превъзходителство Валията и да повелява бързо изпълнение на наказателната мярка спрямо селяните от обвиненото село, ние обаче, не ще направим зле, ако изпълнението на наказателната мярка позамедлим малко, колкото за една предварителна, макар и повърхностна проверка на станалото.

– Не, – казал Сулеман ефенди Текешан – никакво замедляване не може да направим. Защото ще си нанесем отговорности. Тук се заповядва бързо изпълнение на наказателната мярка и друго нищо. Уважаемия Бекир ефенди изпузка из предвид обстоятелството, че наспоред оплакването на Теофик бея от село Стоб, ние се намираме не само пред извършено убийство на турчин, и то длъжностно лице, но и пред едно постановление на Негово Превъзходителство Валията, в което това убийство е счетено за проявление срещу официалната власт, освен туй, че било и начало на бунтовническа акция от страна на селяните от селото, в пределите на което то е станало. И ако ние, вместо да пристъпим към това, което ни се заповядва, почнем с отлагане, проверки и така нататък, кой знае на какво ще да навеем и какви последствия може да настъпят. Тук заповедтта е категорична. Убийството станало от засада. Убиеца един ли е или мнозина – това не е показано. Обаче населението от цялото село се държи отговорно. И то е вече осъдено. И наказанието му се иска бързо, не само поради престъплението, но и за да се предотвратят усложнения. Следователно – да се говори за замедляване и проверка, не само не може и дума да става, но е и

безполезно, още повече, че това село занапред губи доврието си на властта и на турското ни население.

– Аз, – казал Бекир ефенди – както чухте, на според моите схващания по тая работа, ако и на кратко, казах моето гледище. Обаче, ако моите уважаеми другари, са при други схващания, може и да не се солидаризират с мен. Те са властни да решат заповедтта да бъде изпълнена.

– Според мен – казал Ахмед ефенди Дживджоров – като че тая работа не е тъй малка и тъй лесна. Убийство, извършено на поляк. На местната власт не съобщено, а направо на Негово Превъзходителство Валията. От последния – заповед, че понеже убийството е проявление против властта и начало на бунтовническа акция, веднага селяните от провиненото село да се накажат, дакато бунта не е разширен. Една работа, която наистина изисква нашето най-сериозно внимание.

– Много вярно каза нашия уважаем другар Ахмед ефенди Дживджоров, че тая работа, която е сложена пред нас, не е малка и така лесна и изисква нашето най-сериозно внимание. – рекъл Бекир ефенди – И затова и аз, макар и да се изказах по нея тъй кратко, нека ми бъде позволено да поясня гледището си и да мотивирам причините и съображенията си, по които предложих, че преди да изпълним заповедтта на Негово Превъзходителство и приложим наказанието на селяните, да направим необходимата предварителна проверка и си уясним станалото в пределите на обвиненото село. Действително, както каза и уважаемия Сулейман ефенди, населението на това село е осъдено на наказание и заповедтта на Негово Превъзходителство е категорична. Но това, както ни потвърди и каймакам бей ефенди, е станало по донесение на Теофик бея от село Стоб или по-ясно казано – на частно лице, а не по донесение на официалната власт. Като едновременно не само убийството е счетено за проявление срещу правителствената власт, но и начало на бунтовническа акция от страна на селяните, която била в навечерието си. Според мен това убийство никак не изглежда за акт на такова проявление, нито пък за начало на замислена и приготвена бунтовническа акция, а чисто и просто има характер на обикновен инцидент, на едно частно убийство. Защото, както виждате, до тоя час, не само местната власт е с нещо обезпокоена, потераджийската ни чета разтревожена, но и самото население от обвиняваното село мирно и безшумно си гледа домашната и полска работа. И при такова едно положение – може ли да се говори за бунт и проявление срещу властта? Ако селяните на даденото село се намираха във вълнение, барикадирани и с оръжие в ръка манифестираха своето непокорство – тогаз с пълно право, не само четата и полицейската стража, но

и всичкото местно турско мъжко население можехме да вдигнем на крак за отбрана и да се накажат бунтовниците и враговете на държавата. Тук обаче, при дадения случай, всички виждаме, че подобно нещо нямаме. Следователно и такава една наказателна мярка – мисия, би била не само неоснователна, но и неоправдана. Нещо станало, но какво, от кого и защо – никой не ни казва, освен едното оплакване на Теофик бея. А такива инциденти, всички знаем, че са възможни на всяко време и по всякакъв начин, даже и при слепи случайности. Тук, при тоя инцидент, всякакви фактически данни и факти липсват. Нищо не ни уяснява нито причината, нито съдържанието. Тъй че, при така сложената работа, мен се струва, че ако тъй безрезервно пристъпим към изпълнение на заповедтта, непременно ще да погрешим. Именно, на първо място – ние ще потвърдим, че и тук, в нашия край, е имало бунтовническо население, без да го е знаяла властта и на второ място – ще прогласим мирно население за размирно, за бунтовническо. А пък, знае се на такова население каква наказателна мярка се прилага. А при такова едно неуяснено, необосновано на очевидни данни и факти положение, пита се – би ли следвало и право ли ще да е да приложиме една такава катастрофална мярка, да направим един погром спрямо едно мирно и работно население? Да вземем толкова невинен свят на душата си и да понесем голямата и тежка отговорност пред Бога и пред съвестта си? Ето защо, при така сложения въпрос, мисля, че ще бъде много по-уместно, по-справедливо и тактично, ако преди да изпълним заповведтта, извършим проверка.

– С една дума, уважаеми Бекир ефенди, – казал Сулеман Текешана – Вие искате да се замедли изпълнението на заповедтта на Негово Превъзходилество Валията, докато се направи проверка за действителността на станалото. И за да ни съгласите, помежду другите си аргументи, наведохте и това, че постановлението на Негово Превъзходителство било направено само на основание едно частно донесение, а не и на донесение на местната официална власт. Обаче, мислите ли и вярвате ли Вие, че когато той – Негово Превъзходителство, издавал постановлението си, не е виждал това обстоятелство и не е знаел отговорността, която поема с това си постановление? Аз напълно съм убеден, че той е виждал едното, знаел е и другото, и, че за тая си бърза разпоредителност не е имал причини и достатъчно основание? Я си представете, че при такова едно време, когато държавата се раздрусва от бунтовнически вълнения, които едно подир друго, тъй да се каже, като гъби никнат в някои от вилаетите и тъй получава не от някоя долна личност, а от един бей, донесение за убийство на поляк, че това убийство било начало на бунтовническа акция, замислена и подготвена, че ако не се побърза със съответни ефикасни мерки за предотвратяване и парализиране на

тая бунтовническа, на тая размирническа акция, щял да пламне целия тоя край, то пита се – в такова едно време, Негово Превъзходителство какво трябваше да направи? Трябваше ли да продължава да се формализира, да пита и разпитва, както при нормални и спокойни дни, или негова длъжност беше, в същото време, да вземе необходимите бързи и ефикасни мерки за предотвратяване, за парализиране на бунтовническата акция, като едновременно заповедтта – където и комуто трябва – за изпълнение на постановлението му и незабавното приложение на наказателната мярка. И мен се струва, че пред наличността на убийство на длъжностното лице – поляка, и пред угрозата от разпространение. По-широк мащаб на бунтовническите движения, неговите нареждания са били именно тъй бързи и решителни, както е направил, и не само бунтващото се село, да се отрази и върху населението от околните места. А отлагане и бавене изпълнението на заповедтта не може да става и по други причини, а именно, че това може да се изтълкува не само игнориране разпорежданията на по-горната власт, несхващане и непреценяване моментите, преживявани от държавата, но и че се дава възможност за разрастване на бунтовете и сътресенията в страната. Я си представете, че през това време, докато за тия наши колебания и замедлявания, бунтовете се разрастнат из целия наш край, тогаз ние що ще да правим? Какво ще отговаряме? С какво би се оправдали пред съвестта си, пред сънародниците си и пред по-горната власт? Не мислите ли, не вярвате ли, че в такъв случай, не само няма да се свършим тук, но и без да можем и дума да гъкнем или зъб да обелим, главите от раменете ни ще да отхвръкнат като на мухи. Ето защо, аз по никой начин не съм съгласен за замедляване изпълнението на заповедтта и дълги и широки проверки. Тия комитджии, когато са вършили да са мислили.

– Прав е – казал Ахмед ефенди Дживджоров – нашия уважаем другар Сулиман ефенди, че ни посочва последствията от замедляване на наказетелната мярка, а именно, че не само може да пламнат бунтовете, за които Теофик бей донася на Негово Превъзходителство, че може да се изтълкува за игнориране разпорежданията на по-горната власт, несхващане и непреценяване на положението на държавата, но и че се дава възможност за разрастване бунтовете и сътресенията в страната. Но нека за момент да погледнем и от другата страна на въпроса. А именно, че станалото в пределите на село Рила приключение се окаже наистина не със замислена и приготвено бунтовническо намерение, а както каза и почтения Бекир ефенди – чисто и просто един обикновен инцидент, едно частно убийство, при съвсем неочаквани, непредвидени и нежелани причини. В такъв случай пита се – няма ли и сам Негово Превъзходителство да остане много по-доволен, много по-спокоен, че не сме изпълнили заповедтта му, че не

сме пролели кръв и така, без вина да се направи разгром на невинната рая от тоя край. Аз вярвам, че той – Негово Превъзходителство, не само ще остане доволен от начина, по който сме постъпили, ще се почувства обезгрижен и откъм тоя край, спокоен, но може да похвали и нашата тактичност в случая. Защото, нека не скриваме – едно е да осъдим на смърт един или няколко души, а друго е да направим това с населението на цяло село или на няколко такива. Това от една страна. А от друга – трябва да знаем, че с изпълнение на заповедта и прилагане на наказателната мярка, ние вече признаваме основателността на оплакването от Теофик бея и потвърдяваме, че действително в нашия край раята е била комитаджийска. В този случай, не само на самата местна власт се хвърля голямо петно, а именно, че тя не е била достатъчно бдителна и къдърна да усети, разкрие и с време да парализира приготовляваното бунтовничество, но и за другаря ни почтенния Бекир ефенди, ведно с другите наши първенци – като поръчители с главата си за реда и тишината в тоя край пред Негово Превъзходителство Кел Хасан паша. Създава се едно твърде деликатно и отговорно положение. Затова, според мен, нека добре да обясним тоя, колкото деликатен и с голяма политическа и морална отговорност, въпрос, толкова свързан не само с престижа и достойнството на местната ни власт, с положението и честта на първите ѝ хора, но и със съдбата и живота на раята от тоя край.

– Тъкмо и моето желание е такова. – казал Бекир ефенди – Проверката, за която настоявам е възможно да ни даде същия тоя резултат. Затова да се избегнат страховете от избухване на замисления бунт, за да се отстрани съмнението от отговорности за замедляване и игнориране разпорежданията на по-горната власт, несхващане и непреценяване моментите, които прекарва държавата ни и с това даването възможност на разрастване на бунтове и сътресения в страната – тогава нека да формулирам начина, по който едновременно и проверката, и наказателната мярка може да извършим: както виждате, ние, полицейска стража и потераджийска чета, на всяко време имаме на разположение. Ако тая въоръжена сила се вижда недостатъчна, може да извикаме и Джумайската потераджийска чета. Нашата такава да поставим около село Смочево или пък, за още по-сигурно, по височините на самото село Рила, а Джумайската – в село Пороминово или в село Стоб. А пък едновременно някои от нас да заминат за село Рила. При първия признак на бунтовническа опасност, четите да нападнат и да се справят с бунтовниците. В случай че някому от Вас участие в тая работа е невъзможно, ще отида аз. Ще отида и ще взема лично участие в нападението, за да отмъстя на това коварно население, към което така слепешката съм се доверявал и не съм предвиждал оная опастност, която сънародниците ми тук много по-ясно са

виждали и преценявали. Нека умра от куршума на това комитаджийско население, към което с толкова доверчивост съм се отнасъл и за което толкоз често зад гърба съм бил псуван, а в очите ми е подмятано, че така безогледно съм се застъпял за него. С тия си думи завършвам това, което имах да кажа по този толкова страховит и отговорен въпрос.

Каймакмина, който дотогава само слушал и пушил, като оставил цигарата си настранаи поизгледал присъстващите, рекъл:

– Ефендилер! От това, което току от Ваша страна се изказа, дохождам до заключение, според както е сложена, ние сме поставени на кръстопътица – да изпълним ли безрезервно или не заповедта на Него превъзходителство Валията. С първото, т.е. с немедленното изпълнение, ние наистина ще потвърдим, че изложеното в оплакването на Теофик бея е основателно и напълно вярно. Именно, че комитаджийската акция на селяните от село Рила, е била в навечерието си, а убийството на поляка – само началото. И ще дадем да се повярва, както каза и уважаемия наш член Дживджор ефенди, че нито турското население е могло да усети приготовлението й, нито пък властта е била достатъчно бдителна и дееспособна своевременно да я подозре, разкрие и парализира. Ако ли пък изпълнението се малко замедли и след проверка се извърши, възможно ли е това нещо да се счете като игнориране и непреценяване положението на държавата и даване възможност за разрастване бунтовничествата и сътресенията в страна ни. Според мен проверката има това преимущество, че ще се узнае и уясни същината на положението в тоя край и същината на произшествието. И тогава, ако убийството на поляка е станало с конспиративна цел, ако има замислена и подготвено бунтовничество и то е в навечерието си – с пълно спокойствие на душата и съвестта си ще се действа, ако ли пък всичко това е преувеличено и приключението, както го схваща и почтения Бекир ефенди, излезе чисто и просто един обикновен инцидент, случка от частен характер, без никаква конспиративна замисъл и намерение – тогава няма защо нито да се тревожим, нито защо да се избиват и разгромяват невинни хора, първенците ни да се обвиняват като защитници на комитаджийско население, но и властта ще е горда, че достойно си е гледала работата и добросъвестно изпълнявала службата, че даже и сам Негово Превъзходителство, както каза и уважаемия Дживджор ефенди – ще остане спокоен и доволен, че сме така тактично действали. Ето защо и моето мнение е да се съгласим на формирания от почтения Бекир ефенди начин, а именно току с проверката да е готова и въоръжената сила, която да приложи и наказателната мярка. Мисля, че това ще е най-разумно, най-целесъобразно и тактично.Като по тоз начин ще можем да опитаме и психологическото настроение на населението

в казаното село към подобни замисли от една страна, а от друга, че всичко ще се извърши без проливана кръв при последния резултат от проверката.

Така сведен въпроса от каймакамина, никой от членовете не бил вече възразил. Решението било – веднага четата и бързо отиване в село Рила. Всички приготовления станали още през нощта. И когато няколко часа преди съмване потераджийската чета, под началството на помощник-главатаря Араб Исмаил, възвивала откъм село Смочево към село Рила и членовете на анкетната комисия Бекир ефенди, чичо му Ахмед Зулфикяра, хаджи Рифат бей (главатаря на четата), полицейския юзбашия Ахмед билюкбаши със заптиите си Кара Нуриш и Лятифо, току в задалата се зора, при прохладния и още влажен полски ветрец, навлизали ранни гости в село Кочериново. Кафенето на Стоимен Турументията току-що било отворено и пометено и те от конете си наслезли пред него. Кафеджията ги посрещнал. И докато да направи кафетата, бил повикан селския протогер. Когато последният пристигнал, юзбашията, който стоял малко настрана, доближил до него и му рекъл:

– Слушай, веднага ще тръгнеш за село Рила и на коджабашията там ще кажеш, че веднага подир теб, с махалебашиите и някои от чорбаджиите, ще излязат вън от селото и на пътя в полето ще ни посрещнат. И като му кажеш това, веднага ще се върнеш да ни донесеш отговор. Разбра ли? Ще бързаш, защото ще те чакаме.

Слънцето току-що беше блеснало откъм планината и дюкяна ми беше отворен и почистен, когато протогера на село Кочериново – запъхтян и запотен, прескочи прага, влезе вътре и тъй, от крака, рече:

– Бай Георги, изпратен съм да ти кажа, че веднага след мен, заедно с махалебашиите и някои от първенците, да излезете вън от селото и из пътя в полето да посрещнете Бекир ефенди, юзбашията и други някои, които ще дойдат в селото Ви.

– Така ли? Кой те изпрати да ми кажеш това?

– Юзбашията.

– Откога са в Кочериново?

– Таз сутрин, още в зори дойдоха.

– Колко души са?

– Шест. И всички са въоръжени.

– Това ли само ти казаха?

– Това. И колкото мога по-скоро да се завърна и отговор да им занеса.

– Значи скоро ще дойдат?

– Щом се завърна аз и те ще тръгнат.

– Добре. Ще им кажеш, че ще ги чакаме на определеното място. Па седни да си починеш и пий едно кафе.

– Не. Няма време. Страх ме е да не закъснея, та да ям суровицата.

– Тогаз, от крака, поне една ракия, па върви.

Протогерът метна ракията като на въглен и остави чашата на масата, па из врата – като заек – хвана улицата надолу към полето. Малко след това и шестимата селски махлебашии с четиримата първенци, бяха вече при мен. И констатираха причината за идването на тия въоръжени гости и причината за искането по тоз начин посрещане.

– Не, – казах аз – причината и за едното, и за другото, сега не трябва да се търси – това ще научим после. В тоя момент, нека да наредим да се приготви нещо за ядене, па да вървим, за да не закъснеем. Защото тогава може да е белята.

И добре че побързахме. Защото, тъкмо що бяхме пристигнали на определеното място – въоръжената конница насреща, намръщена, неспокойна и мълчалива, току на десетина разкрачи далече от нас спря. Ние, както бяхме застанали на редица, ако и отдалеч, с обичайните теменета ги приветствахме с добре дошли. Бекир ефенди, който стоеше напред, някак изпитателно ни изгледа – от краката до главата. И като към познат, обърна се към мен, който стоях начело на редицата, със строги и натъртени думи:

– Коджабаши! Кажи ни какво има в селото ви.

– Ефенди! Нищо лошо. Всичко е добре, мирно и спокойно. – отговорих аз.

– Някакви лоши работи да са станали през миналите дни?

– Ефенди! Нищо лошо няма до днес. И както виждате – наоколо по полето – раята си работи, кой по лозе, кой на нива, кой по ливадите, па и в селото всеки един си гледа работата.

– Право ли казваш?

– Това е самата истина, ефенди!

– Добре. Тогава може ли да отидем в селото?

– Па защо питате, ефенди? Когато и селото, и селяните са Ваши и царски поданици. Както сте дохождали и гостували в него досега, така и днес, па и занапред ще си дохождате и гостувате. Бива ли да ни се говорят такива думи?! Ние знаем, че когато хората някого обичат, тогаз му отиват и на гости. Заповядайте, ефенди, заповядайте, като у дома си – казах аз, па и другарите ми потвърдиха.

– Значи може да отидем?

– Срам ме е, оти ме така питате.

При тия думи Бекир ефенди погледна в другарите си и наново се обърна към мен и рече:

– Тогаз хайде напред.

И тъй, ние, както бяхме на редица, тръгнахме напред, а те с конете си наподире ни и влязохме в селото. А когато наближихме Куковия мост, те спряха и наслязоха от конете си. Махлебашиите се повърнаха и поискаха да хванат добичетата. Обаче юзбашията не допусна:

– Вий продължавайте напред. – рече той – Това е работа на заптиите.

И тъй – ние наново напред, а те наподир нас пеша – накъм ъгъла до стария яз на водениците, току пред „Дудуловото кафене" застанаха. И като постояха и поразгледаха, Бекир ефенди напред и другите, освен юзбашията и заптиите, наподир него, навлизаха в кафенето и насядаха по канапетата. Не се мина много и ето че и нас повикаха. След нас влезе юзбашията, а само заптиите с конете останаха отвън. Ние застанахме до масата на бюфета. Кафеджията Тодория Димитриев от град Дупница приближи пред тях и ги попита сладки ли или горчиви да направи кафетата, които им поръчах.

– Не. Никакви кафета няма да правите за нас. Нашата работа не е ни за кафета, нито пък за ядене или за пиене. – някак сърдито изговори Бекир ефенди и бръкна в един от джобовете на палтото си, та извади някакви завити книги, от тях един лист отдели и, като го взе в ръцете си, рече – Слушай, коджабашия и вие, що сте с него, и, поглеждайки изпод веждите си накъм нас, почна да чете на турски:

„Селото Рила, което само няколко километри отстои от нашето село Стоб, току до самите поли на балкана, на пътя за Рилския манастир, в което няма нито едно мюсюлманско семейство, макар доскоро и да бе мирно и веронподано, от няколко време насам обаче, проявява признаци на лоши замисли. А от това заключението е, че в него са се приютили комитаджийски хора. И по всяка вероятност изглежда и да се е подготвила комитаджийска акция, която е вече и в навечерието си, за да се разрази. Началото ѝ се почна преди три дни с убийството на поляка ни, който по работа бе отишъл в това село. На връщане за село Стоб бе начакан на пусия от комитските хора в местността „Драките", близо при плета и двете вади, из житото на една нива с куршум ударен в дланта на ръката му така лошо, че в непоносими болки на следния ден почина. А понеже това убийство, както казах и малко по-горе, е начало на приготвена вече бунтовническа акция, която е и в навечерието да се разрази в стихиина сила, то за да се предотврати опастността от размирието на тоя край и за да се запазят мюсюлманските семейства в близките наоколо села от евентуални изненади и погроми, най-почтително моля Ваше Превъзходителство, бързото Ви разпореждане до властите в Дупница за незабавното наказание на това комитаджийско село, което с извършеното спрямо длъжностно лице – поляка от село Стоб, е посегнало вече спрямо официалната власт. Теофик бей".

И като свърши четенето, изправи поглед към мен и някак сърдито и ядно ме попита:

– Верно ли е това, коджабаши?

В началото аз се слисах и зачудено изгледах другарите си.

– Що гледаш в другите? – рече юзбашията – Отговори ми на това, що те питам.

Но току смущението ми малко попремина и аз отвърнах:

– Ако е позволено да говоря!

– Кажете, – рече той – разправете ни подробно – как, защо и от кого се извърши това злодеяние срещу нашия човек.

– Ефендилер! В това, което се прочете, за което с учудване погледнах в другарите си, ще кажа, че нито колкото един косъм има нещо вярно.

– Как?! – ядосано изкряска юзбашията – Тук човек е убит и умрял, а ти ни казваш, че в това нищо вярно нямало.

– Нека, юзбаши ефенди, нека продължи да говори. – рече Ахмед Зулфикяра.

– Юзбаши ефенди! – продължих аз – Вий ми позволихте да говоря, пък...

– Какво пък! Когато ти още с първата си дума искаш да ни заслепиш.

– Потърпи, потърпи, юзбаши ефенди, нека, както каза и чичо ми Зулфикяр ага, да се изкаже, па другото е лесно. – рече Бекир ефенди и запуши цигарата си.

– Добре, говори тогава. – каза юзбашията.

– Ефендилер! Повтарям, че нищо, абсолютно нищо вярна няма по отношение на онова, което се пише за селото и селяните ни. Па накрая и Вий сами ще да видите. Ние сега, от заявлението, което ни се прочете, слушаме, че по поляка е било стреляно, че той е бил ранен и от раняването е бил умрял. И нам е чудно – отде накъде да ни се приписва такова едно обвинение?! Ние знаем, че Теофик бей от комшийското ни село е един почтен и много добър човек. Па че и субашата му не беше лош, само че имаше един кусур – дето подпийваше. И тъй често дохождаше в нашето село. Па истината е, че и преди някой ден е бил тук. И без да обади някому за работата си, здрав и прав си е тръгнал обратно за селото си. Само че и тогава е бил пийнал, в каквото състояние е излязъл и из селото ни. И двама наши селяни, които си работили на полето, отдалеч го видели, че като вървял из местността „Драките", по пътя си пеел и с кубура си гърмял. Нататък обаче, какво е правил и що е ставало и те вече не знаят.

– Ами за всичко това, което ни дрънкаш – да ти вярваме ли? – рече юзбашията.

– Това е самата истина, юзбаши ефенди. Па ако е позволено, ще Ви кажа и друго.

– Е, продължавай де!

– Тоя ден, когато бях на ливадата си, а поляка е бил в селото ни, откъм това място, за което казват и двамата наши селяни, че го видели да пее и с кубура си да гърми, па откъдето и в оплакването на Теофик бея се казва, че е било гръмнато за него, и аз чух гърмежи. Обаче кой гърмеше и защо се гърмеше – това не зная. Но ако за гърменето нещо Ви се вижда съмнително, ще Ви дам и доказателства. Обаче за човека, повтарям, че не зная. Вие, ако можете да познаете кубура, с който е гърмяно, ще познаете и стопанина му, ще видите и ще научите и за какво е гърмял. И ако излезе, че стопанина му е сам поляка, вярвам няма да Ви бъде чудно да си помислите и представите, като какви неща могат да станат при гърмене с огнестрелно оръжие в едно такова нетрезво състояние.

– За какви доказателства и за какъв кубур ни говориш тук? – ме попита хаджи Рифат бей.

– Беим! Като бях на ливадата си, чух, че се гръмна, повтори и потрети. И това беше около пладне. Вечерта, когато се връщах към дома си, към това място, из пътя видях, че е капало кръв. А малко по-натам, до една купчина чакъл и до нея – голям камък, повече окървавено и рязан на хаван тютюн разсипано. А пък още по-насам, до треволяка – цев, пукната и парче от дръжка на кубур. Какво обаче беше правено там – не зная.

– А после тия неща – какво стана? – попита юзбашията.

– Аз ги прибрах, за да науча чий бе кубура и какво е ставало на това място.

– Е, после какво научи?

– При все, че от тогаз толкова дни се изминаха, никой досега не се е явил при мен, за да заговори или пък да чуя от някого нещо по отношение станалото на това място.

– Ти ни говориш, че си бил на ливада, че поляка бил пиян, че като си се връщал за селото си пеел и гърмял, че из пътя – кръв, казваш ни за пукнатата цев и парче от дръжка на пищов и с това искаш да кажеш, че поляка не е убит от другиго, а самичък си е причинил нараняването. Дали всичко това от твоя страна не са уйдурдисани фокустнически работи, за да се прикрие истината по извършеното злодеяние? – рече юзбашията.

– Ефенди! Че бях на ливадата си – тия, които са ме видели ще Ви кажат; че поляка е бил пиян – цялата чаршия на селото ни го е видяла, че е пеел и с кубура си е гърмял из пътя, когато се е връщал за селото си – двамата рилчани са живи, за да Ви засвидетелстват, че дланта на ръката му е била разкъсана – самото оплакване на Теофик бей Ви говори, а колкото пък за парчетата от кубура – няма какво да се спори, защото са налице. Следователно – може ли тогава да се говори за неща уйдурдисани, когато всичко това е фактически налице.

– Ще видим. – рече юзбашията, па погледна в Бекир ефенди.

– Ти каза, между другото, че цевта и парчето от дръжката на кубура са в теб, може ли тогаз да ги видим? – рече Бекир ефенди.

– Ако позволите да отида до дома си, за да ги донеса?

При тия думи Бекир ефенди погледна в юзбашията, а последния извика:

– Лятив! Я с коджабашията отиди до дома му и пак с него се завърнете.

– Ами за двамата селяни, за които Ви казах. – рекох аз.

– Я бе, Истоица, (Стоица Воденичерски, който бе един от махлебашиите), я и скоро викай тия хора. – добави Бекир ефенди.

И тъй, аз със заптието Лятифо, отидохме до дома ми и колко се бе минало – не зная, цевта и парчето от дръжката на кубура вече минаваха от ръка в ръка на анкетьорите. И при разглеждането им, юзбашията каза:

– Кобура е стара направа и доста отдавнашен.

А хаджи Рафат бей добави:

– Цевта се е пукнала от много барут и достатъчно ненабити пачаври.

А пък Зулфикяра продължи:

– Както и да е, това видяхме. Ще може ли да видим и мястото, дето са намерени тия неща, а и онова място, за което се говори в оплакването, че е станало раняването на поляка?

– Защо да не може, Зулфикяр ага! Стига Вие да искате. Само че кръвта може вече да се не познава, защото се е изминало време.

– Нищо. – каза той – Кръвта може само да е почерняла, а съвсем не ще се е изличила. Петната от нея ще личат и сега.

– Добре. Тогава аз и всички тия с мен, ще Ви заведем, за да разгледате.

– Аз пак повтарям, ефендилер, – рече юзбашията – че всичко това, което ни се говори тук и което ще ни се представлява, е нагласено така майсторски, за да може някак да бъдем заблудени и да бъде замаскирана истината по престъплението и нищо повече.

– Ефендилер! Преди малко пред всички Ви казах, че да бъде нещо това нещо, трябва предварително да е извършено. Повтарям, че в случая нищо такова няма и че в оплакването на Теофик бей никаква истина няма в това, което се приписва на селяните ни. И ние, които сме тук, се чудим и зверим. А затова – само едно нещо допускаме да е предизвикало тая форма на оплакване, а именно, че субашата, като се е върнал в чифлика с разкъсана длан на ръката си, го е било срам и страх пред бея да каже, че е бил пиян и че в пияното му състояние го е последвала злочестината. Укрил е истината и в такава форма е предал случката, като с това и добрия инак бей е подвел в тая кривина. Така поне ние схващаме

тая работа. А пък Вие, почитаеми ефендилер, като разселдвате нататък, ще си уясните самата истина. Колкото пък спрямо селяните в селото ни – ние Ви молим да кажете в какво нещо досега са се противили? Пред кого нещо са погрешили? Не са ли посрещали и изпращали всеки едного с подобаващото приличие? Не са ли били редовни в плащане на данъците си? И за всичко това, вместо похвала, за да може тихо и спокойно да си живеят на Ваш и на царски живот, наопаки – страхове и горчивини.

– Добре, добре, коджабаши, но това нещо може да се говори само за по-раншно време. А сега?! Сега ми кажи, когато виждаш, че има убийство на турчин – длъжностно лице, когато с това се е посегнало на властта. И то не вече от обикновени селяни, а от хора с комитаджийска мисъл с намерение за още по-големи пакости към мюсюлманите и срещу държавата ни. Поради което и селото ви се счита вече за комитаджийско и че никакво доверие вече в него няма – гневно и намръщено изговори хаджи Рифат бей, а пък юзбашията додаде:

– Така, така и властта няма да го търпи, тя е готова да го накаже най-строго.

– Вярно е, че властта, ако иска, може да накаже селото ни. Но ние Ви изповядваме, че ни селото ни е комитаджийско, нито по случката на поляка селяните ни имат някакво участие. Вярвайте, че те са невинни. И ние сме напълно убедени, че сами Вие, няма да допуснете невинни хора да бъдат наказвани. Вие ще имате време да питате и разпитате подробно. И ако в края на краищата намерите нещо, което колкото просено зърно да уличава селото ни в престъпление спрямо властта и в станалото със същия човек – поляка на село Стоб, ще искам да ми се позволи само това – с едного от Вашите заптии, както преди малко отидох до дома си, така да отида до нашата църква, за да ударя клепалото, да се събере мъжко и женско, младо и старо и оттам един по един да ги доведем тук на вадата пред кафенето и сами Вие, на всеки едного главата, като на кокошки, да отсичате. Па най-после и с мен какво щете да направите. Аз не зная защо нашите селяни ще идат да чакат на пусия тоя сиромах човек – поляка на село Стоб, да стрелят по него и да му правят децата сираци, когато той на никому някакво зло не бе направил. И когато – наопаки – ние на такива помагаме и правим добро.

– Стига, коджабаши, стига толкова си говорил! Всичко това е вече излишно. Ние, като проучим станалото подробно, ще видим кой е крив, кой е прав. А сега, както и преди малко каза чичо ми Зулфикяр ага – нека да отидем на мястото, дето си намерил парчетата от кобура и на онова, за което се говори в оплакването на бея, че за другото е последна работа. – каза Бекир ефенди и стана на крака, а подир него и всички останали станаха от местата си и из кафенето – веднага върху конете си.

Ние потеглихме напред, а те се наредиха подир нас и право в местността „Драките", където поляка бе пял и гърмял из пътя. Всички наслязоха от конете си. Най-напред отидоха и прегледаха мястото, дето бяха намерени парчетата от кобура. След това отидоха при купчината чакъл и двата големи камъка. Кръвта наистина, както бе казал Ахмед Зулфикяр, бе почерняла, но петната от нея още личаха. Оттам обиколиха и прегледаха мястото, което се посочваше в оплакването, че на поляка е стреляно. А като видяха, че там няма ни ниви с жито, ни вади, нито плет, а че цялата околност е насадена само с тютюн – току един друг се спогледаха в очите, извиха встрани и под сянката на една върба седнаха и запушиха. Колко се мина – не зная, ето че и заптието Кара Нуршич, което бе пратено в село Стоб за някаква проверка, в кариер долете с коня си при тях, предаде им цевта и парчето от дръжката на пищова и между другото чухме, че рече: „Кобура е бил негов". При тия му думи Бекир ефенди, някак ядосано, като захвърли вече изпушената си цигара, рече:

– Видяхте ли, аглар! Как една пияна циганска глава за малко щеше да погуби цяло село и душите ни да тури в тежки грехове.

И както бяха станали, вместо към конете си, тръгнаха към нас.

Какво говориха и разискваха под сянката на върбата тия честни хора, до какво заключение по своята анкета дадоха, те и решението си установиха, ние в това време всичко подробно не чухме. Защото, макар да не бяхме много далеч от тях, те говореха ниско и тихо. Само ония думи, които от тях се по-повишеха, по-издигнеха, по-ясно идваха до нас, можехме да ги доловим и да чуем. Но едно нещо обаче, което най-ясно се виждаше и забелязваше, бе оная промяна, която от лицата от минута на минута се проявяваше в тяхното психологическо настроение, особено от момента на доклада, който заптието Кара Нуриш направи при завръщането си от село Стоб. В лицето на Бекир ефенди ясно се видя, че докато последния беше мрачен, намръщен, неспокоен и мълчалив, изведнъж стана по-весел, по-приказлив и по-любезен. Тогаз из пътя към нас ясно вече чухме от устата му думите:

– Бре, гледай, гледай, тоз угрусуз циганин, с пиянството си в каква тревога и измама е бил поставил добрия Тефик бей, а тоя последния с оплакването си до Негово Превъзходителство Валията и най-сетне и целия в града ни хукюмат. И не само че щяхме да извършим грозни работи, но и да копроментираме пред държавата едно невинно население от цял един край. – говореше и ядосано клатеше главата си ефендията.

– Море, не само това, – добави чичо му Зулфикяра – но какво щяхме да гледаме с очите си днес – тия пожари, тая кръв, с ушите си ще слушахме тия писъци

и плачове от млади и стари, от жени и мъже, да стоим пред оная потресающа картина, каквато може да гледа всеки друг, но не и аз с моята си вече старческа душа.

А когато групата от четиримата ни настигна, хаджи Рифат бей, който вървеше под ръка с юзбашията, току се отдели от последния, доближи до мен и като ме хвана за лявата ръка и ме потупа по рамото, рече:

– Коджабаши! Ти трябва да си бил много късметлия за селото си, за да се случи щото в тоя същи ден, когато това е станало из пътя с поляка, да минеш и ти, да намериш парчетата от кобура му и да ги приберешь, че днес те да свършат всичко. Защото тоя човек, както бе докарал работата, не само селото щеше да стане на пепелище, но и селяните ви – само на парчета. – и като изговори това, отдели се от мен и хвана пътя накъм заптиите, които далеч настрана държаха своите коне и тия на анкетьорите.

И там, на двете млади доста гиздово облечени, въоръжени с пищов и ятаган в силяха си турчета, които с хубавите си и охранени червеникави коне, нещо отпреди половин час, бяха слезли из пътя откъм лозята и стоеха при заптиите, на турски рече:

– Няма за какво да чакате тук, всичко е свършено, а вървете и кажете на помощника ми да прибере четниците, да ги върне в града и засега да ги разпусне по домовете им.

(Четниците бяха пръснати горе по височините на рида, а някои бяха завзели позиции около излазите из града.)

Турчетата, без да чакат повече, възседнаха конете си и препуснаха из рида нагоре, а хаджи Рифат бей се повърна обратно при другарите си, които бяха почнали да се приготовляват за тръгване. А докато това ставаше, ето слугата ми пристигна и доближи, та ме извика настрана:

– Донесохме – рече той – яденето.

– Добре. Ама защо толкова закъсняхте?

– Защото чакахме известието. – отвърна той.

– Веднага ... в ливадите, под по-хубава сянка, наредете софрата и чакайте там.

Заптиите бяха вече стегнали коланите на колите и се приготвили за тръгване, а анкетьорите стояха наблизо до тях и допушваха цигарите си, когато аз току с едно темане, се изправих пред тях и на Бекир ефенди рекох:

– Ефенди! Вие се готвите да си тръгвате, но ние Ви не пускаме.

– Защо? – някак изненадано рече той.

– Затова защото Вие сте гладни и докато се не нахраните, няма да си тръг-

нете. Я тук, близо – в ливадите под сенките, има сложена софра с ядене, което селяните ни са изпратили и ние Ви молим да свърнете там.

Той се насмя, па като се обърна към другарите си и поговори нещо на ниско, доближи наново до мен и рече:

– Бива, бива, коджабаши. Виж, това може сега да стане.

Пладне беше отдавна минало и слънцето вече беше климнало, но още не беше се закрило зад ридовете на запад и четиримата, тъкмо по хлад, се наредиха около софрата. На заптиите, които останаха при конете, се отдели от яденето, а ние останахме малко настрана. Яденето се състоеше от два самуна фурнаджийски хляб, гювеч с печено агне и две тежки баници, полети със захарна вода (баниците бяха месени и опечени в подница в къщите на монахините.) Когато вече се нахраниха и допиваха кафетата си, Бекир ефенди, като да запуши, обърна се към нас и рече:

– Елате, чорбаджилар, елате сега по-близо до нас. Нека поне накрая, когато ще си отидем, да ви обадим, за да научите причината, която тоя ден ни е довела тук и по която стана всичко това, което се извърши. – и като каза това, бръкна в един от джобовете на палтото си, извади същите завити книжа, които по-преди и в Дудуловото кафене бе изваждал, отдели от тях един лист и като го посочи към нас, рече – Виждате ли това писмо? Това е илямо – решението на Валията от Русчук, с което, поради раняването и умирането на поляка от село Стоб, Вашето село е прогласено за бунтовническо и като така – осъдено на наказание, което днес щеше да се изпълни. Погледнете горе по височините на рида – четата, която се прибира да си върви. Чакаше само един знак, за да нападне и да направи всичко на прах и на пепел, а селяните ви на пастърма. Но благодарение на каймакам бея и на мезлича му, че се съгласиха на тая ми предварителна проверка. Па благодарете и на всичките ми другари тук, задето бяха така добри да ме придружат. Инак знайте, че работата беше свършена. Ние с очите си вече видяхме, че в случката наистина селяните ви не са виновни. Но тоя човек – поляка, при гърменето в пияното си състояние, не само кобура разпукал и ръката си осакатил, но когато отишъл в чифлика, вместо да каже истината пред Тефик бей, той обвинил селяните от селото ви. А като последвала смъртта му, беят написал оплакване в такава форма, както бе субашата му разказал и в каквато ви го прочетох в Дудуловото кафене. Така е историята, която се бе развила и която днес с това нещо, което видяхте, завърши.

– Ефенди! – казах аз – Ние – раята и покорните царски поданици от селото ни, много благодарим на каймакам бея, на мезлича му и на Вас с другарите Ви. И раята, както от града, така и от селата, знае, че ти ѝ помагаш и я пазиш.

– Абе, чорбаджилар! Не само я пазя да живее свободно и тя, както и ние турците, но съм и поръчител с главата и живота си за нея пред Негово Превъзходителство Кел Хасан паша, когато по-рано бе дошъл в града да направи и тъдява – подобно, както бе направил по други места. Но и тогаз, благодарение на няколко души от нашите, па и от вашите, отмени решението си. Па ако е живот и здраве и занапред ще гледаме такова нещо да не допуснем. Разбира се, ако рая́та сама се пази от бесилото, куршума, ятагана и пожарите. Ако ли наопаки – тя сама ще предизвика белята, какво ще правя и аз, освен като турчин, заедно със сънародниците си, да настоявам за наказанието ѝ. А пък вие сте чули и знаете, че по други места из държавата ни са станали, па и сега стават – и кланета, и бесилки, и пожари, но тук, в нашенско, правим – струваме и може да се каже, че досега от такива печални работи сме се предпазили. И ако има нещо да е станало, то това лошо нещо е станало и извършено от черкезите, които още не са улегнали на чисто мирен живот, не са свикнали изключително на честен и почтен труд.

И тъкмо на тия думи, ето ти из пътя откъм лозята – десетина души черкези с кола и право накъм селото. Хаджи Рифат бей, който бе седнал отстрани, ги съгледа и посочи на Бекир ефенди. А тоя последния даде знак на заптиите и те ги свърнаха насам.

– Къде така сте тръгнали? – попита ги Бекир ефенди.

– За тук – в селото.

– По каква работа?

– Ефендим! Научихме, че в това село имало бунт, дошли били чети да усмиряват, та и ние идем, за да помогнем.

– Назад, още докато ние сме тук. Никаква работа нямате в селото и право ще си вървите нататък. Ако се научим, че в някое от селата или пък из пътя сте направили някоя пакост, знайте, че веднага юзбаши ефенди ще изпрати да Ви изловят и ще Ви избесим.

А юзбашията добави:

– Чухте ли какво ви се каза, мирно ще си вървите, защото после си мислете. Когато се има нужда от вас – ние сами ще ви повикаме. А сега – право назад!

– Ефендим! – и като направиха по няколко теманета, завъртяха конете си и обратно из рида отгалопираха нагоре.

– Видяхте ли, чорбаджилар, – продължи Бекир ефенди – че не само мнозина от нашите турци, но и тия – черкезите, току едва чакат да се чуе нейде нещо размирническо и са готови като сурия вълци да се нахвърлят в това размирено място, като на готова стръв. Затова ви казвам – правете, струвайте, асли гледайте да си мирувате и да се пазите, за да се не подхлъзнете в някоя измама, която има

размирнически характер, та и аз да имам очи, за да ви пазя. Може би властта да е подозряла и научила нещо лошо за селото ви, но и да мислите да извършите това лошо, питам ви – при това множество въоръжен турски и черкезки свят тук, в нашенско, що нещо можете да свършите, какво нещо ще сполучите? Не ще ли само да изпогинете и да се изпоразгромите материално?

– Истина, ефенди, истина. Всичко това, що ни говориш е право и ни го говориш, защото ни мислиш доброто. И макар че и нищо лошо да няма в селото ни, ние сме благодарни за съветите Ви. И бъдете уверени, че както досега не сме Ви посрамили, така и занапред с ни най-малкото нещо не ще да Ви посрамим. Защото ние знаем, че ако живеем спокойно, така безопасно, то това дължим на Вашите грижи, на Вашето внимание към раята. Както и преди малко казахте, че сте били така добър, за да поръчителстваш с главата и живота си за нея пред Негово Превъзходителство Кел Хасан паша. Па и сега, при тоя случай, ако не си бил ти, кой знае какво щяхме да патиме ние – нещастните рилчани и какво щеше да стане със селото ни.

– Какво ли щяхте да патите и щеше да стане със селото ви, ето какво – Вие видяхте горе по височините тоя свят, който се прибираше, за да си отива по домовете си и, който е въоръжен с ятагани и пушки, които се пълнят из отзад с готови фишеци. Който чакаше от нас само един знак, като щеше да долети отгоре и ще да навлечеше в селото, па като щеше да се развърти из него и кой ще коли, кой ще застрелва, кой ще пали, кой ще обира, кой ще безчести и всичко това ще се свършеше така, както се е свършвало и по други места. Затова повтарям – мирувайте си и си гледайте работата. Защото, това Ви казах, което щеше да е само от четата, а като налетяха и черкезите, ни перо от кокошка нямаше да Ви оставят. Погледнете само и вижте колко Ви е хубаво селото, па освен туй – ни турци, нито черкези имате в него. Само сте си едните българи. Па и църква и училище си имате. Остава Ви още да искате едно здраве и живот. Мирувайте си Ви казвам, не Ви трябва здрава глава в тръне, както това стана по други места. Па ако видите нещо нужда – я града я, не е далеч – един човек от Вас до мен и стига. Сега толкова мога да Ви кажа, па запомнете думите ми. И ние сега, като си отидем, всичко това, което видяхме и направихме тук, подробно ще разкажем и ще предадем на каймакам бей и на мезлича му, а те ще направят изложение до Валията в Русчук.

Аз и другарите ми, с каквито думи трябваше благодарихме. Когато да завършим пожеланията си, вместо нас Бог да възнагради и отплати, нему и на другарите му, на каймакамина и на мезлича му и на всички ония, които са продумали добра дума за селото и селяните ни, той, както седеше и пушеше, хвърли цигара-

та и стана от мястото си, а след него станаха и другите. Заптиите, които стояха настрана и държаха конете, прикараха последните и всеки възседна своя си кон. Бекир ефенди излезе малко напред и рече:

–Както виждате, ние си тръгваме, а Вие разкажете на селяните си за какво сме дохождали и онова, което Ви говорих.

И като завъртя и подритна коня си, полете напред, а подир него и другите из пътя, по който сутринта бяха дошли, отгалопираха нататък в сумрака. Така премина и се проведе тоя Божи ден.

Но нека да добавя, за да се знае и помни, че ако от нас – рилчаните, и да се преживя и благополучно прекара тоя ден, може обаче с пълно и неоспоримо право да кажа, че всичко това се дължи на поменатия по-горе човек – на турчина Бекир ефенди Зулфикяров от град Дупница. Защото тоя човек, с добрината си, разумността и влиянието си между управляващите турци, за нашия край много полезни и похвални работи вършеше. Нито грабител, нито рушветчия, а безвъзмездно помагаше и защитаваше раята – и от града, и от селата – при тежки и страховити дни. В не редки случаи се е издигал и над националните си интереси, за да защити от несправедливости и тероризиране българското население. И моето скромно заключение се бе сложило, като че тоя човек самото провидение го бе изпратило в нашия край, за да се намери през време на тия страхотии, които имаше да настанат, които българското население да прекара и да преживее. При случая по наклеветяване и набедяване селото ни с убийството на поляка – субаша на Теофик бей от съседното ни село Стоб, ако не беше той, мътна вода – бистри камъни. Но той не само запази къщите му от оплячкосване и опожаряване, но и селяните му – от поругание и касапници, и то при обстоятелства, когато главата на българина се ценеше, колкото главата на кокошката. И ние – рилчани, на тоя човек, на тоя добър и хуманен турчин, който нейде далеч от родното си място затвори очи и легна в земята за вечен сън, остана да дължим не само голяма благодарност и признателност, но и вечен спомен. Поради това, ако и човек от друго племе, народност и религия, в тоя момент на очертание горе-долу неговата минала дейност и благородни и хуманни качества, ако не друго, искам поне да кажа от моята вече старческа уста – мир на праха и на душата му".

С тия си последни думи дядо Георги Захариев, тоя почтен и уважаван старец, завърши своя разказ. И като пожела и на мен живот и здраве, напусна стаята ми.

А такива и подобни приключения, макар и рядко да ставаха по селата на околията ни, но и да се случеха, се характеризираха не вече тъй, както в по-раншните времена. Тогава отговорността и последствията се понасяха от автора на приключението и от замесените в него участници. Напоследък, обаче, поради

бунтовете, тактиката се промени. Произшествието вече се таксуваше с политически характер, приписваше му се бунтовническа тенденция. И така, при малка някаква обезпокоителна случка, макар и с невинно съдържание инцидент, какъвто бе например случая за село Рила – тревогата се разширяваше от известни места и страни надуваше, башибузушката потераджийска чета, която обикаляше уж за пазене реда и спокойствието по селата, а всъщност сплашваше и тероризираше, бе вече готова да полети и се нахвърля в дадено поселение, да извърши онова, което трябва да извърши за усмиряване, омаломощаване или унищожаване на провокатора в даденото поселение. И така сплашена, омаломощена, угнетена и съсипана морално и материално раята да не може да прояви особена мисъл, бунтовнически инициативи и стремления и мюсюлманина да си бъде силен и владичеството му да продължава необезпокоявано и с нищо несмущавано.

А тукашните турци толкова не се страхуваха от българското население из селата на Горно поле. Защото там – из тия села – бяха по-големите чифлици със субашите, поляците, къщи с турски семейства в село Баня джамия, в село Самораново теке, а главно, че по тая страна се намираха заселени и черкезите. Те – агите, не се плашеха и от града, понеже в него те бяха болшинство, при това въоръжено от петите до главата. Страхът, неспокойството и погледите – и на властта, и на турското население – бе от селата на Долно поле, дето освен, че населението бе само българско, но нямаше нито такива чифлици със субаши и поляци, къщи с турски семейства, с изключение на селата Стоб, Пороминово, Кочериново и други едно – две села, па нито черкези имаше. Ето защо бдителността и вниманието на агите повечето бе към тая страна, особено към селата Рила и Бобошево, които не само като чисто български, но и като по-многолюдни, гражданствено по-обзаведени, интелектуално по-развити и в национално отношение – по-събудени. А по тия именно причини, не само от полицейските органи бяха тайно наблюдавани, но и от башибозушката чета по-начесто посещавани. И село Рила, както се видя по-горе, прекара и преживя едно въоръжено нападение, макар с неизвършени в него катастрофални последици, на които бе осъдено, но все пак подозрението си остана при същия мащаб. Колкото пък по отношение на село Бобошево, неговия живот, теглила и патила в по-раншни и в последни времена, ще се види от това, което ще отбележа нататък.

Село Бобошево и нападението върху му

Това село, което отстои седемнадесет километра западно от град Дупница, както в сегашно време, така и през времето, за което става настоящето оп-

исание, по численост на населението си държеше трето място помежду селата от околията ни. Заселено в една хубава и плодовита местност и заслонено от изток, запад и югозапад от ридовете Горно мърдище, Дорушан и Миладин, помежду които, като американска боа, се е извила и тече тиха и едва пълзяща река Струма, се намира като помежду една масивна крепост – от тия с три страни. То броеше нещо около хиляда и триста – хиляда и четиристотин души чисто българско население. (При преброяване на населението в 1900 година в него са преброени хиляда деветстотин седемдесет и шест души население, в 1910година - две хиляди триста двадесет и четири души, в 1920 година – две хиляди триста четиридесет и четири души, а в 1926 година – две хиляди и четиристотин души.)

Кога и от кого е било заселено това място – няма човек, който да ми каже. Затова туй нещо ще остане да се научи и отбележи от ония, които ще пишат историята му. Ние, сега засега, ще опишем и предадем само онова, което по предание от уста на уста е вървяло и се е запазило от някои от по-старите до наши дни. А именно, че след завладяване от турците, както и село Рила е останало чисто българско, без да са се заселили и установили в него турски семейства или же пък да са засвоили някои недвижимости. Само че, в пределите си останало завещание на една султанка и се счело за вакъфско имущество, което и под покровителството на тая султанка се намирало дълго време и не плащало никакви

Село Бобошево

данъци. А за още по-голяма почит съществувала наредба, щото при прекарване и преминаване през него с коне, подковите от краката на тия последните, да се разковавали при края на селото и така – без подкови, да се прекарват през него. По ходатайството на същата султанка, заповядано било и моста над реката, който свързва двете половини на селото, се направил каменен. Постройката му се е почнала и раклите – устоите, се изградили, а за покривката не се стигнало и останала дървена. И това село, както и другите по-големи села, се управляваше от коджабашия – кмет и махлебашии, а държавната власт беше полицейската и се състоеше от един чауш – старши и трима – четирима младши заптии. За помещение служеше една гевгирена постройка, наричана „кулата", което здание и в днешно време е пригодено и служи за такова на селското общинско управление. Главна и чаршийска улица бе същата, която е и днес, само че сега се намира при коригирана регулация. Улицата и тогава почваше откъм полето Околище (тогава мост на река Джерман нямаше) и вървеше до моста в селото, отдето, както и сега, в дясно се отделяше пътя за село Вуково, а от моста нататък – в дясно – пътя за селата Доброво и Скрино, а в ляво – пътя за селата Драгодан, Бураново, Фролош и други. Училището беше двуетажно, паянтово. А църквите бяха: тая над селото в рида, именуема „Св. Атанасий" (при която са и гробищата) и тая насреща в рида, наричана „Св. Илия". А пък горе в гората, в долината под върха Янина градина – манастира „Св. Димитри". В 1851 година се изгради църквата „Св. Богородица". Тогаз в нея се съсредоточиха както молитвеното, така и обредното служене. Когато през 1873 година се изографисваше средния свод в тая църква (от местния изограф Георги Иванчев), от височината на скелето падна на земята детето Алекси Станков и полумъртво бе занесено у дома му. То бе смазано и почти живота му бе изгубен. Още на часа бе поставено и завито в току-що обрани от добитък кожи и като по чудо проявило признаци на живот. Макар и при дълго и тежко боледуване накрая, се съвзе и оздравя.

Селото си имаше и учители, и свещеници. От учителите по това време видно място държеше дупничанеца Никола Ян. Чомаков, който бе на около двадесет и осем – тридесет години, син на градския първенец Янаки Чомаков и бе завършил прогимназията в града. Той прослужи нещо три години и след това наново се върна в града за учител в новооткритото първоначално училище в махалата Мърджина. След Никола Ян. Чомаков, мястото се зае от сопотчанина Генчо Кънчев, който бе на около тридесет и шест – тридесет и осем години. Но с какво образование и де другаде бе учителствал – туй не можах да изуча. За него шепнешком се мълвеше, че бил четник от четата, която в Орханийско бе заловила и обрала турската поща. Но макар в село Бобошево и да учителства почти

до започване на Освободителната война, с нищо не бе обезпокоен от турците. След Освобождението той вече не бе учител, а стана секретар на градската община. Но наскоро заболя и в току-що откритата държавна болница почина.

А пък помежду свещениците първо място заемаше свещеника Григор Стоянов от село Берово – Малашевско. Той бе на около тридесет и две – тридесет и три години, един висок, плещест, със силен и сладък глас и доста интелигентен. Той бе първият дякон на току-що пристигналия през 1872 година в Самоков български владика митрополит Доситей.

Свещеник Григори от село Бобошево

Все около това време селото е било посетено и от един непознат свещеник, на когото името останало неизвестно. И тоя свещеник, в едни празничен ден, в църквата „Св. Богородица", по време на службата държал реч, която не била толкова църковна, а повече политическа и с голямо патриотично съдържание. Между другото бил заявил, че деня на сънародното въстание наближавал и скоро щяло да бъде прогласено. Затова всеки един българин трябвало да бъде готов за тая дата. А тая реч, която той така смело и свободно изказал, много окуражила и въодушевила селяните в отечестволюбив дух и засилила в тях желанието за по-скорошното освобождение на родината. Всеки гледал да си набави оръжие и необходимете за него припаси. Къщата на видния селянин Христо Шарков заприличала на военен арсенал. В нея се топило олово и в казани се изливали куршуми, правели се книжни фишеци и с барут ги пълнели, а след туй – на тестета разнасяли по другите къщи за кремъклийте пушки и пищовите. И тая работа с голяма смелост продължавала в тая къща. А за прогласяване на въстанието в селото, плана бил скициран така: с получаване известието за общото въстание, да се избият чауша и заптиите и въоръжените селяни да обкръжат селото с патрули. При настъпление на турците жените и децата да се изкарат

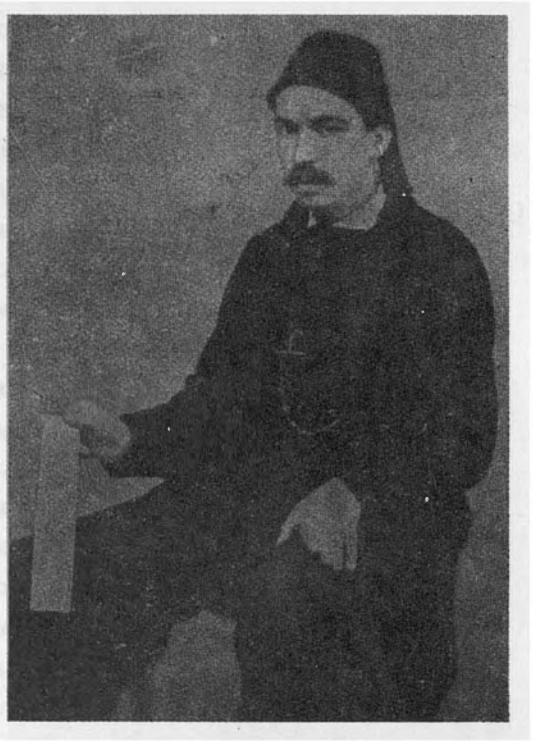
в гората накъм манастира „Св. Димитри", а мъжете – от позиции да действат срещу нападателите и да отбраняват селото. Според тая скица, един ден било направено и нещо като пробна мобилизация на всички ония мъже, които били отбелязани годни за тая цел. Горе в манастира се отслужила и въстаническа литургия. И това се извършило в такъв един ден и време, че нито чауша, нито заптиите разбрали и подозрели. Главен ръководител на организационните работи бил свещеника Григори Стоянов. И деятелността на ръководното тяло в това направление, т.е. в засилване в населението народното съзнание и закрепване вярата в скорошното освобождение от турците, е вървяла в същия темп до въстанието в Южна България, при мисълта и очакванията, че то – въстанието, ще се разпространи и ще обхване и насам, и в тукашните страни.

А понеже турците тук, както се каза и малко по-преди, поради сръбско – босненско – херцеговинското въстание, сръбско – черногорската война и движенията на българите в местата на държавата, макар такива и да нямаше проявени из нашенското, не бяха вече спокойни, а наопаки – много уплашени. А и като знаеха, че в пределите на държавата им отдавна вече съществува гяурска комитаджийска организация и главатари от нея надлъж и нашир кръстосват между раята, готвят и подбуждат движения, непокорства и бунтове, с единствената цел с безредията не само да омаломощят и копрометират властта, но да дискредитират и самата държава и да я представят пред гяурските правителства, че е неспособна да управлява и осигурява реда и законността в страната. И по такъв един начин да извоюват създаването на тяхна самовластна и самостоятелна държава.

Да, тукашните турци знаеха тия неща и затова си мислеха, че ако те – комитаджийте, в маршрута на своята конспиративна мрежа, имат отбелязано и тоя край, те надали ще отидат за тая си цел при населението на селата от Горно поле, там, помежду поляците, субашите и черкезите, а по всяка вероятност ще се промъкнат и спотаят или между това в града, или пък в селата на Долно поле, и то именно в селата Рила и Бобошево, където за целта и задачите си ще им бъде много по-лесно и по-удобно.

Да, нашите тук аги, по това време, така мислеха, говореха и вярваха, че някои от главатарите на комитите могат да прескочат и насам и да се поразходят по тукашния край, даже да се установят между населението на града и това на поменатите две села. Обаче и при такъв случай – що би направили и сполучили тия нехранимайковци и между това население?! Какви облаги и с какви радости би го зарадвало в случая? За кратко може би местната ни власт да поставят в тревога, населението ни да смутят и обезпокоят и на сънародниците си за момент от тръни огън в сърцето да запалят и зарадват с ефимерната сполука. Но нима туй ще про-

дължи задълго? Нима силата и властта си ще могат да задържат и затвърдят непоклатима и неуязвима? Или пък ще са в състояние да катурнат държавата ни, царството ни и да се наредят господар помежду господарите? Бошлаф! Това ще има да взимат и дълго, дълго да се прозяват на хава. Но едно нещо тия диванета могат да успеят, а именно – да станат причина, щото това население, между което ще пропълзят, да бъде направено на късове и къщите и покъщнината му – на пепелища. Виж, в това нека бъдат уверени. Обаче за друго – сега за сега ще има да прощават. Те и към московеца ще има доста да попоглеждат, но и това ще им приседне. Един път като изядат попарата, веднага в курника и като оскубани пуяци ще почнат да дремят. Както върви, не ще да закъснее и туй нещо.

Георги Ив. Зограф

С такива и подобни, като от хиляда и една нощ приказки, агите с големите чалми прекарваха часовете по кафенетата на сънародниците си. Но ако и да говореха така саркастично по адрес на българското население, ако и да се показваха окуражени, че от нищо не се страхуваха, обаче, всъщност работата им не стоеше така. Защото щом се заговореше малко на друга тема, приказките им се докоснеха до размирията откъм Сърбия и Черна гора и тия из вътрешността на държавата им, веднага и чертите на лицата им се променеха, думите станеха смътни и заекливи и проличеше до каква степен са загрижени, неспокойни и доколко страхът ги е овладял. Но не само от това проличаваше тяхното неспокойно положение, а то се не скриваше и от факта, че мнозинството, пищовите и ятаганите от поясите си не сваляше през деня, а властта все повече и повече с притеснителни мерки към раята не преставаше.

А понеже село Бобошево, със засиленото в него от ръководното тяло на организационната дейност национално и патриотично пробуждане, бе увеличило и подозрението на властта, а едно с това и бдителността и наблюдението на последната, засилено – то по тая причина и ръководното тяло на казаната ор-

ганизационна дейност положително се почувства не само затруднено, но вече и застаршено. Ето защо и последното, не само поради това, но и предвид начините и средства, с които правителството усмиряваше въстаналите области, а че и невъзможността за въстанието да се разшири и пренесе и насам – по тъдявъшните места, то ръководното тяло счело за целесъобразно щото, за да не би селото без време, а и тъй на вятър да стане на касапница, а и къщите и покъщнината му – на плячка и пепелище, да преустанови тая си деятелност за по-благоприятни дни и всичко онова, що е било направено, стъкмено и приготвено, да бъде спотаено и изпокриено, тъй да се каже – вдън земя.

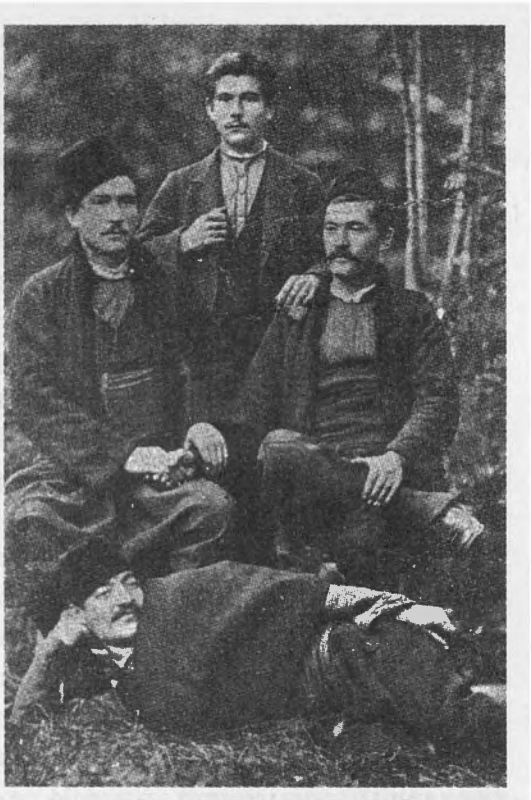
Но ако от страна на ръководното тяло на тая организационна дейност и да се бяха направили всички ония необходими нареждания, с единствената цел да се заличи и отстрани подозрението на властта, което тя бе отбелязала спрямо селото, тая последната обаче, вече заразена от страх и един път погледнала на селяните му с криво око, нямаше вече никакво доверие към тях и се държеше строго и предпазливо. Не само срещу селяните от селото тя се държеше така, а и спрямо всяко лице, което би шукнало с думи или с дела и от това нещо се подозираше и изтълкуваше опасност за държавата, властта и порядките, то и затова лице не само затвора и тумруците, но и огромана за врата му вече бяха готови, както това стана и с всеобичния и виден горноджумайски гражданин Димитър Марков.

Такава бе строгостта, която владееше в тоя край и с която по това време властта се бе оградила от всевъзможни изненади и постоянно взимаше мерки, за да се огражда. А една от тия предпазни мерки бе и самата башибозушката потераджийска чета, която неспирно се движеше и от село на село обикаляше.

А понеже, както се каза и малко по-горе, село Бобошево, веднъж взето под съмнение, подозряно в неблагонадеждност и поставено под полицейско наблюдение, то и властта не спеше, а замисляше как по един или по друг начин, не само страха си да намали, с това до известна степен и от наблюдението си върху му да се освободи, но и извършеното спрямо него да се отрази и на населението от околните места, така че да се види и разбере, че властта не само не спи, но и всичко онова, що се замисля и върши от душманите на държавата, зорко следи и наблюдава. Ето защо един ден селото беше изненадано с една такава мярка, която действително немалко смути и уплаши селяните от това село. А тъкмо в тоя ден, при прилагането на тая мярка, или по-право – при разиграване на тая драма и на пишещия тия редове се случи да се намери там и да бъде личен и непосредствен свидетел отначало до самия край. А ето подробностите...

Беше през началото на месец юни 1876 година. Поради големия терор, който от страна на турците се упражняваше върху българското население в града,

бях отишъл в това село, за да поседя при майка си, която третата година след смъртта на баща ми, се бе поженила там за Христо Страшников. (Отпътувах нощя за по-безопасно, с волската кола на турчина Хасан Дромев – един добродушен човек от махалата ни Хисарлъка, който бе на около четиридесет и шест години и на когото къщата бе тая, която сега се намира в Крум В. Младенов. Тоя турчин с колата си работеше кираджияк и тая вечер, по месечина, бе тръгнал за село Бобошево да товари череши за София на евреина Хаим Леви, който тоже бе в колата.

Димитър Михалков (седналият в дясно) със свои съселяни

Христо Страшников бе на около четиридесет и пет години, трезвен и добродушен человек, по занятие – фурнаджия. Къщата с фурната му се намираше отсам моста, току на ъгъла, отдето се отделя пътя за към рида Горно мърдище. Сега тя е срутена и не съществува. При започване Освободителната война бе изпратен с колите, които бяха събрани от селото да закарат брашно и други военни материали за Плевен, отдето и не се завърна, както и други някои от другарите му.)

Обаче на втория или третия ден беше точно – не помня, се случи и никак неочакваното нещо. А тоя ден, преди да стане случката или по-право – нападението, беше един хубав ясен и слънчев ден, повечето от хората бяха по полска работа – кой на лозе, кой на нива, на ливада и т.н. А по къщите бе утихнало, онемяло, като че жива душа нямаше или пък, онова, което се намираше в тях е в сън. И не само по къщите бе тихо и онемяло, но и в улиците, и в чаршията владееше гробно безмълвие, даже свинете, които така безкомпромисно се движеха и кръстосваха натам – насам, поради силния слънчев пек се бяха изпокрили по сенките на хлад – лежаха и дремеха. При такова едно положение часовете един по друг минаваха и денят тихо и спокойно преваляше колелото си. А когато по пладне слънцето вече бе стигнало над върха Янина градина и до смръкване ос-

таваше нещо около два часа, ето из улицата откъм дупнишкия край, на охранен червеникав кон, при обикновен ход и с четирима конни заптии подире си, се зададе полицейския юзбашия Мехмед Болюкбаши (помощника на каймакамина в град Дупница) и при моста кривна към полицейския участък. (Полицейския участък, както и на друго място е отбелязано, бе в зданието „кулата". А полицейската власт бяха чауша и трима – четирима младши заптии.) Чауша Ариф он-баши, на около тридесет и пет години, висок и тънък, който говореше на дебело, поради което бобошевчани го бяха нарекли „боботалото", както бе горе в стаята и седеше близо да прозореца, като го съгледа, стана от мястото си и със заптието, което отсрещната страна седеше на кревата си, побърза, слезе долу и на вратата с теманета го причака и посрещна. Юзбашията слезе от коня си и даде юздите в ръката на заптието, което бе приближило и чакаше за това. А той прескочи прага, влезе вътре и полека по стълбите – с чауша на подире си, се изкачи горе в стаята. Заптието, което бе хванало коня на юзбашията и четиримата други заптии на последния, които държеха своите си коне, почнаха натам – насам да ги развеждат за отморяване. А когато добичетата бяха заведени в яхъра отдолу под стаите, слънцето вече беше климнало оттатък зад височините на рида Дорушан, работният свят, запристигал из полето от работата си и по улиците се раздвижи и зашумя. Светнаха лампите на дюкяните и по другите заведения из чаршийската улица, оживлението закипя. И не само по чаршийската улица оживлението загъмжа, но почти във всяка от махалите зашумя и се заговори. Тихото и до преди малко заглъхнало село, като че от сън се пробуди. А ето че и юзбашията с чауша и едно заптие наподир тях, излязоха от участъка и бавно, бавно закрачиха по моста, хванаха чаршията нататък и закръстосваха селото, оглеждайки къщи и дворища из махалите. А когато лампите и свещите една по една захванаха да се угасват, дюкяните и другите заведения едно подир друго да се затварят и хората да се прибират по домовете си за физическа отмора и сънна почивка, те – юзбашията и чауша със заптието наподир тях, тихо и почти неусетно, при лунната светлина, се завърнаха обратно в участъка си.

Всичко бе тихо и спокойно, нищо не даваше признак да се помисли и подозре, че дохождането на тоя човек – юзбашията, е в свръзка с някоя беда за селото и селяните му. Затова всички вярваха и мислеха, че той е дошъл, както и друг път, по обикновените си служебни работи и при това си убеждение всеки един си лягаше и заспиваше.

Съмна се и оживлението пак загъмжа. Дюкяните и другите заведения захванаха да се отварят и движението наново се засили и забуча – като пчели из кошер. Всеки един бързаше да си направи необходимите покупки, па да върви

на работа. А понеже и слънцето, като някой прожектор, блесна над планината откъм село Рила и със зарите на своя ослепителен диск, почна да позлатява върлините и долините на ридовете Миладин и Дорушан, то и селяните още повече забързаха, за да свършат каквото има, да свършат в чаршията и по домовете си, колкото може по-рано да вървят и още по хлад да стигнат и захванат работата си в полето. И затова – ту по един, ту в групи се поточиха по улиците и плъзнаха по разни посоки и направления. А по тая причина и отчув ми Христо Страшников, рано и доста навреме беше се събудил и станал, напалил фурната, замесил симида и бързаше да го изпече и докато работния свят не е изминал – да го разпродаде. И пак аз бях в стаята под фурната и със сестричето си, което майка ми беше довела със себе си, нещо приказвах и току откъм полицейския участък се чу говор от много свят. И понеже врявата продължаваше, приближих до прозореца откъм тая страна, за да видя от кого и защо е тая глъч. И изненадата ми не бе малка, когато видях, че по пътеката из рида, на участъка – в редица са застанали с лице накъм селото сума въоръжен свят и като че нещо очаква.

За какво ли толкова рано, в тия скъпи за селяните летни дни, се е домъкнала тая въоръжена вражеска сган – си рекох на ума и някак инстинктивно се поотместих настрана, за да може от по-прикрито да разгледам, както хората, така и въоръжението им и като какво ще има да става. И скоро долових, че пристигането на тоя въоръжен свят не мяза за добро, а наопаки – като че целта им ще да е да разплачат някоя и друга българска майка в селото. И не бях се излъгал. Понеже картината, която не закъсня да се разкрие, напълно оправда предположението и предчувствието ми.

И тъй както се каза малко по-преди – тоя въоръжен турски свят, бе застанал по пътеката из рида над участъка, по един човек и с боеви пушки система „шнайдер", бе готов, при първа заповед от главатаря си, да стреля там, където му се посочеше. А редицата нататък не бе къса, за да може да ѝ се види края, но по всичко изглеждаше, че всеки един от нея е в очакване на нещо важно. Това е, което се намираше по пътеката на рида. Нека покажем и това, което е пред участъка. Тук, над площадката, току пред самата врата на последния, подпрян на сабята си, бе застанал юзбашията, който вчерашния ден бе пристигнал. Зад него беше чауша, отвътре на вратата – заптиити, а на три – четири крачки пред юзбашията, върху охранен зеленикав кон, се намираше турчин с тъмно червен фес на главата и около му – за от слънцето – превързана широка с жълта бродировка по краищата бяла тънка кърпа, която е покрила врата и раменето му. На лявото му рамо – виснала бяла вълнена кадрава сегменска джока и под нея – чепкен от синьо сукно със сърмени нашивки. Потурите му – тоже от

синьо сукно, с късо седало и сърмени гайтанлий колчаци на коленете. Обуща с копчета и нагоре да коленете – кожени гети. Пояс – цветен, от персийски шал, а върху му – силях от хубава телятинова кожа и в него – набучен със сребърна дръжка – кремъклия пищов. През рамото му нарамен ремък е виснала дълга кавказка сабя, на която дръжката ѝ там – сам по ножницата лъщи красива сребърна покривка. А пък отстрана на седлото, върху коня му, току до коленете – два кожени кобурлука – кафяви, и в тях по едни със сребърна дръжка кремъклия пищов. В такова положение тоя турчин се намираше пред юзбашията и нещо на ниско разговаряха.

Също така, на три – четири крачки в дясно, на черен кон, се намираше друг турчин – на ръст висок и широкоплещест, с лице червеникаво и сипаничаво, на лявото му рамо висеше кадрава арнаутска джока, само че тя бе черна и доста износена и под нея – на ремък сабя – пала, а около пояса му – кожен силях и в него кремъклия пищов. На главата му, вместо фес – бяло оцапано вълнено кече със завита наоколо му тънка тъмно синя шамия.

А зад тоя турчин, на върлото, пеша и с лице зяпнало накъм селото, бе застанал трети турчин, на ръст висок и тънък, с изглед на около двадесет и осем – тридесетгодишна възраст, на главата му – също така бяло оцапано вълнено кече, а на гърба – превързана бяла платнена торба и върху нея, с бял ламен ширит е застегнат един твърде небрежно надиплен сив, къс и извехтял ямурлук. Вместо сабя, от лявата му страна, на кожен ремък виснал дълъг нож – ятаган, а в силяха му – кремъклия пищов, а пък в ръцете му – грижливо рендосан и шлифован боров кол, на който долния край бе сложен току до стъпалата на краката му, а на горния край – прикован зелен флаг с червен полумесец в средата. Тихият прохладен сутрешен ветрец из долината на река Струма развяваше в разни страни тоя флаг.

След тоя турчин, както се отбеляза по-преди, бяха ония турци, които съставляваха редицата по пътеката нататък и които може да бяха на брой около седемдесет – осемдесет души, от различни възрасти и с местни носии, на които щиковете на пушките изправени нагоре, изглеждаха като притки на бобова редица в зеленчукова градина.

При това описание на всичкия тоя въоръжен свят, който тъй рано бе надвиснал над огнищата на това голямо българско село (отдавна с голяма подозрителност и накриво от властта гледано), любознателният читател по всяка вероятност ще иска да узнае не само кои и какви именно хора са били тия, които по това скъпо и работно за селянина време са скитали от село на село и с най-кръвожадно настроение надвиснали над огнищата им, за да плашат и тормозят

мъжко и женско и в чести случаи да заставляват за обеди и вечери от пресни погачи, пържени в прясно масло пилета и с мед и захар полети баници, но и за варваризма на някои от управителите и властниците по тия места и тогавашни времена. И без съмнение читателят ще иска да узнае в подробности, както за хората, въоръжението и обстановката, тъй и за всичко онова, което тоя ден стана и се извърши в това българско село с такава хубава плодовита местност и с трудолюбиви селяни, за да може да доближи погледа си и по-ясно и релефно да види онова, което се преживяло от бащи и деди в тогавашните турски времена. Да, ще иска. И ние обезателно трябва да направим това, за да го осветлим и то, ако не по всичко от по-далечното минало, то поне за това, което по-късно, а особено в тоя ден е станало, извършено и преживяно, докато е още в паметта на някои от съвременниците, за да не би с течение на времето и то да се забрави и занесе в гроба, както е станало с много преживелици, както за съжаление и ние, в наше време, се намираме при неизвестността за много дати и събития от важна историческа ценност.

И тъй, турчина със зеленикавия кон и гиздавото пътническо облекло, който бе застанал пред юзбашията и с него на ниско приказваше, се казваше хаджи Рифат бей от град Дупница – по народност черкезин, който с башибозушка чета отива във въстаналите места из Южна България, по която причина спечели име, както по между турското население, така и по между властоимающите. И след като току-що се бе завърнал от тоя си поход – жив и здрав, с четата си, бе направен главатар и на четата, която бе образувана и сформирана за преследване тук из тия места на такива душмани и размирници на царската държава.

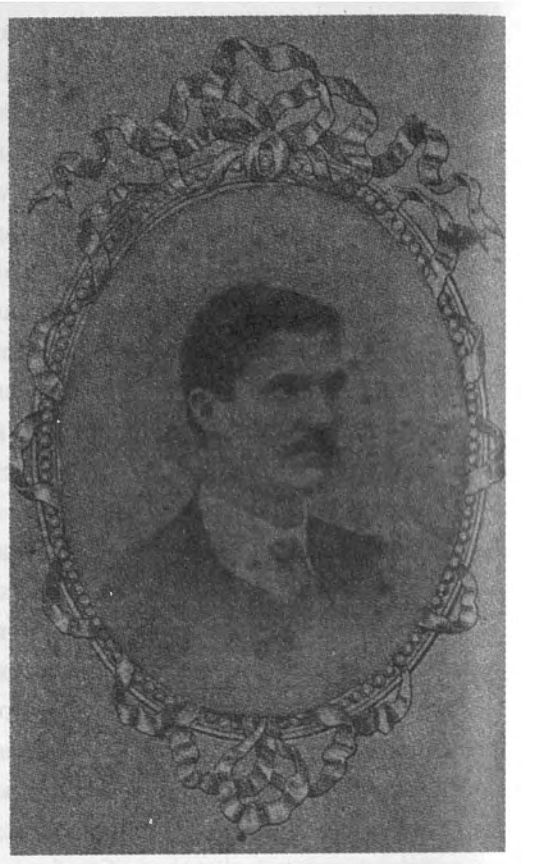
Турчинът с черен кон, с високото и широко плещесто тяло, с черникаво и сипаничаво лице, загърнат с черна арнаутска джока, стоящ от дясна страна до хаджи Рифат бея, бе прочутия по смелост и жестокост арнаутин, именуем Араб Исмаил, който, като помощник на хаджи Рифат бея в похода му с по-предишната чета, бе напарвен такъв и сега в тая чета.

А пък знаменосчика с подредените подире му на редици от по един човек по пътеката из рида над полицейския участък, бяха четата на току-що казаните по-горе главатар и помощник.

И всички тия хора бяха събрани под знамето с девиза: „Подчиненост на гяурите и смърт на непокорните!“. А тая чета, като беше обиколила селата из Разметанишко поле, по рида бе слязла, пренощувала в село Вуково и сутринта, около шест часа, надвисна над село Бобошево и застана по пътеката пред полицейския участък. А полицейският юзбашия, който вчерашния ден беше пристигнал и се намираше вътре, който по всяка вероятност я очакваше, като видя,

че тя пристигна, веднага излезе пред вратата и като се здрависа с главатаря ѝ и помощника му, поговориха малко отведнъж и почти половината от четниците се поточиха по пътеката и на групички от по двама отбързаха по разни посоки из селото и захванаха краищата и всичките излази из него, а главатарите, заедно с останалите четници, чауша и заптиите, останаха като резерва пред участъка.

Не мина много и ето че и юзбашията, със загърнат на раменете си шинел и двама заптии подире му, закрачи през моста и пред кафенето но Христо хаджи Белобрадов (това кафене се намираше на лявата страна на моста и преди няколко години бе построено върху каменния сантрач над самата река), едното заптие изпрати да повика селските първенци – свещеника Григори Стянов, Захари С. Бобошевски, Георги Ив. Зографа и Алекси Михалков, другото заптие остави пред вратата на кафенето, а той сам влезе вътре и насреща до една маса седна на стол, извади тютюнева кутия, почна да прави цигара и на кафеджията рече:

Захари Ст. Бобошевски

– Младо момче, направи едно горчиво кафе и донеси огън за цигарата.

Кафеджията – цинцарче от Самоков, който действително бе младо момче – на около двадесет – двадесет и една годишна възраст, бързо направи кафето, сложи филджана на масата, па донесе и един въглен, та турна в тенекиената талерка, която служеше за тая цел. Юзбашията запуши цигарата си и докато да изпие кафето, ето че трима от повиканите селски първенци пристигнаха и с темането изказаха своите поздрави. Юзбашията любезно им отговори и ги покани да седнат близо до неговата маса, като им поръча и кафета, а едновременно подаде и тютюневата си кутия, за да си направят цигара от дупнишки тютюн. Заптието, след като явилите си трима бе повикало, бе отишло и за четвъртия – свещеник Григория, на когото като доближи вратата на къщата му, натисна зембелека и

влезе в долния етаж. Но понеже там нямаше никой, тихо почука на стълбите за горния етаж. Не мина нито секунда и на най-горното стъпало се показа млада и стройна жена и със слаб и звънлив глас попита:

– Кой чука?

– И Яшър ага, невесто!

– Какаво има, Яшар ага?

– И папаз ефенди тук ли е?

– За какво ви е?

– И трябва. И кажи му – нека излезе.

Попадията се повърна назад и отвън вратата на стаята, някак разтреперана на мъжа си каза:

– Викат те.

– Кой?

– Заптието Яшаро.

Свещеникът стана, остави на масата книгата, която четеше, както бе гологлав и без расо, излезе из стаята и по стълбите слезе, застана пред заптието и го попита:

– Хаир олсун – за добро да е – Яшар – ага, какво има? Па ела горе де!

– Аф едесин, извинявай, папаз ефенди, горе и сега не може, защото и теб викат.

– Кой ме вика, Яшар ага?

– И юзбаши ефенди.

– Къде това?

– В кафенето на мосто.

– Може ли да ми кажеш за какво му трябвам?

– И не зная, папаз ефенди и той че каже на теб.

– Тогава, изин на мен, да си взема шапката и джубето и след това съм на разположението ви.

Като каза тия думи, свещеника се повърна по стълбите нагоре, влезе в стаята, облече си расото, турна си шапката и без повече да се бави, слезе долу наново и заедно със заптието тръгнаха из вратата навън, а младата жена, като остана сама в стаята, изви глава из отворения прозорец и ги отгледа из улицата нататък.

Свещеникът и заптието пристигнаха да кафенето. Последното се спря пред вратата при другаря си, а свещеника влезе вътре. Като поздрави юзбашията и другите там, упъти се към една от масите, която бе малко по-настрана. Но юзбашията побърза и го покани да седне наблизо до неговата маса, па му поръча и

кафе, както това бе направил на другите трима и подаде и тютюневата си кутия, за да си направи и цигара.

Хитрият полицай завърза доста приятелски разговор с поканените. И след като ги попредразположи, обърна се към тях и по един много любезен начин рече:

– Чорбаджилар! Викнал съм ви да поговоря с Вас по една важна работа. Но, както виждате, кафенето се напълни с хора и беседването тук стана невъзможно. Затова, бъдете тъй добри да отидем в участъка за по-спокойно.

Първенците, неподозирайки примката, която им бе скроена, мислейки, че разговора може би ще се отнася по случай на току-що пристигналата башибозушка потераджийска чета, без каквото и да било възражение станаха и с юзбашията отидоха в участъка. Но току-що влязоха в стаята, още не седнали, един от заптиите притръгна вратата и с кофар отвън заключи. Четиримата поканени останаха вътре. Те бяха поразени от подлата постъпка на юзбашията, че уж за разговор на по-спокойно и по такъв измамлив начин ги арестува. Но юзбашията, като свърши това, веднага с няколко от заптиите и чауша, с няколко от четниците излязоха из участъка вън и с току-що повикания селски мухтарин, минаха моста и почнаха обиск по къщите из махалите. А в участъка остана хаджи Рифат с един заптия и останалите четници, които на група стоеха на площадката за резервна служба. По къщите всичко внимателно се претърсваше от заптиите и четниците. Въпреки това, обаче, очаквания резултат не се получи. Само дето в няколко къщи, и то по грубата небрежност на стопаните, се намериха четири – пет кремъклиеви пушки и също толкова ножове – ятагани, които веднага бяха донесени в участъка. Около четири часа по пладне претърсването бе привършено. Юзбашията и всички с него, включително и четниците, които се прибраха пред участъка. Даде се заповед и задържаните селски първенци се отключиха и изведоха вън на площадката и около десетина души от четниците ги обиколиха. След това един заптия изнесе из участъка въжета и всекиго едного отзад за ръцете, току над лактите вързаха. Те и четиримата изглеждаха много уплашени, още повече като видяха що се бе извършило в селото и като не знаеха що ще стане и с тях. А когато юзбашията им обади, че ще бъдат закарани в Дупница, свещеника Григори се обърна към него, та го запита:

– Юзбаши ефенди, ние и четиримата, както виждате, сме напълно в ръцете Ви. Може ли поне да ни се каже причината на нашето така ненадейно залавяне и арестуване?

– Това ще да научите в Дупница, а сега се пригответе за път. – отвърна полицая.

– Щом е така, тогава молим – повтори свещеника – разрешете поне пътуването ни да не е пеша. Ние и четиримата имаме коне, заповядайте да ги оседлаят и да ни ги докарат.

– Да направим така.

И като получи съгласието на последния, заповяда на чауша да изпрати с мухтарина едно заптие, за да оседлаят и докарат конете.

Не мина много и добичетата бяха пред участъка. Заптиите помогнаха на вързаните четирима селски първенци и всеки един от тях възседна коня си. А като се натовари на един кон и намереното по къщите оръжие, юзбашията възседна коня и излезе напред. Подир него четиримата вързани и коня с натовареното оръжие, а след него и четиримата заптии с конете си и пушките в ръце – всички се поточиха към град Дупница, а хаджи Рифат бей, след като ги изпрати нататък из улицата, даде заповед на помощника си Араб Исмаил, за да приготви и четата за тръгване. Тоя последния, като направи нужното, прибра и подреди четниците на редица от двама. И когато редицата вече да тръгне, един от четниците прикара коня на главатаря си. Последният приближи до него и взе юздите от ръката на четника, а той хвана стремето от дясната страна. Хаджи Рифат бей, държейки юздите в ръката си и оврата на коня, прескочи и се метна върху добичето. Последното се позавъртя натам – насам, докато ездача да се оправи на седлото му и под напора на железните махмузи, тръгна напред. Тръгна и помощника Араб Исмаил, а след него редицата със знамето напред и закрачиха из улицата с маршрут към село Рила и Рилския манастир.

Такъв бе резултата от мярката, който от страна на властта в Дупница, бе замислювана за прилагане и сплашване на селяните от село Бобошево, а едновременно и сплашване на населението и от околните места. А такава и подобни терористически действия и отношения се упражняваха и прилагаха, разбира се, повечето и по-строго там, спрямо тия поселения, откъдето и страха на властта се чувстваше по-голям. И макар че всичко това и да бе едно измъчване и страдание за българското население, агите обаче, в това време, по тоя начин и с такива средства си служеха и прикарваха за пазене сигурността на държавата, живота и спокойствието на мюсюлманското си население.

А тая терористична мярка на властта още повече и по-напълно оправдава извършеното по-рано от ръководното тяло на организационната дейност – за преустановяване в селяните на революционната подготовка и изпокриване и потайване на приготвеното и тъкменото за тая цел. Да, тая тактичност и съобразителност за взетите твърде навреме мерки, а именно да запази селото, че нито при строгото полицейско следене и наблюдение се уличи в нещо копро-

ментиращо, нито сега, при ненадейното претърсване и обискиране, можаха да се изнесат причини, резултата на които да бъде сеч, пожар и оплячкосване, с каквото се мислеше да се сплаши не само това село, но и населението от околните места. Единственото нещо, с което извършения обиск можа да се оправдае, бяха намерените четири – пет кремъчни пушки и толкова ятагани, които, както се каза и малко по-преди, по немарливостта на стопаните им бяха оставени на такива места, където заптиите и четниците можеха да ги съгледат и намерят и които, въпреки че от страна на юзбашията за по-силен ефект на деятелността си и успех на четата на хаджи Рифат бея, заедно с вързаните четирима селски първенци, тъй открито на коня и да бяха закарани в града, впоследствие обаче, не послужиха за очаквани копрометиращи обвинения, понеже стопаните им лесно намериха извинение и оправдание, че са ги имали и притежавали.

Вечерта селяните, които бяха на работа по полето, като се извърнаха и научиха всичко станало и извършено в селото и по къщите им, кой от страх, яд и скръб, бяха тъй много настръхнали, че място ги не задържаше. А пък по-младите и по-буйните само скърцаха със зъби и заканително подвикваха: „Ах, майката им читашка ще им разплачем, само ако дойде ден и с тия ръждясалите, които лежат по дупките и по сламите да писнеме един път, та агите му все на юзбашии и на хаджи Рифат бейовци ще станат! Но Бог милостив! Мъти се мъти и като няма да се забави да тресне". Слушайки това, по-старите, на които главите повече бяха видели и патили се обръщаха и шепнешком им казваха: „Момчета! Тихо и предпазливо, момчета! Защото видяхте днес, па не знаем още какво има да видим. А пък докато дойде тоя ден, в който казвате, че ще светне и тресне и когато с нетърпение всеки един българин очаква, не само селото ни може да стане на пепелище, но и стрина ви Струма да облечеме в червено фередже".

Такива разговори се водеха помежду някои групички из кьошетата и дворищата при лунната светлина на лятната юнска вечер. А домашните на заловените и закарани в града, се заливаха в горчиви сълзи и кършеха пръстите на ръцете си, като не знаеха каква участ ще имат техните нещастници, които така ненадейно из помежду тях бяха грабнати и на които по това време, освен един Бог, никой друг не можеше да им помогне.

Но нека да оставим тия в селото – едни да се страхуват, други да се ядосват, заканват, да скърцат със зъби и да очакват деня, когато ще светне и тресне, а други пък да плачат и да кършат пръстите на ръцете си за вързаните и закарани в града, а да видим какво става с тия последните.

Както се каза и преди малко, четиримата вързани, както и коня с натовареното оръжие, при тръгване из селото потеглиха подир юзбашията, а след тях и

четиримата заптии с пушките си в ръце. Из пътя обаче, какво са пътували и правили – това те си знаеха. Но току-що слънцето бе залязло и се свечеряваше, цялата група навлезе в двора на полицейското здание – конака и наблизо до чешмата застана. Първо от коня си слезе юзбашията, след него – заптиите, а с помощта на последните слязоха и връзаните. Юзбашията остави коня си на заптиите, а сам тръгна за към канцеларията си. Но тъкмо отмина един – два разкрача, наново се спря и на връзаните рече: „Тая нощ ще прекарате в затвора, дето ще ви развържат, а сутринта ще се явите пред каймакамина, който ще ви каже какво ще стане с вас". И като отмина, двама от пешите заптии приближиха и ги подкараха. Заптието – ключар, на което на пояса висяха връзка ключове, отвори една празна стая от тия на затвора и връзаните навлязоха, а след тях и двамата заптии, след като ги обискираха, развързаха и въжетата от ръцете им. Заптието – ключар притегли вратата, отвън с голям кофар заключи и през прозореца като им подаде запалена лоена свещ, остана пред затвора да продължава дежурението си. И тъй, нашите четирима бобошевчани – първите хора на това село, останаха в затвора и само с облеклото си, в което си бяха, пренощуваха по голия под на затворническата стая.

На сутринта, току-що се е съмнало, заптието – ключар отвори вратата и ги покани да излязат вън. Юзбашията, който ги чакаше, тръгна напред, а двама от пешите заптии след тях и право в стаята при каймакамина. Последният, седнал на миндера, на коляно пишеше. Когато повиканите влязоха и застанаха пред него, той повдигна главата си и някак изпитателно ги погледа, па рече:

– Вас и четиримата сега ще изпратя в София – кажете с какво ще пътувате – с пощенска кола ли или с коне?

Свещеникът Григори, който стоеше малко напред, погледна към другарите си, па наново се завърна към каймакамина и отговори:

– С пощенска кола, каймакам бей ефенди.

– Добре, пригответе се.

При тия думи на каймакамина Георги Ив. Зографа, с едно почитателно темане към първия, поиска позволение и го попита:

– Може ли, каймакам бей ефенди, да научим причината за нашето арестуване и тъй скоро изпращане в София?

– Обвинявате се в неблагонадеждност, във връзка с комитите, а властта не може да търпи такива с лоши намерения към държавата поданици. Затова ще вървите в София. – каза каймакамина доста вежливо и пак се наведе и продължи да пише.

– Аман, каймакам бей ефенди! – рече Захари С. Бобошевски – Ние, верните царски поданици, това сега чуваме. Не е истина това. Туй от някои наши

неприятели е клевета. В нас такова нещо няма. Ние всички, както виждаш, сме хора на години и с тежки семейства, да ни се приписва подобно нещо, ние по никакъв начин не сме виновни и те молим – прави, каквото правиш, но от това обвинение ни отърви.

– Всичко е свършено. Излезте вън и се пригответе за път. – отвърна каймакамина.

Юзбашията, който ги придружаваше, излезе напред, по него – арестуваните, подир тях и двамата заптии и всички слязоха в двора. И тъкмо когато вече заптиите привършваха връзването ръцете на арестантите, ето че и двете пощенски коли довтасаха пред конашките врати. Юзбашията, който стоеше наблизо, заповяда и при помощта на заптиите, вързаните се качиха и седнаха по двама в кола, та тръгнаха, а подир тях и четирима конни заптии с пушките си в ръце. Дюкяните току-що се отваряха, когато арестантските коли затракаха по неравния калдаръм на чаршийската улица, следвани от конвоя, отлетяха към София. Точно колко време с тия четирима хора се бавиха там – това не ми е известно, но зная, че след кратко стоене и страдание там в затвора, като не се намериха достатъчно улики и доказателства по обвинението им, някои от тях, с малко откуп там – сам, сполучиха да издействат освобождението на всичките и тъй се завърнаха при семействата си.

И тъй, при всичко това, което от страна на турците се бе извършило в това село, ако и да не може да послужи като повод за обир и разорение, все обаче подозрението срещу него не преставаше. Затова и властта не преставаше да продължава наблюдението си и не в редки вечери, като се стъмнеше, да не бяха изпратени по няколко души и от конните заптии, за да прегледат и проверят какво се намира там, чауша и заптиите му, какво се върши през нощните часове и от селяните там. Затова и чауша не в редки случаи, като на шега, а повечето за предупреждение, се е изпускал и по кафенетата е заявявал: „Абе, чорбаджилар, ние знаем що мислите и що кроите, знаем и че сте с намерение някоя нощ мен и заптиите да ни пратите при Мохамеда. А това не е много мъчно да го извършите, защото ние тук помежду вас сме като капка в море, но преди да се решите на тая работа, размислете много хубаво, защото за четири – пет турски – цялото си село ще обърнете на касапница – и къщи, и покъщнина – на прах и пепел. Така че, имайте предвид това, що ви казвам".

Но нека забележа и това, че според разказите на някои по-стари и още живи бобошевчани, в много случаи над тяхното село е било проличавало защитата и покровителство от турчина, именуем Бекир ефенди Зулфикяров от град Дупница. И селото им голяма благодарност дължало се на тоя човек. Неговото

покровителство най-очевидно се било проявило един ден, и то в най-разбъркано време, когато и циганите бяха почнали да се мислят, че са вече наред с пашите и бейовете. А тоя ден било – казват тия бобошевчани – когато току-що се почнала Освободителната война и през месец юни, тъкмо в череши. Времето бе ясно и много хубаво и слънцето току-що бе изгряло, когато из улицата откъм Дупница се поточили с коне и коли цяла чета от около петнадесет – шестнадесет души парцаливи турци и цигани из Самоковско, всички въоръжени с пищови и ятагани в поясите си, под предлог, че идат като търговци на череши. Но мина ден, мина два, три, пет, десет и тия хора нито череши купуват, нито пък имат намерение да си отиват. Само на групи, на групи обикалят из селото, изглеждат къщите и дворищата, събират се в ковачниците и по цели часове точилата въртят и точат ятаганите си, след това излизат по улиците и на какво срещнат и намерят – опитват ги наточени ли са и режат ли хубаво. Селяните се чудехме и зверехме какво е това нещо, що се прави от тия хора, а и какво всъщност е тяхното намерение. По едно време захванаха и да провокират с явни грубости и зли обхождания. Явно вече се разбра, че работата на тия хора не е за купуване череши, а чисто и просто – да създават причина, за да се нахвърлят по къщите и да направят сеч и оплячкосване. Като се разбра това, веднага от страна на селяните един човек се прати до поменатия Бекир ефенди. Последният, без да се бави, веднага отишъл при каймакамина. И докато изпратения човек до него да се завърне в селото, четирима конни заптии ги изпревариха и всички тия мними търговци, още до вечерта бяха изгонени вън от пределите на селото. И така, благодарение на тоя човек – Бекир ефенди, и този път се спаси селото ни. Инак още един ден ако се беше закъсняло – злодеянието от тия хора беше неминуемо и селото ни кой знай каква беда щеше да преживее.

Обиск в къщата на каймакамина

Както се каза и на друго място – каймакамите се назначаваха от Министерството на вътрешните работи. Па както те, така и кадиите, които зависеха от Министерството на правосъдието, се изпращаха в града ни от други места. В моето детинство каймакамина, който началстваше, беше родом критянин и се именуваше Юсуф бей, а по прякор – Въртеницата. Той бе на около четиридесет и пет – четиридесет и шест годишна възраст. На ръст – среден и пълен. Облечен с палто и панталони от черно сукно. На главата му – тъмно червен фес с къс черен копринен пискюл. По темперамент бе сприхав и възбуден, че за малка причина избухваше и се караше. А с това бе всял страх не само в хората от другите

народности, но и в самите турци. Па и с богатите и първенците – и на едните, и на другите много, много не се церемонеше. Така един ден, като се бе научил, че богаташите хаджи Решид, Мехмед бей и Ислям ефенди не били платили данъците си, със заптие ги бе повикал и задържал в канцеларията си, докато не се бяха издължили. А на хаджи Решид, между другото, бе казал: „Ти, приятелю, много си разширил чалмата си, но ще трябва малко да си я по пристесниш. Защото знаеш, че мене казват Вртеницата. А тоя Вртеница иска да ти напомни да имаш предвид, че ако не са чичовците по чифлиците ви, не ще да струват нито колкото една лула тютюн".

А тоя каймакамин, макар че така грубо се държеше и отнасяше спрямо хората, понеже се намираше в някакви роднински връзки с пашата в София и имаше неговата силна протекция, никой нямаше нито да се оплаче, нито пък да се решеше да поиска неговото уволнение или преместване. И така, въпреки голямото незадоволство от него в мнозина, той си стоеше с нищо необезпокояван.

Но напоследък, когато помежду него и тримата турски богаташи и първенци стана инцидента по арестуването за ненавременното изплащане на десятъците, тия последните – богаташите и първенците, се почувстваха много болезнено оскърбени и пред населението в града и околията доста копрометирани. Тогава вече те се решиха на активна дейност за неговото махване, но разбира се, пак тайно и от закрита позиция, за де не би той да научи и вземе мерки да парализира и осуети подетата срещу му неприятна акция.

Може да се каже, че тоя идцидент – арестуването на тримата турски богаташи и първенци, стана причина за махане оттук на тоя каймакамин. Тия така крайно оскърбени от него хора взеха инициативата и за написване на оплакването и за подписването му и от други първенци и подпечатване с печатите на махлебашиите – турци, българи и евреи; за изпращането му, и то не оттук, нито до нашата в София, а направо на Министъра на вътрешните работи. Те – тия хора – оплакващите, повериха на двама – един турчин от Борисовото отделение и българския първенец Захари Аргиров от Александровското отделение, които нощя с пощенска кола – шеркет арабаси – през Самоков, отидоха в Пазарджик и от тамошната телеграфо-пощенска станция го протелеграфираха в Цариград. Не мина много и преместване последва. Също така не се забави и на мястото му пристигна един по-млад турчин, който и тук се ожени за една млада и много красива черкезка, която заедно с една по-стара от нея арабкиня, се намираха заложени във видния в града ни търговец – евреина Хаим хаджи Давидов. (Тия две жени бяха робини в каймакамина Вртеницата. Едната му беше камериерка, а другата – арабкинята – готвачка. Когато след преместването му да си зами-

не, като нямаше пари, срещу известна сума той заложи робините си в казания по-горе Хаим хаджи Давидов. А тоя последния, за да ги запази, да не избягат, държеше ги под ключ в една от стаите на къщата си. Но като пристигна новия каймакамин, той нему продаде черкезинката за сто и двадесет турски лири, а пък на богаташа хаджи Решид – арабката – за осемдесет турски лири.) Но тоя каймакамин не стоя дълго тук, а наскоро след оженването си подаде оставка и се уволни от службата си. Заедно с жена си заминаха към Джумая. Тогава, вместо него бе изпратен охранийския, който бе на около четиридесет – четиридесет и две годишна възраст, по народност арнаутин – албанец, но живял и се учил в Цариград. Той бе човек със среден ръст, пълен и красив, мустаки – черни, брада - подстригната, на главата – тъмно червен фес, с къс черен копринен пискюл и европейско облекло. И макар и семеен, бе дошъл самичък. Но след като си нае къща и обзаведе в нея, пристигна и семейството му. (Това беше през 1874 година. Къщата бе на Бекир ефенди Зулфикяров, която той имаше в Полицейското отделение и в която живя и каймакамина Вертеницата със семейството си.)

Тоя каймакамин беше един интелигентен и почтен човек. И се държеше учтиво и сериозно. В кратко време опозна първите хора и на турци, и на българи, и на евреи. Разбра, че турците са разделени на две партиини групи с водители при диаметрално противоположни възгледи и разбирания, особено по въпросите си спрямо българската рая. И тъй като беше разбрал и изучил всичко това, като власт и лице отговорно за реда и спокойствието в града и околията, бе си сформировал и свой субективен възглед и съобразно тоя си възглед почна да управлява и правата и длъжностите си да упражнява така, както му повеляваше службата, без да слуша и се влече от тогоз или оногоз. И на това си становище се държа и при сформирование и изпращане башибозушката чета към Батак и Перущица, и при дохождането на Кел Хасан паша, при стреляне срещу часовия войник, при случките в селата Рила и Бобошево, при дохождане и минаване на мохаджирите и дори до момента на бягането си оттук.

Наистина, като всеки турчин, той най-предано гледаше и работеше за интересите и благосъстоянието на нацията си и сигурността и преуспяването на държавата. Но едновременно обаче, не изпускаше из предвид, да не се тормози и подвърга на терор и изстъпления, тъй безпричинно и покорната българска рая и от което последната да се възбужда и настройва враждебно срещу властта, а и против самото турско население, каквато бе и политиката на Бекир ефенди Зулфикяров и първенците около него.

С такова държание и тактика, тоя каймакамин управляваше, реда и тишината пазеше; погромите, които на няколко пъти бяха приготовлявани срещу

нещастното българско население – парализираше и осуетяваше и това – последното, можа така компактно да оцелее и дочака освобождението си. Инак, при друг човек на мястото му, т.е. при каймакамин с по-друга култура и по друг политически възглед, а и подлъзнат под влияние на някои неотговорни фактори, особено на такива от българофобската турска група, в тия страшни и размътени времена, не бе изключена възможността, щото сам той да се предадеше на злодеяния, да предизвикваше и създаваше всевъзможни афери, срещу хора от известни български семейства и след това – с арести и изтезания, с откупи и рушвети, морално и материално да ги съсипва и унищожава. И тогава кой знае какви щяха да бъдат теглилата и патилата на тукашния българин.

Но през време на управлението си, тоя човек, с такива инквизиторски средства не се прояви. Разбира се, не че и той жертваше турците за българите и предпочиташе интересите на последните пред тия на първите, не че и той навсякъде и във всичко с птиче перо не е мазал и гладил българското население. Не. Затова и дума не може да става. И в негово време са ставали злини и пакости на това последното. И тогаз мнозина български синове патиха и страдаха, а семействата им тъжиха и плакаха от извършени злодеяния и жестокости. Но българина живееше под такъв режим. Каймакамина беше служител на тоя режим, на такова управление. Той беше власт. Следователно, справедливостта изисква да кажем, че неговата отговорност за частната и държавната сигурност му налагаше и сериозна бдителност, а в някои случаи и съответна строгост към ония, които с поведението си и с деянията си, по непредпазливост, дадоха причина за подозрение и преследване. Още повече, в едно такова време, когато и тук, в нашенско, надали бе останал българин, който вече да мислеше за стабилността и сигурността на държавата и да желаеше доброто и спокойствието на турското население. Поради всичко това, не ще да се сгреши, ако се каже, че който и да беше на негово място, в такова едно време, при така сложилите се политически обстоятелства, едва ли щеше да бъде по-добър, да постъпва по-толерантно спрямо българина и последния да бъде по-запазен морално и материално, в положението си на една такава подчинена и безправна рая, по-облекчен и непокътнат.

Но на тоя така почтен и сериозен човек, способен и благоразумен държавен служител, тъй да се каже, било орисано да претегли един непоносим за него морален удар, един голям срам и душата му да преживее такава горчивина, щото за честта и престижа си, даже като да плаче. А на тая тъй трагична сцена в неговата къща се намирала българката от махалата Хисарлъка – сегашното Александровско отделение, именуема Ната Христова Латина, която е била готвачка на семейството и със собствените си очи е гледала отначало докрай, която в тур-

ско, а и после в българско, няколко пъти, със собствените си уста, е разказвала на пишещия станалото във всичките му подробности.

А ето и самия разказ на тая доста много преживяла и препатила, сега вече покойница:

„Не се минало много, откакто новодошлия каймакамин, със семейството си, се беше настанил в къщата на Бекир ефенди Зулфикяров, която тоя последния имаше в Полицейското отделение, и една сутрин, току-що беше слънцето изгряло, на уличната ми врата се почука. Големият ми син, който бе отишъл да види кой чука, бързо се повърна и без да влезе в стаята, тъй, из двора надникна от прозореца и извика:

– Мамо! Я излез, викат те...

– Кой?

– Заптието Местано.

– Защо?

– Не каза. А иска ти да се явиш.

И аз, без да се бавя, излязох из стаята и тръгнах накъм уличната врата, последвана от сина ми. И като приближих и видях заптието, попитах:

– Какво има, Местан ага?

– Нищо лошо и Нато. Само и дойдох да ти кажа – в шест часа да отидем у дома и на каймакам бей.

– За какво това, Местан ага?

– Не зная и Нато. Каймакам бей ми каза: „Да идеш да викаш и Нато Христо, и Лато от Хисар махале, да дойде в шест часа у дома ми“ и нищо друго.

– Значи да отида около обяд, нали така?

– Така, така и Нато, когато каймакам бей излезе от конако и си отиде у дома за ручок.

– Добре, Местан ага, ще отида. Па защо не влезе вътре да пиеш баре едно кафе за това, що си се трудил дотук?

– Не и Нато. Не трябва и това. И срам мен да ида вътре и да плаша децата. Стига мен и това, че те найдох у дома, за да мога и на каймакам бей да кажа, че съм изпълнил и заповедта и него. Само и моля теб – да не забравиш – на сахат и шест да си у дома на каймакам бей.

– Добре, добре, Местан ага, затова хич да не се безпокоиш, аз мога и по-рано да отида.

След тия думи заптието си тръгна надолу по улицата, а аз и синът ми се повърнахме в стаята си. Но тъй неочакваното повикване и изясняване причината, за да ме безпокои, а заедно с мен разтревожи и децата ми. Не, казах си аз,

няма да чакам шест часа, а нека отида малко по-рано, може би от домашните на каймакамина ще науча причината, та ще си приготвя и отговора. И с тая си мисъл – право у дома на каймакамина. В двора бе тихо. Само чешмата шуртеше. А когато да се покача по стълбите за горния етаж, вратата на последния кръцна и една ханъма на около тридесет – тридесет и две годишна възраст, тънка и висока, с разплетени плави коси, като чехкиня, и милозливо лице, на най-горното стъпало застана и на турски попита за какво ида. И като научи, че съм викана от каймакамина, рече:

– Той още е в конака, но ела горе на софата поседи, вярвам, че не ще да се забави.

А докато любезната ханъма ме питаше и разпитваше, ето че градския часовник удари шест, а след малко и уличната врата клопна и каймакамина пристигна, и, като на чешмата изми ръцете си, тръгна накъм стълбите и полека се покачи. Аз станах на крака. А той, като стъпи на най-горното стъпало, изправи главата си и като ме погледна, застана и на български рече:

– Какво има, бабо?

– Беим! Нещо сте ме викали. – отговорих аз.

– Кой ти каза?

– Заптието Местано. Сутринта, още рано, дойде у дома ми и ми каза в шест часа да дойда тук, у дома Ви.

– Как те казват?

– Ната.

А той бръкна в джоба на палтото си, извади цигарена кутия и като я отвори на парче книга, нещо прегледа и рече:

– Нато Христо Лато – така ли?

– Така, беим.

– А знаеш ли турски?

– Зная, беим. И той почна на турски.

– Вашите чорбаджии Иванчо и Младжо и Мите Чешанко, вчера, като бяха у мезлича при мен, те препоръчаха, че си знаела да готвиш – верно ли е?

– Верно е, беим. Само че нашенско готвене.

– Нищо. Стига, че можеш.Тогава би ле се съгласила да останеш в нас, за да ни готвиш?

Като разбрах значението на препоръката от добре известните ми двама българи, отвърнах:

– Беим! Аз съм жена вдовица. И както ме виждаш вече доста възрастна, тъй че като за у Вас...

– Нашето семейство, както ще видиш, не е толкоз голямо. Тъй че, свършиш ли тук работата, ще имаш възможност да отидеш у дома си, за да се видиш и с децата си. Ние за другата работа си имаме слугиня, само за едното готвене искаме човек.

– Беим! Преди окончателно да се съглася, ще позволите сега да си отида, за да поговоря с домашните си. И ако съм жива и здрава, утре ще дойда да преседя ден – два, ако Ви се понравя – тогава е лесно.

– Добре. Нека е така. – рече той и си влезе вътре, за да обядва.

На другия ден аз вече къщувах у дома на каймакамина. А на следващата сутрин, тъкмо що бях почистила и подредила, вратата на кухнята се отвори и каймакамина, със запушена цигара в устата си, надникна и като разгледа натам – насам, рече:

– Слушай, бабо! Знай, че ти си наша. Ханъмата каза, че оттук вече няма да те пусне. Затова – ето ти кухнята, ето ти стая и каквото ти трябва е на разположението ти. – и като каза това наново притръгна вратата, слезе по стълбите надолу и си отиде на работа.

Наистина, семейството не беше многочислено. То се състоеше от каймакамина, жена му – ханъмата, две момичета – на девет и на дванадесет години и бащата на каймакамина – старец на около седемдесет и четири – седемдесет и пет годишна възраст. Па, както каймакамина, така и ханъмата му бяха едни много добри хора и един друг се обичаха. Каймакамина често вечер донасяше куп книжа – правителствена кореспонденция и у дома си пишеше. Па понякога и ханъмата му седеше до него – пишеше и му помагаше. Те в скоро време и мен обикнаха. Често вечер, при свободно време, ме извикваха в стаята си и като с майка си приказваха. (Тая жена – баба Ната Христова Латина, ако и на години, носеше се твърде чистичко и прилично, па бе и благоразсъдлива, говореното ѝ – отмерено, сладко и увлекателно и с познанство помежду българските първенци. Тя умря на около осемдесет години.) Стареца – бащата на каймакамина, бе настанен в долния етаж, в мебелирана за него стаичка, циганчето – слугинче, му прислугваше. Както от син си – каймакамина, така и от снахата си – ханъмата, бе доста добре почитан и гледан. Обаче бе станал нещо като извеян и почти никак не се качваше горе при тях. Па и с нищо не се занимаваше. Получаваше нещо като пенсия за прослужена на младини някаква държавна служба и по цял ден бе по турските кафенета.

Това бе семейството на каймакамина, така в мир и съгласие се живееше, че в продължение на всичкото време откакто бях отишла при него, не се бе случила ни най-малката дисхармония.

Но един ден, и то съвсем неочаквано, като че тъмен облак помрачи в тоя дом. И не само помрачи, но смути и в срам и скръб цялото семейство потопи. А най-чувствително засегна честта и престижа на каймакамина, като власт и управник на града и околията. И то без да може това нещо да се укрие от узнаването на външния свят, а бързо – бързо от уста на уста бе разнесено из целия град. Още повече удивлението ставаше, че автор на това нещо, на тоя срамен подвиг, бе не чуждо, не външно лице или някой с кръвно настроение неприятел, а свой, вътрешен човек – собственият баща на каймакамина – старец, който се почиташе и от домашните, и навън, бе причина и предизвика тоя смут вкъщи, това небивало сътресение в тоя дотогава тих и в пълно спокойствие уважаван дом.

А ето в какво именно се състоеше туй неочаквано нещо, тоя дотогава небивал в града ни инцидент...

Беше нещо около десет часа пред пладне (по европейско), когато каймакамина си беше на работа в конака, баща му – по чаршията, ханъмата – в стаята си, момичетата – на училище, аз – в кухнята, а слугинята – петнадесет – шестнадесетгодишно момиче, дъщеря на вдовица (българска циганка от Борисовото отделение), переше дрехи в двора под бараката и току на уличната врата се почука. Слугинята остави прането и се завтече накъм вратата, за да види кой чука. Бързо се повърна и на ханъмата, която от стъклата на прозорците на стаята надничаше, каза:

– Заптии ще влизат!

И още докато думите ѝ бяха в устата, вратата се отвори и един подир друг се повървиха – евреина Хаим хаджи Давидов, пешия полицейски старшия Шабан чауш и младшите заптии Пашето и Реджепо, и право към стаята на бащата на каймакамина. Но понеже вратата беше заключена, а стареца, в когото бе ключа, отсъстваше, старшията Шабан чауш прати слугинчето – циганче да го повика от кафенето. Не мина много и вратата бе отворена. Влезе евреина, подир него – старшията, а след тях – стареца и заптиите. Евреина приближи до миндера и като че нещо с ръката си бе оставил, вдигна покривката и една от дъските му и почна да изважда: парчета от няколко аршина кадифета, атлази, хасета, басми, връзка свилени конци – ибришим, от разни цветове, други някои дреболии и ги натрупа на пода в стаята. Старшията ги описа. След това зави и затегна в едно дълго парче басма и каза на заптието Реджепо да го вземе. Последното го вдигна на рамото си и тръгна из стаята навън. След него – старшията и другите, ведно със стареца – право в канцеларията на юзбашията. Какво е вършено там – не зная. Но нещо подир два часа – ето ти – каймакамина с баща си пристигнаха и влязоха в стаята на последния. Аз, както бях в кухнята, отворих малко крилото

на прозореца, за да мога по-ясно да чуя що ще да става и приказва. Синът – каймакамина, прегледа миндера, който беше оставен непокрит, и с разтреперан от вълнение глас заговори:

– Защо бе, татко, защо направи това и на семейството ни името и честта в калта погази?! Защо ме зарови жив в земята, за да не мога да изляза вън и да погледна хората в очите?! Ах, татко! На тия си години ти ми причини такова едно нещо, което само куршума е в състояние да измие от лицето ми!

Такива и тем подобни горкия човек говореше и като дете плачеше.

По едно време врявата и плача спряха и каймакамина излезе в двора. Поразгледа натам – насам и с дърво в ръка наново се повърна в стаята при баща си и тъпи удари се заредиха. Старецът завика с дрезгавия си глас като че говедо зарева. Аз се разтреперих като лист. А пък от ханъмата, която бе в стаята си – ни дума, нито шум. Колко продължи тая печална трагедия помежду син и баща – не мога да кажа. Обаче синът – каймакамина, свърши що свърши, и ето ти го – жълт – зелен, като че от гроб изваден, се покачи по стълбите и право в стаята си. Той бе така поразен и нравствено сломен от деянието на баща си, че от мъка и срам се разболя и няколко дни ни на работа в канцеларията си отиде, нито пък излезе на улицата. Също така и баща му легна на легло от ударите, които му бяха нанесени и дълго време не излезе в чаршията, нито пък някой при него влезе, освен момичето – циганче, което и по-рано му прислугваше".

Това е разказа на баба Ната Христова Латина по онова, което се беше извършило у дома на каймакамина.

А пък по отношение начина, по който бе извършена кражбата, начина на откриването ѝ и ликвидирането на скандала – ето как ни се разказва от седемдесет и пет – седемдесет и шест годишния Исак Хаимов – по-големия син на покойния Хаим хаджи Давидов, който, макар и на тия си години, още здрав и прав, ходи из чаршийската улица и посещава и кафенетата:

„Баща ми, както и днес още, мнозина от гражданите ни знаят и помнят, беше един едър, смел, с голямо влияние помежду турците човек, член в мезлича при каймакамина и виден търговец в града и околията. Имаше си дюкян с манифактурни стоки (който се намираше на мястото, на което е зданието на адвокатина д-р Славе Н. Чомаков в Полицейското отделение), а едновременно се занимаваше и с търговия с тютюн и рязане. Но всичките си търговски операции по взимането и даването бе съсредоточил в дюкяна си. И работата му вървеше доста гладко и прогресивно. А при едно такова положение на разширена търговия, на голямо влияние и на членството си в мезлича, почти не минаваше ден, а особено подир пладне, щом като застанеше на дюкяна, да не се събереха

при него каймакамина, кадията, гюмрукчията, първенците турци хаджи Решид, Мехмед бей, Ислям ефенди, Кямил ефенди и други някои – на разговор и на кафе, че дюкяна ни от манифактурен се обърнеше чисто и просто на турско кафене – нещо, което не само ни бе извънредно много неприятно и отегчително по отношение на работата ни, но и доста чувствително се отразяваше върху интересите ни, тъй като нито мъж, нито жена като мющерии не можеха да влязат и да си пазаруват спокойно и свободно.

А понеже посещенията от тия хора, като не бе възможно по никакъв друг начин да се премахнат, та и дюкяна ни да се освободеше и останеше изключително за предназначението си, то баща ми намери за целесъобразно не само да разшири и се предаде повечето на търговията си с тютюна и рязането, та на дюкяна да не застава така често, както правеше това по-рано. Но и самата работа в него да възложи върху ми, който вече бях на около двадесет и пет – двадесет и шест годишна възраст и доста приготвен за самостоятелен труд. И така се направи, че действително – по тоя начин и посещенията от тия хора се проредиха, а впоследствие почти и прекратиха.

Но бащата на каймакамина – един доста стар човек, така беше привикнал, че и да го нямаше баща ми в дякяна, почти ден не минаваше без да не намине и поседи, както това правеше и по кафенетата. И при все че и неговото посещение и да ми бе неприятно и отегчително, но като баща на каймакамина, и като го гледах на тия старчески години и с такива побелели коси, някак неловко ми бе да употребя начини, за да го отвикна от тия му посещения. И тъй, по неволя, почнах да го търпя. Па не само да го търпя, а и когато се случеше да изляза навън по някоя работа, за да го не разкарвам, а го оставях да седи, за да не е дюкяна ми без човек. Обаче, при тая чест и доверчивост към него, редки бяха случаите, щото тоя човек да доседеше на мястото си, а наопаки – докато да се завърнех аз, той напуснал и дюкяна ми останал отворен. А това нещо, тоя уважаван старец, не правил без цел. А дето казват – „всяка крушка си имала и дръжка". Както отсъствието ми, тъй и оставянето му самичък в дюкяна, било един твърде сгоден момент, който много леко и безрезервно го бе съблазнил за използване. А именно – взимал си от стоките из рафтовете, каквото му се харесвало, под полите на палтото си занасял и в стаята под миндера скривал. Па не само от стоките из рафтовете, но в някои дни това правил и от парите в сандъчето, в което прибирахме дневната продажба. А това нещо не е било за ден – два, а дълго време е продължавало, разбира се, без да знае сина му – каймакамина. И при все че аз понякога и да забележех, че както от стоките, тъй и от монетите на продажбата по нещо липсва, и на ум не ми идваше да подозра, че това се върши от стареца с побелелите коси, а все си помислювах,

че мен се тъй струва или пък то се е направило от баща ми.

Но един ден около обед, когато и баща ми беше в дюкяна и на масичката, която стоеше в едно кьоше, нещо си пишеше, влезе един шивач и ми поиска да си купи ибришим. Доближих рафта и гледам – връзката с ибришима я няма на мястото ѝ. Повторих и потретих търсенето, обаче няма и няма. Попитах баща си, за да не би да я е преместил другаде някъде.

– Не, не съм я хващал, я прегледай хубаво, понеже сутринта беше на мястото си – рече той и продължи да си пише на масата.

– Няма я. – рекох аз и на шивача казах да дойде след малко.

– Как може това?! – рече баща ми – Тогава някой ще да я е взел.

– Кой ще я е взел, когато никой чужд человек не е доближавал до тоя рафт, освен дето бащата на каймакамина преди малко поседя там. – отварнах аз.

– Тогава той е. – рече баща ми – И трябва да си уверен, че тоя арнаутин е извършил тая работа.

А понеже ибришима струваше немалко пари, а като казах и за по-предишната липса на стоки и пари, той – баща ми, така кипна, че притрепера от яд.

– Ах, – рече той – при тая почит и доверчивост, вършеното от тоя старец е с нищо неокачествимо и неоправдано. Но – продалжи баща ми – аз по никой начин няма да оставя това така, та каквото ще да стане. Всички възможни средства ще да употребя, но кражбата ще да открия и на тоя ще докажа, че тук не е арнаутлука.

И наистина, не мина много и амбицията на баща ми се увенча с напълно завършен успех. А ето какво направи той...

Отначало се опита, щото при едно парично възнаграждение и няколко аршина басма за шалвари да получи услугата на момичето – циганче, което бе слугиня у дома на каймакамина и прислугваше в стаята на бащата на последния. Но понеже то – циганчето, отказа под страх, че ако го научат, не само ще го изпъдят и няма да му платят за изслуженото време, но може и да го пребият с бой. Тогаз баща ми се спря върху едно тринадесет – четиринадесетгодишно еврейско момиче – дъщеря на вдовица майка, което твърде начесто дохождаше у дома ни, което макар че и тъй бе много свободно и отворено, но и баща ми, като го поподготви малко за целта, то това момиче изигра ролята си така артистично, че и сам баща ми не можеше да се начуди.

То – еврейчето, в една дрипава рокличка, започна по няколко пъти в ден да отива в двора на каймакамовата къща със стомни в ръце, за да налива вода от чешмата, която се намираше там. И една сутрин, тъкмо що напълнило стомните и ги сложило до коритото, за да измие и ръцете си, ето ти бащата на каймакамина

– току-що станал от сън, с плащ върху рамената си, иде към чешмата, за да се мие. Момичето побързало да се оттегли по-настрана и взело да си попрегъва цепотините на рокличката си, за да закрие голите си меса. Старецът го изгледал полу сънливо и рекъл:

– Ах, клето дете! Нима майка ти толкова не може да намери един конец, за да пришие дрипите ти, а те е оставила тъй, за да ти се гледа голотата по тия срамотни места- рекъл стареца и почнал да се мие.

– Мили дядо! Знаеш ли, че съм без баща и майка ми е болна на легло, па и беднотията ни е такава, че ме е докарала в тия дърполи. Ако имаш – дай ми, моля ти се, двадесет пари, за да си купя конци и да закърпя роклята си, па когато идвам тук за вода, възлагай ми някои работи, за да ти прислужвам. – отвърнало момичето.

– Не, – рекъл стареца – пари няма да ти дам, а ще ти дам конци, каквито в мен има колкото щеш – и бели, и черни, и червени, и зелени, и син, и разни други цветове. Сега като се измия ела подире ми в стаята и вземи.

Тръгна старецът, подир него тръгнало и момичето и влезли в стаята. Старецът закачил кърпата, с която се бърсал на мястото и без всяка предпазливост доближил миндера, вдигнал покривката и една от дъските му, извадил връзка ибришим, отделил едно чиле от син цвят, в какъвто е била рокличката, и със старческа наивност го подхвърлил в почервенелите от сутрешния хлад ръце на момичето, а връзката наново сложил на мястото ѝ и покрил миндера. Момичето взело чилето, но едновременно, с детинска любопитност, изгледало и всичко онова, което се намирало под миндера. И като благодарило на стареца за получения подарък, напуснало стаята, взело стомните си и вместо у тях си, то се отправила право у дома при баща ми и разказало за извършеното и видяното в стаята на бащата на каймакамина. Баща ми, без да се бави – веднага в конака и в канцеларията при юзбашията Мехмед Булюкбаши за немедлен обиск. Отначало обаче, юзбашията се възпротивил, като предупредил и за последствията при случай на безрезултатност, особено пък в такава една къща. Но баща ми строго настоял и като казал, че той поема всичката отговорност и е готов да понесе онова, което закона предвижда, взел със себе си пешия полицай, старшя Шабан чауш и младшите заптии Пашето и Реджето, и право у дома на каймакамина. Под миндера в стаята на баща му намират всичко онова, за което момичето беше казало. След това, като го описали и събрали в една бохча, занесли го в стаята на юзбашията и повикали и каймакамина. Последният, като видял куп дюкянски стоки и баща си при тях, просто потънал от срам и рекъл:

– Нима всичко това е намерено в моята къща?!

– Изпод миндера в стаята на баща ти, сам лично го извадих и донесох тук, каймакам бей ефенди. А ако не ти се вярва – ето полицаите, които ме придружаваха, ето и баща Ви пред Вас – нека сами потвърдят. – отвърнал баща ми.

– Значи самата истина е пред очите ми. Следователно при тия Ваши думи и пред наличността на неоспоримите факти, – повторил каймакамина – за мен не остава друго, освен едно, а именно – като пред приятел, с когото още от първия ден на пристигането ми тук съм се запознал, да апелирам и да искам щото тая работа, която без моето знание и участие е докарана до това положение, да бъде завършена още тук, без да продължи повече. Аз горчиво скърбя за извършеното, но станалото – станало. А пък Вие, тужар ефенди, като имате предвид умственото състояние на вече остарелият ми баща, от една страна, наличността на стоките Ви тук пред Вас, и при едно съответно обещание спрямо тях от друга страна, да бъдете тъй добър, щото тоя срамен и непоносим за мен инцидент да бъде изравнен и прекратен от по-нататъшен ход. С това ще запазите не само останалата ми чест, но и безукоризнената ми досега управленческа служба.

При тия думи на каймакамина и посредничеството на юзбашията, баща ми, ако и да бил така много нервиран, някак току отведнъж се променил и омекнал, и съвсем спокойно оговорил:

– Каймакам бей ефенди! За Вашата безучастност в деянието на баща Ви и за добрите Ви думи към мен, както и за познанството ми и с юзбашията, аз спирам оплакването си от по-нантатъшен ход. Всичко дотук станало нека се счете за ликвидирано и свършено.

И тъй, с прибиране стоките си и при едно съответно обещание спрямо тях, небивалия дотогава в града ни скандал бе ликвидиран и изравнен. Обаче, това срамно и унизително деяние на бащата остана на сина му – каймакамина, да тежи като един камък на сърцето му през всичкото време на стоенето му тук, дори до минутата на бягането му от Руските освободителни войски".

С тия последни думи стареца Исак Хаимов завърши разказа си по това незабравено от него приключение в младините му.

Турците са в тревога

Настъпи 1877 година, замириса на война с московеца. На българската делегация (която бе изпратена от Екзарха Антим I и се състоеше от Драган Цанков и Марко Балабанов), която през 1876 година посети западните дворове и Русия и молеше за избавлението на България от турско иго. Руският цар

Александър II бе казал думите: „Ако работата не се свърши миролюбиво, както това аз желая от сърце, ако другите се задоволят само с думи, ние ще повикаме на помощ Бога, ще тръгнем напред и ще изпълним дълга си. Съобщете това на ония, които са Ви изпратили".

И българският народ, убеден в милосърдието на царските думи, с пълна вяра и надежда, остана да чака обещанието. А пък тук войската – една вдигнеха, друга настанеха. Последната бе една рота от кюрди и един ескадрон казашка кавалерия, която пристигна на самия ден на Спасовден. Кавалерията не стоя много, а пехотата остана за по-дълго. Но войниците от пехотата, ако и кюрди, не бяха лоши хора, особено тия, които бяха на квартири по хановете из Вароша – Николаевското отделение, се държаха много любезно спрямо българите. Те – войниците, почти всяка вечер около захождане на слънце, след като вечеряха, се събираха в чаршийската улица пред Манастирския хан и на кюрдски песни захващаха хоро и играеха, па караха и българите да се уловят помежду тях и под такта на песните си ги учеха да играят тяхното хоро.

А това, разбира се, немалко дразнеше и ядосваше фанатизираните мохамедови правоверци, които настръхнали като оси, с подклатено и подпушено жилище, стояха готови да полетят и излеят отровата си във всеки срещнат и настигнат българин.

Но при всичката тая наеженост и настръхналост, въпреки надутия им героизъм спрямо нещастната и беззащитна рая, и в тях – агите, страхът и тревогата не бяха малки. Защото слуховете, които достигнаха дотук, за появилите се там – сам комитаджийски чети и за разбунтувалото се в някои места българско население, бяха ги изплашили и стреснали тъй, че във всяка къща, долчинка и храст, все комити и бунтова им се мяркаха. И затова някои от тях денем пищова и ятагана от поясите си почти никак не сваляха. А пред угрозата на тия страхове и уплаха, един ден, а то бе през месец май, ето какво нещо направиха нашите аги.

Вместо комити – селяни косачи

Шестима селяни от радомирските села тръгнали да отидат на косене по ливадите на кочериновското поле. Но не потеглили по шосето, а за по-напревар взели пътя из рида. Пладне е минало, а те са стигнали в местността „Оджа дере" и с издигнати на раменете си коси вървят на редица един по друг и слизат накъм града.

„От въстаници нападение има!" – се шукнало от някого, и турците, както когато щръклица влезе в сурия волове, току отведнъж из дюкяните и кафенетата

наизлизаха и се разтичаха в разни посоки и направления – кой с пушка, кой с пищов и ятаган, от разни страни хванаха по рида Каршия, който в едно кратко време пливна от башибозук и се почна обкръжаване на известни места, взимане позиции и пресичане на пътищата за излавяне или избиване на появилите се и тук довлет душманлар – на държавата неприятели. А това нещо почти на всичко живо обърна очите накъм рида. И при все че тревогата и да не бе малка, войската обаче, не зная по коя причина, остана непомръдната. Българите, които бяха из чаршията, като не знаеха причината на тая така внезапна тревога, а и какво ще има да става, бързо се прибраха по домовете си. Но ето че започна да се шушука, че комити били пристигнали и се криели в рида. А тоя слух, появил се така неочаквано, макар и да бе съвършено неоснователен, а просто по едно предположение, някак инстинктивно събуди в душата и сърцето на всеки българин не само една непонятна радост, а и една мила симпатия към тия смели и самоотвержени борци за свободата на роба българин. Но едновременно с това засили и уплахата, имайки се предвид, че това нападение от комити посред бял ден турците непремнно ще да свържат със съществуваща местна бунтовническа организация и резултата от което, без всяко съмнение, ще бъде изтреблението и на българите бунтовници в града. Но и при това празно предположение за пристигнали в рида комити, всеки се приготви да слуша сражението, което ще има да се захване. Да, да се захване сражение, да загърмят пушки и пищови, да заблестят ятагани, защото всеки си мислеше и вярваше, че комитите, които са се простили с живота и главите си турнали в торбите, па са тръгнали с оръжие в ръка, за да разрушават основите на петстотингодишна държава, не ще току тъй, като грохнали баби, да сложат оръжието и да се предадат в ръцете на тия, които ако още при залавянето им, не ги съсекат на парчета, то след като по разни начини ги измамят, накрая на бесилката ще ги окачат. Обаче, мина час, мина два – никакъв, абсолютно никакъв гръм от пушка или от пищов откъм рида няма. Па нямаше и да има, защото пътниците – мнимите комити, си вървяха спокойно из пътя и то по тоя, където се бе настанила главната турска засада. И без да знаят какво ги очаква, влязоха помежду пусиите и при заповедтта „Стойте!“, смирено застанаха на местата си. И при все че самоизмамата бе очевидна, ятаганите се заслагаха по гърбовете на тия невинни и изморени от пътя хора. Но агите, които с такава бързина и кървясали очи за мъст тръгнаха срещу страшните комити, при наличността на това, което излезе, те много се бяха сконфузили, че при завръщането си от рида, ведно с косачите – селяни, всеки един бе навел глава в земята и току гледаше из коя улица да кривне, само да избегне чуждия поглед.

Бедните хора! Тръгнали на косене по ливадите, за да изкарат хляб за себе си и домашните си, па и да спечелят нещо и за данъците на царщината. Обаче на какво навяват! Вместо симпатия и насърчение за трудолюбието им, наопаки – ятагани по гърба. И защо? Защото не са вървели по царския друм, за да продължат пътуването си с няколко часа повече, а са тръгнали из по-къс път. И друго, че са носили косите се вдигнати на рамо, както се носила пушката, та с туй да създават такива тревоги.

Вдигане на находящата се тук войска

Но да оставим селяните – косачи, с модрините си по гърба от ударите на ятаганите, да си вървят вече не по преки пътища, за да икономисват време и умора, а по царското шосе към кочериновското поле и да видим какво продължава да става в града, където положението на турците от ден на ден започна да става по-тревожно и по-обезпокоително, тъй като съдбоносните думи на руския цар Александър II, които бяха казани на българската делегация: „Ний ще повикаме на помощ Бога, ще тръгнем напред и ще изпълним дълга си", са сложени вече на дело. Войната, при голям народен ентусиазъм, от Русия е била обявена на Турция и войските почнаха да се движат за определени стратегически места, поради което и тукашната квартируваща пехотна рота е вече получила заповед да си замине за София. (За това нещо – обявяването на войната, ето какво пише Достоевски: „Когато се четеше манифеста, народът се кръстеше и всички се поздравяваха един друг с войната. Ние всички това видяхме с очите си и слушахме с ушите си, тук, в Петербург. Цял народ се повдигна за истината на святото дело". Вестник „Зорница", брой 9, от 4 март 1925 година.)

Но късно вечерта срещу тая сутрин, когато ротата да си тръгне, пристигнал военен ревизор със задача да инспектира положението тук от военно гледище и да види има ли в тоя край такава опасност, каквато от по-рано е била посочвана от страна на местното турско население. И в случай че подобно нещо бъде констатирано, да може с време да се вземат и съответни за това мерки, според както е било направено и в други някои места. Още повече сега, при настъпилите политически обстоятелства.

И тоя ревизор, още рано сутринта, току-що войската бе излязла из града и хванала пътя за София, бе отишъл в конака при каймакамина за свиждане и опознаване, а и за проучване на туй, за което бе дошъл.

А дохождането на тоя с такава мисия военен, според както се видя после, може да се каже, бе от една страна за зло, а от друга пък и за добро.

За зло, защото със своите мерки и нареждания щеше да окуражи турците, да повдигне малко понижения поради обявената им война фанатичен дух и с това още повече да ги ожесточи спрямо омразното в очите им вече българско население. А пък това последното да сплаши и сломи духом и тялом до размер, за да не бъде в състояние да мисли за политическа и бунтовническа деятелност срещу стабилността на държавната организация.

За добро – че макар с крути и терористични мерки, които на следващия ден се упражниха срещу нещастното българско население, можа обаче да се предотврати поне оная страшна кървава акция, която в настоящата нощ, след като си заминеше войската, имаше от страна на турците да се извърши в българските махали, а особено във Вароша.

Приготовление погром срещу българското население

Вароша! Ах, тая проклета и ненавистна от турците българска махала, в кафенетата на която се събираше всичко по-учено, по-будно, по-интелигентно; за срещи, свиждания, шушкане, учение новини и т.н. и която напоследък бе станала като трън в очите на всички ония от турците, които мразеха българите и които, както се знаеше, чакаха само удобен момент и веднъж завинаги да свършат с нея. (А кафенетата в тая махала, като чаршия, имаше шест. Едно бе на Георгица Тодоров – Георги Н. Шишков, второто – на Сотир хаджи Захариев – Зашо Аргиров, в което се събираха по-първите хора – политиканите. Третото бе на Панайот Ив. Инджев, а след смъртта му – на Михал хаджи Митев, което се пълнеше от младежите и бе най-оживеното и се шушукаше за всичко, четвъртото бе на Христо Антов – кондурджията и се посещаваше от занаятчии. Петото – на Коте Пилето, а шестото – на Янаки Чомако. Но при тия двете, понеже имаше и ханове, затова в тях свръщаха повечето селяни.) А пък като се получи известието, че войската ще си замине, може да се каже, че те дочакаха удобния момент. Видяха, че ако се прави нещо, да се направи именно тая вечер, след като си замине войската и града остане без военна сила. Затуй и сутринта, още що захвана войската да се изтегля, някои от тия турци се пуснаха по кафенетата и дюкяните за увещание и възбуждане на крайните и фанатични елементи и организиране на тълпа, която вечерите ще има да борави с нож и огън из махалите на проклетата гяурска нация. „Стига тоя страх и тормоз за мюсюлманските семейства, сега е време и нека още тая нощ да премахнем постоянно грозящата ни опасност, за да заживеем и ние един по-спокоен живот“ – казваха възбудителите на невежото и простодушно турско население и настроението в него растеше и се разпространяваше бързо и разпалено.

Връщането на войската и изстъпленията ѝ

А тая отдавна желана кърволочна акция, както после се изучи в подробности с цел да се извърши непременно, и властта, от която се е скривала, щеше да се намери само пред един свършен факт и нищо друго. Ако разбира се още в началото, при започване на агитацията помежду турците, не е било донесено на юзбашията, а тоя последния да я съобщи на каймакамина, при когото в това време е бил и военния ревизор, а в същото това време не е бил дошъл при тях и Бекир ефенди. Какво са обмисляли и приказвали тия трима човека – това тогава не е могло да се узнае, то се научи малко по-късно. Онова обаче, което в това време се е видяло и чуло е, че не са се били минали нито петнадесет минути откакто е бил влязъл Бекир ефенди в канцеларията на каймакамина, тоя последния е излязал вън, и от софата на юзбашията извикал:

– Асан Османов, Асан Османов, веднага конете и войската назад да се повърне.

И юзбашията, без да се бави, с двама заптии, като вихър из вратата навън и из улицата покрай реката – хващат подир войската. И тъкмо тя била минала Дяковския хан и после поела върлото за града.

А това, разбира се, немалко изненада ония от турците, които ръководеха приготовленията за вечерта и все повече възбуждаха настроението в тълпата. Тъй се смутиха, че веднага преустановиха действията си.

И тъй, вечерта войската наново се настани по квартирите си. А командира ѝ, с военния ревизор и каймакамина, в канцеларията на последния, са на заседание. Обмисля се въпроса за начина и средствата, с които да се успокои възбуденото турско население от една страна, и от друга – да се опита и психологическото настроение на българското население, още повече, че утрото е пазарен ден и ще се съберат и селяни. И се взима решение, тъкмо когато се събере пазаря, в най-голямата си навалица от свят, да се пусне войската, за да извърши някои изстъпления спрямо това население и от проявените от него признаци да се види какво ще трябва да се направи.

При такова положение се замръкна и нощта премина тиха и спокойна, без ни най-малък инцидент. Сутринта също така е тиха и спокойна. Денят изглеждаше ясен и слънцето е изгряло. Градът, още от зори, е започнал да се пълни със селяни от околните му села, а гражданите дюкянджии са наотворили заведенията и сергиите си по главната чаршийска улица и чакат мющерии за стоките си. Никой не подозира какво ще има до подир някой час. Но ето – вече е обяд и пазара е в най-голямата си навалица. И тъкмо в това време войската, въоръжена боеви, по

дадена заповед, току изведнъж се пръсна по разни направления из навалицата свят и започна с прикладите на пушките си да бие – къде кого свари. Някои от войниците навлязоха по дюкяните, хановете, гостилниците, кафенетата и къде с прикладите на пушките си, къде с пестници и шамари, удряха и разгонваха българските граждани и селяни. Но забележителното бе, че ударите не бяха тъй душмански. Изненадани от тия изстъпления на войската, а като не се знаеше и какво има да става, българите дюкянджии бързо изпозатвориха дюкяните си, и всички други из пазара пръснаха по домовете си и залостиха вратите. А селяните – бегом по селата. Останаха само войската, турците и евреите, и чаршията, както бучеше от хора, току заглъхна, затихна. На българските граждани и селяни като че самата съдба внуши и подсказа търпеливо и с мълчание да понесат тая горчива обида, тъй че никой нито се опря да се брани и защитава, нито се възпротиви срещу ударите. Всеки един, без каквото и да било открито роптане, понасяше удара и оскърблението, макар и вътрешно, в душата и сърцето си, да бе най-силно възбуден и пламнал от гняв. И тъй, като че ли по чудо, всичко това мина без ни най-малък инцидент в цялата чаршия. И това благоразумие и търпеливост, както казах и преди малко, като че от Бога бе вдъхнато във всеки един българин. Инак кой знае какво щеше да стане.

А тоя опит, преминал така гладко и без никакъв признак на съпротивление и протест от страна на българската рая срещу царската военна сила, както във военните, така и в гражданските власти затвърди убеждението, че тук опасност от бунтовнически елементи, тъкмо през това време, не съществува. (И можеше ли при това многолюдно и въоръжено турско и черкезко население, а отгоре и войска, да се прояви подобно нещо.) Следователно и турското население тук, няма от що да се тревожи и толкова страхува. А това нещо – тихото и безинцидентно преминаване на опита, който се извърши, даде още по-голяма смелост на Бекир ефенди и групата му, да отстоява становището си и да докаже, че доводите и искането на противната страна са несъстоятелни и несериозни, поради което и безмислено, съвършено несправедливо е, току тъй, без никакви оправдателни причини, да се плашат и тиражират поданиците на Негово Императорско Величество султана.

И тъй, благодарение на така сложилите се работи, злото и кръвожадно намерение на българоненавистниците турци, не можа да бъде реализирано и постигнато, и българското население здраво и живо остана, за да дочака благоприятния край на започнатата война и своето политическо освобождение.

За да има описанието на тая толкова тревожна и страховита преживелица по-пълно пояснение, да се види в същинските подробности тая приготовлявана

срещу българското население катастрофална акция, начина, по който бе парализирана и осуетена и кой е бил главния виновник за парализирането и предотвратяването, нека да предадем и видяното и чутото от отдавна починалата тукашна съгражданка Ната Хр. Латина, което тя приживе не един път на пишещия тия редове е разказвала.

Разказът на Ната Хр. Латина

Името на току-що поменатата някогашна съгражданка читателят ще да е прочел и в някои други по-предишни страници от настоящата ми скромна книга („На обиск в къщата на каймакамина") и затова не ще да му бъде непонятно като го срещне и види, че се преплита и тук – в историята на току-що описаната по-горе драматична преживелица. А причината, единствената причина за това е, за да може, както се каза и по-горе, да се попълни и поясни това описание и с ония подробности, които тая покойница е видяла, чула и приживе си разказвала.

А ето и самия разказ:

„Тъкмо тая сутрин, когато турците бяха започнали да приготовляват за през нощта разгрома на българското население, и аз се намерих в конака, където по частна моя работа бях отишла, а именно да търся полицейския юзбашия, за да ми плати парите за чергата, която с бои шарени бях тъкала за дома му, понеже след смъртта на мъжа ми, с такава ръчна работа препитавах децата си. А в двора на конака още беше тихо, по учрежденията работата още не бе започнала. Само заптието – дежурен, с връзка ключове в ръка, пред канцеларията на юзбашията и пред вратите на трите стаи от затвора ходеше натам – насам и цигарата си пушеше. И заптието, на запитването ми за юзбашията, твърде вежливо отговори: „Вътре е, но е занят, малко почакай, скоро ще се освободи". Но още не застанала на посоченото място, друго едно, малко по-старо и подгърбено пехотно заптие пристигна и вместо в кауша – помещението на заптието, свърна към дежурното заптие и като го поздрави, мина на канапето, което се намираше до стената на юзбашиската стая, някак троснато седна и на турски рече:

– Ох, колко нещо тази сутрин, уморих се.

– От що нещо бе, бай Сали? – рече дежурното заптие.

– И аз не зная бе, братко. От Бешика докато да дойда дотук и краката ми се пресякоха.

– Краката ли?! Море пази главата да не ти се пресече, а крака в касапите, колкото щеш, може и с коли да натовариш.

– Гледай сега, ти що говориш, а пък той що ти бае.

– Да се пошегуваме бе, бай Сали.

– Кара Хасан, да знаеш що ще се върши, нито ще се шегуваш, нито би се насмял.

– Например?

– Като се смръкне ще видиш.

– Е от кого?

– От нашите.

– Е като какво бе, бай Сали?

– Касапница на бугарите.

– Защо?

– Страх ги е да не би и тук, както на други места, да вдигнат бунт.

– Е може ли преди да са направили такова нещо подобно да се прави касапница?!

– Може, не може, отде да знаеш как стоят работите, защо е тук тоя муфетиш аскери и защо сутринта толкова рано вдигнаха аскера.

(Действително – войската, която бе тук сутринта, замина за София.)

– Сигурно затова и юзбаши ефенди от зарана, щом дойде каймакамина с муфетиш аскери, отърча горе при тях.

– Видя ли защо ти казах, че не е време, не само за шегуване, а дори и за говорене.

– Е, отде да му знам бе, бай Сали!

– Абе и аз не знаех, но сутринта като видях, че толкова рано са се разтичали, кой нож да остри, кой пищов да чисти и приготовлява, и сърцето ми се сви, и краката пресякоха.

– Значи нощес у Вароша, огън ли ще гори или нож ще сече, но ще е страшен писък и олелия.

– Ех, мотивът им е, че лошото за едни е добро за други. Още повече, че за постигане на това добро именно тая нощ му било цаката.

Тоя разговор двамата заптии водеха, като обикновен диалог, без всяко стеснение от моето недалечно стоене. И щяха може би още да го продължават, но току в това време, ето турчина Бекир ефенди – запъхтян и мрачен – пристигна отвън, почти тичешком по стълбите се изкачи горе и право в стаята при каймакамина. Аз като го видях, че и той така начумерен дохожда, още повече се уплаших и разтреперих; мислех да напусна и друга сутрин да дойда за парите си, когато каймакамина от софата, като че на тревога извика:

– Хасан Осман, Хасан Осман, веднага конете – войската да се върне назад.

Юзбашията, като чу думите на каймакамина, излезе вън и на минутата даде

заповед за двама конни заптии и за неговия кон. А като да се повърне наново в канцеларията си, метна поглед към мен и като ме приближи, попита:

– И какво чакаш ти?

– Вас, юзбаши ефенди.

– И защо?

– За да ми платите чергата, която тъках за дома Ви.

– Хайде се махай оттук, сега пари нямам! – сърдито извика и с главата си кимна на заптието, което бе надникнало от вратата на кауша, за по-скоро да ме отпрати из двора навън.

Но докато то – заптието, да ме наближи, аз изпреварих, кривнах към къщата на евреина Хаим хаджи Давидов и хванах нагоре. Но още не наближила еврейския каменен мост, ето юзбашията и двамата заптии с конете си покрай мен профучаха към реката нагоре. Уплашена още повече, вместо към дома си, кривнах из еврейската махала и в хана на дядо Младжо Пенев, на най-големия му син – Иванчо, който взимаше участие в конашките работи, в една от стаите подробно разказах. (Тоя хан се намираше в махалата Вароша. Сега на мястото му е изграден тютюнев склад, притежание на фирмата „Братя Фернандес".) „Зная – рече той – че те – турците, отдавна с тая си мисъл лягат и стват, но за наше щастие бяха разделени на две мнения, а ако сега са се съгласили, па и войската повръщат, то нашето е свършено, остава ни още да си кажем Бог да ни прости. Но ти, оттук – право у дома си, никому другиму не казвай, па каквото стане – ще стане". И като ме придружи до ханската врата, отдели се и хвана чаршията нагоре, а аз – накъм дома си. И тъкмо наближавах уличната си врата, когато група жени, застанали при ъгъла на черковната уличка, ме извикаха при тях. Разговорът, който водеха, беше приятен и весел. Но понеже много се смееха, а моето уплашено психическо състояние не хармонизираше с техния неспирен смях, то аз не можах да се удържа, а им рекох:

– Нека е на добро, но тоя смях хич ме не грее.

– Защо? – рече съпругата на съседа ми Георги Н. Шишков.

– Защо ли? Страшна съдба се е надвесила над нас и над децата ни, над къщите ни и грозен колак ни се пече за нощес.

– От кого, како Нато? – попитаха всички.

– Хич повече не ме изпитвайте, а ако ме слушате, нека да си отидем всяка у дома, та каквото ни намери, поне у дома да ни намери.

И всички се разотидохме. Но току с децата си бях седнала и обядвахме, ето съседа ми Георги Н. Шишков влезе вкъщи:

– Ида, – рече той – любезна моя комшиико, да се карам с теб.

– Е защо, брате Георги?

– Ами що си говорила пред жените на улицата, та моята Анастасия така се е изплашила, че не щя да сложи и софра за обедване, докато не дойда и науча какъв е тоя колак, който за нощес ни се бил пекъл.

Аз се насмях.

– Не се смей, – рече той – а кажи, моля ти се, защото пожълтяла и позеленяла е от страх, като че пред вълци е бягала.

– Смея се, – рекох аз – защото не знаеш какво е пък в моето сърце и душа. Но прощавай, че наистина – с тази си постъпка аз погреших. Хубаво ми каза брате Иванчо Младжов, но аз се измамих. Но вижда се, това може да стане, за да дойдеш да ми видиш къщата.

– Значи действително има нещо страшно.

– По-страшно от това засега надали.

– Е работата?

– Работата е, че тая нощ махалите ни ще са в пламъци, а ние с децата ни – под нож.

– Истина ли е?

– Вярвай ми.

– Е как на теб се падна да научиш тая страшна новина?

– Нали съм останала сама да се скитосвам по неволята на семейството си, падна ми се и това нещо да чуя.

– Е как така?

– Как ли?

И подробно, както и на Иванчо Младжов, разказах всичко онова, което бях чула и видяла в конака.

– Бре проклетите! – рече той – Най-после отдавнашният си мерак ще извършат и туй то. Но дано Бог с нещо им разбърка акъла. Дано някои от децата на това толкова нещастно наше население, имат късмет да се осуети. Но ти, любезна моя сестро, всичко това слуша и видя, нали?

– Ами със собствените си уши и очи. И след малко ще видиш, че и войската ще се повърне.

– Ти много добре си направила, че си съобщила на брат Иванчо, но с жените си погрешила, още повече, че това си говорила на улицата. Защото, ако тия ти думи някак отидат в ушите на турците, каквото е сега времето, може устата ти да разчепат.

След тия думи той се сбогува и си излезе.

При такова положение денят полека, полека изминаваше. А когато град-

ският часовник наброи десет по турски, откъм чаршията се чу биене на тромпе – войнишки барабан, и аз си рекох: „Ето войската, за която юзбашията с двамата заптии отиде, се връща". И наистина, тя бе пристигнала и из чаршийската улица маршируваше.

И тъй – с отиването си тая сутрин в конака, вместо да взема пари за чергата си, орисано било да науча това, на което последствията не през нощта, както заптиите казваха, а се изразиха на сутринта и то не от местното турско население, а от войската, която се бе повърнала. А колкото че ме изпъдиха, може да се каже, че това стана като след дъжд – качулка. Защото аз вече бях чула това, що се говори и видяла онова, което от каймакамина бе заповядано и разпоредено. Едно нещо ми бе останало неизвестно, а именно – защо приготовлението за българското население катастрофална акция не се извърши през нощта и кой бе главния виновник за спирането и предотвратяването ѝ. Но и това не след много ми стана известно.

Както току-що казах, не се бе минало много, откакто войската бе извършила изстъпленията под българите граждани и селяни, и при една случайна среща, ето какво ми разказа съседа ми Георги Н. Шишков. (Георги Н. Шишков беше на около петдесет и пет годишна възраст, среден ръст и пълен. По занятие – шивач, но едновременно държеше и кафенето на зетя си Георгица Тодоров, в Николаевското отделение и бе един доста умен, развит и почитан човек. Помежду другите си качества той имаше и тая способност, че можеше когато поиска да заплаче, а и да се смее. И понеже кафенето му се посещаваше и от видни и влиятелни турци, той с умението си и със сладкия си и убедителен говор от една страна, с плача и смеха си от друга – при зли случаи, използваше на турците благоразположението в полза на сънародниците си. Къщата му бе и е в Хисарлъка – Александровското отделение, току до църквата „Св. Богородица", дето сега живее и сина му поп Стефан Г. Шишков. Той – Георги Николов Шишков, доживя да види Освобождението на България, па и освобождението на града си. Мир на праха му.) Тоя същият, който по-рано беше дохождал у дома ми, при една случайна среща ми разказа, че от заптието Сулиманчо, което стоеше при каймакамина, научил както причината, така и лицето, което било спряло и предотвратило пожара и клането в българските махали в оная нощ, за когато това бе приготвено от турците.

А ето и разказа на заптието:

„Сутринта, след като войската беше изпратена и си заминала за София, каймакам бей с военния ревизор пристигнали в канцеларията, а веднага след тях влязал юзбашията и докладвал, че от страна на турците, за през настъпающата

нощ, се приготовлявало сеч и пожар в българските махали. А току-що юзбашията си излязал почти тичешком из стълбите се изкачил, наглед много ядосан и неспокоен, члена от мезлича Бекир ефенди и влязал при каймакамина.

– Аз – казвало заптието – стоях пред вратата на канцеларията и с голямо любопитство през големия отвор на ключалката почнах да надничам и наслушвам онова, което се вършеше и говореше вътре.

Бекир ефенди, след като се здрависа с каймакамина и военния ревизор, седна на канапето срещу тях и рече:

– Дошъл съм по една работа, която и Вие, каймакам бей ефенди може да знаете и която уж била тайно, а пък в кафенето от уста на уста вече се говори и предава тайно, а именно – тая нощ нашите щели да нападнат българските махали, да ги запалят и населението в тях да турат под нож. Мотивите на това им решение се състояли в туй, че с вдигане на войската оттук, мюсюлманското население, се излагало на голяма опасност от страна на гяурите, които, като болшинство в околията, били в състояние една нощ да се вдигнат от някой комита главатар и да извършат големи злодеяния на турското население в града, а и на това в селата. И за да се предпазили от тая опасност и гарантират живота, имота и спокойствието на мюсюлманските семейства друго средство така ефикасно не виждали, освен единствения тоз начин. Затова и приготовлението се прави бързо и с голямо възбуждане помежду турците, че да може акцията непременно тая нощ да се извърши, а на сутринта, всичко да се намери свършен факт. По тая именно причина побързах да дойда при Вас и да се осведомя какво стои тая работа, па разгеле тук имало и Муфетиш аскери.

– Тъкмо навреме дойдохте, почтени ефенди. – рече каймакам бей – И ние няма какво да скриваме от Вас, а ще Ви кажем, че тая работа, за която току преди малко и юзбаши ефенди ми съобщи, е именно предмет на нашия разговор с Муфетиш ефенди. А тъй като и Вие сте научили, нека тогава и при Ваше присъствие продължиме разискването, за да видим какво решение би подхождало да вземем в случая.

– Аз, – рече Бекир ефенди – като чух и видях смелостта, с която се прави приготовлението за тая с толкова голяма морална и физическа отговорност акция, на първо време помислих, че това трябва да става със знанието и участието на властта. Или же пък, ако тя – властта, не вземе открито активно участие, то поне ще я допусне безпрепятствено.

– Не. Властта никакво участие няма, нито пък ще я допусне. – рече каймакамина – Само остава да се види какви мерки да се вземат и начина, по който ще трябва от нейна страна да се действа.

– Значи – рече Бекир ефенди – това е работа на неотговорни фактори.

– Съвършенно вярно. Неотговорни фактори са инициатори. Те така безрасъдно са се впуснали, възбуждат населението и създават това озлобление спрямо българите, без да има сега засега някакъв повод от страна на последните, който да дава основание за такава екзекутивна мярка, а само при едно предположение искат да извършат това и да предизвикат не само големи главоболия, а и неоправдани отговорности на властта.

– Тогава, при такова едно положение на работата, каймакам бей ефенди, според мен – рече Бекир ефенди – друго не остава, освен бързи и съответни мерки. Защото, както казах и преди малко, приготовлението се развива бързо и възбудено и като тъй, нека не се оставяме да бъдем довечера неми зрители на тая потресающа душата картина. Па не е изключена възможността по някой начин да се опишат психологическото настроение на българите и да се види съществуват ли признаци на дадена опасност срещу сигурността и спокойствието на мюсюлманското население.

– Да, мерки бързи казвам и аз, затова искам да видим какви да бъдат тия мерки. – повтори каймакамина и погледна във военния ревизор.

А последният, който дотогава мълчеше, се обърна към Бекир ефенди и тихо и спокойно рече:

– Вие, почтени ефенди, казвате, че приготовлението по отношение замислената катастрофална за българите акция вървяла бързо и с голямо възбуждане към последните, щото непременно през настъпающата нощ всичко това да бъде свършено, т.е. отслабването на гяурското население тук, на сутринта да се види, че е свършен факт. А пък, както знаете, това нещо отдавна от местните ваши турци се иска. И сега да може да се спре това им отдавнашно искане, да се въздейства и промени това им настроение, да се премахне тревогата и заседналото в тях неспокойствие, и с това да се прекрати и предотврати и разгрома на българите, според Вас, какви мерки биха били най-подходящи и целесъобразни за тая цел.

– Ако за случая е важно и моето мнение, Муфетиш ефенди, намирам, че най-сигурното средство за момента би била войската. Друга сила не би могла да действа и респектира това така, ако може да се каже – народно възбуждане. Па след туй, както казах и на каймакам бей ефенди, за успокоение на заседналата в мюсюлманското население срещу българите подозрителност, по един начин да се направи опит и да се провери технологичното настроение на последните. – отговори Бекир ефенди и запуши цигарата си.

– И аз – рече каймакам бей ефенди – съм напълно солидарен с мнението на почтения наш ефендия. Но какво обаче да се направи, когато войската си замина

и може вече да е отдалечила на доста почтено разстояние.

– Тогава нека се издаде заповед за повръщането ѝ, веднага юзбашията да тръгне и като я настигне да предаде решението на командиря ѝ. И после ще обясните причините за това в София. Още повече, че Муфетиш аскер като е тук, работата в това отношение става съвсем улеснена. А колкото за войската, аз не вярвам да е отдалечила много и скоро ще се настигне. – каза Бекир ефенди и се вгледа в Муфетиш аскери, а последният поклати глава одобрително.

Каймакаминът, като видя, че военния ревизор одобри мнението и изказаната от Бекир ефенди мярка, веднага стана от мястото си, излезе вън и на юзбашията извика: „Бързо с конете да вървят да стигнат войската и да я повърнат назад!".

– И така, чорбаджи Георги, – рекъл Сулиманчо – войската до вечерта се повърна в града, настани се наново в квартирите си и с това се развали приготовляваното с такава голяма бързина и възбуждане от страна на нашите срещу вас злодеяние. Но ако на утрешния ден и войската да извърши някои лошивини, обаче, страшното за Вас и за децата Ви, което бе, неминуемо се спря и предотврати. А за всичко това, ако искаш да знаеш, най-голямата причина е нашия Бекир ефенди, който за голям Ваш късмет дойде при каймакамина много навреме и не само указа мерките, които били необходими и най-подходящи за предотвратяване Вашия погром, но окуражи и каймакамина, за да действа по-смело, безбоязнено и решително. И преди, когато го слушах – забележи добре – че тоя човек много се държи и застъпи за Вас, па по какво това – не зная.

– Ех, той се не държи за нас, – рекъл съседа ми – а той подържа правото, защото лесно ли е така да се колят хора.

– Право ли, криво ли поддържа, асали много Ви подържа и иде по Вас, пък не знам.

– Е, с какво нещо, Султан ага, ние пред Вашите сме се провинили, та толкова много те ни са намразили и искат такава жестокост да извършат над нас и над челядта ни.

– Защо ли?! Защото сте калабалък и се страхуват да не би и Вие, както Вашите по другите места, да направите бунта и някои кланета. И защото и от Вашите тук мнозина имало у списъка на комитите.

– Е, ти , Сулиман ага, вярваш ли това?

– Абе, аз не вярвам, ама нашите така говорят, па вярно ли е или не, Вие по-добре си знаете. Но аз ти казвам, че за сегашната работа, дето прекарахме така лесно, благодарете на ефендията. Па занапред може би такова нещо да няма от нашите. Но и Вие се пазете. Защото сега не е като напред, сега времето е друго – и дуварите слушат що се говори, па и властта пази що се работи.

– Значи ние сега щяхме да сме в гробищата?

– Бога ми, ако не всички, за повечето от Вас, това беше свършено. Но не само Бекир ефенди, а и каймакам бей не е лош човек. И той не одобряваше това, което искаха да направят нашите. Затова и веднага се съгласи на всичко, което каза Бекир ефенди – повърнаха войската и така работата се промени.

– Мен ми е чудно, дето казваш, че Вашите толкова са се страхували от нас.

– Чудно, не чудно, нали ти казах. И повече не трябва да ме питаш. Сега засега молете се за здраве на ефендията, като най-първата причина за Вашето добро, па след това и на каймакам бей. Защото ако той го не послушаше, Вашата песен беше изпята. Войската щеше да си отиде, заптиите не можеха нищо да направят и турците щяха да си извършат това, което си бяха решили.

И тъй, сестро Нато, което ми се разказа от това добродушно заптие и което нито бях викал, нито пък канил. А пък ти знаеш и началото, и края на тая страшна наша преживелица. И понеже навремето, когато дохождах у дома ти, ако си спомняш, малко те сгълчах за разпространението на такива страховити и опасни неща, макар че на другия ден войските с изстъплението си потвърдиха някои от тях, а и сега, като ми се потвърди и от това заптие, всичко онова, което ти тогова бе казала на Иванчо Младжов, на жените, па и на мен, почувствах едно морално задължение да дойда у дома ти и да ти се извиня, а и да ти кажа не само, че ти във всичко си била права, що си ни казала, но и тия подробности, които това заптие ми разказа и което вместо у дома ти, тук при тая среща направи.

Нато, сестро, така или инак знай, че действително тази нощ нашето е било свършено. И макар че, може би, всички от нашите тук да не се избиеха, мнозина обаче сега щяха да са гробове, ако както каза и заптието, не е бил нашия комшия Бекир ефенди. (Къщата на Бекир ефенди, в която живееше, граничеше от горната страна с тая на Георги Николов Шишков и с други български къщи, а от другата страна – с турски къщи и улицата покрай реката. Сега тя се намира в наследниците на хаджи Ташко хаджи Димитров.) Господ здраве да му дава. И ние на тоя човек никога не ще можем да му се отплатим, било за това, което той извърши пред Кел Хасан паша, било сега при тая приготовлявана за нас катастрофална акция. И питам те аз: ако не бе тоя човек, кой друг, при такова едно време, когато всичко наше висеше на косъм, щеше да се загрижи и да го заболи, че ние сме щели да бъдем избиени и ограбени. Кой щеше да се рискува и противопостави на възбуденото настроение на толкова турски свят, който с нетърпение е очаквал нашето погубване и имотното ни оплячкосване?! Но така или инак, тоя човек много ни е услужил, та преживяхме тия страшни часове. Па

нататък какво ни очаква – един Бог знае. Най-хубавото за нас е, дано дядо Иван по-скоро да пристигне и към нашенско, тогаз всичко ще да се свърши".

С тия последни думи баба Ната Хр. Латина завърши своя разказ по онуй, що бе чула и видяла в критическите часове, когато живота на българина гражданин и селянин, било у дома, било в полето и по пътищата, висеше на косъм.

И тъй, от една страна черкезите, от друга – турците с жестокостите си, а подир и с данъчните тежести, направиха живота на християнското население непоносим. А от това, най-напред в 1875 година последва Сръбско – босненско - херцеговинското въстание. На пусто Руското правителство настояваше пред великите сили да се застави отоманската порта, да направи нужните преобразувания, за да се успокоят християнските области. Но Турция, подпомагана от държави, враждебно настроени към славянството, а и по политически и дипломатически сметки, окуражавана от тях, не се съгласяваше и размирициите на Балканския полуостров растяха. Сърби и черногорци в съюз подкачиха война с турците, за да освободят своите подтиснати братя. Обаче не можаха да издържат. След това и в България пламнаха бунтовнически размърдвания, но турци и черкези, с огън и меч потулиха избухналото въстание. Но всичко това не остана баз отзвук. Мъките, теглата и сълзите на християните покъртиха сърцата на великия руски народ. И понеже събраните конференции не можеха да заставят Турция да даде освобождение на християнските народи, руският цар Александър II, сам с войските си, предприе да извърши Освобождението. И приготовленията се почнаха. Турското правителство, между другото, захвана да свиква и последните набори от войските си. А с това нещо се отвлече вниманието и на местните ни турци и стана причина последните временно да се изоставят от злите си намерения спрямо своите съграждани и съселяни от гяурската рая. И тъй, до откриването и свършването на Руско – турската война, българското население, както в града, така и в селата, оцеля от сеч и разорение и майките и сестрите ни – от поругание.

Войната за Освобождението
В навечерието на войната

Отдавна вече 1876 година е заминала при посестримите си във вечността и фаталната за руската държава 1877 година е встъпила в правата си на господство в историята на человечеството. Обаче, въпроса за самостойното политическо съществуване на подтиснатия от пет века под тежко и мрачно робство български народ, дипломатите на великите европейски държави не успяха да разрешат

на зелената маса, а оставиха огънят и желязото да го разрешат на бойните полета, ролята за което възложиха непосредствено на вечната мощ, на великата славянска Русия. Поради това, и по тоя начин, разрешението на тоя, колкото велик, толкова и труден въпрос, е вече започнато. Войната помежду руси и турци е обявена. Руските войски са преминали Дунава и боевете се водят на турска територия. Градове и села последователно падат в руски ръце и почти навсякъде руското оръжие има грамадни успехи.

По тая причина и турското население от тия места масово се е пръснало като пилци от ястреб, и търси спасение, където зърне.

Голямо множество мохаджири – бежанци от Русенско, Видинско, Плевенско, Ловешко и от разни други места из Северна България, са наводнили и насам, много от тях са спрели и в нашия град да чакат, докато тяхната храбра армия по един майсторски начин подмами още по-навътре дръзкия нападател и след това, масово го огради и залови, като мишка в капан и тъй съкруши, щото да не остане нито крак от войската му.

С такава увереност и надежда по това време спираха тук клетите турски бежанци. Затова и местните турски власти им показаха голяма гостоприемност и услужливост.

Първото нещо, което властите предприеха по обслужването на тия хора бе опразване на български домове и настаняване в тях ония, които се спираха тук. А пък семействата от опразнените домове пръснаха по разни други къщи и ги наблъскаха като сардели – по няколко накуп.

Едновременно с това наредиха фурни, отдето несъстоятелните бежанци безплатно да получават хляб и други работи, с които твърде много улесняваха преживяването им тук. Оставаше само да се получи очакваното с голямо нетърпение радостно известие, че неприятелят е поразен и унищожен. Дните един по един си минаваха, па и сраженията по бойните театри продължаваха, но никакви изгледи, никакви признаци за нещо радостно, нещо такова, което да внесе успокоение и да обнадежди самонадеяната по отношение очакванията им, тия нещастници не съглеждаха. Наопаки, те виждаха и стояха изправени пред факта, че прииждането на такива като тях вместо да спре и да се прекрати, то все повече и повече се ниже и засилва.

Но при все туй те не изгубиха вяра. Те мислеха, че войските им действат по определен план, по който и се движат. Следователно и тревогата не трябва да бъде толкова страшна. Защото неприятелят току-що е пуснат и подлъган към уловката. Тепърва с препятствията за него, накъм които войските им се съсредоточават. Стара планина е в сняг и големи поледици. Из нея с естествените и

изкуствено укрепени техни главни позиции, където той – неприятелят му, ще се сгрaмоляса и ще получи окончателното си разгромяване. С тая надежда не само бежанците, но и местните турци още лягаха и ставаха. Но когато бягането на турския свят се още повече засили, и не само засили, а потече като стихиен порой, тогаз вече не само на бежанците и на местните турци вярата почна да отпада, куража им да се сломява, а и до тогавашната им надежда да се подравя и изчезва, но и за самите местни власти се видя ясно, че за тоя наплив от бягащ свят не само техните морални и физически сили, но и самите материални средства са вече слаби и недостатъчни. Следователно грижливостта и услужливостта, макар и при най-добра и засилена воля и енергия, почват да стават не само ненавременни, но и вече невъзможни за по-нататък.

Това от една страна. От друга – обстоятелството, че много от новопристигащите бежанци, които знаеха по-точно вървежа на военните действия и резултатите от тях, намираха вече за безполезно да се спират и застояват тук, в тоя град, а гледаха поне с време да заминават за установяване, колкото се може по-надолу, в по-отдалечени пунктове.

А тия именно обстоятелства, като се схващаха и от настанилите се тук, в града, бежански семейства, па и от самите местни такива, не оставаше вече ни най-малкото колебание в убеждението им, че оръжието на техните войски, въпреки фанатичните им вярвания и очаквания, никак не успява, а наопаки – все повече и повече слабее и губи. Следователно, както надеждата им, така и очакванията им за унищожението до крак или поне прогонването на нахлулия в страната жесток неприятел, очевидно стават проблематични. А като така и опасността от нашественик и насам – по тия места, е повече от сигурно и вече с нищо неоспоримо, поради която именно причина не остава никакво друго средство за тях, освен по-скоро вдигане и бягане и оттук, в други по-далечни и безопасни пунктове.

Но пътуването по това време не е вече тъй лесно. То е извънредно трудно, мъчно и рисковано, особено за челядни семейства. Защото не са вече летни дни, а месец декември. Па не отскоро настъпилата зима е зла, студена и снеговита. При всичко това стоенето тук е невъзможно. Чакането и бавенето – опасно. Още повече, че прииждането и заминаването на бягащият турски свят от по-далечни и по-близки краища нито спира и намалява, нито окончателно се прекратява.

А тоя безразборен кипеж от пристигащия турски свят, това голямо брожение и суматоха помежду местните турци и семействата им е всяло страшен страх и трепет, и във всяко едно българско семейство от всевъзможни небивали изненади.

Местните турци, а и спрелите тук техни сънародници, особено тия от Плевенско и Ловчанско, които и тъй по инстинкт сурови и груби, па и от положението, което прекарваха и преживяваха – още повече ожесточени, изглеждаха на всяко време готови на всякакви крайности.

Между туй обаче, слухове се долавяха, че турските войски не били могли да се задържат и по позициите си и из Стара планина, бързо отстъпвали и бягали, за да не бъдат обходени от настъпающия неприятел. И при все че автентичността на тия слухове и да не можеше да се провери от меродавен източник, обаче масовото прииждане, все повече и повече, на изплашен турски свят, и то не само от по-далечните места, а вече из София, бягането и на настанените тук, по български къщи мохаджирски свят, а и настъпилата ужасна паника и помежду местното турско население, всичко това засилваше до голяма степен вероятността на долавяните слухове и затвърдяваше убеждението в българското население, че действително московеца трябва да е приближил вече на достатъчно разстояние към нашия край.

Положението на местното турско и българско население

Па и действително, в местните турци, които до преди някой ден бяха тъй много дързостни и предизвикателни към всеки един срещнат българин или българка, се забеляза една неочаквана промяна в темпа на отношенията им. А причината за туй най-вероятно бе, че страхът ги бе съкрушил до такава степен, щото не само, че вече не гледаха на агалъка си, но и в самообладанието си бяха покрусени. Да, много покрусени, сломени и объркани. Защото вече пред очите им бе очертана в релеф оная грозна и ужасна перспектива на тяхното социално, стопанствено и политическо състояние.

Наистина, и на българското население теглото не беше малко. И то се чудеше каква нощ ще се прекара и ден ще се посрещне. Но като че ли онова, което то бе прекарало и преживяло в дългото си робуване, а и това, което от известно време при постоянна тревога и страхотии прекарваше и преживяваше, както се вижда, бе довело неговото духовно и физическо състояние да привикне и претръпне и вече с хладнокръвие и стоическо търпение да гледа и посреща всякакви изненади, каквито ставаха и биха станали наоколо му. Още повече, като гледаше, че и първенците му с достатъчно кураж и самообладание продължаваха сношенията си с властниците и всички ония големци и влиятелни турци, за да поддържат благоразположението им, за при всяка една евентуалност. Това от една страна, и от друга, че не прекъсваха по скрити пътеки в къщата на Архиерейския наместник

Сакеларий Христо Костов, а някой път и тая на Христо Ан. Чомаков, тайните си събрания за съвещание по събитията на деня; и най-после от трета страна – като имаше предвид и слуховете, че и дядо Иван скоро ще довтаса тук, че тогаз вече и тегла, и страхове от турчин не ще да има, всичко това вкуп го караше да бъде крепко, търпеливо и издръжливо и въодушевяваше за самообладание.

Когато пък напротив, за турското население съвсем не бе така. Неговото положение, може да се каже, по това време, беше не само по-трагично и непоносимо, но и несравнено по-уплашено. Защото за него нямаше тая надежда, която имаше в първото – в българското. То – турското население, не очакваше нищо добро и не се радваше, а българското очакваше Освобождение от робството си и своя собствена независима и свободна държава. За турското население предстояха само опасности, горчивини и страдания. То стоеше изправено пред очевидния факт, че не само положението му е плачевно поради настъпилите беди за него, че държавата му пропада и загинува, че сънародниците му от всичките й краища бягат и я напускат, но и че неприятелят стъпка по стъпка върви неспирно по петите им и безмилостно ги преследва. Само едно бе, което му оставаше и в което, тъй да се каже, то виждаше спасение и това нещо бе бягането.

Да, бягането бе единственото негово средство да се спаси от настъпващия подире му неприятел, и то колкото се може по-скоро. Добре – бягане. Но лесно ли се бяга?! Лесно ли е току така за едно семейство, независимо от числеността, възрастта, материалното положение, па и превозните средства, току ей тъй, да се вдигне, да зареже дом и удобства, събирани и скътани с труд и неволя в продължение на години и току сред зима, в най-големия студ, при очевиден риск за живота и здравето, да изостави свое огнище и да тръгне из пусти друмища, без да знае какво ще срещне и стигне, де ще да се подслони и с що ще се нахрани, още повече, като пред самите му очи е теглото на съгражданците му, изложени на същата участ от другите места. Да, наистина – трудно, ужасно и непоносимо. Но пред страха от наближаващия неприятел от една страна и от друга страна местното тук турско население, макар и при тия очевидни ужасни последици от бягането, предпочете това последното – бягането, отколкото да остане на мястото си. И затова всяка една къща, без изключение, започна да прибира по-ценното и най-необходимото, което ще може да се понесе на кола или на добитък, за да е стъкмено и свързано и при евентуално потеглюване за бягство, да е готово. А пък останалото, онова, което не можеше да се понесе, гледаше защо-пощо да продаде и превърне в пари, за да не остане съвсем плячка на гяурина.

Някои от богатите турски семейства вече са заминали надолу. А останалите очакват минутата, за да потеглят. Из много къщи се чуват плачове и писъци от

кадъните, примесени с клетви срещу проклетия безбожен душманин, който причинява това страшно тегло и непоносими страдания. А бежанците не престават да текат. Колите им една след друга се нижат като зърната на безкрайна броеница. А това все повече и повече топи душата, свива сърцето и до неимоверност увеличава страха и суматохата, не само в събраните и застанали тук бежанци, но вече и в самото местно турско население. Понякога чаршийската се задръстеше толкова много от товарени добитъци и коли, пълни с жени, деца и неща от покъщнина, че не бе възможно да се замине из нея. Па освен това нямаше ден да се не прокарат през нея сурии едър и дребен добитък, разбира се, много от него бе заграбен от раята из селата близо до пътищата. И тия животни, не в редки случаи, така се преплетоха помежду проточената верига от товарни коли и коне, че с часове не можеха да се изтръгнат и съберат в куп. И тежко бе на онова нещастно добиче, което не можеше по-скоро да се измъкне и тръгне със сурията, гърбът му се обръщаше на наковалня, по която дебелата и тежка тояга на жестокия и ядосан карач немилостиво се слагаше, докато стигнеше другарите си.

Плачът, виковете, суматохата помежду бягащите, ревът на добитъка, скърцането на колите, гърмежите на пушки, а отгоре и начумереното студено, снеговито и разкаляно време, всичко това в куп навяваше в душата и в мислите на уплашения наблюдател като че нещо страшно, нещо ужасно предстои да се извърши, да се сгромоляса, ако не по цялата земя, то поне над тоя толкова закипял и възбуден град. Още три дни са останали до Коледа. Сутрин е. Градът току-що се пробужда от нощната си почивка. Снегът, който от няколко дни с едрите си парцали настиляше земята, е престанал. Само тук – там, като мухи из въздуха, пролитат дребни парцалчета, остатъци от престаналата виелица. Па и лапавицата е подмръзнала. Но падналата мъгла е гъста до непроницаемост. Движението по улиците за българина е страховито. В чаршията много рядко се отварят врати на къщи и други заведения. Само там – сам, на някой еврейски дюкян е издигнат по някой от дървените кепенци, за да се видят стоките, които се продават в него. С една реч – положение страшно и неопределено.

Пристигане на бягащата от София турска войска

А ето че около обяд на двадесет и четвърти декември, на Бъдни вечер, ведно с проточените товарни коли и коне на бежанците, като че ли от неочакван порой от отпушен вир, потекоха и войници от бягащата откъм София турска армия и заляха градските улици. Суматохата стана още по-голяма. Оглушителни викове почнаха да се извиват над града, ведно с ехото от трясъците и чупенето

на врати и огради по къщи, ханове, дюкяни и магазините из чаршийската улица и стоките из тях да се разграбват.

Това ставаше, разбира се, не само по ония места, където не живееха турци и мохаджири, а и по цялата чаршийска улица. Всички здания, неизключая и джамиите, без да стане това с църквите, сигурно защото бяха настрана, се обърнаха на квартири за дошлите войници. И макар на претрупаните по стаите български семейства сърцата и да примираха от страх, обаче, невъзможно бе по някакъв начин да се реагира срещу безразборното нахлуване на неканените въоръжени военни гости. Всяко съпротивление бе рисковано и свързано с опасност за самия живот на съпротивителя. И тъй, от войниците – кой където можеше, нахлуваше и се настаняваше.

Командващият войските се бе настанил в къщата на Коте Иконописеца. Интендантството – в стаите на Манастирския хан. Началника на кавалерията в стаите на Дядо-Димчевия хан и т.н. И градът, подобно на рой от пчели, бе загъмжал от свят.

Но тая войска, която през тоя ден бе навлязла, не бе всичката оная, която идеше откъм София. В града ни бяха влезли само някои предни части, останалата с обози и топове, се установи на бивак в полето над града, на мястото на сегашната градско – общинска зеленчукова градина, където се е проектирало и за съпротивление срещу неприятелско нападение. И благодарение на туй обстоятелство градът остана с тежестта само на бедата, която по-рано го беше връхлетяла. Инак, ако бе влязла всичката войска, надали можеше някой да предвиди какво щеше да стане, особено с нещастните български семейства, в тия страшни и тежки зимни дни.

Наистина, и от спрялата се на полето войска на групи, на групи се спущаха надолу към центъра, но като не им бе известно месторазположението на града, тръгналите дойдоха, теснините и празното място при църквата „Св. Никола“ и от мъглата, като не можеха да видят надолу какво има, помислиха, че тук е края и че градът се състои от изминалите махали; постояха, постояха и попогледаха натам – насам из дефилето, а някои и поизпсуваха, че града е толкова малък, па току назад към бивака си тръгнеха. И тъй централните махали, може да се каже, бяха спокойни от тия войски.

Наистина бе удивително явление тая толкова гъста до непроницаемост мъгла, в тия бурни и страшни дни, щото от тридесет – четиридесет крачки по-далеч да не може да се вижда какво има нататък. Да не може дори да се различи човек от човек при такова едно разстояние.

Всяка българска душа бе убедена, че това явление е сигурен признак на не-

бесно покровителство. Че силата, която владее и борави с природата, е спуснала това покривало над града и селата около него, в тия тъй критически и съдбоносни за българското население моменти.

И тъй, Горната махала, може да се каже, бе останала в пълното разположение на спрялата се над града войска, от която и твърде много пострада. Изпограби се покъщнина, добитък, изгоряха се сламници, сено, кошари за добитък, изгоряна бе и къщата на известната в тая махала фамилия Кантурови.

Но не само в тая махала станаха пакости, а и по другите махали не мина тъй гладко. И в тях из много къщи викове и писъци почти ежечасно процепваха въздуха. Много от войниците, които по-предишния ден бяха навлезли в тия махали, се бяха пуснали по обир. Също така и от черкезите из околните села, при бягането си, се отбиваха и нападаха познати тям къщи, за да плячкосват.

Нападения за обири по българските къщи

Тъй, тъкмо срещу Бъдни вечер, на примръкване, в махалата Хисарлъка – сегашното Александрово отделение, от група черкези бе нападната къщата на първенеца дядо Младжо Пенев, сега покойник. И макар неговата къща и да бе запазена наоколо с висока каменна ограда, един от нападателите успява да се покачи по стената от една страна, откъртва вратата на сенарницата и през нея незабелязано се промъква в двора, отваря главната двукрилна врата и другарите му навлизат с конете си. В туй време домашните надават вик, а дядо Младжо – през задната врата на кухнята, успява да се скрие в тъмното кьоше над хамбаря си. Но практичните кавказки хайдути не се стряскат от крясъците и виковете на уплашените домашни, а с настойчива старателност, пристъпват към своята цел. Те се разлитат от стая в стая, от кьоше в кьоше, отварят долапи и сандъци, и в туй си тършуване те спипват и стареца, лежащ по корем в тъмната страна отгоре на хамбара и в миг го свличат долу на пода и захващат да пребъркват по дрехите му. Но понеже в него нямало нищо, те турят камите си в действие и захващат да го мушкат, за да го принудят да каже где са парите му. От болки стареца заридал, колкото го глас държал, като че ли кожата му одират. Но черкезите още по-силно натискат познатия им чорбаджия.

В това време обаче, осемнадесетгодишната му дъщеря Елисавета, която още първата година след Освобождението се ожени за Христо Ст. Грънчаров, който в изборите през 1886 година бе убит, успява като пиле да излети из задната врата на двора и да отиде в съседната българска къща – на Христаки Николов Цифкин, където бяха спрели на временно жителство двама братя татарчета, по

на възраст – едното около двадесет и четири, а другото – около двадесет и осем години, и пред тях припищяла за помощ.

Татарчетата, за да се покажат добри съседи, без да се бавят, грабват пушките си и тъкмо в момента, когато стареца се задушавал в клещестите ръце на джелятите, и те като тигри се хвърлили върху им. Черкезите, изненадани от зиналите срещу тях мартински гърла, в миг захвърлят жертвата и с няколко скока улавят юздите на конете си и, подобно на котараци, се хвърлят върху им и дим из вратата навън.

И тъй, благодарение на тия две благородни татарчета, старият дядо Младжо се спаси може би и от погубване, за да доживее 2 януари 1878 година, да види дружен напев войнишки песни, да ги има у дома си на квартира и кавалериста – всегда веселия Иван Саранката, да пои и да къпе своята черна катана от коритото на чешмата в двора му – бистра и студена отовишка вода; и след насита на старчески живот, спокойно да затвори очите си за вечен сън.

В същата вечер, около полунощ – ето ти вик и писъци в къщата на свещеника Христо Костов Сакеларий, тоже покойник, а по онова време – архиерейски наместник и със знайно име човек, който тоже от група черкези и войници бе заловен и жестоко измъчван за пари.

Но и с печалната трагедия в къщата на свещеника Христо К. Сакелария нападенията по българските къщи не завършиха. Наопаки, те ставаха почти ежечасно, ту от черкези, ту от войници, на които където и каквото им се попаднеше. Обаче, за чест на началствата при оплакване, мародерите не оставиха ненаказани, и то с телесно наказание. Но всеки ли можеше да се оплаче?!

Да, нападенията за обир по българските къщи не преставаха. И ако някак би могло да се опише всичко онова, което в ония няколко дни се е извършило на българското население в града ни от страна на истоплеменния свят, то ще трябва сума книги и мастило за тая цел. Но, за да бъде положението, което през онова време се е преживяло, горе – долу илюстрирано, нека да посоча поне още на един подобен случай в същата махала, и вярвам, че читателят ще може да си направи заключение като какво е било и в другите махали.

Бе около обяд, пак в същия ден – Бъдни вечер. Из уличката край рида „Кулата", която е над Девическата педагогия, се зададоха двама войника – кавалеристи, възседнали конете си и успоредно един до друг, с бавни крачки, оглеждайки къщите от страните на улицата и често – често споглеждайки се, наближиха къщата на дядо Василия Тенкин, където беше настанено и нашето семейство, защото къщата ни бе дадена на мохаджири, и току пред портата спряха и слязоха от конете си. (Дядо Василия Тенкин бе на около седемдесетгодишна въз-

раст. Семейството му се състоеше от съпруга, дъщеря, майка, син Никола на двадесет и шест години и снаха Маруша. А пък нашето семейство – от чичо ми Васил Лазарков, майка му Ната – на шестдесет и пет години, съпругата му – на тридесет и пет години и аз – на осемнадесет години и сестра ми – Анатолия – на единадесет години.) Един от тях приближи, затрака зембелека и почна да бута, но като видя, че портата е подпряна отвътре, даде юздата на коня си в ръката на другия, а той изви отстрани, покачи се на оградата, отдето беше с плет и отгоре тръни, скочи в двора, отвори вратата и другаря му, влизайки, уведе и двата коня. И докато тоя последния ги връзваше с поводите им за черничевото дърво, което бе наблизо, другарят наново затвори и подпря вратата. И след това заедно тръгнаха право към къщната врата.

Вътре в стаята бяхме само дядо Василия и аз, пишещия тия редове, тогава на осемнадесет години, а двете семейства – това на стареца и на чичо ми, още сутринта, през вратичката – комшулука, из двора, бяха отишли в съседната къща, която притежаваше баба Маца Митова Новакова, за по на спокойствие и безопастност. (А в това време, помежду съседните къщи имаше вратички и през тях можеше да се премине от единия и да се излезе от другия край на улицата. Така бе в българските и особено в турските къщи.)

Тая жена – баба Маца Новакова бе вдовица вече на около седемдесет години. Семейството се състоеше от трима синове – Стоимен – на тридесет и осем години, Панайот – на тридесет и четири години, Михал – на двадесет и четири години, дъщеря Еленка – двадесет и осем години и зет Никола Петрев Табаков – на тридесет и три години. И бе извънредно добра и любезна домакиня. Владееше хубаво турския език и забулена като туркиня, под вид на мохаджирка от София, че воловете от колата ѝ взета, че децата ѝ болни на легло от сипаница, с хубавите си и сладки думи много умело, още пред уличната врата, посрещаше и отстраняваше всяко едно нещо, което би причинило безпокойствие на домашните ѝ:

– Мили синко, вдовица съм, не влизайте в двора ми, децата ми от сипаница лежат и боледуват, моля Ви да ги не плашите!

– Майко! Време минава, неприятелят ще те настигне.

– Какво да правя, какво да правя, нещастна жена, като освен, че децата ми болни, но още и воловете ми откраднаха.

С такива и тем подобни думи тая жена посрещаше всеки един, който поискаше да насили вратата и да прескочи прага ѝ. И по тоя начин домът ѝ, и всички ония, които се намираха в него, се запазваха и от войници, и от черкези. Затова и семейството на дядо Василия, па и нашето, стоеше повечето в нейната къща и се чувстваха спокойни и безопасни. А само дядо Василия и аз се намирахме

вътре в неговата къща, когато двамата кавалеристи бяха вече в двора. Старецът изправен стоеше пред иконостаса на молитва, а аз, скрит настрана до един от прозорците, предпазливо попоглеждах какво се правеше навън.

Войниците, като доближиха къщната врата, единият от тях силно почука и извика: „Отворете бе!", повтори и заудря с пестницата на ръката си във вратата. Па като видя, че нито се отваря, нито се отговаря, па и вратата упорства, силно ядосан, ритна с крака си в нея и се повърнаха по стълбите в двора, от натрупаните на грамада букови дървета взеха едно дебело и дълго около четири метра и ето ги – наново по стълбите пред вратата. И като застанаха, та се пооправиха, както го бяха хванали за краищата, залюляха го назад, напред и с предния му край бухнаха у вратата така силно, щото тя припука и стаята се потресе.

– Отворете бе!

И наново удар, от който вратата прискърца и се подкърти. И тъкмо да засилят за трети удар, дървото се изхлузи из ръцете им и падна на стъпалата им.

– Ах, безверници! – ядосано изръмжаха нападателите.

Какво да се прави! Старецът се залисал в молитвата си, от която, както се виждаше, единствено очакваше по-лесно прекарване опасността, та не гледаше ни вратата, ни в мен, нито пък това, което в случая би трябвало да се направи, а още един удар и вратата е откъртена.

Но упорството, дето не се отваря, не ще ли ожесточи още повече и така вече доста разярените царски войници? Въпрос, разрешението на който зависи вече не от часове и минути, а от секунди.

– Какво да се прави? Като и тъй зло, и инак – може би още по-зло. А време за мислене няма. Секунда още и е свършено! Най-после изтръпнах. Ще отворя доброволно, та каквото ще нека стане. И войниците, докато да вземат наново дървото, да го залостят и да бухнат у вратата третия път, аз отвътре викнах:

– Чакайте, ефенди, чакайте! – и тръгнах да отворя.

Вратата заскрибуца назад и аз застнах очаквателно. Войниците хвърлиха дървото от стълбите надолу и в миг изтръгнаха сабите си из ножниците им.

– Ах, дива свиня – неверник! – изръмжа единия, и като издигна сабята си над главата ми, заканително изкряска – И защо не отваряш бе, свиньо?!

– Страх ме е, ефенди – заради това. – отвърнах аз.

– И страх те е, а?! Ах, дяволе, що знаеш ти! – и сниши сабята си.

– Къде е чорбаджията бе, свиньо?

– Няма тука чорбаджия, ефенди, тук вътре в стаята има само един старец сиромах.

– И сиромах, а?! Я да видим.

И тръгнаха двамата към стаята. Обаче единият, който дотогава мълчеше, се повърна и с голата си сабя застана стража отвътре на къщната врата, а другия се запъти и влезе в стаята, където го последвах аз.

Старецът продължаваше да стои пред иконостаса, а кавалериста изгледа обстановката и бавно доближи до двата шарени – с бояли и цветя – дървени чардаци, които бяха долепени до стената, наведе се и с едната си ръка, защото в другата държеше голата си сабя, отвори ги един след друг, изпремята до дъно парцалите в тях, и като не хареса нищо (защото всичко по-ново от дрехи, черги и от покъщнина, бе изпокрито по скришниците и заровено по зимниците), сърдито тресна капаците и ми и пристъпи, та се изправи до стареца, който занесен продължаваше да стои на миндерлъка пред иконостаса, хвана го за мишницата и така силно го дръпна настрана, щото той полетя и се срина на пода като труп.

– Пари бе, дрътляк! – яростно изкряска кавалериста и се наведе, та го хвана за яката на дългото му с кожа подплатено шаячно палто и го залюля натам – насам – Парррааа, защото ей сега ще ти търколна главата при краката ти и го мушна със сабята си в кълката.

– Няма, аго, нямам нито грош. Аз съм сиромах, нямам и хляб да се нахраня. – разтреперано изговори прегърбения вече дядо Василия.

– Ах, гяур! И сиромах, а, я да видим и сиромах ли си! – и като го хвана наново за мишницата, разтърси го и го повлече покрай мен из стаята към тъмното килерче (стоичката, дето си месеха хляб) и като го срина на пода, смуши го със сабята си. Старецът зарева като говедо, когато го колят и се сви в краката на джелятина си.

Аз потреперах от страх и от вътрешна мъка. Но никакъв жест от моя страна за помощ на стареца бе невъзможен. А явно бе, че като заколиха него, без съмнение, оставаше моя ред.

Но тъкмо в това време кавалериста, който пазеше вратата, някак малко се поотмести навътре, където бе съборен стареца, за да види другаря си какво направи, аз зад него като стрела излетях навън из вратата и хванах рида към оная къща, където се намираше семейството на стареца и това на чичо ми Васил Лазарков – къщата на баба Маца Новакова, за да обадя това, което оставих да става с добрия и благочестив дядо Василия.

Изненадани от тая покъртителна вест, мъжете пламнаха от ярост и се вдигнаха на крак и напънаха да излязат и отлетят със секирите на помощ на дядото. Ала жените им се струпаха на къщната врата, плачейки не допускаха мръдването навън, за да не би да се предизвика още по-голяма опасност, както за мъжете, тъй и за самите тях, па и за децата им. „Не знаете ли, че махалата е пълна с мохаджири, а сега и с войници, тогаз какво ще стане, не само с нас, а може би

и с цялата махала – всички на място, каквито сме, та на стария, каквото му Бог даде“ – казваха жените.

При тая припирня аз някак се промъкнах навън, за да отида да видя какво направиха кавалеристите, по същия път влязох обратно в двора и дебнешком доближих, за да наслушам. Обаче нито някакъв шум, нито пък някакъв глас се чува. Промъкнах се до самите къщни врати – пак глухо. А всички врати – отворени до назад. Изкачих се по стъпалата и надникнах вкъщи – тихо. Войници няма. А дядо Василия в стаята на миндерлъка лежи почти в безсъзнание, от което едва след няколко дни можа да се съвземе. И когато руските войници дойдоха в града и с войнишките си песни оглушаваха въздуха, той пак застанал пред иконостаса на молитва, благодарение, че бе честит да остане жив да види Освобождението на многострадална България и от прозорците на къщата си да гледа, както упражненията на руските и по-младите български войници, също така и на своя син милиционер, които ставаха на мегдана при оброчището „Св. Архангел Михаил“ и в края на старческия си живот, спокойно да затвори очи за път към Това, когото в иконостаса на картина имаше и пред когото често коленичеше и се молеше.

И така, поради тия нощни, а и посред пладне, нападения и вандалщини от страна на войници и черкезки банди, много български семейства, като семейството на Михал Ян. Маданчов, Панчо Ив. Табака, Костадин П. Павлов, на д-р Георги Василияди (който току-що бе се поселил в града и служеше като околийски лекар) и още много други и от други краища на града, под прикритието на мъглата, избягаха по ридовете и в колибите на лозята преживяха докато опасността премина.

Паниката изобщо бе голяма. Никой не знаеше какво очаква града и българското население. Обаче в душата на всеки българин вече бе се сложила радостната мисъл, че Освобождението наближава. И въпросът дали дядо Иван е наближил и ще ли остане жив, за да го дочака и посрещне, силно вълнуваше всяко българско сърце. А тая неизвестност и страхотия трая около четири дни. Срещу втория ден на Коледа, току преди полунощ, военни тръби засвириха тревога. Войниците, квартирващи по българските къщи, наскачаха, бързо се стъкмиха и взимаха пушките си. Тях ги викат и събират, но за какво – никой не знае. Затова сърцето на всичко българско изтръпна от неописуем страх. „Какво ще стане сега“ се питаше всеки един шепнешком. Майки и бащи, криещи се от войниците, взеха да прегръщат децата си, да ги целуват и да се прощават един с друг. Те бяха поразени от мисълта, че е настъпил края на живота им. Събирането на войниците по това време, посред нощ, мислеха си те, не е за нищо друго, освен за да

се изколи и унищожи това гяурско племе, което стана причина за тия нещастия и тегла, които сега прекарва ислямския свят. Да, тъй си помисли нещастното българско население.

Но за голяма изненада на изплашените български семейства, войниците в много къщи, като схванаха смущението и уплахата на домашните, почнаха най-дружелюбно да ги увещават и успокояват, за да се не страхуват от каквито и да било лоши намерения на военните. „Страхът и опасностите за българите са минали вече – казваха те – ние сме последната войска, която имаше да мине оттук, за да даде възможнаст на бежанците да се изтеглят, за да ги не застигне неприятелската войска. Подир нас очаквайте Московo, който иде заради вас. Нас викат, може би да си отидем. И затова сега на нас прошка". И любезно се сбогуваха и си излязоха из къщи. И те – войниците, в тоя момент, бяха искрени.

А тая нощ – такъв глъч, такъв шум и бучене, като че ли Рила с всичките си височини се сриваше в бездната. Призори обаче, възцари тишина. Никакъв човешки глъч, никакво скрибуцане от коли. Никакъв конски тропот, нито пък пушечен гърмеж – всичко утихнало, като че ли в града жива душа няма. И войници, и бежанци, и местно турско население, и власти – всичко изчезнало и заминало. Само там – сам са останали някои болни войници и мъртви човешки тела.

Подробности за причините на така бързото изтеглюване на войските и на всичко турско ще дадем малко по-нататък. А сега нека кажем само, че като че ли някакъв вятър, някаква страшна халетина току изведнъж понесе всичко онова, което се кланяше в джамиите и почиташе великият ислямски пророк Мохамеда, за да го занесе там, отдето преди пет века тогавашните негови прадеди бяха потеглили и насам.

Не ще бъде без важност и значение за всички ония, които не са били съвременници на тия велики исторически събития, да се отбележи и друго едно обстоятелство, а именно, че не само през дните предмет на описанието ми, но още и през времената на по-далечното минало – при нашествията на арнаутите, делибашиите, черкези, башибозуци, войници и разни типове местни турци – хора, тъй да се каже – от всякаква категория и да са живели и преминавали през тоя град които са могли всичко да направят – да опожарят, да опленят и да извършат най-големите жестокости и безчинства, за удивление е, че такова едно нещо и в такъв поразителен размер, не е ставало.

Вярно е, че в дните на бягането на турците, както казах и по-горе, се извършиха някои обири, станаха някои малки пожари и едно – две убийства на хора, разбивания и ограбване в чаршийската улица, а там – сам по другите улици, но в такова едно време, при такава бъркотия и безвластие, може да се каже, че всичко

това е в реда на нещата. Това ставаше, а даже и в много по-голям мащаб, и в току-що прекратените войни, и то за голям срам – и от християни на християни.

И кой знае как, но като че ли при такива едни зли и опасни моменти, над тоя наш град, някоя невдима мощна ръка се е издигнала, за да го брани и покровителства от такива беди и злощастия.

Бягането на турските войски. Страх и ужас в българското население

И тъй, с настъпването на оная страшна и пълна с изненади снеговита, мъглива и тъмна декемврийска нощ, в достопамятната 1877 година, в която дърво и камък се пукаше от студ и мраз; в която всичко онова, що носеше името „българин", трепереше от страх и ужас като гледаше, че живота, имота и честта му висят на косъм; полека – лека наближаваше и стрелката на всемирния часовник към оная фатална минута, в която върховната световна съдба бе определила сгромолясването на една тираническа държава, а и края на петстотингодишното робуване под нейна власт на нещастното българско племе в тоя толкова злочест, измъчен и подтиснат край. И наистина, в тая именно нощ – 26 декември 1877 година, всичко това из нашия град се свърши като по чудо.

Турските войници, които бяха се настанили по българските къщи, едва току-що бяха се завърнали по квартирите си от вечеря, някои си бяха налягали и изпозаспали, наново наскачаха, в миг се скатаха и като награбиха пушките си в ръце, бегом излязоха из квартирите си навън. Викаха ги по тревога. И те тичешком потекоха като порой за частите си.

По замръзналия сняг на улиците настъпи силно скрибуцане от бърз човешки вървеж и безразборен глъч, от което се схващаше, че суматохата е голяма и нещо бързо, а и важно имаше да се извърши.

Всяка българска душа изтръпна от неописуем страх и се предаде на очакване. Наистина, някои добродушни войници, при излизане из квартирите си, бяха казали на някои български семейства да се не боят, понеже опастността за българското население била вече минала и при все че тия думи от тяхна страна и да бяха искрени, но те бяха чути от малцина, а пък и самите тия малцина ги изтълкуваха, че те са думи само за успокоение и залъгване, а всъщност истината ще да е съвсем друга.

Но пък действително, при това толкова разбъркано положение в града, при тоя яд на турците, кой ли можеше да увери българина, че за него опасност

не предстои, че той ще си остане здрав, читав и в нищо незасегнат. Когато наопаки – всеки един мислеше и бе убеден, че тук не ще да мине, докато не се пусне кръв, че турците, при това си голямо натрупване тук, и при такова кръвясало от гняв и отчаяние сърце, в края на краищата, по никой начин не ще могат се удържа, за да не се отдадат на някакви изстъпления спрямо проклетата гяурска нация, която може да се каже, бе причината за това им толкова голямо тегло.

Да, никой не можеше да предполага, че ако не по-рано, то поне при бягането си, най-малкото, което ще има да направи, ще е да запалят българските махали или пък да изколят населението в тях.

А извикването и събирането на войниците така ненадейно, а и по такова едно време, може да се каже, окончателно затвърди увереността в това от коле в българина предположение, и всеки си каза, че гнева и търпението на агите вече са прелели и страшното решение, както се вижда, е взето. Затова тая нощ – тежко и горко на нещастната наша челяд.

И с тая увереност, във всеки един българин предубеждението, че за такава именно акция войниците са събрани, стигна дотам, че от всяка една къща почна да се наслушва дали не се е започнала страшната касапница и не се ли чуват вече викове и писъци из някои български къщи.

Бащи и майки кършеха пръстите на ръцете си и вкъщи място ги не сдържаше. Те ту поглеждаха заспалите си деца и със сълзи на очи мълчешката плачеха, като си мислеха какво има да стане току подир някоя минута с тях, ту наслушваха навън дали няма някакво тропане и викане из близките наоколо къщи.

Всеки от по-възрастните един с друг се бе простил и приготвил за неминуема смърт, само очакваше наближаването на минутата.

Обаче стрелката на часовника, ако и неспирно да обикаляше колелото си, но минутата, фаталната минута, за която се мислеше и очакваше, че ще настъпи – не дохождаше. Па и никакъв вик или писък от нийде се не долавяше. А само глъчта от ония човешки гласове, скрибуцането на колите, тракането от конските подкови, които, както и от по-рано, не преставаха из чаршийската улица.

Каква беше всичката тая войскова тревога по среднощното туй време? За какво беше това ненадейно извикване и събиране на войските, създаване на тая суматоха, тоя страх и трепет и в така много уплашеното българско население?

Туй нещо, в това също време, никак не беше възможно да се узнае и разбере. На сутринта, след като се разсъмна се разясни самата истинска причина.

Отстъпилата войска от София насам и разположила се в града и в Горното поле на бивак, е била между другото, както се каза и малко по-преди, със зада-

ча да улесни бежанците в по-безопасното и по-бързо изтегляне към по-далечни пунктове, за да не би да ги застигне неприятелска войска. И макар с няколкото дни стоене тук, може да се каже, че тя бе завършила тая си задача, тъй като ешелоните с бягащия турски свят бяха вече към края си. Па и тя – войската, както се бе разположила, може би щеше още някой и друг ден да престои тук, за да си почива, обаче, едно обстоятелство направи стоенето ѝ невъзможно и ѝ наложи необходимостта от бързо и немедлено изтегляне и бягане.

А това обстоятелство, разбира се, до най-висока степен увеличи страха и в така изплашеното от по-рано българско население. И туй нещо, както се каза и по-рано, от вечерта някак не можа да се узнае, а едва сутринта след разсъмване се предаваше вече от уста на уста, като неоспорим факт.

А ето какво се бе случило...

През деня срещу тая вечер, откъм Радомир, няколко души доброволци, които се били откъснали от дядо Ильовата чета и се движели пред руските войски, пътувайки по шосето насам, замръкнали край тъй наречените Дикански ханове. Из пътя, обаче, към Кърнолското ханче, един от тях слязъл от коня си за по естествена своя нужда. Но понеже се забавил, за да не се заблуди из тъмнината, един от изминалите му другари, който бил тръбач и носил войнишката си тръба, засвирил, за да го ориентира. (Някои казваха, че не с тръба, а с цевта на пушката си бил свирил.) По височините на кърнолските ридове, както и на самия път, имало постове и разезд от казашки части, които били под началството на някой си Васил Чауш – българин (който бил един висок и снажест човек на около тридесет – тридесет и пет години) и тия турски патрулни разезд доловили тръбния звук и го взели за сигнал на неприятелски войскови движения. Те веднага го предали по принадлежност и в такъв смисъл, известието бързо прозвучало, където трябва. И при тия донесения на патрулите, командването на турските войски от своя страна, като е имало предвид, че София, а и Радомир, са вече в неприятелски ръце, а и че руски разезди кръстосват и по дружанските височини, сигурно се е спряло на вероятността, че неприятелят е предприел движение за нападение, а може би и маневра и за обход, и по тая именно причина дава заповед за сбор на войските и бягане с време.

И тъй, не за целта, т.е. не за клане на гяурите в града, според както е предполагало българското население, са били събрани през това време по тревога войските в частите им, а чисто и просто за бързо излизане и напускане месторазположението им тук. Следователно и страхът на българите от клане е бил празен и безосновен.

Бягането и на всичко турско

Но кой можеше да вярва, че всичко това, така бързо и безопасно за българската челяд, ще може да се извърши в разстояние на пет – шест часа. Суматохата се почна преди полунощ и утихна може би около пет – шест часа към зори. А в това време и войскови части, и мохаджири, и това, което имаше от местното турско население – всичко бе на крак и едно през друго гледаше да бяга, колкото се може по-скоро, още докато не се бе разяснило.

Настаналата паника бе така голяма, така страшна, щото само тоя, който му се е случило да преживее и изпитва такива часове, може да си въобрази и представи изцяло същността на картината.

Да, едно през друго гледаха да излязат оттук и да избягат накъм други страни нещастните турци, още преди да се пукне зората. Защото Московo – тоя, за когото до вчера на насмешка казваха: „Нека дойде, нека дойде по-насам, ама дохождане има, но па и виждане има". А ето че той – дядо Иван, иде и е наближил вече до Диканите, па ако е здраве, след ден – два и тук пристига; и никакво патило на главата си няма. А наопаки – всичкото това патило се е струпало на главата на тия, които държаха нещастното българско племе и които в заслепението и фантазиите си не можаха от по-рано да предвидят това патило. Или пък да можеха поне тоя мюсюлманин – душманин да задържат при преминаването на Дунава или же през стръмнините, снеговете и поледиците на Стара планина, а го пуснаха до София, па утре или другиден, ако е живот и здраве, да бъде гост и освободител и на българина в Дупнишко.

Да, на двадесет и шести срещу двадесет и седми декември, в неизличимата из аналите на новата българска история 1877 година, още в тъмно, нищо турско не бе останало в града ни, освен, както казах и малко по-преди, там – сам някои болни и умрели войници и около десетина бедни турски семейства из Бешичката махала. А виковете и безразборната човешка глъч, скърцането на колите, реването на воловете, тупането на конските подкови, пушечните гърмежи, които често, често оглушаваха и процепваха гъстата мъгла – всичко това беше затихнало, замряло. Настъпила бе такава тишина, като че ли градът бе опустял.

Ето че зора се зададе и дневната светлина полека – лека взе да настъпва, да осветлява и възживява оглушелите улици с намиращите се по тях в техническа неразбория паянтови постройки в турски стил и вратите на българските и еврейските домове започнаха да се отлостват и из тях плахо – плахо да надникват мъже и жени, за да видят и научат станалото.

И за никого не бе вече тайна, че всичко турско е напуснало града. Оживлението по улиците започна да се засилва. Голяма част от българското, па и от еврейското население – мъже, жени, па и деца се впуснаха по напуснатите турски къщи, за да тършуват и събират онова, което бе изоставено от тия, от които току до преди малко се трепереше и бледнееше.

Движението, особено по чаршийската улица, се засилваше, не само от граждани, но и от селяни, дошли да видят, а и да чуят какво стана, а и що има да става. Разговорите помежду българите все още ставаха насаме и предпазливо от вражеското и шпионско ухо. Прегръщанията и здрависванията помежду близки, приятели и познати, че се е останало живо и здраво, за да се дочака изгрева на свободата, вървяха от един на друг. „Чудо, чудо стана с нас, братя, та живо и здраво оцеляхме!", тихичко си казваха помужду си. „Нека благодариме на Бога, че ни има на памет, па и на дядо Ивана (така наричаха руския цар) – Неговият пратеник. Защото инак още много имаше да се пати от азиатеца", продължаваха други. „Също така, не трябва да забравяме и всички ония деятели и родолюбци – живи и умрели, които с голяма доблест и себеотрицание работиха за постигане и осъществяване на това свещено дело, което за голяма наша радост, в наше време и пред очите ни се постигна и извърши. Тъй, тъй, братя, дотук някак, може да се каже, щастливо се докара. Но дано да имаме късмет, щото и братушките по-скоро да дочакаме. Защото, ако би да се забавят и някоя башибозушка чета или пък от самите войници някои се повърнат, или пък някои отново пристигнат, тогаз кой знае какво ще ни бъде теглилото и патилото" – завършваха трети.

И тъй, разговорите при пресните още впечатления от току-що преживяното, допреди някой час от уста на уста вървяха и продължаваха. Обаче, ако и при свършения факт, че времето на робството е безвъзвратно минало, че занапред тук не ще има вече никаква турска сила да безпокои и причинява ни на-малкия страх. Все пак не можеше да не се забележи, било по думите, било по държането, и в отношенията във всеки едного неизчезналия онай довчерашен робски страх, но пък и едновременно с това – да не се види по очите и лицето на всеки един българин и нещо сияещо, нещо тайнствено, неземно от изблика на оная пет века невиждана и неизпитвана душевна и физическа човешка радост.

Но какво пък ставаше помежду българските първенци – тия, които ръководеха обществените, църковните и училищни работи, взимаха участие в работите на някои от турските държавни учреждения и представляваха българското градско и селско население от околията пред правителствените официални власти?

Междуцарствие и Общогражданski комитет

Току-що се бе съмнало и те – първенците градски, се потърсиха един друг и твърде скоро се намериха. Да, те рано се потърсиха и се намериха. И не вече у дома си или по улиците, а в една от стаите на Рило-манастирския хан са на заседание и се разменят мисли върху факта на тъй внезапно създаденото в града положение.

От страна на българското население са даскал Христо Д. Тодоров, стареята на Рило-манастирския метох – монаха дядо Никифор, стареята на светогорския метох – йеромонах хаджи Гаврил, Захари Аргиров, Величко хаджи Ангелов, Васил Р. Мазников и учителите Димитър Н. Чюков и Димитър Ян. Бисеров. От евреите са Оджа Мошон Асеов, Исак Израилов, Хаим хаджи Давидов и брат му Лияче хаджи Давидов. А от страна на избягалите турски семейства е шестдесет и пет – седемдесетгодишиния старец – турчина Махмуд Алач.

А причината на това тъй набързо, без никаква и от никого официална покана събрание, както се каза и по-горе, внезапно създаденото в града положение, а именно, че през нощта не само турското население и войската, която от няколко дни се бе настанила тук, но и самите местни власти са напуснали и избягали, че не само града, а и останалото в него население е изоставено изключително на съдбата му. А това нещо, т.е. станалото през нощта, за неизбягалите турски семейства и за евреите ако и да бе голям страх, за българските първенци бе неописуема радост. Защото в това не само вече очевидно виждаха, че петвековното робство е сломено, а и че Освобождението на българското население – фактически спечелено.

Но те – българските първенци, ако и да се чувстваха така радостни от извършилото се през нощта, ако и да видяха, че може да се каже, че те са вече и господарите на момента; имайки предвид още окончателно неопределеното положение и несигурността за утрешния ден, тия тогавашни наши полуграмотни дипломати, възпитани и школувани не в гимназии и академии, а в патилата и теглилата на страшното онова робско минало, тая своя радост намираха не само още ненавременна, а дори и опасна, за да я проявят в събранието пред истоплеменните си другари от Общоградския комитет. И по тази именно причина, с едно особено спокойствие и твърдост, както подхожда за такива моменти, я потайваха и задушаваха в себе си, в гърдите си. И те, в случая, в своята тактичност бяха съвършено прави, защото турците, ако и да бяха напуснали къщите си и избягали из града, но опасността от тях още окончателно не бе изключена. Още повече, че при така размътеното положение, при царящото безвластие и при население, което не притежаваше никакво за отбрана

въоръжение – изненадите никак не бяха изключени, а наопаки – всеки момент възможни.

Затова и в събранието – при очакване на тая опасност, взимане мерки и средства по запазване сигурността на града и живота, честа и имота на останалото в него население, без разлика на вяра и народност, за времето, докато продължи безвластието, те – българите първенци, бяха не само много внимателни, но и във всяко решение и действие намираха за тактично и целесъобразно, преди всичко да ангажират турчина и евреите по единствената причина, за да не би впоследствие, при дадена евентуалност за появила се някаква отговорност, тая последната да бъде сторена изключително върху българските първенци, които и така едва бяха се опазили от по-раншните подозрения, за съчувствие на комитаджии, на московеца, а и в заклети врагове на държавата.

А пък, както турците, така и евреите, макар и да виждаха, че моментите и да са още критически и съдбоносни, но предвид, че политическото положение доста релефно очертава, че не вече турците, а българите ще са бъдещите владетели и власници тук, затова почти без каквото и да било колебание и двусмисленост, се съгласяваха и приемаха безрезервно онова, за което тия последните биха дали своето одобрение.

И така, пред опасността на базвластието, която грозеше града и населението в него, всички тия тринадесет души, без много формализиране и протакане, се съгласиха веднага да застанат начело. И като членове на един Общоградски комитет да вземат временно властта и да действат и разпореждат с такива мерки и средства, с каквито биха могли да запазят сигурността на града и тая на населението му, дотогаз, докато продължи безвластието. И от тоз момент всеки един от тях, като отговорен член от комитета, пое ролята си и първото разпореждане, което се направи като от власт, бе свикването по списък на петдесет – шестдесет души от българите и евреите, защото останалите неизбягали турски семейства бяха малочислени – известни смели и безукоризнени граждани, които да поемат мястото и службата на временна полицейска стража за охрана на града и на населението в него. И това разпореждане веднага се тури в действие. Всеки един от повиканите незабавно се явяваше в хана, като в полицейски дом и с ентусиазъм приемаше възложената му отговорност. Свиканите се разпределиха на групи със старшия начело. И се заповяда на всеки един да се въоръжи с каквото оръжие намери. Някои, които не можаха да намерят оръжие, си послужиха с тояги – джопове. И тая доброволческа стража, макар и при неформено облекло и с безсистемно въоръжение, както при патрулната, така и при командировъчната дневна и нощна служба, в нищо не отстъпваше на формената и системно

въоръжена полицейска стража. Без всяко материално възнаграждение тия хора честно и безупречно прослужиха до пристигане на русите и установяване на официалните власти. И не само прослужиха и запазиха сигурността на града, живота, честта и имота на населението в него, но оправдаха и доверието, което тъй заслужено Общоградският комитет бе показал спрямо всеки едного от тях.

А след като по тоя начин се нареди един вид полицейската администрация, Общогражданския комитет вече тъй начесто не се събираше на заседание, а само при дадена необходимост. Защото за другите работи си действаха общинските и църковни настоятелства, само при видоизменението, че вместо в църковната канцелария, сега в зданието на светогорския метох, понастоящем къща на Христо В. Бояджиев, което здание тогаз бе по-голямо, с по-широк двор и с повече пристройки, където и в голямата му стая се нареди и нещо като съдилище, председателствано от стареята на тоя метох хаджи Гаврил и членовете даскал Христо Д. Тодоров, Захари Аргиров, Димитър Н. Чюков и Васил Р. Мазников; за разглеждане и решаване спорове и оплаквания, т.е. изпълняваше се това, което турското полицейско управление и съдилище вършеха. Евреите пък тия работи си извършваха в синагогата си.

И така реда и сигурността бяха поддържани. Но при все туй, както в българските първенци, така и във всеки един по-събуден и по-интелигентен българин, се почувства една загриженост, една уплаха поради обстоятелството, че руски войски не пристигат. А знаеше се, че те са дошли до Диканите. Знаеше се също така, че помежду руси и турци вече има примирие и че военните действия са прекратени и не само загриженост, а и неописуем страх облада при мисълта за грозната перспектива да не би границата да остане по височините на Голо бърдо, по рида над Диканите, в какъвто случай и градът да остане наново под турците или пък докато това се уясни, да не би някоя черкезка или турска башибозушка чета да нападне и всичко на прах и пепел да направи. (Примирието бе направено преди града да беше зает.)

Депутация до руските войски при Диканските ханове

А тия тревожни и страховити мисли и предположения много съкрушително действаха върху душата на още уплашеното българско население. И затова българските първенци не закъсняха да подирят начин за уяснение на така сложилото се мъчително положение. Те още в същия тоя ден – двадесет и седми декември, тайно и без знанието на истоплеменните си другари от Общогражданския комитет, решиха да изпратят подходящи хора до руските войски в Ди-

каните, за да научат не само някои подробности по тия важни и съдбоносни за града въпроси, да им известят, че турците са напуснали и избягали, че властта и управлението почти изцяло е в ръцете на българите, а и да ги поканят час по-скоро да дойдат и заемат града, където българското население с нетърпение ги очаква.

А с тая мисия се натовариха гражданите Михал Ян. Маданчов и Христо Антов – кондурджии, хаджи Христо Самодумов – заптие в турско време, Зашо Самоковеца – драгомански зет – дограмаджия, който току-що бе се завърнал от Сърбия, дето отишъл, за да продължи учението си и Илия Табаков – родом от село Челопеч. И след като бяха снабдени с особено писмо до началника на руските там войски, на примръкване, един по един – за по-прикрито – тръгнаха. Но те не потеглиха по шосейния друм, а по преки и прикрити пътища. Те хванаха из рида Кършия – Каваклия, над селата Пиперево и Гьол Чифлик, покрай селата Дяково и Мусибей – право за Диканските ханове. И тъкмо около десет и половина часа през нощта срещу двадесет и осми същия месец, патрулната стража ги пресрещнала и по реда завела при началника на частта. Последният ги приел много радушно, прочел писмото най-внимателно и с всеки едного любезно поприказвал. Обаче отговорът бил, че той, сам от себе си, нито може да каже нещо положително, нито пък да направи нещо, а за всичко подробно ще да донесе, където трябва и за да ги увери в думите си, той още при тяхно присъствие, написал донесението си, запечатил го в плик и с нарочен казак – конник, пред очите им на адреса го изпратил. След това, като ги почерпили още по един чай, казал: „Ну, до свиданя и по-скоро възвратитесь в город и скажите пославшим вась, пуст будит спокойнинь и с тъмной надеждой що отговорь на мойе донесение уже есть и що скоро руское войско, приидет и заемет город. Предайте всим наше бротское поздравление".

Депутацията си тръгнала много зарадвана от срещата и приема, който ѝ се оказал и от това, което се направило от страна на началника на частта. Обаче, обстоятелството, че искането ѝ не се изпълнило веднага, а останало да се реши от друго място, до голяма степен помрачило тая нейна радост. Тя се връщала през същите места, бързайки още по тъмно да пристигне в града. И при все и да чувствала в себе си, че това, което от нейна страна е било възможно да се извърши, тя го е извършила, безпокойството от казаното обстоятелство на всеки едного от членовете, като камък на сърцето тежало и душата му притискало. Затова и из пътя никой от тях уста не отварял, дума не продумал, а всеки един в ума си претакал чутото и видяното при братушките и размишлявал като какъв ще бъде отговора на донесението, което този толкова любезен офицер пред

очите им написал и изпратил с казака – конник на по-горното си началство. А върху това отгоре, както студената, така и безлунната нощ, още повече стегнала душата им и ги заставяла към по-напрегнато взиране из долините и върлините и към по-сериозно внимание за по-сигурно стъпване по замръзналия сняг и поледиците из неравните и на места стръмни и тесни пътеки.

И тъй, тая малка дружинка, тия наши добри българи, които не след дълго спокойно и със затворени очи легнаха в гроба за вечен сън, почти повечето мълчешката и с разтреперано от заморяване сърце, из пътя, както във вчерашната мракчавина, неусетно излязоха из града и се покатериха по тясната и върла пътека из рида към Диканските ханове, тъй и сега, в сутрешния здрач, когато петлите с последните си песни изпращаха клюмналата вече във вечността зимна нощ, неусетно се връщаха и смъкваха из върлината, по същата тая пътека – всеки за дома си. Обаче, тия от сърце и душа на делото си предани хора, дом не задържаше. Тяхната мисъл бе другаде. Виждайки вече, че зора се задава, а по това време тях ги чакат, без да се спрат и за отморване, те наново напускат своя дом и се отправят за там, дето ще дадат отчет за извършеното от тяхна страна през нощта. А малката вратичка от голямата порта на Рило-манастирския метох, през която току-що бяха минали членовете на Общогражданския комитет и през която те един по един, кой как пристигне, ще да влезе, отдавна вече бе отлостена. Също така и стаята на стареята дядо Никифор от рано още е стоплена. Па и големият ламаринен кофтор, изправен като селски кум в западното й кьоше, пълен със сухи букови цепеници от манастирската гора, като запален мотор на някой камион бучи и с напрежение се сили да надделява голямата зимна декемврийска студ и да държи температурата на изискуемата височина според термометъра.

А стаята е пълна с хора. Тук са членовете на Общоградския комитет, с изключение на турците и евреите. Тук са и всичките членове от току-що пристигналата депутация, които ще кажат съдбоносните известия за града и за неговото българско население. Всички са насядали по миндера и по отделни столове, а кофтора неспирно бучи. И тъкмо поздравите за благополучното отиване и завръщане на депутацията бяха завършени, стареята дядо Никифор, който в кьошето седеше и дългите си черни броеници в ръцете зърно по зърно прекарваше, със своя тих и сладък говор, рече:

– Сега, любезни наши братя, разкажете на нас, които през цялата нощ сън не ни е хванало – какво извършихте по тия толкова трепетливи и съдбоносни въпроси, с които бяхте натоварени когато тръгнахте така дружески, и с какви известия ще ни зарадвате?

– Всичко подробно ще разкажем, Ваше Високо Преподобие. – отвърна Христо Ст. Грънчаров, който седеше най-близо до него.

И като се поизкашля веднъж – дваж, продължи – най-първо по кои пътища са отпътували и след като наближили хановете, как са били пресрещнати от патрулите и заведени при началника на поста, как последният ги приел, прочел писмото и разпитвал, как им казал, че той сам от себе си нито може нещо положително да им каже, нито да направи, а че за всичко подробно ще донесе, където трябва.

– И наистина, – продължи Грънчаров – любезният офицер, още в наше присъствие, написа писмото, запечати го в плик и в същата минута, пред нашите очи, предаде го на казака – конник, който с коня си отлете из тъмнината, за да го занесе по назначение. След това, като ни дадоха още по един чай, офицера заедно с нас стана и като се сбогува с всеки едного, каза: „Ну, досвиждание и по скоро се завърнете в града и на тия, които са ви изпратили, кажете да се не боят, да са спокойни и да имат пълна надежда, като че отговора на донесението и че руските войски веднага да тръгнат и да заемат града". След тия думи заповяда на патрулите да ни изпратят.

А другарите на Грънчарова само потвърдяваха разказваното от него.

Слушайки всичко това, дядо старея често се обръщаше към насрещният иконостас, където, пред образа на Св. Иван Рилски, кандилото блещукаше, правеше кръстен знак на гърдите си и изговаряше: „Дай Боже, дай Боже, по-скоро да видим освобождението на града и на манастира ни!". А в стаята цареше голяма тишина. Всяка дума, излязла от устата на някого от разказвачите, с трепетно внимание се изслушваше и с необикновена жадност поглъщаше от членовете на гражданския комитет и произвеждаше ту радост, ту скръб в душата на всеки едного от тях.

„Значи, вие видяхте братушките и командващия ви прие и разговаряхте с него и той със собствените си уста ви каза, че ще донесе където трябва. Но не само това, а още пред вас написа донесението си и с нарочен войник пред очите ви го изпрати на началството си. Па ви и каза да се не боим, а с пълна надежда да очакваме, че отговорът ще да е веднага войските да тръгнат и да заемат града!" – повтаряха и потретяха членовете от комитета запитванията си към тия, които докладваха резултата от мисията си. А утвърдителните отговори причиняваха такова възхищение, че не само лицата на запитвачите правеше да светят, а и очите им със сълзи да се заливат. „О, Господи! Продължи дните ни, за да видим Освобождението на България, на града и на манастира ни, па тогаз да умрем!" – говореше дядо старея и някои с побелели коси от членовете на

комитета, които в разказваното от делегатите така силно се бяха задълбочили и захласнали, щото ако в тоя момент някой и от Луната да бе слязъл, те нямаше да обърнат внимание, нито пък с такова увлечение да го слушат.

Да, членовете на комитета се радваха и молеха на Бога да им продължи живота, за да дочакат и видят Освобождението. Но едновременно с това всеки един усещаше, че тръпки побиват сърцето му пред мисълта да не би отговора на по-горното началство до офицера на частта при Диканите да бъде отрицателен, и като така, града ни да остане и занапред под турското владичество.

Но какво пък друго можеше да се направи в тоя съдбоносен момент, освен както каза офицера – със спокойствие и надежда да се чака резултата от писмото му.

Уплахата на гражданският комитет и на цялото българско население в града

Да, обстоятелството, че искането да дойдат руските войски и да заемат града е оставило въпроса да се разреши от друго място, както се каза и по-горе – подейства много разрушително върху душата на членовете от комитета и парализира оная голяма радост, с която то посрещна своята делегация. В техните старчески глави се занизаха мисли с предположения и заключения – кое от кое по-тревожни и по-обезпокоителни.

Наистина, от уверенията на братския руски офицер, пред когото току преди няколко часа пратениците на комитета стоеха като пред иконата на някой светия, че отговора от горното началство ще бъде: „Руските войски незабавно да заемат града" – проблесваше лъч за успокоение.

Но като се имаше предвид, че се преживяват моменти, когато събитията се нижат едно след друго – тъй бързо, както картините на киноматографическата лента, веднага се изпречваше мисълта: „Ами ако по-горното началство в отговора си до подчинения си офицер каже: „Понеже примирие има и военните действия са прекратени, то помръдването на войските е абсолютно невъзможно"; или пък ако рече: „Маршрута на руското воюване е за до Голо бърдо, защото там, по височините на тия ридове ще бъде границата на освободената територия" – в такъв случай може ли да се има гаранция за спокойствие и пълна надежда от уверението на благородния руски офицер, което той е дал на делегацията, че отговора до него от по-горното му началство ще е незабавно руските войски да заемат града?".

Безсъмнено – всичко това оставаше съмнително. Едното нещо, което ще станеше от всичко това, ще е братското поздравление, което той – офицерът, от поста си на Диканите изпрати на комитета.

Ето защо при тия и тем подобни мотиви и съображения, в душата и в сърцето на членовете от комитета тревогата и безпокойствието бяха така големи, че тия добри и незабравими българи нито сън хващаше, нито място сдържаше, а само при стареята на Рило-манастирския метох – дядо Никифора, отчасти намираха успокоение в разискване и в разсъждение върху създаденото положение, както и в предположения и заключения по отговора, който би получил офицера при Диканските ханове.

Там, в стаята на Рило-манастирският метох, при духовният старец, който с една необикновена твърдост посрещаше всичките евентуалности; непоколебим във вярата и надеждата си, че светията в рилската гора със застъпничеството си пред Господа Бога ще измоли освобождение, както за града, тъй и за манастира си в тая гора – крепеше духът и в събеседниците си и ги успокояваше в надеждата, че отговора на по-горното руско началство няма да бъде друго яче, освен такъв, какъвто е предрекъл офицерът на войските при Диканите.

С една дума – положението на 28 – 29 декември 1877 година (стар стил), може да се каже, бе по-тежко, по-трепетно и по-съдбоносно от онова, което се преживяваше през нощта срещу двадесет и седми същия месец – при бягането на турските войски из града ни. Всеки един се бе угрижил, умислил и се чувстваше като че ли е увиснал на въздуха и че сърцето му е притиснато от воденичен камък.

Русите в село Дяково

През време на тая толкова напластена с уплаха, загриженост и тревога атмосфера за комитета и за всичкото останало българско население в града, през нощта на тридесети декември, без да бе известно никому тук, командващият на руските войски при Диканските ханове, като отговор на писмото си, което още при присъствието на депутацията бе изпратил до по-горното си началство, от последното получил заповед да изпрати войници, които да видят и разузнаят положението, в което по онова време се е намирал града ни, по повод на което още сутринта на същият ден е била потеглила команда от единадесет души кавалеристи за тая съща цел. Тая команда, ако и да тръгнала още преди зори, не вървяла право, а кривнала от шосето, отбила в село Дяково и след като обядвала там около дванадесет часа, продължила маршрута си за града. А за тоя случай – пристигането и престояването на войниците в селото, ето как ни разказва шестдесет и две – шестдесет и три годишният вече дупнишки жител – протойерей Никола Т. Драганов, който тогава е живял при родителите си в това село:

„Бях юноша на тринадесетгодишна възраст. В тоя ден – на 30 декември 1877 година, рано сутринта, с няколко другари стояхме на площада пред Поп-Стояновата кръчма и забелязахме, че североизточно из пътя се зададоха десет – дванадесет души – хора с големи коне и в черкезка носия, въоръжени с пушки, които, според както говореха селяните после, били къси бердани – преметнати на ремък зад гърба им, а от лява страна – дълги саби в бели металически ножници. Някои помежду им имаха пики, на горния край на които се червенееха малки флагчета.

Групата от тия хора вървяла засилено с конете си из пътя за селото ни. Ние дечурлигата, оприличавайки ги на черкези, като видяхме, че наближават селото, побягнахме и се поотдалечихме от площада. Обаче черкезите пристигнаха и недалеч от Поп-Стояновата кръчма слязоха от конете си.

Кръчмата още в зори бе отворена, пометена и почистена от Захария – Поп-Стояновия син, който и сега е жив и здрав, а и ламаринения кофтор, който като бакалско катранено каче, стоящ в средата на кафенето, бе запален и с бученето си като че ли най-дружелюбно подканяше ранобудните селяни да се събират на кафе и греяна с мед гроздова ракия и сладък другарски разговор.

А тая сутрин и сам поп Стоян с другарите си – свещениците поп Димитър, поп Косто и поп Таско, както и някои от първенците селски, бяха подранили в кафенето, за да чуят от поп Димитър и Захария – Поп-Стояновия син, новините, които бяха донесли от Радомир и Диканите, за което нещо тия двама, преди два дни бяха заминали скришом от селяните и току през нощта на тая сутрин се бяха завърнали. Седейки един до друг близо по канапетата, тъкмо при най-увлечения разговор – ето че групата въоръжена конница ги изненада с пристигането си пред кръчмата.

– Я, черкези бе! – каза един от събеседниците селяни, и още думите му в устата, всички като пилци – беж из вратата навън.

Но в тоя момент един глас от групата мними черкези на български извика:

– Дядо попе, дядо попе! Къде бягате, стойте, не бойте се, ние сме руски войници! Спрете се, не бягайте!

Поп Стоян, който току-що кривнуваше зад един плет, при думата „руски войници" спря и се обърна, та се вгледа във въоръжените.

– Ела дядо попе, ела не бой се. – повторно извика конника – Ние не сме неприятели и зли хора, а Ваши племенни братя. Върнете се, не бойте се.

Тия думи се чуха и от другите трима свещеници и от всички онія побегнали селяни, но както поп Стоян, тъй също и те, макар и да бяха се спрели по различни места и разстояния, все накак плахо, плахо гледаха и не се решаваха

да се повърнат, страхувайки се да не би да попаднат в някоя внезапна измама.

– Спокойно, спокойно се връщайте всички, няма що да се страхувате. Не познавате ли ни, че сме руси! – потрети конника.

– Ах, да ми живеете! – каза поп Стоян и полете към групата конници, а подир него другите свещеници и побегнали селяни.

А като приближиха до войниците, такава мила и трогателна сцена се разрази, щото днес не съм в състояние да я опиша и предам в самата и същност. Трябва да е бил човек лично очевидец и да я е преживял, та да може да я възпроизведе и представи в същинският и образ. Собствено мен, на моята тогавашна юношеска душа, извършеното и преживяното в тоя момент е направило толкова трогателно впечатление и така дълбоко се е врязало в паметта ми, щото и сега, когато си спомня, не съм в състояние да задържа сълзите си.

Руснаците, както бяха слезли от конете си и ги държаха за юздите им, тоя от тях, който бе извикал на български за спиране, щом като свещениците приближиха, излезе малко напред от другарите си, свали шапка, целуна им ръка и каза:

– Защо се боите и бягате, Ваши Благоговейнства и Вие, братя селяни?! Ние – каза той – имаме маршрута си за град Дупница, но от шосето, като видяхме къщите на селото Ви, поискахме за малко да се отбием, да се видим и да Ви кажем, че Освобождението на България, включително и Вашия край, е вече дело свършено. Няма вече за българския народ ни робство, нито турска власт, следователно няма и от що да се боите.

– Простете, простете, мили наши братя! – отвърнаха свещениците и заплакаха.

Да, свещениците – тия с побелели вече коси духовни старци, при тия думи заплакаха като деца и се втурнаха към войниците, почнаха да ги прегръщат и целуват.

– Простете, духовни наши чада! Защото ние, които толкова сме патили в дългото робуване, като Ви видяхме така въоръжени, не можахме да си представим че са дошли наши племенни братя, а Ви взехме чисто и просто за вражески черкези, дошли за обир и други някои безчиния; и за да ни не уловят и измъчват, побегнахме, за да се отдалечим и укрием.

– Но ето каква била работата! Нека Бог Ви благослови. Да сте живи и здрави. Ние Ви благодарим от душа и сърце, че сте обичали да свърнете и посетите това уплашено наше село, което вече няколко месеца, откак се е почнала войната, преживява една страшна неизвестна съдбина. А в тоя именно страх и мрак, Вие идете да ни донесете тая неизменимо радостна и неизказано скъпа за нас вест.

– Ние, Ваши благоговейнства, – продължи руснака – още като видяхме, че побягнахте из кръчмата навън, сетихме причината. Но нищо. Отсега нататък знайте, че както сами Вие, Ваши благоговейнства, така и всичките Ви селяни, че страх ни от черкези, нито от турци или от когото и да било, освен от едного Бога, за Вас вече няма. Това нещо безвъзвратно отлетя, заедно с всичкото минало. Отсега нататък българинът не само е свободен и господар на себе си и на къщата си, а и такъв и на съдбините на страната си. Руският цар, народ и войнството му извършиха това, което в продължение на петстотин години сами българите нито физическа, нито материална сила имаха сами да направят. А пък отсега нататък бъдещето им ще зависи от самите тях.

(По-късно научих, че тоя руснак, който водеше разговора, бил чист българин родом от град Битоя и се казвал Антон, а служил доброволец в руската войска. След като се уволнил, действал с чета около Джумаята.)

– Бог да поживи и цар, и народ, и войнство, което тъй юнашки и със себеотрицание се е борило на поле-брани, немалко от което живота си е положило за нашето освобождение, наши братушки. Ние молим, а и ще молим Великаго Бога да възнагради хилядократно живите, а падналите в борбата – да всели в небесните си вселения. Нашата неизказана благодарност и поклон пред тия големи и неоценимо скъпи жертви.

Докато се разменяха тия думи помежду свещениците и войниците, площада пред кръчмата почерня от свят. Селяните почти от цялото село се събраха. Всеки искаше да види и чуе милите братушки. И младо, и старо, и женско, и мъжко бе обладано от неописуема радост. Мнозина от мъжете по едно време току се втурнаха помежду войниците и като ги прегръщаха и целуваха, взимаха юздите на конете от ръцете им:

– Дайте, братушки, дайте конете да ги заведем и привържем, за да ядат сено, а пък Вие – заповядайте вътре в кръчмата – да си починте и да обядвате.

Да, поканваха ги да обядват. Защото току-що импровизираната трапеза ги чакаше с натрупано по нея изобилно и хляб, и гозба, и вино, и ракия, па и плодове.

Войниците тръгнаха. Пиките, които държаха в ръцете си, повалиха на стената пред вратата на кръчмата, а сами те влязоха, та се наредиха и насядаха по канапетата около софрата. Насядаха и свещениците, па и някои от първенците селяни. Всеки един от тия последните най-любезно подканяше войниците към ядене и пиене. (Аз и някои от другарчетата ми приближихме кръчмата и от прозорците надничахме вътре.)

– Яжте и пийте, братушки, като че сте у дома си. И знайте, че тоя ден и час ще останат за спомен на вечни времена, докато съществува човек от това наше

запазено чисто българско село. – казваха разчувствалите се до крайна степен селяни и четирима свещеници.

– Ние не можем напълно да изразим, мили наши братушки, нашата радост към Вас. Тя е велика и безгранична. Защото нашето робско тегло и патило бе голямо и тежко. Но сега, както ни казвате, че то е вече свършено, че България и нашенско е освободено – всичко нека е просто. Сега и да умрем, няма никак да ни е жал, ще легнем в гроба спокойно и със затворени очи. – говореха и плачеха мнозина от присъстващите селяни.

А най-старият от свещениците – именуемия поп Стоян, в екзалтацията си стигна дотам, че като подстана малко от канапето, вдигна ръцете и очите си нагоре и, подобно на евангелския старец Симеона, изговори:

– О, Всеблаги Владико! Ти, който редиш съдбините на народите, а и на отделния човек, благоволи и отпусни вече твоя раб с миром, защото доживя да види освобождението на народа си, а и част от освободителите му! – тая сцена облада всеки едного с благовение, а и мнозина просълзи.

Трапезата продължи доста дълго. По едно време обаче, говорещият на български руснак, който началстваше над командата, бръкна в джоба на пазвата си, извади часовника, погледна го, обърна се към войниците и каза:

– Часа уже дванадесет по европейски. Ну, достатъчно. – и това като изговори, стана от мястото си, а и войниците подире му.

Свещениците и селяните привикаха:

– Не, братушки, не. Не може толкова рано да си ходите. Не Ви пускаме. Тепърва ние Ви опознаваме и искаме да поседите.

– Стига, братя, стига вече. Защото нам предстои път. Трябва да си вървим. Ние Ви казахме, че нашия маршрут беше за другаде и случайно се отбихме тук. Ние Ви благодарим много за гостолюбието, което ни оказахте. Нека сега си вървим, за да изпълним службата си.

И като се сбогува наред със свещениците и селяните, излезе из кръчмата с другарите подир себе си. Последните взеха пиките си и тръгнаха към конете си. Всеки хвана своя кон, пое юздите му, възседна го и в команда тръгнаха, покланяйки се накъм стоящия около им препълнен площад – селски свят, от страната на който се поде оглушително „ура".

– Нека Ви е добър пътя, мили наши братушки, па не ни забравяйте, ще Ви чакаме! – викаха всички селяни.

А командващия, вървейки пред редицата войници, се поклони още няколко пъти към окръжилите ги и извика:

– Довиждане, довиждане, братя дяковчани, няма да Ви забравим.

И като пое пътя из селото надолу към града, с войниците си, като вихър отлете в далечините нататък".

С тия последни думи протойерей Никола Т. Драганов завърши разказа си.

Русите в град Дупница и посрещането им

И тъй, както се каза и малко по-преди, на 28 – 29 декември 1877 година, от страна на българското население в града се преживяваше едно положение много по-тежко и по-мъчително, отколкото онова, което се преживя в нощта на двадесет и седми същият месец – при бягането на турските войски из града ни. Защото втори ден вече беше откак депутацията се бе завърнала от Диканските ханове, а нищо, абсолютно нищо и никакво известие нямаше от страна на командващия руските войски там.

А тия именно неизвесност и залегнало затишие навяваше на всеки един българин такива размишления, които го караха просто да трепери от страх. Всеки един си мислеше дали в такова едно време града няма да бъде изненадан от някоя част турска войска или же от някоя башибозушка чета, които не само да съблекат и оголят българските домове, но и да изколят и направят къщите му на въглен. А от такива и тем подобни размишления, при това тъй голямо затишие и неизвестност, всичко българско се бе постреснало, загрижило и умислило, чувстваше се като че ли е увиснало над бездънна пропаст.

Но при тая именно уплаха, загриженост и тревога, ето че на втория ден от завръщането на депутацията от Диканите, т.е. на тридесети декември сутринта, групата руски кавалеристи, изпратена от офицера на частта в Диканите, без да знае никой оттук, е била вече на път за града ни. Но тя, без да върви право от шосето, като съгледала в отсрещната страна на рида къщи, сигурно за да види и разгледа и това поселение – село Дяково – отбила се и отишла в него. И след като престояла известно време и обядвала там – продължила маршрута си.

А всичко това на българското население в града бе неизвестно. Наистина, то очакваше да му се извести резултата от писмото на офицера при Диканите, обаче не знаеше не само, че той е вече получен, а и начина, по който ще му бъде съобщен. А неизвестността го душеше и уплахата все повече и повече притискаше сърцето му. Но ето че около два часа по пладне, тъкмо когато тия пълни със страхове и ужаси размишления късаха сърцето и тормозеха умовете и на членовете от градския комитет, и на депутация, и на всичкото останало българско население; когато черният мъртвешки воал от минута на минута ставаше все по-гъст и по-непроницаем, а и тежкия камък все повече и повече

натискаше душата и сърцето; в това именно време стана нещо, което като че ли с магическа сила изведнъж промени положението. Като че ли някой с невидима ръка вдигна и сгъстения мъртвешки воал, а и тежкия камък от сърцето на всеки един българин отвали.

Да, стана нещо, защото командата от единадесетте руски кавалеристи, която летеше с конете си в галоп по шосето откъм село Дяково, току неочаквано влезе в града и без всякакви церемонии, с пиките си в ръка, накрая на които червените флагчета се вееха натам-насам, пое надолу из чаршийската улица, оглеждайки настрани къщи и кьошета, които я срещнеха. А като наближи Манастирския хан и съгледа хора с пушки в ръка, изведнъж се спря.

И тоя, който бе напреде й, приближи до въоръжените и някак заповеднически запита:

– Вие какви сте?

– Българи. – отговориха двамата, които стояха пред вратата на хана.

– А защо сте с пушки?

– Защото сме полиция и сме на часи.

– Значи тук е полицейското управление?

– Да, тук, в това здание, засега.

– А има ли турци в града?

– Само десетина семейства са останали, другите всички избягаха.

– А напред много ли имаше?

– Две трети от населението на града ни бяха турци, па напоследък и мохаджири и войска, която наброяваше около тридесет и пет – тридесет и шест хиляди души, бе напълнило, че бе като мраволяк.

– А има ли тук някой си Величко хаджи Ангелов?

– Да, има.

– Къде ли ще мога да го намеря?

– Той живее почти на долния край на града, в чаршията, като се върви – на дясната страна. Има хан, той е там.

Докато се водеше тоя разговор помежду кавалериста и полицаите, улицата се препълни от свят, който отвсякъде се стичаше да види тия, за които слушаше, че са дошли до Диканите.

Да, стичаха се от цял град – и млади, и стари, и жени, и мъже, и деца; и не тъй като преминала вече буря, а като порой, когато е в своята сила. Като със светкавична бързина се разчу, че са пристигнали руси, че са дошли многоочакваните братушки.

Мнозина от пристигащите, превзети от голяма радост, тичайки към

войниците, сваляйки от главите си червените фесове и при спирането си се кръстеха като на ангели, които току-що са слезли от небесата. Други, душени в себе си, във вътрешния си мир, от непреодолимо вълнение на непонятна радост, извадили кърпи и бършат сълзите си, които не бяха в състояние да задържат из очите си.

Там-сам някои по-стари жени плачат и разговарят:

– Милите челяд, колко са хубави, честита майка, що ги е родила. Кога и ние ще видим нашите такива?!

А пък някои мъже, махайки фесовете си в ръка, викат:

– Добре дошли, добре дошли, братушки! А така де, аман вече от пустото робство, стига биде това тегло, ама бе джанъм, само ние ли се намерихме на тоя свят тук да робуваме, нека и ние да прогледнем на свобода. А така де.

При тоя глъч, при тая бъркотия и надпреварване кой по близо да се промъкне до братушките, стана нещо, което, тъй да се каже, заприлича на жива грамада от войници, коне и зрители. Войниците, както си стояха в редица и тъкмо говорещият им другар спря разговора си с полицаите, заобиколилите ги наоколо граждани се втурнаха помежду тях и почнаха да ги дърпат, за да се понаведат от конете и като ги прегръщаха, целуваха и кой как успееше – по челото, по бузите, по устата. Други, като не можеха да стигнат лицето – по ръцете, по коленете, по шинелите, по сабите. А пък някои досягаха главите на конете и се мъчеха и тях да целунат.

– Милите войници, милите им коне, от колко далеч са дошли да ни донесат Освобождение. Нека ги прегърнем и целунем. Да живеят! Стига биде робството. Стига толкова патила. Я, вижте я – свободата каква челяд е родила и отхранила! – слушаха се думи от много уста.

Радостта, екзалтацията бе неописуема. И перото ми е слабо да предаде тая невиждана дотогава картина. Може да си я спомни и представи само тоя, който с очите си е бил зрител.

– Кога, братушки, кога ще дойде повече войска, за да се успокоим? – се чуваха запитвания из тъй голямата и сгъстена наоколо навалица.

– Търпение, търпение, братя, още малко и това ще бъде. – на български отговори руснака, който току-що бе спрял разговора си с полицаите, обърна се с лицето към другарите си и им каза – Ну, пайдьом.

И цялата група отгалопира надолу из чаршийската улица. А като стигнаха до каменния мост, спряха конете току до ъгъла на джамията.

И същият кавалерист се обърна към едного от застаналите настрана граждани и го попита:

– Градът дълъг ли е още?

– Тук е средата му, братушка. – отговори гражданина.

– Значи той е доста голям.

– А нататък към планината – като посочи с ръката си – държи ли много?

– Да, да, махалата е дълга.

– Ну, назад.

И със същият ход на конете си – той напред и другарите му по него, се повърнаха наново в Рило-манастирския хан. Тук десетте души слязоха от конете си и навалицата от гражданите така ги заобиколи, защото чаршията бе пълна с хора, а единият, който ги водеше, питаше и разпитваше, завъртя коня си и пак назад из чаршията надолу. Тоя път мина каменния мост и отлете право надолу, като запитваше там-сам за кръчмата на Величко хаджи Ангелов. И като дейде до нея, понаведе се малко, надникна вътре и като поразгледа, току от веднъж се метна от коня си на земята и влезе вътре, като остави добичето отвън до тротоара.

– О, стари приятелю от Софийския затвор, жив ли си?! – и го прегърна около врата.

Удивен и треперещ от изненада, шестдесетгодишният вече дядо Величко хаджи Ангелов се отдръпна малко назад, па като го изгледа в очите, заплака като дете и рече:

– Ти ли си бе, Антоне?! Сбърка ме бе, не мога да те позная. Ти си се порусил бе! Как така? Откъде и какво носиш? – пита и плаче разтревоженият от дън душа, с побеляла вече коса, толкоз коравия инак и много изстрадал, дядо Величко.

Всички, които се намираха в кръчмата, са настанали на крака и с втренчени очи гледат и се удивляват от това, което става помежду дошлия в руско облекло и въоръжен човек, и първенеца българин. (Помежду тия, които бяха в кръчмата, бе и съгражданина ни Михал Ст. Джаджов, жив и сега, а тогава – юноша, и не може и днес да забрави този толкова радостен момент.)

– Ида да ти кажа, уважаеми мой чичо, великата радост, че страданията и тежкото тъмно робуване вече минаха. Петстотингодишното робство на азиатеца е сломено. И руснаците, за които си говорехме в затвора на Черната джамия в София – утре или другиден са тук.

– Ох, да ми живееш. Па да живеят и те. И добре ми дошли. Ще ги посрещна като братя и избавители. Скоро бе, Момчиле, скоро в зимника да наточим от тригодишното и донеси да почерпим драгият ми гост, който тъй щастливо е доживял да дойде, да се видим и пръв да ми донесе това радостно известие, което баща и деди, ако и с такова желание да са очаквали, а и хиляди, хиляди и да са легнали в гробищата ту от ятагани, ту на въже, ту на колове, ту в тъмници

и още от какви ли мъки и страдания, но не са били щастливи да дочакат. Нам обаче, съдбата е била определила да дочакаме и изпитаме. Нека са просто всичките ми страдания и материални жертви. О, сега и да умра, никак няма да ми е жал, защото очите ми видяха, че Бог е чул молитвите на българския народ, па и тия, които с теб отправяхме в килията на затвора. И сега, както казваш, понеже робството е вече минало, а и силата и господството на азиатеца са сломени, то пийни от виното от собственото ми лозе. И ведно с това искаме да пожелаем всичко нататък благополучно да се завърши.

Слугата, също така зарадван, донася точилник по точилник и пълните чаши минават от ръка в ръка помежду присъстващите.

– Това виждане с теб, мили мой Антоне, е цял живот за мен. Ти често ми правеше и поднасяше кафе в килията на затвора и аз те обичах като свой син. Ти тогаз беше млад, но още по това време беше патриот. Обстоятелството, което те беше довело в затвора на Черната джамия. И сега много се радвам, че си в редовете на борците за свободата на татковината ни. Нека при тоя случай на виждането ни и при радостта, която ми донесе, да пием още по една чаша.

– Стига, мили мой чичо, стига. Защото нямам време за бавене. Имам другари – команда войници, които ме чакат и службата ме вика. Това ми дохождане при теб е само, колкото да се видим. И сега прощавай. Па утре или другиден може пак да се видим.

И като се разцелува с дядо Величко и с всички присъстващи, каза „довиждане", поклони се и из вратата на кръчмата излезе вън, хвана юздите на катаната си, която стоеше на тротоара и като подскочи, метна се върху ѝ и като орел с нея литна из улицата нагоре.

Другарите му в Манастирския хан току бяха се отморили и той пристигна при тях. След малка закуска и всички наново възседнаха конете си, излязоха из хана и из чаршийската улица нагоре – отлетоха обратно накъм Диканите.

Каква беше тая малка команда руски кавалерийски войници, която като вихър с конете си долетя в града и след твърде краткото си престояване, обратно се повърна и си отиде? Каква ли мисия изпълняваше тя в това именно време и в тия толкова критически и съдбоностни за българското население от тоя край минути? Кой беше тоя кавалерист Антон, който началстваше над тая команда и който тъй много се интересуваше да пита и разпитва за туй-онуй, а и да търси да се види със съгражданина ни – стария вече Величко хаджи Ангелов?

Командата, както казахме и по-горе, се състоеше от единадесет души кавалеристи от руската войска. От тях двамина бяха българи доброволци, а останалите деветима – редовни войници руси. Единият от българите, който

и началстваше над командата, се именуваше Антон, родом от град Битоля, Македония – човек на около тридесет – тридесет и две годишна възраст, висок и плещест, с юначен изглед, бил пъден от турската власт на политически грехове и наказанието си излежавал в Софийският затвор, където по това време бяха закарани и затворени, също за такива грехове и нашите съграждани Илия Подинарски и Георги Дренски, помежду които бе и дядо Величко хаджи Ангелов, отдето бе и познанството на станалия после доброволец в руската войска – битолчанина Антона с дядо Величко. Вторият българин се казваше Иван Черния – тоже юначен човек и също така на около тридесет – тридесет и две годишна възраст. Но той от къде бе родом, що е бил и какво е работил по-рано, това нещо не ми бе възможно, за да го узная нито от самия него по това време, нито после да науча от другиго някого.

А пък относително мисията на тая команда, която подобно на орли прелетя из главната чаршийска улица и из някой от другите по-главни улици, прегледа и там-сам поразпита за туй, за онуй, веднага след това се завърна и обратно отпътува в частта си при Диканите – друго не може да се каже, освен че тя бе като предтеча пред оная част от руската войска, която на другия ден имаше да пристигне в града ни.

Но какво пак ставаше в Диканите? Какви бяха резултатите от отиването на градската депутация, а и от писмото на командващия частта на тоя пункт до неговото началство? Това нещо за гражданите ни никак не бе известно.

Наистина, на 30 декември 1877 година, с пристигане на единадесетте руски кавалеристи, мъртвешкият черен воал, който се беше надвесил над душите на българското население, бе вдигнат и заменен като със сватбен; тежкият камък, притискащ сърцето и на старо, и на младо, бе премахнат, но туй нещо не продължи за много. Това положение в града бе за кратко. Защото кавалеристите не стояха дълго, а току речи веднага се повърнаха обратно и отидоха при другарите си в Диканите. Останаха, тъй да се каже, само думите им „търпение, още малко търпение“. А това малко търпение наново почна да задава мъглявост, неспокойствие и страх. И всеки се умисли и взе да си догажда разни страховити предположения. И при такова едно умислено и трепетно положение се преживя до вечерта срещу 2 януари 1878 година. И нощта премина.

Съмна се. Сутринта е студена и мръчкава. Всичко живо се е спотаило по домовете си. Мъглата, която на двадесет и четвърти декември, в деня при нахлуване на войниците на бягащата откъм София турска армия, бе паднала и като с едва проницаем белезникав воал покрила града и селата му, като че ли да ги запази от всевъзможни беди и напасти; при все че още отпреди два дни и да

се бе вдигнала и проветрила от земята, горе във висините, се е спряла и стои неподвижна. А снегът, който още в първите дни на месец декември 1877 година бе навеял на около двадесет – двадесет и пет сантиметра стои подмръзнал и като бял платнен чаршаф покрива земята. И студенината е голяма. Температурата отдавна е вече няколко градуса под нула. Всичко е подмръзнало. Цялото корито на река Джерман, както и това на река Бистрица, са сковани и покрити с лед. Само там – сам, нейде по бързеите са останали незамръзнали места, като цепнатини, като че ли да може да се вижда, че и при тоя мраз и ледена покривка, водата пак тече, че ако и с по-слаб глас, отколкото при друго време през годината, все продължава да тананика своята мелодична песен – шуртенето си из каманаците и бързеите.

Па освен студенината от снега и леда, откъм среднощ е поддухнал един тънък северен вятър, че тъй да се каже – не дава ръка да се извади на открито и затова, макар и отдавна да се е съмнало, по улиците е тихо и безмълвно, като че населението се намира още в сънната си почивка. Още повече, че нямаше вече що да го смущава. Понеже не само, че никакъв неприятел в града ни не бе останал, но нямаше и оная оглушителна човешка глъч, тропота от конете, рева от воловете, скърцането от колите, гърмежите от пушки, които често, често оглушаваха и процепваха гъстата мъглява атмосфера – всичко това още на двадесет и седми декември бе затиханало, замряло. Защото не само върволицата от конете и колите на бягащият турски свят, която от няколко месеца, като безкрайна броеница, неспирно се точеше из чаршийската улица, бе спряла и свъшила, но и мохаджирите, които бяха настанени по къщите из българските махали, местното турско население, па и войската, която на двадесет и четвърти декември – срещу Бъдни вечер – бе пристигнала в Горно поле и почти половината нахлула в града и безразборно се настанила по българските и по еврейските къщи, бяха опразнили града и избягали по разни посоки и направления. Останало бе само българското и еврейското население и неизбягалите десетина турски семейства из Бешичката махала.

Па и тоя свят, който бе останал в града, едно поради силния студ и мраз, друго – по причина на уплахата, особено на българското население, от неизвестността за съдбата на града – ще ли мине и той в границите на освободената зона или пък ще остане в пределите на турската територия, беше се така умислил и спотаил по домовете си, че както казах и малко по-преди, ако и отдавна да бе се съмнало, все още продължаваше да е глухо и безмълвно и без движение по града. Само едните патрули от временната гражданска полиция, от време на време, като минеха понарушеха глухотата на улиците, инак всичко останало, тъй да се каже, бе като в мъртвило.

Но тъкмо в това време на заглъхналост – току около десет часа пред пладне, отведнъж, като че от електрическа лампа, наново светна лъч от завчерашната голяма радост. Ето че пак една команда от около тридесет – тридесет и пет человека, също тъй руски кавалерийски войници, откъм горния край на града пристигна и както с услиен галоп летеше надолу из чаршийската улица, току пред вратите на Манастирския хан – временния полицейски дом, с конете си спря. Тоя, който бе напред, приближи до полицая, който с пушка в ръка стоеше на часи, размени някоя и друга дума и веднага пак продължи надолу. А когато пристигна на площадката пред Мехмед-Беговия конак – сегашното здание на наследниците на покойния Захари Ив. Шопов, разгледа натам-насам, па раздели войниците на няколко групички и ги пръсна за рекогницировка из главните улици, а пък той – с четирима от тях, остана на площадката. Групичките пребродиха улиците, почти кръстосаха града и наново една по една се завърнаха на площадката при началстващия. Последният, като ги попрегледа и поприказва с някои от войниците, наново десетина души отдели и с едного от тях ги отпрати надолу по джумайското шосе. Той, заедно с останалите си войници отгалопираха назад към Манастирския хан. И тъкмо полицейските стражари от патрулите из махалата се бяха прибрали за смяна и чакаха в двора, ето че и войниците влязоха в хана. Старшията Панайот Ив. Яръков побърза и посрещна началстващия на командата и застана мирно. Последният слезе от коня си и го попита по руски:

– Вий какъв сте?

– Старши на полицията. – отвърна той.

– Тогава какво е това? Още сега ще разпореждате, за да се приготви храна и квартира за хората и конете от ескадрона, който подир малко ще пристигне в града. Ето ви списък на хората, ето ви и няколко войници за помощ. До довечера имате време да приготвите и храната, и квартирите. А пък аз ще отида да настигна ескадрона и на началника си да рапортувам за извършеното. Разбрахте ли всичко това?

– Храната и квартирата още по видело ще бъдат готови.

И тия последни думи, без да се бави повече, той излезе из хана навън и с десетината си войници отлетя нагоре по улицата към софийското шосе. А пристигането в града ни на тая команда руски войници и слуха, че подир тях идат и други, току изведнъж, като някоя малка сила, раздвижи спотаилото се по къщите градско население. И въпреки рядката зимна студ, то, като мраволяк излезе и плъзна навън. Старо, младо, женско, мъжко – всичко радостно и засмяно на тълпи, на тълпи почна да се стича и да пълни чаршийската улица, за да види дошлите и да приготви среща и на идващите подире им руски братушки. А пък

дечурлига и юноши от всички страни – като загълчаха и се развикаха: „Идат русите, идат, скоро на посрещане“, че махалите се размириха и мъртвият до преди малко град, току че ли възкръсна отново.

Часът е вече два по пладне. И ето – процесията с църковни кръстове и знамена потегли за посрещане, в нея са: свещениците, архиерейският наместник Сакеларий Христо Костов, поп Иван Лазов, поп Георги Сапинев, поп Стойне, поп Никола Здравков и поп Михал Бачов, учителите Никола Костов, Димитър Я. Бисеров, Христо Ст. Грънчаров, Илия Табаков, Никола Я. Чомаков, Димитър Ив. Петрунчев и Христо Ив. Смочевски; временния граждански комитет, състоящ се от членовете стареята на Рило-манастирския метох – монаха дядо Никифор, стареята на Светогорския метох – монаха дядо хаджи Гаврил, и двамата на по шестдесет – шестдесет и пет годишна възраст, даскал Христо Д. Тодоров, учителят Димитър Н. Чюков, Величко хаджи Ангелов, Захари Аргиров, Васил Р. Мазников, оджа Мошон Асеов, Исак Израилов, Хаим хаджи Давидов и брат му Лияче хаджи Давидов и около седемдесетгодишния турчин Махмуд Алач. Всички български и еврейски първенци и маса друг народ. Навалицата е голяма, като поток е заляла чаршийската улица накъм горния край на града. И всички бързат, едно от студ и друго, за да се пристигне навреме, за да не би русите да изпреварят. И тъй с бързане се стигна Отовишкия мост и се измина. Измина се и Джерманският мост. И тъкмо на мястото, дето е сега зданието – кафенето на рибарника, който тогава не съществуваше, бе празна полянка, на която пролетно време, особено на Гергьовден ставаха хора, процесията спря и всичката подир нея навалица застана. Снеговитата месност около мостовете Джермански и Тополнишки току от веднъж почерня от свят. Надошли са и селяни от близките села, а току и други приждат. Понеже вестта за пристигналите руси, а и за идването и на други, като с мълниева бързина се бе разнесла почти по всичките околни села. И всичкото това множество е зяпнало поглед накъм софийското шосе и с голямо нетърпение очаква появяването на братушките.

Часът е вече три по пладне. Вятърът, който до преди малко духаше, лицето брулеше, очите със сълзи пълнеше, а и ръка да се извади на открито не даваше, нещо отпреди половин час е спрял и почти съвършено утихнал. А от това и студенината отслабна – нещо, което в немалка степен повлия и в настроението на посрещачите. Те станаха по-весели и по-разговорливи и взеха да се разхождат натам – насам по широката снеговита местност и да се любуват на това – онова. А в това именно време, ето че отсреща, по софийското шосе, няколко от младежите, които бяха заминали по-рано, за да видят идат ли русите, връщат се отново гологлави, държейки фесовете си в ръка – тичат към множеството и

викат: „Идат! Русите идат, ето ги вече току зад върлината на пътя!". Посрещачите се разтичаха. Всеки прибърза да приближи и се настани на по-удобно място около това, дето ще стане посрещането.

И наистина, не се мина много, зад посоченото от младежите място се показаха върхове на пики и червени флагчета на тях. И след това се пододоха и хора с войнишко облекло, на коне по двама в ред, проточни из шосето назад, а не след много и цялата редица – ескадрона с командира и офицерите му напред, излезе на открито и отгоре на върлината се показа. Оживлението в посрещачите се повиши. Те един друг се посбутаха, за да се подредят, свалиха фесовете си и всички – гологлави, като с един глас извикаха „ура", с което, като с топовен гърмеж, разтърсиха въздуха. Цялото Горно поле – надлъж и нашир, отгласи тая спасителна и дотогава неказана дума. „Урааа! Урааа!" – радостно продължиха довчерашните роби на турския кървав юмрук и ехото се подемаше из долините, висините и равнините, като че на всеослушание из цялото пространство, отекваше: „свърши се, свърши се" вече робското тегло на на българина и от тоя край. Няма вече труд с кървава пот в полза на чужд и жесток господар, няма невинни жертви, затрупани в незнайни гробове из висините, дълбочините и ширините ни, нито пък сълзи и хълцания за избити и прогонени челяди, бащи и майки и за изгорени и оплячкосани домове, а по нас ще се чуват смеховете и песните на млади моми и чаровни булки, кавалите и китарите на китни и юначни момци.

И докато множеството продължаваше своя радостен вик – оглушителното „ура" и се прибираше и подреждаше из снеговитата местност, ето че войниците от първите редове на ескадрона пристигнаха и стъпиха върху моста над поледената и почти от снят затрупана Тополнишка река. Командира майор Орлински (този ескадрон – войска, бе от Мариополския гусарски полк), който с щаба си вървеше напред, като видя голямото множество посрещачи със свещеници в църковно облекло, кръстове и знамена, отслаби хода и, доближавайки полека, току пред самата процесия, спря и слезе от коня си на земята. Един войник с тръба, превързана с жълт шнур и преметната отзад на гърба му, който бе в реда току зад щаба, скочи от коня си на земята и, държейки юздите му в едната си ръка, с другата си – хвана юздите на коня на командира си. А тоя последният, след като се обърна и командова на войниците си, за да слязат от конете си, свали шапката от главата си, приближи до излезлия малко напред свещеник и като се понаведе, целуна кръста и ръката, в която го държеше, па застана пред него прав. Свещеникът, дълбоко развълнуван, вдигна поглед към офицера и като го благослови, каза:

– Благословен гряди помежду нас, в името Господне и ни носи свобода. Като поздравяваме Ваше Високо Благородие с благополучно пристигане,

от мое име и от името на всички граждани, приветствам Вас и целия Ви ескадрон с добре дошли!

Командира се поклони и като си вдигна главата и изгледа наоколо множеството, отговори:

– Св. Отче! И Вие, граждани на Дупница! Гусудар император, послал руското войнство для освобождение еднокръвним нам българского народа от турским владичества. По приказание убо моего началника, Я приехал с моим ескадронам заети город. Да здравствуват граждание – ура!

Множеството, което при гробна тишина изслуша това, което се изговори, наново като че из едно гърло подзе току-що спрялата преди малко „ура“ и полето пак загърмя и се оглуши.

Майор Орлински – Освободителя на Дупница и Горна Джумая

Да, там, току до сегашната врата на оградата, срещу кафенето на рибарника се извика първото българско „ура“ за свободата на града ни. Там, на това свещено място, на полянката между реките Джерман и Тополница, когато руският офицер майор Орлински каза думите: „Я приехал с моим ескадронам, заето город“, паднаха веригите на петстотингодишното робуване и на дето се осъществяваше и за нашия мил и приветлив край, безсмъртните думи на великия и незабравим руски цар Александър II, които бе казал на българската депутация в 1876 година, когато тя се яви пред него в Петербург да го моли за избавлението на българския народ от турското непоносимо владичество.

И тъй, когато архиерейският наместник Сакеларий Христо Костов от махалата Хисарлъка – сегашното Александровско отделение, облечен в църковното си облекло и с кръст в ръка, застана пред командира майор Орлински, за да го приветства с добре дошли, той не можа да се удържи от дълбокото си душевно вълнение, а се просълзи.

Да, този духовен старец се просълзи и заплака. И то не за друго, разбира се, а вероятно, защото пред неговия духовен двор, в тоя възторжен час, минаха

като през кинематографически филм и старата българска история с царете и велможите им, които с несъгласията си, караниците и безумията си станаха причина за дългото политическо и духовно робуване на българския народ; с всичките беди и страдания минаха също така епичните борби, които тоя последният води срещу потисниците си гърци и турци и даде неизброими скъпи синове в жертва, ту под острието на ятагана, ту на бесилки, на колове, в зандани и тумруци, по чукари и пропасти; па най-после и в сън пред него профучаха и последните страшни и опасни часове от робството, не само за цялото българско градско население, а лично и за самия него, в които часове, като по чудо можа да остане жив и здрав, за да може с очите си да види Освобождението, а и сам лично да посрещне и приветства с добре дошли и самите освободители. И всичко това, набрано и задушено в неговата наболяла старческа душа, с болезненост търсеше и очакваше своя желан отдушник. И в момента, когато той го дочака и с очите си видя, като нямаше възможност с друго, той го отъждестви с плача си, със сълзите си.

Па не само архиерейският наместник в тоя благословен и славен час плака, преизпълнен с радост и душевно възхищение, а и мнозина други от посрещачите българи не можаха да задържат сълзите си. Защото радостта и екзалтацията бяха на върха на своя апогей. Тя бе неописуема. И рядко бе човек да не говори по нещо, за да му олекне.

„Ех, Господи! Доживяхме да видим избавление от теглото и мъките, които толкова години измъчваха душата на народа ни, а заедно с това – да посрещаме и избавители. Милите братушки, пак те да извършат тая работа. Вижте как кръвта вода не става. Да живеят. Па и с живот и здраве да се върнат по домовете си. Те направиха това, което ние сами в продължение на петстотин години не можахме да извършим. Милите войници! Колко ли от тях в тая си борба сложиха живота и здравето си за нас и станаха гробове по пусти и незнайни места! Па и колко майки ще има главите си с черно да покрият. Нека Бог да прости и всели в небесните си селения всички ония загинали на поле-брани срещу нашия угнетител и за свещената наша свобода. А на майките и на всичките им свои и близки – да дари търпение и утешение“.

Такива и тем подобни думи и разговори се водеха и слушаха из устата на голяма част от дълбоко въодушевеното и ентусиазирано българско градско и селско множество, излязло да причака и посрещне освободителите.

И когато това ставаше, в средата, помежду посрещачите, отделни от тях, след като бяха привършени приветствията, почнаха на войниците, както бяха на редица до конете си, в специални прибори, от по-рано приготвени, да поднасят

хляб, сирене , вино, ракия, тютюн и разни плодове, които бяха стъкмени и изнесени из града.

А след всичко това, което се направи срещу офицерите и войниците, даде се знак за тръгване. Църковната процесия мина напред и с пеене църковни песни потегли надолу за града. Командирът, офицерите и войниците възседнаха конете си и в ред завървяха след процесията. А пък другият свят – като мраволяк – се поточи отстрани подир войниците. И така се стигна във Вароша – Николаевското отделение, където току пред вратите на Манастирския хан – помещението на временното полицейско управление, процесията спря и войската и множеството свят подир нея, застана. Улицата се изпълни, а навалицата все повече и повече се увеличаваше. Всички ония, които се намираха по домовете си и по една или друга причина не бяха смогнали да вземат участие в посрещането извън града, сега бяха излезли, тичаха и пълнеха улиците, за да видят многоочакваните братушки. Мнозина са гологлави и фесовете си държат в ръка. Други, по-стари и по-набожни, се кръстеха и молят:

– Господи! Сега и да умрем – няма да ни е жал. Защото очите ни видяха избавлението на народа ни от робството му. Благослови братския ни руски народ и го възнагради за жертвите, които сложи пред олтара на това свещено дело – Освобождението ни.

Такива молитвени думи и благословии в тия възторжени минути се изливаха от устата почти на всеослушание от всички ония наши граждани, които в по-раншните си дни бяха патили и преживели от дивите турски зулуми.

Войниците по заповед бяха наслезли от конете си на земята. И като бяха още в редиците си, около двадесетина души бяха отделени настрана и на групички от по двама, придружени също тъй от по двама от временната гражданска полиция, бяха пръснати патрули из града. А пък останалите войници почнаха да развеждат конете си из улиците за отморване и при спирането си там – сам тупнеха с краката си, вероятно, за да си ги стоплят, че им бяха помръзнали от студеното.

А след това почна се разквартируването – командващия майор Орлински бе заведен и настанен в стаите на Рило-манастирския метох. Другите офицери се отведоха и настаниха в отделни български частни къщи. Войниците – по стаите на хановете, а конете – в яхърите на последните. Всичкият друг свят, особено българското население, остана по улиците като мраволяк, то не можеше да се нарадва на станалото. Всеки един се чувстваше, че му е олекнало, както че му са свалени вериги от тялото му. Ентусиазмът и в младо, и в старо бе повишен до най-висока степен. Нямаше мъж, жена и дете да не чувства оная

неведома радост, която свещената духовна свобода донася на човека – роб. В тая си екзалтация вчерашния роб отиваше дотам, че в лицето на освободителите не виждаше друго, освен че втори Моисей е дошъл да извърши освобождение на нов Израил, не от четиристотингодишно египетско, а от петстотингодишно азиатско робство.

Свърши се. Всички хора се разотидоха по домовете си и чаршията утихна. Военните веднага взеха властта. Установи се комендантство. Канцеларията му се нареди в Абдул – беговия конак. Военни патрули и команди с по един – двама от временната гражданска полиция обикаляха вече из улиците за тишината и спокойствието. Провинилите се в престъпления закарваха в комендантството. Наказанието бе бой по голо с пръчки според вината. При такова едно положение се заживя.

И така град Дупница, при Освобождението на България от петстотингодишно робуване под турско владичество, на 2-15 януари 1878 година,бе освободена и населението ѝ бе честито да посрещне неговите осободители – победоносните братски руски войски.

Отдел Втори

Град Дупница след Освобождението

Казахме, че ескадрона на майор Орлински, тържествено посрещнат от гражданството, на 2 – 15 януари 1878 година, около четири и половина часа по пладне влезе в града. И както офицерите, така и войниците и конете им, бяха разквартирувани. И военните веднага взеха властта и паднаха разпорежданията по военно му. Патрули от войниците, придружени от по един – двама от временната доброволна гражданска милиция, почнаха да сновят по улиците. Провинените в престъпление граждани, както се каза и малко по-горе, се закарваха в комендантството за наказание. Виновният разголваха и го поваляха по очи на леса. (Лесата беше взета от една селска кола и стоеше в двора на комендантството.) Един войник му седнеше на главата, друг – на краката, а пък трети – с няколко дренови пръчки неокастрени, които нарочно беряха от насрещния рид, или пък с волска жила, удряше определената според вината му, под брой удари. Имаше случаи, когато на някои се удряха петдесет – сто и нагоре удари, че задните му дебели места се разкъсаха и кръвта църкаше като из решето. Пишещия тези редове със сълзи на очите си е присъствал на един такъв случай.

Никола Младенов, на около двадесет и пет – двадесет и шест годишна възраст, от Орлинското отделение, къщата им беше до самата воденица, току оттатъшната страна на Малканевия мост, беше слуга в едно богато турско семейство. И едва що се бяха изминали две – три години, откакто се беше потурчил и за туркиня оженил,

и войната за Освобождението ни се започна. Турците избягаха. И жена му избяга, а той остана тук и бе отишъл в къщата при майка си и сестрите си, вероятно с намерение пак да си бъде българин, разбира се – и християнин. И при пристигане на руските войски никой не го обезпокои. Па и сам той беше един скромен и никому от българите лошо нещо не беше направил. Но току-що беше минало три – четири дни, някой го беше наклеветил и бе докаран в комендантството – че се бе потурчвал – разголиха го и го повалиха почти на пода вътре в салона. Един войник седна на главата му, друг – на краката, трети – с плетен от ремъчни ивици бич, на който накрая имаше оловно зърно, и му удариха двеста и петдесет удара под брой. Нещастният човек под седалото на войника вика, доколкото му глас държа, но по едно време млъкна и се изгуби. Месата по задника му почерняха и се подуха, след туй почна да пръщи кръв. Когато се свършиха ударите, войниците го вдигнаха като мъртъв труп, а месата от задника му виснаха на парцалчета и го изнесоха навън на носилка. Дълго време човека боледува. И когато се бе посъвзел, един турчин на име Абдурахман Байрактар – знаменосец, който живееше в Горна Джумая и работеше с талига, през една тъмна и дъждлива нощ, с един от конете и талигата си го бе прекарал през границата в Джумая.

Но не само Никола Младенов бе бит с толкова удари, бити бяха и други граждани и селяни – всеки един според степента и характера на вината си. Помежду битите граждани имаше едни от доста видни семейства. Те бяха наказани, че през една нощ бяха нападнали за обир и безчинства някои от останалите неизбягали турски семейства в Бешичката махала.

Но наказанието с бой не продължи дълго време, понеже то беше временна мярка за сплашване и ограничение на злодеянията. Щом български учреждения се наредиха и гражданско съдилище се установи, веднага изключителното положение се вдигна и отмени.

След войските от ескадрона, четвъртия или петия ден, точно не помня, пристигна и една дружина от пехотния орловски полк и една батарея казашка артилерия с нескорострелни топове. Пехотната войска се състоеше от млади набори. И тия войскови части – пехотата и артилерията, бяха причакани и посрещнати също така – с такива почести – както и войските от ескадрона.

Установяване на български учреждения и власти

След комендантството, което русите още веднага наредиха, на втория ден почнаха едно подир друго да се нареждат и установяват и следните български граждански учреждения и власти:

1. Окръжно административно и полицейско управление – начело с окръжен началник руски офицер с чин щабен капитан, именуем Гартнер. Полицейски пристав – българина Костадин Г. Димко. Секретар – преводчик – Никола Панов, който после в София заемаше прокурорска служба. Първоначално канцеларията на това управление бе наредена в долния етаж на харемлъка в Мехмед-Беговия конак. А по-късно бе пренесена в турското конашко здание, където се помещаваше и полицейската конна и пехотна стража. (Окръжният началник – руският капитан Гартнер бе един сериозен и любезен човек. Квартируваше в същия харемлък, дето бе канцеларията и на Окръжното управление. И понеже помежду някои от руските офицери бе разпространена играта на комар, то в квартирата на окръжния началник, не само от офицерите на местния гарнизон, че и от други места, идваха такива и играеха. А при такава една игра един офицер от Самоковския гарнизон бе взел на началника освен парите и всичко ценно що имал, но и слугинята му, която бе една млада и много красива вакарелчанка. И когато последната се бе научила, че е проиграна на комар и че от друг офицер ще бъде взета и заведена в Самоков, много бе плакала. Тая случка, след като току-що бе станала, бе разказана от г-жа Аница Мин. Гальова, която бе свидетелка при завеждане на слугинята за Самоков и която г-жа Гальова живееше в друго едно отделение, съседно на това, в което живееше началника Гартнер.)

2. Окръжен съдебен съвет – председател – бившия учител Димитър Н. Чюков, членове – Величко хаджи Ангелов и Петър Рафаилов от село Рила, секретар – Георги Чолаков от Разлог (ученик от пловдивското училище). Обаче той не стоя дълго, че стана училищен инспектор в град Трън и мястото му зае местния жител Христо Г. Меджидиев – ученик от същото пловдивско училище. Но и той не продължи на тая длъжност, че стана учител в току-що пренесената от Самоков и открита тук учителска семинария. А секретарството се зае от Иван Козарев, който продължи да го заема до закриването на съдилището и откриването на Мирово такова. В началото помещението на Окръжния съд бе наредено в горния етаж на харемлъка от казания по-горе Мехмед-Бегов конак. След известно време бе пренесено в турското конашко здание.

3. Градски съвет – председател – Захари Аргиров, подпредседател – Костадин поп Павлев, секретар – Генчо Кънчев от град Сопот (бивш учител в село Бобошево и четник от четата, която бе причакала и обрала турската поща в орханийско), но той не продължи много на секретарската служба, защото наскоро заболя и в държавната болница, дето бе на лечение, се помина. Неговото място се зае временно от местния жител Георгица Тодоров, а след него се зае от Димитър хаджи Христов. Канцеларията на Градския съвет бе настанена също

Дупнишки окръжен, градски и съдебен съвет, 1878 г

така в турското конашко здание и то в същата тая стая, в която се помещаваше и турския Градски съвет – Беледието.

4. Окръжен съвет – председател – Васил Р. Мазников, членове – Христо Ст. Грънчаров и Мошон Асеов – от града, Георги Николов – от село Рила, Иван Зограф от село Кочериново, Димитър Михалков от село Бобошево, Димитър Кознички от село Горна Козница и Коте Божилов от село Крайници. Канцеларията на тоя съвет също така е наредена в турското конашко здание.

5. Ковчежничество – ковчежник бе назначен Захари С. Бобошевски от село Бобошево (бивш учител), счетоводител – Георги Наков – джумайлия, писари бяха Георгица Тодоров и Станке Тодориев. В началото и това учреждение бе поместено в същото конашко здание.

6. Акцизно управление – то бе без титуляр. Службата се изпълняваше от хаджи Коте Мишов от града, а по-късно бе възложена върху Георги Манов от Джумая. И на това управление канцеларията бе в същото здание.

7. Земледелческа и сиротска каса – на тая каса бе назначен за касиер дупнишкия жител Тодория Димитриев, а деловодител – Георги Иванов

Зографа от село Бобошево. Тодория Димитриев и в турско време заемаше тая служба. И като такъв, във време на войната, при бягането на турците, беше съумял да вземе някои книги и записите на длъжниците – турци и българи, да ги занесе у дома си и да ги запази. И когато след Освобождението се наредиха и установиха български учреждения и власти, той веднага за стореното от него съобщи в надлежното министерство в София и последното, без да бави, му заповяда за всичко, което е запазил, да представи при опис и като назначен от него касиер да открие учреждението и да почне работа с длъжниците и клиентите му. А когато турците почнаха да се завръщат от бягството си и да въвеждат имотите си във владение, бе наредено, щото помежду другите документи и те – турците, да представят и удостоверение и от тая каса, че не са задължени към нея. И така всеки един турчин, който имаше да дължи към нея, изплащаше и се снабдяваше и с такова едно удостоверение. По такъв начин тази каса събра вземанията си от тях. И от така запазените записи и събраните по тях суми – от турци и българи – се образува първоначалния капитал на днешната Земледелческа банка. А тоя човек – Тодория Димитриев, във време на Освобождението беше на около шестдесетгодишна възраст и с голяма почтеност. Школското му образование бе слабо, обаче знаеше да чете и пише по турски. И тая служба – касиерството на Земледелческата каса, той изпълнява нещо до 1882 година, т.е. докато всички турски записи се ликвидираха и цялото сметководство окончателно е подредено на български. И тогава по старост получи уволнение. Мястото му се зае от Иванчо поп Христов от село Рила. А деловодителят Георги Иванов Зографа продължи службата си, докато през 1883 година стана народен представител.

8. Временна специална комисия – тая комисия беше учредена малко по-късно според Берлинския конгрес (договор) за въдворение възвръщащите се от бягството си турци във владение на недвижимите им имоти. Нейният състав се състоеше от председател и четирима членове, от които двама бяха българи и двама – турци. Председател беше окръжния началник Димитър Манолов от град Свищов, а членове – Захари Т. Витошански и Стоимен хаджи Ангелов и турците Махмуд Алач и Али ефенди. Деловодителската служба отначалото бе възложена върху подсекретаря при Окръжното управление Васил Траянов от град Велес. Но той не продължи задълго, него го замести Сава поп Михайлов от Търново. Но и той скоро напусна и мястото се зае от пишещия – Никола Лазарков, който и при закриване на това учреждение предаде всичката му архива в Кюстендилския Окръжен съд. Канцеларията на тая комисия бе наредена в една от стаите на долния етаж на именуемия Каргалийски конак,

дето бе и канцеларията на Окръжното управление, където пък, в стаите на горния етаж, живееше окръжният началник със семейството си.

Тия учреждения първоначално бяха наредени и установени в града. А в тях работата се извършваше при една опростена процедура. Тогава много формалности нямаше. Следователно и работата вървеше бързо.

Данъчната система

По това време тя – данъчната система, продължи по реда на турската такава. Данъците се налагаха и събираха така, както и при турците. А именно – в канцеларията на Градския съвет, с помощта на хора от всяка една махала, оклада на данъка се разпределяше и според състоянието на всеки един от данъкоплатците в махалата се определяше и налагаше. След това списъците се предаваха на отделни лица, наречени кабзимали, а сумите се събираха и внасяха в Държавното ковчежничество. Но нека забележа, че тогава данъците бяха малки и като така – и по-леко поносими. А лицата – кабзималите или махленски бирници, по това време, които от данъкоплатците събираха сумите и ги внасяха в ковчежничеството, бяха следните:

За Орлинското отделение – Никола П. Табаков;

За Александровското отделение – Стоимен М. Новаков;

За Николаевското отделение – Христо Д. Мирков;

За Полицейското отделение – Димитър С. Грънчеров;

За Борисовото отделение – Стоимен Станоев;

За Крумовото отдление – Никола Дренски;

За Бешика – Никола Д. Чавдаров;

За Самуиловото отделение – Мече Берах.

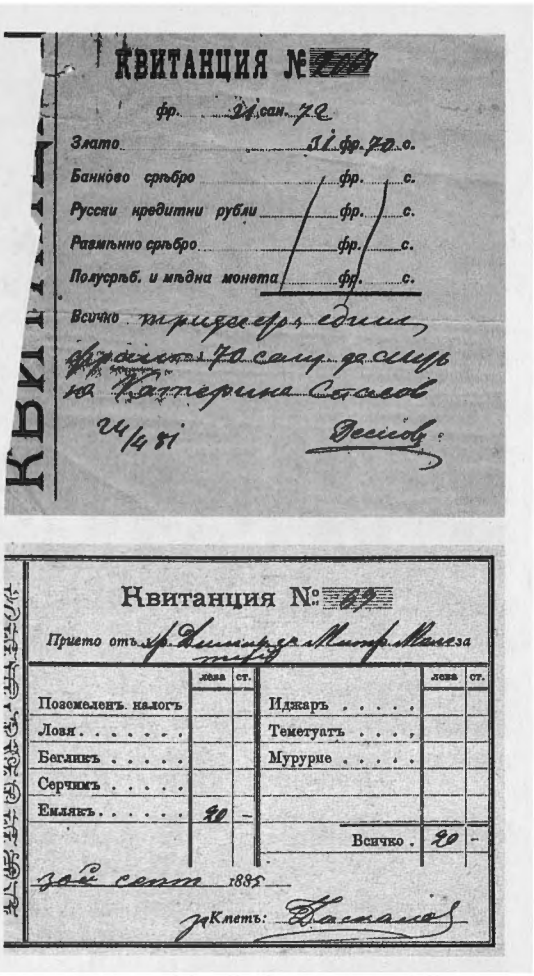
И тия махленски бирници по тоя ред прослужиха нещо до началото на 1885 година, когато при правителството на министър-председателя Петко Каравелов се създаде нов закон за градските община и в този закон се предвидиха длъжности за общински бирници. Както счетоводството на самите общини, така и събирането на държавните данъци се възложи на тия общински бирници. А първото лице, на което се възложи тая длъжност в местната градска община, бе местния жител Никола Лазарков, който и обзаведе това учреждение и подреди счетоводството и за общинските, и за държавните сметки, с всичките нужни книжа за тях.

И така с нареждане и установяване на градските учреждения в града, русите останаха да се занимават изключително с военните работи и войската си, коя-

то се състоеше от ескадрона, който на 2 – 15 януари 1878 година беше пристигнал, от пехотната дружина и казашката нескорострелна батарея, които в четвъртия или петия ден бяха пристигнали.

Населението на града при новото положение

На българското население, не само от града, а и от цялата околия, олекна. Няма вече оная тежка и задушлива атмосфера, при която близо петстотин години то живя. В селата няма вече нито черкези, нито турчина поляк, нито чифликчията, нито пък турските башибозушки потераджийски чети – салмата. Също така и в града – никаква турска власт, никакъв местен турчин, мохаджирин или турски войник не съществуваше вече, за да трепери и се плаши старо и младо от българската рая. Всичко е тихо, спокойно и се радва на настаналата свобода. С една дума – в града и селата му е настъпило и настанало ново положение, нов живот. Останало е още само едно нещо да безпокои, да не дава спокоен сън, весело и напълно отдаване и занимание на домашни грижи и със собствени и обществени работи. А това нещо бе неизвестността за границата между освободената и неосвободена територия.

КВИТАНЦИЯ №

Златно ... 11 фр. 72 с.

Банково сребро ... фр. ... с.

Руски кредитни рубли ... фр. ... с.

Разменно сребро ... фр. ... с.

Полусреб. и мѣдна монета ... фр. ... с.

Всичко ... едно

Квитанция №

Прието от ... лева ст.

Позем. налогъ

Лова

Бегликъ

Сърчимъ

Емлякъ 20 –

Иджаръ

Темету

Мурурие

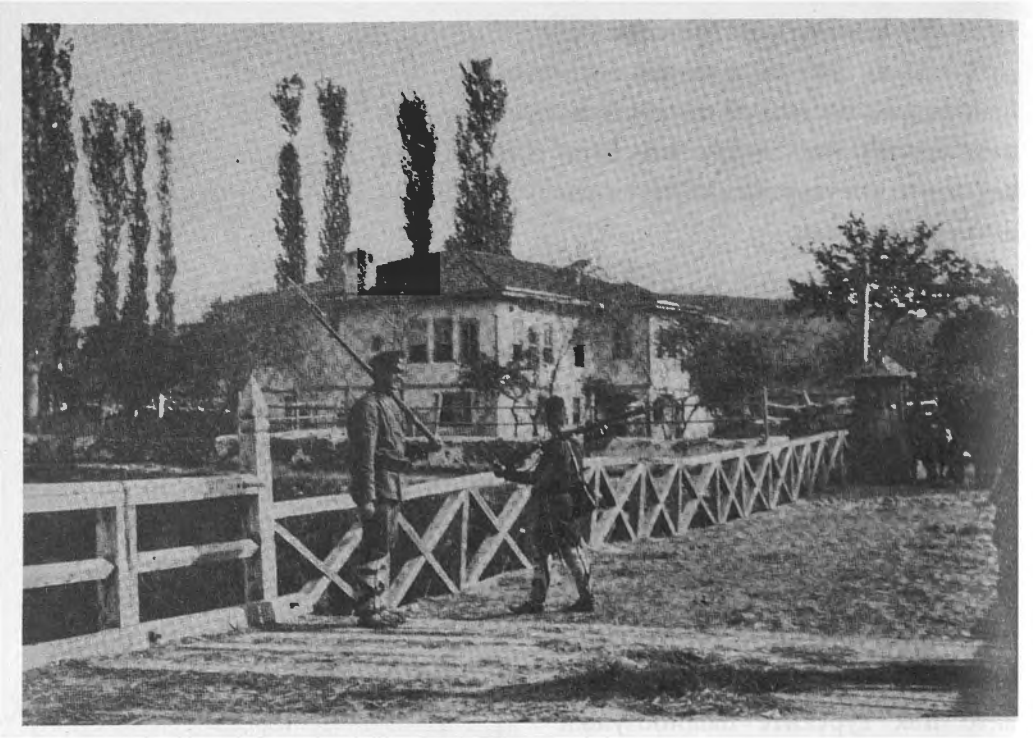
Всичко 20 –

1885

Кметъ:

Квитанции от 1881 и 1885 г. за платени данъци

Защото, ако русите и да бяха заели града с войски, обаче туй бе станало след като примирието между тях и турците бе направено, военните действия бяха прекратени и границата при село Бараково бе набраздена, тъй да се каже, като по лед. Следователно – сигурността и окончателно установяване на границата оставаше въпрос за разрешение.

Границата с Турция при моста на река Рилска, село Бараково

А както българското население оттук, така и турското – оттатък, това нещо – определянето на окончателната граница – с голямо нетърпение очакваше. А пък българи, които нечесто нощя, през ридините и мъчно проходимите затънтени места, избягваха от Джумаята, донасяха страховитите известия, че от страна на местните турци там, че и помежду мохаджирите, се говорило и вярвало с голяма сигурност, че не само град Дупница, а и по-нататък щели да си вземат – то и затова тоя страх в българското население още повече се увеличаваше.

Но нека тоя страховит и болезнен въпрос – въпроса за границата, да изоставим за по-нататък, където при особен отдел, ведно с освобождение на Джумаята и на новото ѝ повръщане на турците, ще да го опишем. А тук нека да продължим и да завършим описанието си изключително по отношение на град Дупница.

И тъй, след като се установиха и наредиха български учреждения и власти, след като завърши и конгреса на европейските държави в Берлин, наречен Берлински конгрес, който по недоволството на Англия и Австрия от границите, които на България бяха дадени от Русия в Сан Стефано, бе свикан и устроен,

се определи и установи нова граница – то, както се каза и по-горе, не само на тукашното българско население вече окончателно олекна, но и последното с една голяма радост и неописуем ентусиазъм се вдълбочи и предаде на грижите си към благоустройствена и просветна работа, или с други думи – на един съвършено нов живот. Всичко се поде с една стремителна интензивност и с удвоена и утроена енергия във всяко едно направление. Захвана се правене, поправяне и украсяване на къщите, дюкяните и на всички други здания. Почна се правенето и поправянето на улиците, мостовете и водопроводите. Установените държавни и обществени учреждения систематично продължаваха своите функции. Училищата се отвориха, ученици се прибраха и занятията се почнаха при учителите Никола Ян. Чомаков, Димитър Ив. Петрунчев, Янаки хаджи Михайлов, учителката Стоименка Благоева, други от града и Илия Табаков от село Челопеч, Златишко. Църквите свободно и последователно продължаваха молитвените служения при свещениците – поп Иван (Здравков) Христов, поп Георги Сапинев и поп Стойне Тренев от Орлинското отделение; поп Христо Костов Сакеларий – архиерейски наместник и поп Никола Здравков от Александровското отделение; поп Михал Бачов от Николаевското отделение. Двете роти руски войници от отишлата в Джумая пехотна дружина, квартируващи по къщите на Александровското и Николаевското отделение,

Първият свещенически събор в София, 4 юли 1894 г.
Сред тях е Антон Табаков от Дупница

както и батареята от казашката нескорострелна артилерия, настанена по хановете, стояха по квартирите си и от време на време излизаха в полето на упражнения. Произведе се набор и на български войници тихо и радостно от младежите. (Наборът се произведе в долния етаж от харемлъка на Мехмед-Беговия конак, дето бе канцеларията на окръжния началник – руския капитан.) Повиканите за новобранци от селата пристигаха с гайди, кавали и песни.

Да, всичко вървеше мирно, тихо и в порядък. Животът, като в дни на пролет, бе почнал своя разцвет. Свобода в работа, свобода в търговия, ходене нощно време без фенери, пътуване накъдето щеш – безпрепятствено из държавата. Данъците – леки. Евтиния на всичко. Срока на служенето във войската – сравнен с турската – кратък. А при това – и гражданско равноправие. С една дума – състояние, което във всеки едного вдъхваше веселост, желание за живот и плодотворна работа.

Но през време на това спокойствие в града и из околията, на това благоразположение в населението, току едно никак неочаквано явление изненада. Или по-право – един инцидент в село Яхиново се появи. Затова мисля не ще да е безинтересно, че е необходимо да се отбележи, за да се знае от бъдещите поколения, особено от тия на същото село, като какво нещо при началото на новата история на тукашния край са направили бащите, дедите и прадедите им. Като какви права и привилегии са искали да добият за себе си и за потомците си в началото при устройване на държавата и в дните, когато още техните къщи, домовете им се намираха в купища развалини от бягащите мохаджири, турци, черкези и войници.

А ето какво се бе случило:

В 1879 година, един ден около обяд, някак неочаквано двамата полицейски стражари, които бяха изпратени в Червенобрежката община за съдействие по събиране на данъците, в галоп с конете си пристигнаха в двора на полицията. И щом слязоха от конете си, влязоха в канцеларията на пристава. Не мина много и посленият, почти тичешком, се изкачи по стълбите за горния етаж и право влезе в канцеларията при началника. Какво прави там не зная. Но щом слезе в двора, на дежурния пеши стражар рече: „Иди кажи на конния старши Димитър Я. Радев с четирима от стражарите с конете си и пушките си и с моя кон, веднага да са тук – пред канцеларията ми". Малко се мина и пристава Костадин Георгиев Димко със старшията и четиримата стражари възседнаха конете си и из двора навън отгалопираха по улицата, край реката нагоре. Отначало никой нищо не знаеше. Обаче малко по-късно почна да се разнася новината, че селяните от село Яхиново били в бунт, изпъдили полицейските стражари, които били

там и заявили, че нито данъци ще плащат, нито войници ще дават, а ще бъдат „казаци", каквито са Донските такива в Русия и каквито са тия тук – квартируващата нескорострелна батарея в града. Полицейският пристав със старшията и стражарите пристигнали в селото. Няколко от първенците, начело със свещеника поп Тоне Дренски ги пресрещнали. Но и нему – на пристава, заявили също тъй, както сутринта и на двамата полицейски стражари, а именно – че селяните от селото им едногласно решили да бъдат казаци при нормите и условията, при каквито се намирали Донските казаци в Русия. „И това си искане – казали попа и първенците – всички селяни твърдо и единодушно ще отстояват докрай, за да се узакони за селото ни. Тъй че занапред няма защо да искате нито данъци, нито пък младежите ни да търсите за войници. С тоя отговор сме натоварени и сме се явили пред вас, следователно и всякакви по-нататъшни увещания, разубеждавания, даже и заплашвания от ваша страна са излишни и безполезни". Приставът, при невъзможността друго да направи, веднага със старшията и стражарите се връща назад в града и в подробности докладва на началника. Мълвата за всичко това се разпространява из града. Гражданите Темелаки хаджи Георгиев, хаджи Георги З. Михалчев и други в близко познанство със селяните, като научават работата, отиват в селото за съвет и разубеждаване на селяните, с единствената цел да ги предпазят от строгостта на законите. „Не – казват им селяните – решението ни е решение и пред нищо не отстъпяме". С такъв отговор и към тия граждани селяните си остават „Донски казаци" в селото си. И наистина тия хора – селяните от това село, с упоритостта си, цели два дни преживяха с това си желание и властта ги остави спокойно да се порадват, че наистина те са вече такива. Обаче на третия ден, още рано сутринта, руската казашка нескорострелна батарея с топовете си, наредени и приготвени за бомбардиране на селото, както и пехотата за екзекуция на селяните, ги съвсем изненада. Те, българските „Донски

Димитър Я. Радев

казаци", или по-право – българските „Яхински казаци", като видяха, че работата не ще да е така, както във вчерашния ден с пристава, старшията и стражарите му, че ако продължават упорството и съпротивлението си, не само селото ще бъде обърнато на ями, но и къщичките им, които току-що са приградени, наново ще се сравнят със земята. Затова същата вчерашна депутация от първенците и попа Дренски, без да се бави повече, ами гологлави из селото – право пред представителите на властта пада на молба за опрощение постъпката на селяните им. И молбата им бе удовлетворена. Топовете и войските – оттеглени и повърнати в града. Но първенците с попа Тоне Дренски и всичките инициатори по тая работа бяха докарани и арестувани. Но тяхното стоене в затвора не продължи много. Властите в тоя случай се показаха много снизходителни и отстъпчиви. А мотивите за тая снизходителност и отстъпчивост се сложиха и обосноваха, че селяните се подлъгали, като научили, че в държавата на Освободителката има области с население, което е освободено от плащане на данъци и войниците, вземани от него, служили при други норми и условия; и второ, че ако при това им съсипано и разорено материално състояние бъдат като това население в Русия, не само животът им щял да се пооблекчи, но и стопанското състояние – подобри. И вследствие на тия съображения и перспективи селяните от туй село били подлъгани и изявили това си желание и искане. Но тъй или инак, те – селяните от село Яхиново – извършиха една такава акция и ако да не постигнаха желания резултат, но и не пострадаха от някакво наказание. Те спечелиха обаче само това, а именно, че в продължение на доста дълго време бяха назовавани с името „Донските казаци".

А подобно нещо стана и в село Сапарево, което по това време се намираше в Самоковска околия. Но в това село работата беше малко по-другояче. Селяните там отстояха на искането с по-голямо и по-продължително съпротивление. Топове, разбира се, и там не боравиха. Обаче войската, която беше изпратена за екзекуция, стоя доста дълго време. Но в края на краищата и там населението се примири с положението си и войската беше вдигната.

Завръщане на турците и ликвидиране с имотите им

При описаното по-горе състояние на града, околията и турците захванаха да се завръщат от бягството си и едни лично, други – чрез пълномощници, да влизат във владение на недвижимите си имущества и както преди бягството си да стават стопани върху тях, според както бе решено на Берлинския конгрес. А комисията, която ги въдворяваше и признаваше за собственици, работеше

безспирно. Всеки един новодошъл турчин, без изключение, като се намереше тук, попадаше в изумление от разликата, която е произлязла в такова едно кратко време, от промяната и от прогреса, направен в града. Особено го удивляваше свободата и гражданското равноправие. Те виждаха, че тук животът не е вече, както в тяхно време. Че свободата, правата и силата не са само на едни, а за всички, без разлика на вяра и народност. Че не се чува ни думата „ага", нито думата „рая". Ни думата „ислям", нито думата „гяур". Всички живеещи тук се намират и стоят под еднакъв знаменател, без титли, привилегии и равни пред законите в новата държава. Следователно и всеки един може свободно и безпрепятствено да живее, да работи, търгува и се наслаждава на своя труд, от живота и благата в тази страна.

При всичко това, при всички тия хубости и приятности, тях – турците, вече нищо не привличаше, нищо не задоволяваше тук. Те – родени, отхранени и научени на живот при други политически условия, при друг държавен режим, с привилегии, да господаруват, да са властнически елемент и заповедници, промяната за тях беше чужда, неприемлива, непоносима. Те не можеха така лесно да се примирят и приравнят в политическо, господарствено и социално отношение с довчерашния си роб. Тежко, мъчно им беше да гледат и да застават пред съдия, началник, офицери, кмет и какъв и да е чиновник българин. Те не можеха да се успокоят, да си изтълкуват като как така всичко това стана. Как до вчера това, което беше тяхно, сега е чуждо. Тия учреждения, канцелариите – държавни и обществени, в които седяха, работеха, управляваха и заповядваха техни сънародници – мюсюлмани, сега са заети, работят и заповядват хора от вчерашната тяхна рая. И защо съдбата бе тъй немилостива, така жестока, че вместо те – правоверните мюсюлмани, постави гяури, неверници на пророка, на корана, да бъдат господари, властници и заповедници. Защо техните училищни здания сега да са глухи и безмълвни. Молитвените им домове да са тъй пусти и изпоразрушени. Къщите им, дюкяните им, воденицте и всичките им други градски и полски имоти да са в чужди ръце, а те и семействата им да са по далечни места, да се мъчат, да тъжат и страдат по други страни. Защо, защо и още хиляди защо се питаха клетите турци, бившите тия наши съграждани и съселяни, господари и властници. Да, тия хора, които гледаха всичко това с мъка, като не можеха да се успокоят и тъй лесно примирят, въздишаха из дълбоко, техният вътрешен мир се късаше, топеше, сърцето и душата им тъжаха, плачеха. И затова всеки един от тях гледаше какво, какво да се снабди с постановление от комисията, да бъде признат за правособственик, да стане владетел на имотите си, след това да продаде, да вземе пари и колкото се може по-скоро да избяга

оттук, да отиде в турско, в пределите на тяхната, на Отоманската държава и там, при сънародниците си, да нарежда и устройва поминък и благосъстояние за себе си и близките си.

А това тяхно бързане в продаването на каквото имаха, на каквото притежаваха и бързането им, за да се отдалечат оттук, да се изповърнат назад в турската територия, може да се каже, ставаше в голям интерес, беше много изгодно за българското градско и селско население. Именно, че в голяма степен го улесняваше и му способстваше за изкупуване и снабдяване с недвижими имущества, за ставане стопанин, господар на имотите в полето, в селото и в града. И всички ония български граждани и селяни, които си имаха и можеха да намерят пари, купуваха не само за себе си, а и за препродаване на други – за печалба. Колкото пък за големите чифлишки владения, които струваха големи суми, селяните се сдружаваха и или със свои пари, или със заеми правеха покупката, а след това имотите си поделяха. И така, всички турски имоти в един недълъг период от време, минаха в ръцете на българското население – граждани и селяни.

И тъй, както се каза, от пристигането на руските войски и установяване на българските държавни и обществени учреждения, за българското население настъпи съвършено друг живот – свободен, мил, приятен и интензивен за работа. А пък с изкупуването и на турските недвижими имоти още по-добре се осигуряваше неговия стопански поминък. А комисията, която специално беше наредена за тази цел – за отдаване имотите на турците, за признаване собствеността им върху тях, от деня на откриването си до деня на закриването – до края на 1880 година, може да се каже, че завърши твърде успешно работата си. Турците бяха уведени във владение, продадоха и си отидоха. Малката част от тая работа, която по независещи от комисията причини бе останала недовършена, после Окръжния съд я довърши.

Завръщането на Бекир ефенди Зулфикяров

Но ако с това, т. е. със завръщането на турците и отдаване на имотите им от комисията почти и да завършихме, още едно нещо остава да поменем.

Наскоро след като комисията по отдаване имотите на турците беше започнала работата си и турците на групи, на групи пристигаха, един ден ето ти и турчина Бекир ефенди Зулфикяров пристигна – читателите вече знаят от предишни някои страници за това лице. Но вместо в къщата си в Александровското отделение (която къща сега се намира в наследниците на Ташко хаджи Димитров), в която се беше родил и по-рано живееше, той се

настани в къщата си, която се намираше в Полицейското отделение, в която се беше настанило и живееше едно еврейско семейство. И след кано поотпочина и се изповидя с всички ония, с които от по-рано беше в близко познанство, а и ориентира по положението тук, веднага се зае и с приготовляване на това, което ще е нужно за пред комисията по добиване владение не само за своите в града и вън от него недвижими имоти, но и като генерален пълномощник и за тия на сънародниците си – наследниците на някогашния владетел и управител на Дупнишкия край – Сулиман бей Каргалията, в някои от които имоти и сам той участие имаше.

Но и той – Бекир Ефенди, както и сънародниците му, и да виждаше, тук, в току-що освободената от тяхното владичество държава, ако и да гарантираха живота, честта и имота, и че всеки един, живеещ в нея, без разлика на вяра и народност, спокойно може да живее, работи и търгува, обаче и нему се виждаше нещо тягосно, анормално, и той не намираше условия за бъдеше жителство тук. И затова почна да бърза ден по-скоро да получи владение както за своите, тъй и за имотите на сродниците си, да продаде, каквото има и в скоро време да си отиде в турско и там да устройва и нарежда стопанство и благосъстояние за себе си и семейството си.

Подаряване Каргалийския конак на града за училище

Но – както и да е. И той, Бекир Ефенди, по реда, както и другите турци, почна от комисията да се снабдява с владетелни постановления, да добива право за стопанство както над собствените си, така и по силата на пълномощното си и за някои от имотите на сродниците си, а едновременно започна и да продава както от едните, така и от другите. А в числото на тия последните се намираше и зданието, тъй наречено „Каргалийски конак", за което според разказите на по-стари хора, когато някога било строено, стопанинът му Сулиман бей Каргалията – спахията на Дупнишко, бил питал майсторите: „Като колко време ще може за изтрае здравината му?". И при отговора на майсторите: „Ще може да изкара не по-малко от хиляда години", той бил отвърнал: „Ех, нека кара толкова и после пак ще правиме". Да, това именно здание, тоз конак, за който владетелят на Дупнишко, вождът на кърджалиите, толкова много се е интересувал и настоявал за здравината му, за дълготрайността му – сега се намираше в списъка на пълномощника помежду другите недвижимости, които ще да се продават от последния.

И наистина – удивително нещо! Тоя арнаутин – Сулиман бей Каргалията, на когото се било паднало владетелско положение – да управлява, да заповядва и

произволничи със съдбините на населението от цял един край, вижда се – никак не е минавало през ума, че дните, годините му тук на земята като на човек не ще да са безкрай. Че това хиляда години на земята не е нещо като година, десет и сто, за да се преживеят и като видиш, че зданието ти, палатът ти се срива, разпада, да свикаш майсторите и отново да го съградиш. Но по всичко се вижда, че тоя прост и с твърде слаба култура човек, така силно превзет и превъздигнат от положението си, че не е и помислял, че не само дето човешкият живот не е така дълъг тук на земята, но е подложен и на промени. И не само отделният човешки живот, но и историческият живот на народите, както и стана не само с него – с Каргалията, а и с българския и турския народ. И той – Каргалията, не хиляда години, според както си бе мечтал, а и сто години не можа да изживее, а при един толкова трагичен начин завърши земното си съществувание. Пък и зданието му, конакът му, който с толкова настоятелни грижи, внимание и здравина бе построил, също така не можа за дълго да просъществува. А след смъртта на притежателя му по-голямата му част бе поядена от пламъци, а пък останалото, което бе поправено и направено и след Освобождението бе останало, се нагоди вече не за дом за лични цели, не конак за наслаждения и удоволствия, а за цели по-възвишени и благородни – за дом на наука, за духовна и умствена просвета – за училище. И то именно за децата, за младото поколение на тоя народ, на тия, които с потта, ръцете и средствата си някога бяха го градили и построили.

Да, такава бе съдбата както на стопанина на това здание – Сулиман бей Каргалията, така и на самото здание, собственият му някога владетелски конак. И наистина – чудно бе предопределението на съдбата, което в наши дни се изпълни спрямо тая някогашна монументална постройка, в която на времето си, помежду насладите и удоволствията, кой знай и какви невидени, нечувани и потресаващи човешката душа картини са се разигравали, са се вършили и преживявали помежду стените му.

А ето начина и обстоятелствата, при които това здание, тоз конак стана собственост на града и училище за децата на гражданите.

Втората година след Освобождението Министерството на просветата бе съобщило в Градския съвет, че има намерение в града да открие учителска семинария, преимуществено за македончета, при условие, че града даде място и здание за тази цел. Гражданите с голямо възхищение посрещнаха намерението на министерството. Обаче място и здание, каквото се иска, в града ни не се намира. А отговорът на Градския съвет трябва да бъде бърз, защото при забавяне училището ще бъде открито другаде – в Кюстендил. При такова едно положение председателя на Градския съвет Захари Аргиров бе поканил от по-първите

граждани, за да се съветва и размисли като какво да се направи по дадения въпрос. Обаче от съвещанието резултатът бе, че място и здание, каквото министерството иска, тук, в града ни, няма. Единственото здание, ведно с двора му, което се посочи като удобно за тази цел, бе Каргалийският конак, но той е частна собственост. И при все че стопанинът му и да е турчин, но по ред причини не е възможно току тъй да му се отнеме, освен по законен ред и като едновременно му се заплати. А Градският съвет в касата си няма суми. Пък и бюджетът му е толкова, колкото да покрие заплатите на служащите и някои обикновени потребности. А стойността на зданието не ще да е малка. По тия причини и въпросът остана само с посочване на зданието и това, че то ще бъде удобно за целта, а по-нататък не се реши нищо. Но дори и да се посочваше това здание като удобно, пак само находящата се постройка не бе достатъчна за настаняването на това училище с пансиона му, ако не се пристроят още някои такива, каквито после се и пристроиха. Що се отнасяше за състоянието му като конак, двуетажната му паянтова къща – турски стил, с вътрешното му разпределение, с банята, двора и градината с цветята, чемширите и разните сортове плодовити дървета, чешмите, високата дебела – от камъни и хоросан – като крепост ограда, настрана от шум, от глъч на хора, от тропот на добитък, на коли – още на пръв поглед се виждаше, че този конак навремето бе като един земен рай, затворен и пазен само за обитателите му, без да може до Освобождението българско мъжко око да надникне в тая негова красива вътрешност. Ако оградата, градината и други някои неща не бяха изпоразвалени, а в това си състояние, в което го оставиха стопаните му турци при бягането си, се запазеше, днес щеше да бъде исторически паметник от епохата на някогашното наше робско минало, който да отразява не само властването на жестокия му стопанин – арнаутина, от когото е треперело младо и старо, женско и мъжко, и на когото името е било Сулиман бей Каргалията, но и да напомня страшните ония кърджалийски времена, които с толкова страх и големи неволи са прекарали и преживели нашите деди и прадеди.

Но нека да спрем с това, а да видим какво стана с училището – въпрос, който по това време всецяло бе погълнал грижите и вниманието на Градския съвет и на всички по-видни и по-будни граждани. И като какви начини и средства се измислиха и употребиха, за да се запази това просветно заведение за града ни. (Нека добавим, че в тоя конак бе наредена квартирата на първия български княз Александър Батенберг, когато в 1878 година първи път посети града ни и в градината му се хвана между момичетата на хорото, което те водеха между дърветата, цветята и чимширите. При изпращането му, адвокат Никола Пъдарев – от страна на македонската емиграция, поднесе на Княза адрес с молба да не

забравя и българското население от робска Македония. През 1879 година на горния му етаж със семейството си живя окръжния началник – свищовлията Димитър Манолов, а на долния етаж беше канцеларията на окръжното управление, където вечерно време заседаваше комисията за турските имоти).

Вярвам – мнозина са забелязали, че в много случаи, когато ще има нещо да стане, било за добро или за зло, обстоятелствата се стичат тъй, че всичко иде да улеснява или подпомага фаталната насока към онова, което ще има да стане. Току – речи така се случи и при разрешаването на въпроса за това училище по отношение на посочения Каргалийски конак. И то ето как:

Княз Александър Батенберг

На следващия ден или малко по-късно, не помня точно, от датата на провеждане на събранието на Градския съвет по повод мястото и зданието за училище, подпредседателят на съвета Константин поп Павлов, минавайки по чаршийската улица, тъй, без особена работа, свърнал в кантората на съгражданина си Васил Р. Мазников, където заварил съгражданите си Стоимен хаджи Ангелов и Захари Т. Витошански. (Кантората на Васил Р. Мазников се намираше в чаршията на Полицейското отделение, на мястото ѝ сега е дюкяна на евреина Нисим Алкалай, току срещу зданието Офицерски клуб). И помежду разговора, станало дума и за училището.

– Както се вижда, – казал Захари Т. Витошански – училището ще изпуснем да отиде другаде.

– Както върви работата, и мен ми се струва, че тъй ще е. – добавил Стоимен хаджи Ангелов.

– Ех, що да се прави, като няма място и здание, па и общината си няма пари. – отвърнал подпредседателят Константин поп Павлов, пък след като запушил цигарата си, добавил – Абе, за тоя, Каргалийския конак, който се посочи завчера

на събранието, дали не ще можем да направим друго едно нещо – да предложим на ефендията да го подари на града. Той, ефендията, постоянно е тук – в кантората на господин Мазникова, където и прави пазарлъците по продажбата на своите си имоти и на тия на Каргалията. И при тоя калабалък на последните, може би да направи тази жертва за града, с това да остави един спомен за Каргалията, за наследниците, а най–главно – за себе си. Аз вярвам, като му се обясни целта, може би не ще откаже.

– Виж, – рече Васил Р. Мазников – тая идея е много добра. И ние за това не се и сещаме.

– Какво ще се сетиш, – добави Стоимен хаджи Ангелов – когато тая работа не е шега, това е конак, един имот, който струва немалка сума. Лесно ли е да кажеш на стопанина му – хайде бе, откажи се от него и ми го подари.

– Истина, – каза подпредседателят Константин поп Павлов – при друг някой това може и да е така. Но що се отнася до този човек, когото всички знаем и познаваме доста добре, разликата е голяма. Още повече, че няма да се иска за частно лице, а за града. Затова според мен хич не трябва и да му мислим, нито има и що да се колебаем, ами да побързаме, докато с някого не е захванал пазарлък. Защото после може да ни каже: къде бяхте по-рано, ами сега, когато го спазарявам, ми казвате това.

– Прав е г-н Павлов, – рече Захари Т. Витошански – трябва да побързаме. Още повече, че този опит ще направим тъкмо в това време, когато има да завладява чифлиците в някои села и да ги продава на селяните, та може при осигуряване на тези чифлици да направи тази жертва за града. Това – от една страна, а от друга – голямото му честолюбие и благородство надали ще му позволят да ни откаже на това искане. Пък, ако излезе, както мисля, разбира се, ще спечелим, в противен случай няма що и да изгубим.

– Никак, никак да не се колебаем и протакаме. – рече Стоимен хаджи Ангелов – Идеята е много добра и тъкмо навреме.

– Още утре – добави Васил Р. Мазников – като от вечерта поканим и други някои от гражданите и рано сутринта да се съберем тук, в кантората ми.

– Няма нужда от много калабалък свят, – каза Стоимен хаджи Ангелов – за да не би той да изтълкува туй нещо като насилване. А само да се обадим на г-н Чукова, г-н Грънчарова и на брата ми бай Величко и ние тримата, дето сме тук, и – достатъчно. Защото, ако на ефендията е възможно и излезе разположен на подобен жест, то и при нас ще го направи. Ако ли такова нещо му е невъзможно, и целия град да съберем, резултатът няма да е от нула повече. А пък, разбира се, насила не можем да му го вземем.

– Право ни казва г-н Стоимен. – забележи подпредседателят Константин поп Павлов – Нито насила можем да му го вземем, нито пък ще се иска за частно лице, а за града. Но все пак ще трябва да сме тактични спрямо честолюбието и благородството му. Защото, както се забеляза и по-рано, не е тъй лесно да се откажеш от едно нещо, което ти струва такава завидна стойност.

– Разбира се – рече Захари Т. Витошански – ще се държим както прилича, само че г-н Павлов ще трябва още от вечерта да обади за това наше споразумение и на бай Зашова – председателя на Градския съвет, и да изпрати едного от агентите да покани лицата, за които каза г-н Стоимен, щото утре по-рано да се съберем тук.

– Тъй, тъй, утре рано, около седем – осем часа, преди да е дошъл ефендията, всички да сме тук. – рече Васил Мазников.

– Тогава, както каза г-н Мазников, ако осъмнем живи и здрави, всички да сме тук. А сега аз да отида и да предизвестя председателя и да изпратя агента Панайот Кромидаров да покани и другите. – рече Константин поп Павлов и излезе от кантората, а след него излязоха и останалите двама.

Съмна се. Сутринта е ясна и тиха. Слънцето току-що е осветило чаршийската улица. Повечето дюкяни са отворени, а симидчиите от време на време се провикват, че симидите им са топли. А и кантората на Васил Р. Мазников е отворена, пометена и почистена. Часът удари седем и ето – поканените са вече насядали по местата си с твърдата увереност, че и Бекир ефенди ще дойде. И не се излъгаха. Тъкмо допиваха кафетата си, които им бяха донесени от кафенето, където е и писалището на прошенописеца Панайот Ив. Яръков, вратата на кантората се отвори и ефендията надникна вътре.

- А, вие имате събрание! – рече той и се повърна назад.

– Заповядай, заповядай! – извикаха всички, а В. Мазников стана от мястото си и побърза да го настигне и върне – Заповядай, заповядай, – рече му той – никакво събрание нямаме, само за виждане приятели са наминали и сме седнали, та си приказваме.

– Така ли? – рече той и прекрачи прага навътре, поклони се и с добро утро на турски всички поздрави.

Присъстващите на крака отвърнаха на поздрава му, а Мазников му подаде стол. И той седна току до самата желязна каса, която бе отстрани на писалищната маса. Старият Величко хаджи Ангелов из металическата си тютюнева кутия му подаде готова цигара и той я запуши. И, като изгледа всички присъствуващи, някак изпитателно рече:

– Е, какво така, като никога толкова рано сте се събрали тук, при г-н Мазников?

– Наистина е рано, ефенди! – отвърна подпредседателят Захари Аргиров – Но една градска неволя тук от няколко дни е надвиснала над главите ни и не ни дава покой. И макар и да мислихме и кроихме и тъй, и инак, никак обаче не можахме да намерим начин и средства за тая неволя, та се чудим и зверим – като какво още нещо да направим, за да излезем от трудното положение, в което сме поставени. И Вие, почтени ефенди, като за късмет, тъкмо навреме дойдохте и дано при Ваше присъствие някак би могло да се улесни начина и това наше положение да се облекчи.

– Хаир олсун (на добре да е) – нещо ядове ли са?

– Да, но не от частен, личен характер, а от обществен. И много сме притеснени. Защото до някой ден градът ни или ще спечели, или пък много ще изгуби.

– Работата?

– Работата е, – продължи председателят – че правителството с едно писмо до Градския съвет е съобщило, че в града ни иска да отвори училище, в което да прибере сиромашки деца, но с условие – ако за това градът даде място и здание. А ние, както знаеш, такова място и здание, каквото се изисква, нямаме. Пък освен това и Градският съвет няма пари, та какво да направим – не знаем. Вашият – Каргалийският конак би бил пригоден за тази цел, но... Всички ние знаем и никога няма да забравим добрините, които сте правили на нас, българите, тук, за които Ви дължим големи благодарности и признателност и срещу които сега пак нам се пада да Ви отплащаме, ако не с друго, то поне с някои услуги. Но върху всички тия добрини, които си ни направил, ако би било възможно да прибавиш и тая и то именно сега, когато, може би, наскоро ще се разделиш с тия си съграждани и с родния си град, щото при наличността на другите имоти, които имате и които при най – голяма леснина ще си владеете и разпродадете – тоя конак да не продавате, а за един вечен спомен за Каргалията, на наследниците му, а най-много на Вас, многоуважаеми ефенди, да го подарите на града ни за това училище. С това първо градът ни ще се улесни и спечели много, но и друго – собственото си име ще обезсмъртите именно тук, дето най-първо сте видели светлината на Божия ден – каза председателят Захари Аргиров и замълча.

– Ех, – рече старият Величко хаджи Ангелов – това зависи от нашия уважаван ефендия. Макар че ние, всички от града, и без това сме му много благодарни и признателни, докато сме живи ще помним всичко онова, което от по-рано е направил за нас, но, ако пожелае напоследък и това да направи, то не само помежду нас, които живеем в това време, а и помежду бъдещите поколения ще остави неизгладим спомен, с който ще обезсмърти името си навеки.

– Действително – рече Димитър Н. Чюков – имотът сега засега е ценен, жертвата е голяма, но именно пък за това тя ще бъде достойно оценена както от нашия свят тук, така също и от идущите поколения – разбира се, като обществено достояние. А ако мине в ръцете на частно лице, не само имотът ще изгуби историческата си стойност и значение, но и името – както на някогашния му стопанин, тъй на наследниците му, а главно на лицето, което би го дало за частна собственост – ще се забравят и никакъв спомен вече не ще да има.

– Разбира се, – добави Христо Ст. Грънчаров – такава историческа старина, ако би била като обществено достояние и за дълго запазена, тя с времето ще има повече почит и с още по-голяма цена преценявана, а имената на дарителите с повече слава прославяни. Но защо повече да се говори, когато почитаемия наш ефендия не е човек, който да не разбира и да не знае тия работи.

И пак – мълчание, пушене с цигарите си и от време на време поглеждане към лицето на ефендията, който седеше неподвижен и наведен гледаше в пода на кантората, пушеше цигарата си и далеч нейде мислено като че с някого се разговаряше и съветваше.

Обаче това положение не продължи много. Мълчанието и мисленето, при което присъствуващите очакваха неговата дума, скоро бе прекратено и отговорът не се забави.

Благородният човек, както се беше навел, гледаше в пода, мислеше и пушеше, току отведнъж като от сън се събуди, подстана малко от стола си, повдигна си главата и, като изгледа всички в очите, след слабо покашлюване, отсечено рече:

– Нека е честито! Конака ни с всичкото място отвътре оградата му подарявам за училището. И още от тоя момент той принадлежи на града, в който съм се родил и израстнал. След това отново седна на стола си.

Всички присъстващи извикаха:

– Браво, да живее!

А председателят Захари Аргиров стана на крака и изговори:

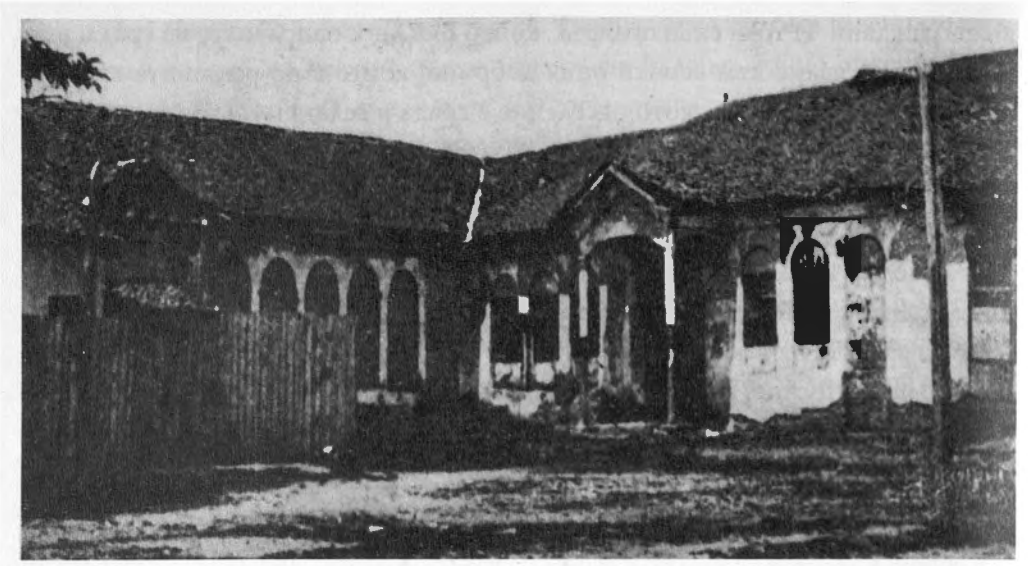
– Почтени ефенди! Бъдете уверени, че всички ние, знаейки Вашето благородство и голямата Ви щедрост към обществените, а и частни работи, изповядваме Ви се, че напълно предугаждахме – за което се и осмелихме да Ви помолим за това – че Вие ще направите и тая голяма материална жертва за Вашия и нашия град, в който сме се родили и израстнали, и ще ни окажете Вашето съдействие, за да запазим това училище за града ни. И действително не сме се били лъгали. Затова, като Ви изказвам моята голяма благодарност, същевременно Ви моля, в мое лице, да приемете и благодарността на всичките

ни съграждани. И този скъп подарък, който Вие днес направихте на града, ние, като причисляваме към всички ония добрини, които в по-раншните времена сте направили на българското население в града и селата му – бъдете напълно убеден, че всичко това ще е за спомен за Вас и Вашето име, и то не само за хората от нашето време, но и за поколенията на идващите времена. Да живееш! – и се ръкува.

А подир председателя станаха и другите присъстващи, ръкуваха се и му благодариха. Едновременно заявиха, че както досега, така и занапред свободно може да разчита на техните морални и материални услуги, когато това му стане необходимо и нужно. И действително, подир важни услуги му се оказаха, било при въвеждане във владение, било при продажбите на недвижимите имущества, особено за чифликите, на сродниците му в селата Тополница, Мърводол и Върбовниците.

И тъй, от тоя час, както каза ефендията, Каргалийския конак със зданието и целият му двор стана собственост на града – на общината му. След това правителството отпусна суми и при находящите се стари постройки в двора се направиха нови. Дебелата и висока наоколо ограда от хоросан се събори и сниши. В градината всички плодовити дървета се изсякоха. Цветята и чимширите се изсякоха и двора се подравни. В старите здания банята се развали. Стаите се поправиха и приспособиха, за каквото бяха потребни. В новата постройка се отреди учителска стая, библиотечна, стая за занимание, за учебните помагала, за дрехи, салон за спане, за хранене, кухня, пералня, дърварница. Като се почисти и подреди всичко, през месец септември 1879 година училището се отвори. Ученици се събраха. Находящата се в Самоков семинария се пренесе. Училището се откри с пет класа, с по една паралелка от по четиридесет – четиридесет и пет ученика. В числото на учениците се приеха шестдесет стипендианти, от които само две местни гражданчета. Стипендиантите спяха и се хранеха в пансиона на училището. Нестипендиантите живееха по квартири из частни къщи в града и се хранеха на собствена сметка. Учители бяха: Васил Манушев от Самоков, Стефан Георгиев от Болград – Бесарабия (който после стана професор по естествени науки във Висшето училище в София), Христо Г. Меджидиев от Дупница, Иван Каранов от Кюстендил, Стефан Т. Траянов от Велес, Македония и Григор Бохачек от Чехия. Директор на училището беше Мицов от Враца – педагог, който наскоро почина от разрив на сърцето и бе погребан в местните гробища, а мястото му зае учителят Иван Каранов.

При тия учители и ученици училището просъществува тук две години, след което бе пренесено в Кюстендил. Но със закриването му и пренасянето

Сградата на „Пансиона". След Освобождението дълги години служи за училище, театрален салон, читалище и киносалон

оттук много от учениците се пръснаха по други места. А зданието тук се зае и приспособи за училище на учениците от другите градски училища. И сега това здание с мястото му, по причина на пансиона, който имаше по време на семинарията, доби името „Пансиона", с което се именува и понастоящем.

Но тоя конак, това някогашно великолепно здание с двора му, оградата му, според както на друго място е описано, след пренасяне на семинарията, а особено след последната война изгуби своето предишно състояние, изпоразрушиха се някои от постройките му, сградата му се поизкърти, няма вече онзи хубав изглед, оная красота. Изоставено и занемарено, в днешни дни е заприличало на някой изоставен дом. И ако би било възможно, щото някогашният му стопанин Сулиман бей Каргалията да надникне и да го види, че няма помен от някогашните му постройки, от джамията му и от онова величие, което имаше в негово време – вярвам, че въпреки коравината на сърцето му, на арнаутският му инстинкт и въпреки думите му към майсторите: „...аз ще го направя" – той щеше да се просълзи, да заплаче. Но не само той, а и наследниците му, пък и самия дарител – Бекир ефенди, много ще се натъжи, ще да се наскърби от състоянието, в което е достигнал да се намира някогашният великолепен владетелски конак.

Но тъй като и при тия ми редове, понеже се спомена името на турчина Бекир ефенди, нека за допълнение на казаното дотук за него кажа и следното:

Този човек, не след дълго, като получи владение за всичките си негови и на сродниците си недвижими имущества и в едно непродължително време ги разпродаде, стана и си отиде в турско – в градеца Свети Врач, намиращ се на няколко километра далеч от Джумаята, дето се намираше и семейството му и там се настани в имотите на Рилския манастир, които манастирът имаше там и срещу които той – ефендията, беше направил замяна с чифлика си в село Червен брег – Дупнишко. Какво прекара и колко живя там – не зная. Но този човек в този градец почина и остави костите си. Лека му пръст и вечен покой на душата му. Защото, ако и турчин, както читателите са забелязали от някои от предишните страници, не само в последно време в българско с дарението си за конака за училище, но още в турско време той много бе направил за българското население от града и селата му. Той бе един голям българофил. Почти всякога е бил на страната на българското население – градско и селско. Помагал му е. Пазел го е и го е защищавал безвъзмездно – било от попълзновенията на властта, било от зулумите и изстъпленията на злите и необузданите си сънародници. Особено в последните разбъркани и страшни години, и за когото по-стари от мен хора българи съм имал случай да слушам: „Бог здраве и живот да дава на тоя човек, ако не беше той – тежко и горко щеше да бъде за нас и за нашите челяди".

Наистина, без тоя човек може би българското население да оцелееше и да дочакаше освобождението си. Но кой знае какви беди, теглила и патила щяха да минат през главата му, колко пари, откупи щяха да се платят, особено през време на дохождането на Кел Хасан паша, в дните, когато бе стреляно в часовия войник пред вратата на Бисеровата къща, при вдигане на войската за София и погрома, който бе приготвен за през нощта, и при колко още тайни и незнайни за българите тук замисли и комплоти срещу града и селата му. Но благодарение нему – на тоя човек, надвисналите опасности някак по-леко са минавали, полесно, по-безопасно са прекарани и преживявани – нещо, което не само по-старите от града и селата, но и тия от последната и най-далечната българска колиба знаят и помнят, и всякога са готови най-искрено и безпристрастно да разкажат и изповядат.

(Този турчин – Бекир ефенди, който беше роден в махалата Хисарлъка – Александровското отделение, в къщата, която сега се намира в наследниците на хаджи Ташко хаджи Димитров, когато беше дете на около четири – пет години, в един зимен ден, с други другарчета – турчета, със сани (шейни) се пързаляло по заледената река пред къщата им. Обаче саните някак се подхлъзнали и отлетели в реката. А пък от отсрещната страна на реката, в непомръзналото място, българинът Никола Костов – кюркчия, изпирал кожи за занаята си. И

току по това време чува писъци, турчетата тичат по поледицата подир давещото се тяхно другарче. Щом съглежда това, Костов в миг оставя кожите и тъкмо преди носеното от водата дете да бъде увлечено под леда, той успява да го хване за дрехите и да го извлече отгоре на поледицата вече замаяно. А като узнава чие е, взема го в ръце и тичешком го занася у дома му. По такъв начин го спасява от удавяне. И никак не е за учудване, че това е една от причините, вече порастнал, този турчин да бъде голям българофил – та нали българин беше спасил живота му като дете! И тоя благороден човек не бе забравил благодетеля си. Затова и накрая, преди да се прости с родния си град и да си отиде в Свети Врач, където се бе установил със семейството си, за да се отблагодари на спасителя си, при продажбата на пасището „Богдая", в Рилската планина, бе отхвърлил посредничеството на мнозина други граждани – по-влиятелни и по-способни – с такава цел – уговаряне селяните и правене на пазарлъци, а в знак на признателност бе поканил Никола Костов за тая работа и не толкова може би за посредничеството за пазарлъка, а колкото за да изпълни един свой дълг на признателност – той му бе дал двадесет златни турски петолири, представляващи всичко сто златни турски лири, след което се бе сбогувал и разпростил с него. По такъв един начин този благороден човек постъпи, за да се отблагодари на човека, който в детинството му беше спасил живота.)

Обаче, при всички тия високоблагородни, хуманни и безкористни добрини, накрая този човек не получи нито една дума за оная отплата, която трябваше да му се отдаде и която той с пълно право си беше заслужил и спечелил. И макар че когато си тръгна оттук, той любезно се сбогува със съгражданите, все пак неговото заминаване стана глухо и почти незабелязано. Ако не друго, то най–малкото и най–лесното, което можеше да се направи като едно морално възнаграждение към личността му, бе преди окончателното му прощаване с родния град една депутация от няколко души да се яви при него, да му поднесе и засвидетелстваше своите и на цялото население чувства на признателност и благодарност за всичко онова, което той бе направил за него през време на живеенето си тук, като му каже, че то помни и ще помни добрините му и ще предаде и на потомството, за да ги знае и помни, па да му пожелае здраве и живот и в новото му местожителство, за да видеше той, че това население, за което толкова риск и труд е полагал, за да го пази и защитава от беди в опасни дни и часове, е било достойно и заслужавало направените му благодеяния, и че последните не са отишли така на вятъра. Обаче нищо такова не се направи.

Но нека се знае и това, че пропуснатото и ненаправено спрямо този човек не стана умишлено или пък по причина, която би опорочила и

засенчила неговата благородна и хуманна дейност. Не. Нищо такова. А чисто и просто то стана поради една наивна недосетливост. И главно – залисия към новосъздаденото положение, което се бе сложило от току-що настъпилата промяна в политическата и социална структура в страната ни. Градското, па и селското население, опиянено от свободата, която току-що бе получило, като че за момент бе забравило довчерашното си робство, теглила и патила, в новото си свободно и вече нестраховито положение се видя като че ли не от вчера, а открай време си е живяло така. Ето защо следователно то не само по отношение нравствения си дълг към тоя човек, а и към други с немалко значение неща, остана с една обикновена индиферентност и незаинтересованост.

Обаче, ако и да се меняха години, все пак, от гледище на принципа „отдайте всекиму дължимото", макар и тоя човек да е по вяра и народност мохамеданин, справедливостта налага, щото за всички тия негови морални и материални добрини, извършени към българите, за хуманността му към човека – роб, за справедливостта, безкористността и широкия му субективен поглед за мирно социално благоденствие и добруване не само на една нация, па макар била тя и собствената негова, а общо за всички нации в града и околията; за това, че се бе издигнал над националните си интереси, за да пази и покровителства българското население, за да живее и крепне за тия му именно добродетели, които съставляват рядка ценност в хората – нека тези ми няколко реда послужат за благодарност и признателност към покойника, вечен помен на името му.

Като завършвам бележките си по тоя благодетелен иноверец – дупничанин, нека накрая отбележа и това, че в 1929 година Дупнишкият общински съвет, предвид описаното за Бекир ефенди в книгата ми „Спомени из робското минало на град Дупница и селата му", и след проучване в подробности на въпроса, в едно свое заседание постанови новооткритата улица пред къщата, в която той се е родил, за вечен негов спомен да се наименува на негово име.

Избори

В предишните няколко страници ние отбелязахме, че с освобождението на нашия град от робуването му под турско, на българското градско и селско население не само олекна, но за него настъпи ново положение, настана нов живот – свободен и интензивен. Отбелязахме също така за установяването на Българските държавни и обществени учреждения и тяхното своевременно функциониране, за произвеждането на първия набор български войници, за начина на налагане и събиране на данъците и за други някои работи по устройване на новата ни

държава. Нека сега пък да опишем нещо и по отношение избирателната система, по която ставаха изборите на лицата при изборните учреждения.

Не помня точно в кои дни и за какво станаха първите избори. Но все ми се струва, че бяха за представители в първото учредително Народно събрание в Търново, което бе свикано от руския императорски комисар, княз Дондуков – Корсаков, под председателството на бившия Български екзарх – Негово Първосвещенство Антим I, за изработване на основния закон – конституцията на новото българско княжество и за избиране Държавен глава на последното.

Изборът на лицата в това народно събрание стана със зърна от боб и царевица. Гласоподаването се извърши в бившия турски правителствен дом – конака. Царевичните зърна печелеха, а бобовите губеха. Избора се произведе от бюро. Лицата, от които се състоеше бюрото, не помня, нито пък намерих човек, който да помни и от когото да ги науча. Салонът, в който се гласоподаваше, беше дълъг. В него бяха поставени големи маси от дъски, а на тях отгоре – калени кюпове, приготвени нарочно за тази цел. До всеки кюп имаше лист книга с името на избираемото лице, а на особено място стояха две големи, пълни със зърна от царевица и боб, металически панерки. Гласоподаването е започнато сутринта още в шест часа. Навалицата постепенно, постепенно се увеличава, но реда е спазван и всичко върви мирно и тихо. Около четири часа по пладне навалицата е вече намаляла. Гласоподават избирателите от махалата Хисарлъка – Александровското отделение. В изборния салон са навлезли нещо около десетина души и близо до мен стои съмахленеца ми Никола Цифкин, човек на около шестдесет години, прост работник и глух. За да чуе, трябва да му се говори високо. И затова, когато наближи масата, председателят на бюрото с викане му обясни как да гласоподава и че царевичните зърна печелят, а бобовите губят. Той, засмян, гледайки в очите председателя, изслуша що му се каза. След това, като постоя и малко помисли, току отведнъж бръкна в панерката с царевичните зърна, и, вместо да вземе колкото трябваше, той сграбчи пълна шепа и в миг ги пусна в близкия току пред него кален кюп. „Това е – рече той – за Панчо Табака, защото ми даде на вересия вълна за дома". Избирателите, които се намираха в салона, всички се разсмяха. А бюрото се слиса. Председателят стана на крака и започна да го гълчи. А той, както бе гологлав, се извъртя настрана и рече: „Белки сгреших?". А като видя, че председателят сърдито продължава да го ругае, наведе поглед в пода и с шапката си в ръка полека отстъпи назад, и, като се отдалечи от масата, без да се обърне, бързо излезе от салона и по стълбите в двора и оттам хвана улицата нататък. А това той направи несъзнателно, а не от някаква хитрост. Не, а просто от гламавщината си. Но, макар и с това да се опорочаваше

правилността на избора, в това същото време, до моето присъствие в изборното място, никой от страна на избирателите нито въпрос направи, нито пък някакъв протест последва. В края обаче как завърши и с какъв резултат излезе избора туй ми бе невъзможно нито да видя, нито пък да узная.

И така, гласоподаването при изборите за представители на учредителното народно събрание в Търново за изработване на конституцията и избирането на княз, както при изборите на лица за някои изборни учреждения, в началото се извършваха със зърна от боб и царевица. После се започна с бюлетини. Но гласоподаването ставаше мирно и тихо. Обаче тогава и политическите партии бяха само две и като че политическата дейност беше по-идеална.

Да, в началото населението бе разделено на две политически партии: Консервативна и Либерална. На първата програмата беше за по-строго управление, а на втората – Либералната, с по-свободно управление, каквото се успя да се вкара в конституцията.

Консервативната партия, която после бе наречена Русофилска, имаше за водители Марко Балабанов, Григор Начевич, Димитър Греков, доктор Стоилов, Бурмов и др. А втората – Либералната, наречена после Националистическа, се представляваше от Петко Каравелов, Славейков, Цанков, Стамболов, Радославов и др.

Изначало, както казах, изборите, които станаха, се извършиха мирно и тихо, без каквито и да било нежелателни инциденти. Но с течение на времето, с нарастването амбицията на хората за власт и служби, агитацията в предизборната борба започна да става с повече демагогия, а същевременно и по-злостна. А понеже и гласоподаването ставаше в града, то и помежду гласоподавателите – граждани и селяни, много лесно се предизвикваха препирни и скарвания, вследствие на което не бе вече рядкост, щото изборния ден да се ознаменува с някакъв нежелателен инцидент, какъвто се преживя през 1886 година в деня на изборите за Великото народно събрание, по избирането на друг княз за вакантния престол на Българското княжество.

Но преди да говорим за тези избори и извършеното в този ден за тях, нека по-напред да опишем нещо по събитията, които ги предшестваха, или по-право – предизвикаха. Именно – Съединението на Северна с Южна България, Сръбско – Българската война и детронирането на първия български княз Александър Батенберг – след туй, да продължим за самите тези избори.

Съединението

То се подготвяше още от по-рано. Но самият акт се извърши на 6 септември 1885 година, когато в същия ден и тук бе съобщено с телеграма от Кюстендилския окръжен управител. А тоя ден беше събота и пазар. Затова веднага се запригответя свикване на околийски митинг за одобрение, сърадване и окуражаване на авторите и за апел към правителството на свободна България – да подпомогне и подкрепи направеното народно дело.

Беше хубав слънчев ден. И около четири часа по пладне митингът се състоя сред града на сегашния централен площад, който тогава не бе с това пространство (наоколо имаше здания, които го стесняваха), и едва побираше насъбралото се множество – граждани и селяни. Помежду населението владееше спокойствие, тъй като, макар и да бяха разлепени афиши и обяви за целта на митинга, но като пазарен ден повечето от хората, а особено селяните, бяха залисани с пазара. Чакаше се да се отбие грижата с пазара, че тогава интереса и вниманието да се обърне към съдържанието на обявите и към самата цел на митинга. Така и стана. Пазарът беше вече попреминал и определеният час за митинга наближаваше. И ето – движението на хората започна да се стича към площада – мястото, определено за митинга.

И когато вече множеството беше заело всичките празнини на площада, ето и кмета Христо Ст. Грънчаров, от една маса, поставена от един от дюкяните на Иван С. Чапрашъков (които дюкяни поради регулацията сетне се развалиха), откри митинга, и, след като предварително каза няколко благодарствени думи за благосклонния отзив на събраните, прочете телеграмата на окръжния управител. Но когато почна да говори и коментира станалото и да апелира към множеството – граждани и селяни, за одобрение и подкрепа на извършения акт, когато той – кметът на града, с

Иван и Анастасия Чапрашъкови, 1885 г.

развълнувани думи викаше на всеослушание, че ние, свободните българи, това дело на братята от Южна България трябва да подкрепим морално и материално – в тоя момент един селянин от село Яхиново, който стоеше недалеч от кмета, с висок глас извика: „Добре, добре, господине, ама после има и друго". Може би, щеше да продължи и да каже какво друго ще има после, но гражданина Никола Яръков, който бе недалеч от него, и който по това време бе разсилен в кметството, го сбута и с едната си ръка запуши устата му да не говори. Кметът не се смути от апострофа на селянина, а продължи речта си, след която и приетата с аплодисменти резолюция веднага бе изпратена по телеграфа по принадлежност.

Колко обаче се мина, точно не помня, и работите се разбъркаха. Всички войници от запаса се повикаха в частите си. Много коне и коли с воловете от описаните по-рано се прибраха за военно обслужване. А за останалите се заповяда да бъдат готови и да се държат в изправност. Милиционерите от града и тия от околията бяха събрани в частите си на обща кухня, разквартирувани по стаите на хановете и от инструкторите на действаща служба подофицери, по два пъти на ден се извеждаха на обучение и се приготовяха за потегляне натам, закъдето бъде заповядано. Затова и един ден в ливадите на Долно поле, на мястото, на което сега се намира железопътната гара, при пълно походно въоръжение, бяха прегледани и инспектирани от нарочно дошлия от София за тази цел капитан Маринов – адютант на княза, който, след като извърши прегледа, каза няколко войнствени думи и пожела на четниците юначеството и славата на опълченците на Шипка, възседна коня си и отгалопира към града. (Капитан Маринов в тоя същи ден около пладне, възседнал коня си, пристигна на мястото, дето бяха подстроени четите. И когато при прегледа видя, че от милиционерите някои са пияни и на мнозина маторите (манерките) са пълни с вино и ракия, ядоса се и, след като

Дупнишко семейство от края на XIX век

заповеда маторите веднага да се опразнят, отиде и от току-що посадените покрай шосето върбови фиданки изтръгна един кол и с него започна да бие по краката тези, които в строя не можеха от пиянство да стоят правилно. А в това време милиционерът Христо Щиплийски – Каракашев зет, един от битите, тури патрон в пушката си, за да го застреля. И ако при гръмването на последната другарят му до него в редицата не му бе подръпнал ръката и пушката гръмна настрана – то офицера Маринов, който после бе ранен в боевете със сърбите и от раната си почина, още тук щеше да е застрелян на място.)

А заедно с милиционерите се повикаха и прибраха в казармите и младежите, които при наборите по разни причини бяха освобождавани от действителна военна служба, а едновременно с тях се мобилизираха и всички здрави по-стари хора и се наредиха на разни граждански и военни служби.

Повечето от дюкяните из чаршията са затворени. А движението от хора, коне и коли в главната улица постепенно нараства и се увеличава. Между това, в двора на полицейското управление, било по изпълнение заповеди на селски кметове, било по неизпълнение искания на някои административни органи, полицейските стражари започнаха да докарват хора. Околийският началник Христо Благоев, родом от град Самоков, изпитал, неизпитал, за право или не, като имаше предвид военното положение и по силата на властта си, заставяше докарания да легне по очи на средата на двора и кому – десет, кому – петнадесет, двадесет, двадесет и пет и нагоре дреновици по задника удряше, а след това отново ги изпращаше да изпълнят онова, което от тях се е искало.

Наистина, тази жестока мярка – биенето, от една страна в хората всяваше страх, за да не манкират при работа. От друга страна обаче набираше и скриваше мъст срещу известни държавни и общински служители. А това, както и ред други тежести и несправедливости, даваше причина на хората често – често да приповтарят думите: „Добре, добре, господине, ама после има и друго", които думи предвидливия яхинчанин беше казал на Шести септември при околийския митинг, когато кметът Грънчаров говореше, за да се подкрепи станалото Съединение с живот и имот.

Сръбско – българската война

Всички тия работи, които ставаха и които по-горе се споменаха, бяха предохранителни военни мерки срещу опасност от турците, от страна на които се изпитваше основателен страх да не би с войските си да нахълтат в подвластната им до вчера българска област за възстановяване на предишното положение.

Да, всички тези приготовления, които се предприемаха от Шести септември насетне, бяха за отбрана срещу турските войски. Но вместо турците, от които България се страхуваще, че ще направят това, подобно нещо се направи от страна на сърбите. Тези последните по внушение от Австрия, че България се увеличавала, на първи ноември обявиха война на България. И още за обявяването не предали в София, те с войските си преминаха границата при Цариброд и бяха застрашили както Трън, така и Кюстендил. Поради това Трънският окръжен управител Иван Козарев, за да избегне пленяване, през нощта стигна в Дупница, където се намираше и семейството му. А пък Кюстендилският – Петър Иванов, бе телеграфирал до тукашния околийски началник Христо Благоев: „Веднага да изпрати милицията от околията си, защото окръгът му се намирал в опасност". И тази телеграма раздавачът на ТП Станция Васил Христов донесе вечерта в кафенето „Джумая" (току-що бяха запалени лампите в него) и предаде на околийския началник, който с кмета Грънчаров и градският лекар д-р Дагоров седяха около една маса и си разговаряха. Околийският началник веднага отвори телеграмата и като я прочете, подаде я на кмета, а той пък я даде на лекаря. И макар смущението от съдържанието ѝ и в трите бе едва доловимо, публиката, с която кафенето бе препълнено, която и така беше неспокойна от слуховете, които се носеха, не пропусна да забележи изражението, което бе проличало по лицата на трите. И затова някои от по-видните и приближени до кмета и околийския началник граждани поискаха да им каже новината, която телеграмата е донесла, ако, разбира се, тя не носи конфиденциален характер. Но градският лекар, един много ловък и досетлив човек, в чиито ръце депешата още се намираше, за да прикрие истинското ѝ съдържание, прибърза и каза, че тя била от брата му – член на Окръжния съд, и прочете следните думи:

Вангел Янков Вангелов – участник в Сръбско-българската война като доброволец

„Настъплението на сърбите – спряно, успокойте госпожите". А в числото на тия госпожи беше и тази на брат му, която той преди няколко дни от Кюстендил бе изпратил за Самоков, но още гостуваше тук, в дома на девер си – лекаря. И макар, както се каза и малко по-горе, съдържанието на телеграмата да беше много тревожно и обезпокоително, обаче така, както градският лекар го прочете и предаде на публиката в кафенето, видимо внесе доста голямо успокоение и до голяма степен развесели унилостта на хората.

Двама доброволци от Дупница, участници в отряда на Коста Паница

Беше вече полунощ, когато кафенето се опразни и всички си отидоха по домовете си, а едновременно и чаршийската улица утихна, оглуша. А нощта бе облачна, влажна и студена. При все това, щом се зазори, и по главната улица оживлението загъмжа. Всеки един се интересуваше да научи какво ново има по положението. А тревогата от час на час растеше. Никаква успокоителна вест, никакво благоприятно съобщение не пристигаше. Само едните слухове, и то кой от кой по-тревожни, по-страховити. Поедно време се пръсна мълвата, че сърбите вече се били настанили в Трън и дошли в Радомир, а някои по-страхливи доведоха разездите им дори до Кърнолското ханче.

Много от колите, воловете и конете, за които от по-рано бе казано да са готови, са прибрани за военни нужди. Милицията оттук също така е вдигната с маршрут Радомир – Трън. Но понеже през това време Трън бе зает от сърбите, затова тя бе отправена към София – Сливница. Пишещият тези редове, който по това време беше бирник в общината и събираше и държавните данъци и който беше милиционер в третия взвод на втора чета (четите в града бяха три), при потеглянето в поход тъкмо при Гергиневия мост бе настигнат от един войник на действителна служба и по заповед на комендантството, изваден от четата и като отчетник на държавни и общински суми, до втора заповед освободен

и върнат назад, за да предаде чрез полицейското управление касата с всички налични суми и парични документи за натоварване на транспорта, който щеше да закара държавното ковчежничество и архивата на някои учреждения в град Самоков, на по-сигурно.

А това нещо, т. е. вдигането и пренасянето на Държавното ковчежничество и архивите от някои учреждения, понеже още повече засили паниката между гражданите, затова кметът Грънчаров намери за уместно и чрез общинските агенти разпореди да се свика в салона на стария Мазников, а по-после Лакьов хан, частно събрание от по-първите граждани, за размяна на мисли по така сложилите се тревожни обстоятелства.

Майор Коста Паница. С автограф. Портретът е подарен на Вангел Я. Вангелов

Всички поканени се отзоваха с най-голяма готовност. Събранието се състоя в седем часа вечерта, при слабо мъгливо време. Между присъстващите на първо място личаха първенците Величко хаджи Ангелов, Васил Р. Мазников, Димитър Н. Чюков, Захари Аргиров, Захари Т. Витошански, Димитър Ян. Бисеров, Андон Величков, Георги С. Чапрашъков, Нако Ташов, Иванчо Младжов, Маноил Марков и др. От евреите – Мошон Асеов, Исак Израилов, Хаим хаджи Давидов, Лияче хаджи Давидов, Робен Нисимов. Разискванията станаха тихо и спокойно. Всички се съгласиха, че ония, които се страхуват да стоят тука от дохождането на сърбите, да са свободни да отидат там, където желаят, там, където мислят, че техния живот и честта на семействата им ще бъдат сигурни и запазени. На кмета се разреши да изпрати жена си с детето си там, където би пожелал. А за себе си в критичния момент да направи, каквото обстоятелствата ще му продиктуват. При такова едно споразумение и решение събранието се закри и разотиде.

Смут в града и врачанската милиция

На сутринта колите с касите на държавното ковчежничество и тая на общинския бирник, както и архивите на другите държавни учреждения, са вече на път за Самоков. Малко преди тях е файтона с жената и детето на кмета и тоя на други две госпожи на чиновници в Кюстендил. А в кафенето „Джумая" и пред него на улицата има сума свят, разтревожен и обезпокоен. Там са и първенците: Андон Величков, Георги Чапрашъков, Мане Марков, Величко хаджи Ангелов, Стоимен хаджи Ангелов, Мошон Асеов, Хаим хаджи Давидов, Исак Израилов и други, които въпреки решението в снощното си събрание, сега сипеха остра критика върху кмета, че жена си и детето си е изпратил за Самоков.

„Не, така не, всеки трябва да си стои на място, че каквото стане, за всички да стане!" – говореха те и хулите една подир друга се нижеха. „Така я, барабар манджа, барабар канджа!" – се провикна Мошон Асеов. А пък добродушният Мане Марков рече: „Всяка власт от бога дадена ест!", т. е., ако и да дойдат сърбите, с що можем да се противопоставим срещу тях, освен да стоим, та какво правят, ще ни правят.

Но работата не спря само дотам. Раздразнението се засили. То обхвана по-широк кръг. И някои необуздани и ексцентрични пламнаха още по-силно. Това К. Мижоров, хаджи Тоде Хр. Живкин, Христо Джерамански – Калопиин зет, Васил Хр. Пуздерков и други, без да помислят повече, отиват по домовете си, грабват пушки и не само колите със семействата, а и тия с касите и архивите настигат и повръщат в града и ги вкарват в църквата „Св. Богородица". Околийският началник, ядосан, телеграфически съобщава за всичко това на окръжния управител, а кметът се оплаква на прокурора. Вълнението кипи, то не намалява. Всеки един кара така, както разбира и както му изнася и тревогата продължава.

И ето че на втория ден по пладне града е обграден. Височините на околните ридове са заети от Вратчанската (Врачанската) милиция, изпратена за усмиряване и екзекуция на възбунтувалото се в завчерашния ден градско население. Офицеринът – командир, след като разпоредил четите, влезе в града и от местните власти поиска съдействие за онова, което в дадения случай му предстоеше да върши. Обаче кметът, щом узна задачата на офицера, и начина, по който ще се налага екзекуцията на гражданите, за да не остави такова едно срамно петно на родния си град, помоли офицера да съобщи за това на министър – председателя Каравелов – с молба за отменение. „Несправедливо е, г-н министе, – казваше в телеграмата той – за едно такова малцинство провинение, с такава една мярка да се наказва населението на цял един град, още повече, че срещу

провинените ще бъде възбудено съдебно следствие". И ходатайството на кмета, който имаше голямо влияние над министър Каравелов, веднага бе уважено от последния, екзекуцията отменена и офицерът, заедно с четите, още сутринта на следния ден си замина обратно за София. Но ако в това време тази военна наказателна мярка и да бе отменена, както се каза по-горе, срещу провинилите се беше заведено съдебно следствие и след свършването на войната бяха съдени от военен съд за сърбофилство.

Но и във време на разглеждане на процеса, може да се каже, че въпреки силното оскърбление на кмета Грънчаров, а и на семейството му, пак той бе причина съдът да произнесе оправдателна присъда за всички, макар че някои от тях поради необузданите си и скандалиозни действия, които проявиха в деня на буйството си, от гледището на строга справедливост, напълно и да не заслужаваха. Но тъй като делото бе потведено и обосновано само по обвинение за сърбофилство – то и съдът, когато от кмета поиска със свидетелските си показания ясно и категорично да определи „това, което в тоя ден от подсъдимите бе направено, на какви причини може да се отдаде", той, кметът, каза, „че нито за едного от тях не допуска да са действали от симпатия към сърбите, а само вследствие голямата паника в тоя ден, която бе обхванала даже и някои от самите органи на властта". И въз основа на това свидетелстване съдът постанови оправдателна присъда за всички.

Свалянето на княза

Но както и да е. Щом като българската войска почна да напредва, всякаква тревога премина. На пети, шести и седми ноември сърбите бяха окончателно разбити и Пирот превзет, и, както победата над тях, така и съединението бе спечелено. (Забележително бе онова нещо, което стана във височините на небосвода през нощта, когато българските войски навлязоха в Пирот. В тази нощ като че и самият звезден свят имаше война. Както искрите от някой гигантски пожар от силни ветрове се разнасят по разни посоки из пространството и една по една угасват и се изгубват, също така и звездни искри, безспирно летейки по разни направления светеха, угасваха и се изгубваха. Като че всяка звезда се отместваше от мястото си и падаше нейде в далечините из пространството. Гледката от една страна беше страховита, а от друга страна пък – картината - възхитителна. За хората на науката, разбира се, явлението беше обяснимо. Не и за простосмъртните – чудновато и непонятно, те го свързваха с разни предположения и загадки, една от които бе, че се проливала братска кръв. Тези,

които са наблюдавали това явление, и сега казват: „Пирот се превзе през тая нощ, когато падаха звездите".)

Но това обаче не остави само радост и доволство в българина. А вследствие на извършени несправедливости, на преживени несгоди и маса други причини, от които една бе политиката с Русия, се вся и горчива омраза помежду някои обществени и политически среди. А това нещо се отрази и срещу самия княз, който на едни поради Съединението и победата над сърбите стана много обичен, а на други, главно поради развалилите се отношения между България и Русия, стана много омразен. И противниците му, т. е. тия, на които бе станал омразен, успяха той да бъде свален от престола на 9 август 1886 година – обстоятелство, което повлече немалко сътресения за страната, като между другото предизвика избори за Велико народно събрание за избиране друг княз на престола на българската държава, които избори на някои места се ознаменуваха с печални инциденти, а най-трагично станаха при тукашния избор. (По това време – свалянето на княза – градски кмет бе Никола Г. Шейтанов, родом от град Джумая, а по партийност – русофил. Той на сутринта след свалянето на княза подаде телеграма до временното правителство, за да благодари, че е свален немеца – княз. Телеграмата редактира учителят Хр. Г. Меджидиев. Но след възвръщането на княза кметът много се уплаши за подаването на тази си телеграма.)

Убийствата в изборите

Казахме, че след Освобождението и въвеждане на конституционното управление с избирателното право, няколко избори станаха мирно и тихо, че тогава народът не бе раздробен така политически и че партиите бяха само две: Консервативна и Либерална. Или, както по-после ги нарекоха: Русофилска и Националистическа.

Първата имаше за водители старшия учител Димитър Чюков и богаташите Величко хаджи Ангелов, Стоимен хаджи Ангелов, Гоге Лазов и джумайлиите Андон Величков и Георги С. Чапрашъков – хора от турско време, с големи имена, завидно материално състояние и с влияние между градското и селско население.

А за водители на Либералната партия бяха застанали Христо С. Грънчаров от града и Димитър Хр. Кознички от село Горна Козница. За първия – Христо Ст. Грънчаров, читателите са срещали в някои по-предишни страници откъслечни бележки от неговата биография. А за последния, понеже неговото име за пръв път се споменава – то нека да отбележим нещо и от неговата биография, след което да продължим описанието си по отношение другите работи.

Той – Димитър Хр. Кознички, както се каза по-горе, е родом от село Горна Козница, Дупнишка околия. На училище не отивал. Обаче, самоук, той знаел да чете и пише много добре. В турско време на младини един турчин на селското хоро поискал да му вземе танеца, когато той сам водил хорото. Но той се възпротивил и станало сбиване. Д. Кознички го надвил и го набил до смърт, след което побягнал в планината и оттам – в Цариград, дето в един турски чифлик станал обикновен работник. Колко е стоял там – не се знае. Но преди Освобождението, във време на революционното движение, както това бележи Стоян Заимов в съчинението си „Миналото", той, Д. Кознички, бил куриер на Васил Левски в Югозападна България. А след Освобождението стана кмет на Големо – Върбовишката селска община, Дупнишка околия. Подир това бе избран за народен представител. А през Каравеловото и Стамболовото управление бе избран такъв в няколко народни събрания, като последният му избор през 1893 година бе от две околии – от Кюстендилската и от Искрецката – Софийско, които от последната отказа, а прие от Кюстендилската. Според дневниците на Народното събрание той в парламента е бил много деятелен депутат и се е ползвал с голяма симпатия. Стамболов, а след него и министър – председателят Димитър Петков са изказвали много ласкави думи за него. А министър – председателят Андрей Ляпчев през 1926 година при поднасяне отговора на тронното слово в двореца, на сина му Величко Д. Кознички – народен представител, казал, че „Цар Борис от августейшият си баща цар Фердинанд чувал да казва много добри неща за баща му Димитър Кознички като някогашен депутат и представител на селското население: как с голямо достойнство пазил интересите на народа и правил отлично впечатление със своя говор. И това се говорило в царския дворец за него".

И действително, този човек се отличаваше с доста големи естествени дарби. Той бе и на няколко пъти окръжен съветник и член на Кюстендилската окръжна постоянна комисия и много обичаше град Дупница и околията й, чиито депутат биде няколко пъти. Той бе кандидат в правителствената листа и в изборите за Велико народно събрание през 1886 година, но поради бунта в Дупница, понеже изборите не станаха, наложи се да участва в това народно събрание по избирането на цар Фердинанд. А в тия избори той за малко щеше да бъде убит заедно с другите четирима, ако за негово щастие с време не беше предупреден от съпартизанина и личния си приятел Мано Китанов от село Голем Върбовник, за да избяга от квартирата си из Казаковия хан.

Той, както се каза малко по-горе, ако и да нямаше никакво школско образование, а беше самоук, но беше първият човек, който в Кюстендил през месец април 1894 година редактира и издава първия вестник „Струма" в защита

главно политиката на Стамболова. От този вестник няколко броя се пазят в архивата на Народната библиотека в София. По негово нареждане се направи новото шосе, Долнокозничкото и Паничаревското ханчета през 1893 година. Той, макар да умря в Кюстендил, където беше на лечение, но от обич към родното си село още приживе поръча да бъде пренесен и погребан в последното, закъдето и тленните му останки бяха изпратени с голяма тържественост от гражданите почти на целия град и селата на околията, ведно с учащата се младеж, а и оттук – от Дупница и от селата някои негови приятели и почитатели начело с Христо Г. Янков бяха отишли за погребението му в селото.

Това е накратко биографията на тоя човек, който няколко години игра доста видна обществена и политическа роля в Дупнишката и Кюстендилската околия.

Нека сега да продължим за онова, което стана по изборите за Великото народно събрание.

Както преди малко казахме, с течение на времето от една страна амбицията в хората за власт и за служебните места при изборните учреждения се увеличаваше, а от друга – агитацията ставаше по-разгорещена и с повече демагогия, тъй и антагонизмът – особено помежду водителите на партиите, се разгорещаваше и ставаше все по-непримирима. А най-главната причина за тая непримиримост бе, че влиянието на водителите на Либералната партия, особено това на Грънчарова, помежду градското и селското население от ден на ден растеше и се увеличаваше, когато напротив – това на водителите на Консервативната партия се намаляваше, гаснеше.

Но ето че при тия причини във вреда на Либералната, а в полза на Консервативната партия се примесиха и други такива. Именно: несправедливостите, несгодите, тежките преживелици, биенето от околийския началник на някои хора през дните на войната, както и случката, за която някои граждани бяха съдени от военен съд – допринесоха и увеличиха още повече ненавистта и омразата помежду стоящите на противоположни полюси две политически течения, особено, както се каза, помежду водителите им и се чакаше само удобен момент, за да се хванат на борба. А тъкмо в тия избори такъв удобен момент се удаваше на партизаните от Русофилската партия за постигане на своите желания и намерения.

И при все че на пръв поглед в тази борба никакви печални инциденти видимо не се желаеха. Но туй бе повече от страна на партизаните на Либералната партия. Обаче от страна на партизаните от Консервативната партия съвсем не бе така. Защото помежду водителите на тази партия имаше хора жлъчно настроени, особено спрямо Грънчарова и то не само поради причини от

партизанско естество, според както се каза и по-горе, но и такива, които засегнаха материални интереси на отделни личности.

Христо З. Грънчаров

Действително Грънчаров, макар в известни случаи и да проявяваше една младежка грандомания, а и както в частните си работи, тъй и в политическата си и обществена дейност и да правеше волни и неволни погрешки, но от друга страна, не беше така отмъстителен и с груба злобност човек. И затова на едни от ненавистниците му се искаше само неговото морално и политическо унищожение и дискредитиране помежду обществените и политическите среди, а други наопаки, бяха и с желание да го премахнат и лишат от физическия му живот, за да се отърват от него окончателно.

Наистина, властта бе в ръцете на Либералната партия. Министър-председател е д-р Васил Радославов. Обаче и опозицията е голяма сила и сплотена. А пък и поради преживените тежки и трудни обстоятелства през време на войната, особено напоследък, при разбърканото полититическо положение на България и преплетените желания и искания на Русия, едно от които бе отлагането на изборите за Велико народно събрание, по избирането на княза на вакантния престол на българската държава – тя, опозицията, имаше на страната си грамаден материал за агитация срещу властващата Либерална партия, тъй щото предстоящата изборна борба никак не изглеждаше да бъде една лесна и шеговита работа.

А в правителствената листа кандидатите за народни представители от околията са вече определени. Те са: Христо Грънчаров от града, Димитър Хр. Кознички и Георги Ив. Зографа от селата, които трима са били такива и в по-предишни народни събрания.

А както Христо Ст. Грънчаров и Димитър Кознички, така и Георги Зографа бе познат и известен човек помежду градското и селското население в околията. Но

за да може читателят да опознае по-подробно и неговата субективност – нека да отбележим, макар и накратко, някои биографични черти от неговия личен и обществен живот.

Георги Ив. Зограф

Той, Георги Ив. Зографа, е роден през 1842 година в село Бобошево и беше един остроумен и талантлив човек. Само че лесно се нервираше, а това, разбира се, до известна степен бъркаше популярността му помежду обществените среди.

Първоначално той се учил в село Бобошево при дедо Иван Даскала. След това продължил в град Самоков, където помежду другото научил турското четмо и писмо. А пък в Разлога – в село Банско, изучил изографията, при практикуването на която професия после той изографиса черквата на с. Баланово – Дупнишка околия, а през 1873 година – тази в село Бобошево. (Поради тази си професия той бе наречен Зографа).

Но като поменаваме зографисването на тези две селски черкви, нека едновременно да отбележим и за скръбната случка, която стана при изографисването на последната – на черквата в село Бобошево.

В това време, когато той работеше горе в сводовете на тази черква, един ден около пладне, няколко деца, играейки си в двора й, виждат вратата ѝ отворена и влезли вътре. И като нямало никой, те се покачили горе на скелето, за да видят какво се работи там. Но в това време, ето Зографа се появил отдолу, и, изплашени да не им се кара, затичали се за по-бързо да слязат. Обаче в тоя момент една дъска от скелята се отмества и детето Алекси Стойков, осемгодишно, полита от височината, пада долу и почти мъртво го занасят у дома му. И никой не вярваше, че това дете ще може да се свести и ще остане здраво, за да продължи да живее. Но като по чудо, ако и при дълго и тежко боледуване, не само, че се свести и оздравя, но и живя нещо до шестнадесети октомври 1925 година.

Той – Георги Зографа, както казахме и по-горе, бе един остроумен и талантлив, а ведно с това бе и един безстрашен човек, при което в нередки слу-

чаи при несправедливости и беззакония било на турски, било на български език влизаше в остри препирни с турците. Обаче при умелото си държание и политическите си обноски много лесно заглаждаше яростните и злобни настроения спрямо себе си.

Той не бе лишен и от дарбата за изобретателност и досетливост. Така през есентана 1879 година по своя инициатива импровизирал един твърде любопитен и с увлекателно съдържание спектакъл, че зачудило се мало и голямо в селото. Именно – той имитира в една оригинална форма и предаде в най – нагледен вид селямлъка на турските султани в Цариград, т. е. отиването им в джамия при петъчната политва. Съселянина си Алекси Михалко беше дегизиран за Султана, а себе си – за дервишина – духовното лице, при него и двамата седящи на мулета, а пред тях – един придворен служител – ибрикчия. И на тримата формата бе такава, каквато дотогаз никой от селото не бе виждал, нито пък в нея някой можеше да ги познае. Те и тримата излязоха из къщите на махалата Топузица, минаха през селото и влязоха в двора на манастирския метох, дето бе определено мястото за молитвата и дето селяните масово се бяха събрали, за да видят не само маскираните, но и онова, което се е вършило от страна на турските султани в Цариград. И когато при започването на молитвата духовното лице – Зографа – захванал да чете и пее стихове от корана на арабски език, а султанът да се кланя и моли, настанала такава тишина и благоговение в присъстващите, като в същинска джамия, и като че всичко, що се е вършело, бе в действителност. А когато пък в края, при свършването на молитвата, се каза на всички присъстващи да викат „амин", духовното лице – Зографа, приключи с една малко нецензурна благословия, с която всички разсмя до сълзи. Изобщо, картината, която се предаде, беше чудесна. Пък и всичко, що ставаше, беше в пълен порядък и строго определена точност. Мъжко и женско, което присъстваше, с най-голямо внимание и любопитство гледаше и следеше това, което умело и тактично се вършеше и представляваше.

А помежду присъстващите се намираше и един чужденец, по име Дино Гърка, богат и с доста известност и търговска култура човек, който по това време се бе установил на временно жителство в същото село и от тоя край купуваше тютюни и ги изнасяше за странство. И тоя човек, седейки на първо място с по-видните и по-интелигентни селяни, като гледа и наблюдава всичките сценични действия с едно дълбоко внимание и видимо любопитство, накрая при свършването, своето впечатление и субективна преценка пред окръжаващите го изрази със следните думи: „Всичко, което се предаде, бе така артистично импровизирано, че просто ме учуди. И, вярвайте ми, че не с престоре ност

или само за някакъв прост комплимент, а най – искрено Ви казвам, че това представление от тия без всяка театрална подготовка хора, ако бе дадено в София или някой Европейски град, непременно, чрез печата, щеше да бъде популяризирано по целия свят".

И действително, на тоя човек – Георги Зографа, за неговата изобретателност и хумористичност не само при това представление, но и за други негови работи, не бе рядкост да му се отправят такива и тем подобни сръдни и похвали.

Той, макар и при скромна чиновническа служба – деловодител при Дупнишката земледелческа каса през 1880 – 1883 година, със своето умение и политическо държание съумя още повече да издигне и популяризира името си помежду селското и градското население, вследствие на което през 1884 – 1885 година ние вече го виждаме народен представител от Дупнишката околия. А когато през 1886 година се кандидатира за такъв и във Великото народно събрание, той, заедно с кандидата Христо Ст. Грънчаров и учителя Георги М. Папукчиев от град Дупница, в деня на изборите бе убит по един зверски и небивал начин от пияната и разбесняла тълпа, която няколко часа сееше страх и ужас из градските улици. А с неговото убийство село Бобошево изгуби не само един добър, но и един полезен за него селянин.

Това е накратко характеристиката на кандидатиралия се за народен представител Георги Ив. Зографа. А сега – нека продължим за това, което стана по-нататък.

И така, както се каза и по-горе, кандидати за народните представители от околията ни в правителствената листа бяха определени и прогласени: Христо Ст. Грънчаров, Димитър Кознички и Георги Ив. Зографа, за които и избирателите от Националистическата партия бяха почнали да работят и агитират.

А пък агитаторите на русофилската партия, особено тия по селата, по наставления от главатарите в партията, не работеха за свои определени кандидати. Тяхната агитация беше само да не станат изборите на определения от Правителството изборен ден и, ако се избира, то да се избере за депутат руския цар, който да бъде и княз на България.

И така, Русофилската партия тук не работеше за свои определени кандидати в тия избори, а, както се казва, работеше и агитираше само за да не стават изборите на този ден, според както се е искало от страна на Русия. И джумайлиеца Андон Величков, за когото се каза малко по-горе, че бил един от водителите, занимаваше се с търговия на тютюн, буен и ревностен партизанин, който според собствените му думи нарочно ходил в София, за да изучи работите по положението, срещал се с първите хора на партията там, бил в руското

агентство – виждал се и разговарял с пратеника на Рускеия цар, генерал Каулбарс, и всичко това при връщането си, след като бе разказал на събраните от него у дома му първи съпартизани, бе тръгнал открито и разпалено да го разказва и помежду градското, а по селата – и на селското население и да предупреждава това последното да не се мами по думите на проповедите на противниците, които са срещу Русия, а да слуша това, което той му казва, понеже то било желанието на Руския цар и на Русия, и за което той – царят – изпратил и нарочно свой човек тук, за да го каже лично на българския народ. И при такава една агитация той – Андон Величков – високо и разпалено се провикваше: „Бива ли бе, братя, при това добро, което ни е направено от освободителката и при тия несметни богатства, които тя е изразходвала и стотици свои скъпи и непрежалими синове е дала на касапница за нашето освобождение от петстотингодишно черно и тежко робуване – бива ли сега ние да я не слушаме, а да слушаме хората, които са против нея и работят всичко напук на нея? Ако това нещо не е срамота от хората, то поне от бога не е ли срамота и грехота?“. С такива и тем подобни думи и възгласи тоя вече на години човек заклинаше и проклинаше всеки едного, когото срещнеше и стигнеше през време на своите агитационни обиколки.

Генерал Каулбарс

А събиранията, както в града, така и по селата, са вече чести, многобройни и разпалени. Ораторите и от едната, и от другата страна – пламенни и красноречиви. Всеки един от тях гледаше да убеди и привлече колкото се можеше избиратели на своя страна. А главните мотиви, на които се градяха агитациите, се въртяха все около следните аргументи:

Русофилите навеждаха: ние вървим с Русия, която ни е освободила, а и покровителства. Ако българският народ не я слуша, тя ще се разсърди и ще го изостави, а в такъв случай между многото, което ще се изгуби, на

първо място ще е това, че нашите неприятели ще се окуражат и ще ни правят масови политически и икономически пакости. Националистите са против Русия. Всичко вършат на инат на нея и политиката им води към гибел. Ето защо, всички, които обичат отечеството си и Русия, трябва здраво да се борят срещу тях, за да не им се даде възможност да спечелят тия избори. Защото със спечелване на последните не само ще понемчат страната, а ще предизвикат и нова война със сърбите, а може би и с русите. А с тия агитации най-много се дразнеха и ядовито се настрояваха запасните войници, които едва токущо бяха разпуснати по домовете си и на които тежината и неприятностите, прекарани през време на службата си в редовете на войската, още не бяха отърсили и забравили.

А националистите пък на всичко това противопоставяха: „Ние вършим и защитаваме едно чисто народно дело. Ние не сме против Русия, според както разпространяват срещу нас партизаните от русофилската партия. Наопаки – и ние обичаме освободителката ни от петвековно черно и тежко робство, за което премного ѝ благодарим и сме ѝ признателни. Но тя от своя страна достатъчно е направила за нас и няма все да стои и върши нашите работи, а като самостоятелни трябва ние сами да си вършим онова, което изискват нашите отечествени интереси. Инак ще покаже, че българският народ не е заслужавал за тия човешки и парични жертви. Ето защо русофилската партия с тия си агитации, освен, че заблуждава, а и развращава простодушното българско население и го учи да не цени свободата си и самостоятелността си, а да очаква все наготово. Пък не само това, а те – русофилите – са готови не само Южна България да повърнат на турците, но и Северната да направят Задунайска губерния".

С такива и тем подобни истини и неистини устната изборна борба се водеше по кафенетата, кръчмите и мегданите.

Но най-после изборният ден наближи. Той е подир два дни. В неделя, на двадесет и осми септември. За тогава на селските кметове и наместници е предписано при най-строга отговорност на тая дата рано сутринта с избирателните списъци и всичките избиратели от общината си да се намерят в града за гласоподаване.

А в предизборния петъчен ден градът още от сутринта е при голямо оживление. Агитаторите и от двете – и от едната, и от другата страна са плъзнали по работа. Националистите приготвят събрания в няколко махали. А пък русофилите свикват такова от всички свои по-първи хора в шест часа по пладне в дома на Андон Величков.

Слънцето е вече в залез и националистите почти са завършили своите

махленски събрания, когато, напротив, русофилите токущо са открили своето. Техните разисквания са ту тихи, ту оживени и разгорещени. Някои от партизаните предлагат да няма разхлабеност от разгорещените проповеди на националистите, всичко да върви стегнато и усърдно, за да не се даде възможност да станат тия избори според както е желанието на освободителката.

Ангел Ташикманов

Не само да няма разхлабеност и да се работи усърдно – не. Но и с кръв да се отстоява, според каквато дума съм дал в София. Аз и по-рано съм ви казвал, че симпатията на руското агентство е на наша страна. Пък и правителството, което ще имаме после, ще има друга политика и на всичко ще му намери колая. Затова няма що да ни смущава и разхлабва, ами – воля и решителност, каквито според времето се изискват, и резултатът ни ще бъде сигурен – високо и отсечено изговори Андон Величков и апелира за пълно единодушие и усилена дейност.

При такива едни разисквания, станали в това вечерно събрание в къщата на Андон Величков – казваше после Александър Ян. Чомаков, един от присъстващите – ние със стария учител Димитър Чюков възразихме, че каквото и да се прави, обаче изборната борба да се запази от кръвопролитие. Но, когато видяхме, че с агитациите от по-рано надълбоко се е задълбало и че не толкова поради политически възгледи и партизански причини, а повечето поради накърнени честолюбия и материални интереси на някои личности – ние двамата под разни предлози напуснахме и не достояхме до края на събранието.

Искрено ли бе това изявление на Чомакова, не мога да твърдя. Това той сам си знаеше. Обаче това са лични негови думи, които при един интимен разговор по отношение убийствата в тия избори, особено по убийството на кумът му Христо Ст. Грънчаров, който не много отдавна го бе венчал.

А сутринта на следния ден, след петъчните събрания, в съботата на пазара е гъмжал от селяни. Водителите и на едната, и на другата партия са заняти с приготовление за утрешния ден. Те не стоят, а неспирно посрещат и изпращат агитаторите си с нареждания и наставления – как и що да се прави помежду избирателите. А пък агитаторите, не само из пазара – когото срещнат и стигнат, а и из кръчмите и кафенетата – кого заловят, изсипват му чували с кошове думи и всевъзможни увещания, докато го съгласят да обещае с последна дума, че той ще изпълни това, което му е говорено и от него искано за утрешния ден.

Свечери се. Чаршията е затворена. Много от по-буйните и разпалени партизани – селяни, и от едната, и от другата партия са останали да нощуват в града. Всичко е утихнало. Патрулни команди кръстосват за скандали и пакости. А в дома на Грънчаров има събрание от първите партийни хора на селата и от града, помежду които е и Ангел Ташикманов от град София, чиновник в канцеларията на народното събрание, който е с претенция за народен представител от тукашната околия и за когото има телеграма от регента Стамболов до Христо Грънчарова, за да се приеме за кандидат помежду другите кандидати в правителствената листа, за да не би да се изгубят изборите.

– Много лошо се агитира от страна на противниците помежду селското и градско население и е опасно от нежелателни работи, затова не е зле всеки един от нас в себе си да си вземе по нещо оръжие. – казаха някои от присъстващите.

– Не. – рече Грънчаров – Ние война няма да водим, за да носим с нас и оръжие. Нашето оръжие ще е избирателната бюлетина в ръцете, като едновременно от съпартизаните ни всеки един пази и избягва и най-малкия повод за разправии.

– Добре. Тъй би трябвало да става и от противната страна. Но кой знае... – казаха други.

Тъкмо на тоя разговор в стаята пристигна търговеца с бакалия – Христо Костадинов Пищийски и рече:

– Ида да ви обадя, господа, неприятната новина, която току-що преди малко научих, какво лоши работи се кроили и приготвяли от хората на противниците – утре щели убийства да се извършат, но изборите нямало да се допуснат да станат. Затова нека всеки да има предвид това нещо и да си вземе необходимите мерки, за да не бъде изненадан.

– Не бойте се, всичко ще се завърши благополучно. С така пръснатите слухове опозицията плаши. Па най-сетне, нали имаме полиция. Пък ето, че и войска дойде. Всичко това е все една гаранция за сигурността. И аз никак не допускам да се отиде до една такава крайност. Но според мен едно нещо е най-главно. А то е – нашите хора утре колкото се може по-рано да се явят в изборното

място, за да може в законното време да се спечели избора на бюрото. Останалото ще е вече лесно. – спокойно изговори Грънчаров и помоли присъстващите с чаша вино за добър успех в утрешния ден.

– Дано да излезе така. – рече Христо К. Пищийски, държейки пълната си чаша в ръка. – Но – право да ви кажа, господа, – повтори той – аз много се съмнявам и все нещо ми се плашат очите от това – както е подготовлявана и се подготовлява опозицията.

След тия и още няколко приятелски и съвещателни думи интимното събрание у дома на Грънчарова тихо завърши и всички присъстващи се разотидоха по домовете си с пожелание и надежда за благополучен резултат в утрешния ден.

Околийският началник Т. Димитров, имайки предвид заповедите и нарежданията на правителството, за да осигури сполуката на изборите, бе намерил за добре да арестува ония лица от граждани и селяни, за които имал съмнение, че са противници на изборите. И арестувани бяха: поп Григори Георгиев и Христо Стоянов от село Бобошево, Иван Цурев – рилски кмет, Манджуков и Геров – учители и други някои. Това стана на двадесет и седми вечерта. А на двадесет и осми сутринта рано в къщата на Андон Величков има събрание от по-видните хора на партията му: Иван Козарев, Н. Падарев, Д. Н. Чюков, Величко и Стоимен хаджи Ангелови, Гоге Лазов, учителят Андон Божков – от Дупница, Петър Рафаилов, Даскал Христо от село Рила, поп Георги от село Кочериново, Коле Ризов – Влахчето от Дупница и други, за да се споразумеят как да се развали избора. Околийският началник, известен за това събрание, изпраща стражари, разгонват събралите се, а хазяина на къщата Андон Величков арестуват у дома му, за да не излиза навън. А тая полицейска мерка, т. е. арестуването на тези хора от опозицията не само предизвиква силно недоволство и негодуване, а и засили още повече яростното настроение у последната.

А както дюкяните в чаршията, така кръчмите и кафенетата са затворени. Но в тия кръчми, обаче, които се намираха по хановете, в които имаше стаи за нощуване и гостилници за хранене, можеше да се влиза през задната им врата. И водителите на русофилската партия, имайки предвид, че през изборния ден ще има нужда от пиене, още от по-рано бяха предплатили в тях за вино и ракия. И агитаторите от същата партия, като знаеха това, влизаха в тия кръчми и без да плащат, почерпваха съпартизаните си – граждани и селяни и така пийнали и зашеметени с главите си, отиваха в изборното място, вече приготвени за всякакви разправии и скандали и да вършат това, което от по-рано са слушали от своите водители и оратори по събранията, а и сега им се е казало от тия, които са ги почерпили.

А за запазване на порядъка и сигурността, в помощ на полицията, от вечерта срещу тоя ден бе пристигнало едно отделение от около петнадесет – двадесет души кавалерия, начело с поручик Каракостов – един млад и със среден ръст офицер, който бе настанен на квартира в къщата на евреина Хаим хаджи Давидов – на мястото, на което сега е сградата на селската тютюнева кооперация. А пък войниците му с конете си бяха отведени в стария Мазников, а по-после Лакьов хан. И тази войска, ако и да бе застанала на сутринта рано на улицата, но се държеше далеч от изборното място.

Също така и околийският началник Тодор Димитров, който бе дошъл нещо току преди двадесет – двадесет и пет дни и поел длъжността си, беше разпоредил полицейската си стража така, че да не е близо до изборното място, а само малцина от стражарите бе оставил там, колкото за пазене на порядъка. Болшинството обаче бе пръснал по улиците за предпазване от скарвания и скандали. А пък в полицейския участък е останал само старшията Васил Ив. Римски – руснак, с неколцина млади стражари. (Старшията В. Римски беше фелдфебел в нескорострелната хусарска артилерия. И когато тя да си отиде от града, той се бе уволнил от службата и оженил за българка, а след туй остана тукашен жител и стана полицай).

Такова беше положението в неделя сутринта тук, току след разсъмване.

Но ето че гражданите се раздвижиха из махалите и по чаршийската улица на групи, на групи, а също така и селяните почнаха да пристигат, да пълнят града и двора на изборното място. А помежду така масовото приижданe на гражадани и селяни в изборното място, ето че с една група от около десетина граждани – джумайлии, пристигна и кандидата за народен представител Ангел Ташикманов, спря се и застана близо до стъпалата пред вратата на училищното здание, а той, както казах преди малко, току-що в снощното събрание у дома на Грънчарова, бе поставен в листата помежду другите правителствени кандидати само и само да става разцепление помежду джумайлиите.

Часът е точно осем сутринта. Членът от окръжния съвет Димитър Смочевски открива избора и поканва избирателите за избиране на бюро. Около сто и петдесет души избиратели правят избор на следните лица: председател – Христо Ст. Грънчаров, членове: Динко Георгиев, Георги Папукчиев, Сотир Наков, Никола Лазарков и Антон Давидов от града, Петър Рафаилов, Г. Зографа, Христо Стоянов, Дамян Иванчов, Начо Христов и Захари п. Стоянов от селата. Докато това ставаше в изборното място, агитаторите на опозицията се бяха пръснали по чаршията и по кръчмите и проповядваха да не се правят никакви избори, според волята на руския цар, защото България нямала нужда от никакъв княз, докато била Русия и

руският император, и затова никакви избори да не се допуска да станат. А в случай че не се сполучи да не станат избори – да се избият всички стари депутати, защото те правиха войната със сърбите, а сега искат с русите, а също така да се убие и околийския началник. Тия агитации се водеха по кръчмите и черпнята с вино и ракия ставала изобилно, като се казвало и това – от нищо да се не боят, защото след шест дни щяла да дойде Русия и да окупира България.

Аз току-що бях излязъл пред вратата на училищния двор и гледах прииждането на граждани и селяни отгоре из улицата. Но при случайното си обръщане назад съгледах Грънчарова, застанал на стъпалата пред вратата на училището и с махане на ръката си ме вика. Побързах и току-що наближих – той рече:

– Търсят те да заемаш мястото си, понеже с търговеца Сотир Наков и учителя Антон Давидов сте избрани за членове в бюрото на градската секция.
- Лесно за това, – отвърнах аз – но виждаш ли кипежа в тия, що идат и заканите им, които отправят?

– Не бой се, – рече той – но побързай, да те не чакат, защото ти ще приемеш и скрепяваш с подписите си бюлетините.

Но докато да влезна в коридора на училището и приближа масата, на която бяха тенекиените кутии и при които стояха двамата ми другари – членове, дворът на изборното място масово се напълни от граждани и селяни и разправията помежду партизаните се започна. Агитаторите на Русофилската партия сновят из навалицата, възбуждат духовете и все повече и повече засилват раздразнението. Из множеството се извиква: „Няма да правим избори! Отпуснете арестуваните! Бюрото е избрано незаконно! Нас не питахте, кога го избирахте! Ние не щем нито избори, нито депутати! Ние искаме Русия!". Грънчаров застана да възразява. Но в това време тълпа, предвождана от агитатори, се втурна към полицейския участък, нахълта в двора и с викове и псувни поиска да пуснат арестуваните. Околийският началник, за да отбегне смущението, пусна последните, които начело с поп Григор от село Бобошево, Иван Цурев – кметът на Рила, Маджунков и Христо Янин триумфално отидоха в изборното място, дето при голям крясък и псувни „долу бюрото" и „да ги избием до един", дворът ехтеше, за което поп Григор сам насърчаваше тълпата. А всичко това още повече окуражи русофилите и с дрезгавите си гласове засилиха виковете си: „Ние не искаме избори! Искаме си Русия! Бюрото избрано незаконно!" – викат и цепят едни. „Не. Изборите ще направим. Бюрото е избрано правилно и законно и гласоподаването следва да се започне и да си продължава!"- отвръщаха други. „Никакво гласоподаване, никакви избори няма

да има днес! Ние не щем депутати, които правиха война със сърбите, а пък искат сега и да се борим с Русия! За них плащаме данъци! Русия данъци не взема! Ние ще си изберем за депутат руския цар, който да е и княз на България!". От такива и тем подобни викове ехтеше двора на изборното място.

А при такова едно развълнувано и разбъркано състояние, като не бе възможно гласоподаването да започне, Грънчаров, който стоеше малко настрана, обиколен от група граждани и селяни, приближи и от стъпалата пред коридора на училището поиска да каже някоя и друга дума с цел омекотяване на раздразнението. Обаче шумът не спираше. Русофилите избиратели не искаха да слушат, а с по-силни викове и по яростни закани продължаваха. А в това време най-силно и раздразнено викаше и се заканваше селянина Христо Янин от село Пороминово, който бе застанал на едно по-издигнато място, току до стената на дворната ограда. Аз, който бях вземал участие и в по-предишни, почти при подобно вълнение избори (изборите при чрезвичайните руски комисари, във време на пълномощията), като съобразих нагорещеното психическо състояние и ядовито настроение в избирателите русофили и заканителните им викове, побързах и в една от ученическите стаи, на един от прозорците на задната стена, които гледаха в дворищата на частни къщи, отворих двете стъклени крила (благодарение, че нямаха железни пречници) и, за да не се затварят, ги подпрях с камъните, които за тая цел стояха на стената до сами прозорците. А като видя направеното от мен, членът на бюрото Антон Давидов и той същото направи с по-нататъшния прозорец и рече: „Нека за всеки случай и тоя прозорец бъде отворен".

А виковете и протестите ту, че изборното бюро е съставено незаконно, ту не искаме избори, а искаме Русия, бучат и двора изцяло оглушават.

Грънчаров, с кандидатите Д. Кознички и Г. Зографа, както стоеха отвън, близо до стъпалата пред училищните врати, се промъкнаха и влязоха в коридора, а оттам – в учителската стая и, след едно малко съвещание, наново сам излезе и застана пред вратата на коридора и пак се опита да говори. Като помаха с ръцете си за тишина, този път като по чудо той бе послушан. И в тази тишина, каквато често се случва пред буря, той се провикна: „Господа селяни и граждани! Нека всеки знае, че изборната свобода на всеки едного е най-свещено гарантирана. И макар че полицията и да беше задържала за кратко време някои лица, за което вие се гневите, то това тя бе направила в интерес именно на тая свобода и добрия ред на гласоподаването. И понеже, както виждате при тая свобода и ред, според закона и бюрото е избрано – то няма защо да се дразните и вълнувате. Всеки от Вас свободно и с пълно право може мирно и тихо да си гласоподава, за когото си ще. Само, като има предвид,

че България прекарва много тежки и критически часове, а тия избори са от голямо съдбоносно значение за нея – то, ако всички и да обичаме Русия, но като българи, повелителен дълг ни налага да обичаме и България. Ето защо, следователно, който гласува, нека да подаде гласа си за тия хора, които преди всичко обичат България".

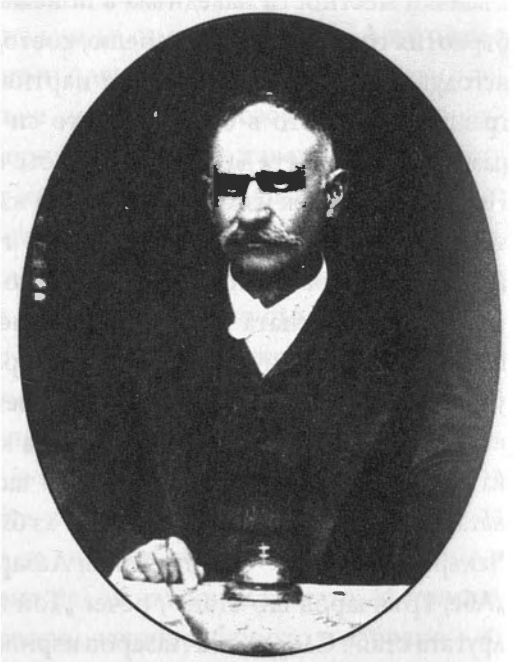
Бягството на бюрото

А при последните думи из мнозинството, което дотогава за удивление мълчеше и слушаше, току отведнъж зашумя и Ташикманов, който стоеше недалече и слушаше като че с уплаха, се спогледна с някои от тия, които бяха наоколо му. А Грънчаров – с изправена глава стоеше спокоен, готов да продължава говоренето си. (После от мнозина тия думи се критикуваха за една нетактичност, за една грешка, с която бил дал удобен повод на по-рано приготвените от опозицията лица за повдигането на скандала. Но не само тази му грешка, но и друга грешка остро се критикуваше и порицаваше. Именно, че по партийно решение кметството току два дни пред изборния ден отпусна беритбата на лозята и то не според установената традиция местност по местност, а всички местности наведнъж, а понеже и гроздобера се започна веднага, то и бъркотия голяма се създаде, нещо, което, разбира се, даде причина за по-голямо негодуване срещу властващата партия. А това се направи, разбира се, с цел гражданите, които в болшинството си клоняха към русофилското течение, с разнасяне по лозята да се намалят и със селяните по-лесно да извърши избора.) Но току изведнъж из множеството се извика: „Чухте ли бе, граждани и селяни, че тия хора не искат Русия! Дръжте ги бе, още ли ще ги търпите". И току вълна като от развълнувано море се люшна към оратора и стъклата на всички прозорци по стената на коридора се посипаха като сол по земята отвън и по пода отвътре. Грънчаров – в миг из вратата навътре в коридора, а оттам – в училищната стая. Също така и членовете на бюрото и всички ония, които се намираха в училищната стая, полетяха към отворените прозорци и като птици из клетка, един по един изрипаха в частните дворища и кой накъдето можа, натам и хвана. Из прозореца, който аз бях отворил, пръв скочи Димитър В. (К.) Чакъров, след него – кметът Илия Лазаров, който на запитването на Чакърова: „Абе, Грънчаров що стана", рече: „Той заедно с други избяга из прозореца на другата стая". След кмета Лазаров изрипах аз, а след мен – Георги М. Папукчиев, подир когото току веднага се спуснаха двама селяни от разметаничките села, като насмалко щяха да го заловят отзад за палтото, но в тоя момент той обърна

револвера си към тях: „Елате де, мама ви!“ – рече той и те в миг – назад, а той продължи на подир мен из улицата надолу.

И така, благодарение на това, че задната страна на училищното здание – „Пансиона“ – не беше заобиколена от тълпата, та както Грънчаров и членовете на бюрото, така и всички ония, които по това време се намираха в училищните стаи можеха да избягат из отворените прозорци. Инак надали някой щеше да се отърве и да остане нестъпкан и неразкъсан.

Грънчаров, кметът Илия Лазаров, учителя Г. Папукчиев, секретаря на общината Христо Г. Янков, Христо К. Пищийски, Антон Д. Мициев, Костадин Г. Динко, Георги Зографа, полицейският старши Димитър Ян. Радев, младшият полицейски стражар Христо Петров Цифкин при рипането си в двора на Ангелуш Дим. Папукчията хванаха из улицата и за по-скоро да се скрият, навлязоха в къщата на Стоимен Пазванта и жена му баба Веца. Но някои от тях, именно: кметът Илия Лазаров, Антон Д. Мициев, К. Г. Динко, Хр. Г. Янков, Христо К. Пищийски, старшията Радев и младшията Цифкин, едно – поради близостта на къщата до изборното място, и друго – че при влизането някои от съседите ги видяли, то като се усъмнили в сигурността си там и без да се бавят, един по един се прехвърлили през оградата в двора на съседа Спас Пандура и оттам през задната улица хващат разни направления из града. Само Хр. Янков и Хр. Пищийски се отделят, прегазват реката и отсреща по долината Оджа дере намират там Георги Милчев, Иван Галчев и Никола Марков от село Бобошево, които също така били бягали и през ридовете нататък стигнали до село Коркина, дето и в къщата на Христо Кривия нощували, а сутринта заминали за село Горна Козница и около обяд стигнали град Кюстендил.

Димитър Казаков

И така, с тая си съобразителност тия няколко души се спасиха от ръцете на пияната и бясна възбудена тълпа. А нещастните Грънчаров, Г. Зографа и Г. Папукчиев по една

фатална съдба останаха в тая къща и то не за друго, а защото близък роднина на Г. Зографа там в една от стаите ѝ квартируваше и тъй, без да са вярвали и очаквали такава една съдба, станаха беззаветна жертва поради жестокостта и варваризма на злия човешки свят, като оставиха и семействата си в голяма печал и дълбок траур.

Димитър Кознички пък, като бе успял да избяга из изборното място, бе отишъл в къщата на приятеля си Димитър Казака и, като вземал мартината и патрондаша с патроните, през дървеното мосте, което свързваше къщата с хана на последния, бе се затворил в стаята си, в която под наем квартируваше.

А пък аз – членът на изборното бюро – Н. Лазарков, след като скочих от прозореца, който в училищната стая малко по-рано бях отворил, хванах право надолу из улицата към сегашната държавна болница и, като възвих надясно към воденицата, прецапах реката Джерман, тъй с обущата и дрехите си и из рида нагоре стигнах в лозето на Никола Д. Воденичарски, отдето след малка почивка от другата страна слязох пак в града. А в изборното място виковете и крясъците извиваха до облаците.

Но нека за момент спрем дотук и се повърнем малко назад, за да покажем онова, което стана в изборното място, след като тълпата нагъна към коридора на училищното здание, изпочупи стъклата на прозорците му и както през тях, така и през вратата му навлезе навътре.

От външната страна на коридора, току до стената с прозорците, бяха застанали двама полицейски стражари за пазене на реда още преди да почне да говори председателя на бюрото Христо Грънчаров. (Един от стражарите бе Кръсто Харизанов). Но при напора на тълпата тия полицаи, като се видяха в опасност, успяха някак, покрай стената, да се измъкнат и отдалечат нататък в безопасността и след туй не се видяха накъде хванаха. А от тълпата, като разсвирепяла глутница вълци, се напълни коридора и училищните стаи. Но като видяха, че там е празно и няма никой, едни от тях почнаха да рипат на прозорците подир избягалите, за да ги гонят, други почнаха да трошат масите и тенекиите, а пък трети се повърнаха назад и взеха да викат и подканят за тичане и залавянето на избегалите.

Но в това време обаче съпартизаните на избягалите нададоха отпор, което произведе неописуем глъч и рев. Войската, която до преди малко стоеше надалеч, в улицата, отведнъж с извадени шашки полетя към двора, за да възпрепятства от сбиване и кръвопролитие. Но тълпата я посрещна с камъни от срутения от оградата зид и с дъски от пармаклъците на градината. Няколко войника бяха ударени с камъни и паднаха от конете си на земята в несвяст, а други, за да се

запазят от ударите, рипнаха с конете си от брега долу в бунището (два – три метра височина).

Един селянин около петдесет – петдесет и пет годишен, от разметаничките села, близо до вратата на двора, завира се пред коня на един войник и, зачервенел като жар от бяс, навел врат и вика: „Удри де, затова съм те раждал!". „Бегай, тате, защото, ако ми се заповеда, току отведнъж ще си видиш главата пред краката!", и тъкмо в момента на тия думи – команда: „Назад!" и всички здрави войници полетяха подир офицера си и спряха на по-запазено и тихо място, като току след това пристигна санитар за лежащите на земята в несвяст конници, който ги вдигна и отправи за квартирите им в хана. (Срещу тоя офицер после някои от гражданите хвърлиха упреци по причина, че през това време, когато войниците му от ударите им с камъни падаха от конете си на земята в несвяст, той – офицера Каракостов, остана пасивен зрител и не даде заповед на здравите си войници с острието на саблите си да разгонят и пръснат тълпата, а последната още повече се окуражи и разбесня, което – казваха тия граждани – може би довело малко по-късно и убийствата. Обстоятелство, което се тълкуваше, че било от симпатия към русофилското течение. Но това схващане не от всички граждани се споделяше).

А понеже, както се каза и малко по-преди, че населението, както градското, така и селското бе разделено от две противни партии на лагери, то това, което беше с либералите, като видя, че ако и то, както противниците, се нахвърли в борбата, ще трябва не само да се пролее много кръв, но и да падне много свят както от едната, така и от другата страна, поради която именно причина и водителите му не стояха в отбрана, а избягаха. И затова счете за по-благоразумно не само да изостави борбата и да се оттегли, но и да се разотиде по домовете си.

Убийството на началника

А това нещо, разбира се, даде още по-голяма възможност на агитаторите от Русофилската партия да развият още по-силно озлоблението и възпламенят яростта в пияните и в тия, които се бяха приготвили за безчинствата и за убийствата. Така отведнъж, селяни и граждани, местни и преселници из Македония с викове и псувни: „Няма да правим избори, да живее Русия, долу България", без да срещат съпротивление от партизани, от полицейска стража или от войниците, с един лудешки устрем, начело с Коле Ризов Влахчето, Косто Г. Звончаро, Михаил Малинов (поляк в село Фуча) – македонци, Златан Тодоров от село Бабино и Доне Китанов Кривио от село Рила, потеглиха из улицата, за

да търсят избягалите и тия, които не искат Русия, като едновременно няколко души се отделиха, за да навлязат в полицейското управление и да видят има ли някои техни съпартизани в ареста. Но находящият се там полицейски старшия Васил Ив. Римски с няколко младши стражари, с голи шашки, ги отбиват назад, след което цялата тълпа с викове и крясъци, като вълни из улицата, потеглят за към къщата на Антон Величков, дето, като пристигна, извика „ура“ и „да живее Русия“ и, като разгони двамата полицейски стражари от пред вратата му, освободи го от домашния му арест и го изведе вън и заедно с него се повърна наново към полицейското управление, като по пътя повлече и другиго едного от водителите на партията. Но този път, тъкмо що наближи вратата и викна „да живее Русия“, току един пушечен залп от стражарите и няколкото войници, които по това време се намираха там, изгърмя вътре из двора. Тълпата трепна и се повърна назад из улицата. Но, като видя, че не се стреля на месо, а се гърми на въздух, тя се повърна и събра наново с камъни и сопи в ръцете си, при силна разяреност, атакува вратата, за да навлезе навътре. Офицерът и околийският началник, в съгласие, за да омекотят раздразнението, дават заповед да се спре гърмежа и без употребление на каквото и да било оръжие, да се остави тълпата свободно да навлезе в двора. Но това нещо, види се, не само се взема за слабост на властта, а го изтълкува, че както полицията, така и войската не смеят на месо да стрелят. А пък да мислят така не само агитаторите, но и запасните войници, които се намираха между тълпата, ги насърчаваха. И затова тая последната, като навлезе в двора не само с камъните, които бе награбила в ръцете си, за да удря по прозорците на канцелариите и по стражарите, но завика и закряска: „Бийте, да избием всичките стражари, с изключение само на двама, които да пазят казначейството“. Други пък ревнаха: „Началника, началника, че после стражарите!“. Но ето че в суматохата се намериха и такива, които се промъкнаха из навалицата и почти тичешком се изкачиха на горния етаж, дето бе застанал началника и му казваха: „Бягай, г-н Началник, бягай по-скоро, защото долу се наговарят да те убият“, а той, прежълтял като чмил, от вълнение отговаряше: „Не, добри ми приятели, докато нося тая униформа, аз ще стоя на поста си“. Също така и някои от стражарите, като Хр. Мицов, Дим. Мартинов и други настоятелно го молеха да им позволи да стрелят на месо и по тоз начин да пръснат сганта и да въдворят порядъка. Но дълбоко разсъдливият човек и на тях отговаряше: „Не. Не искам този ден да ознаменуваме с никаква човешка кръв. Аз – казваше той – тоя така разсърден свят, ще да умира не с огън и желязо, а с благи и приятелски думи, като всеки добър овчар стадото си“. И при една такава увереност, при такова едно наивно разсъждение, той, от софата, дето стоеше,

като човек на вълци помаха с ръцете си за тишина и заговори: „Добри граждани и селяни, защо бе, братя, вие, които вчера, тъй мирни и мъдри домакини, сега сте толкова ядосани и разсърдени. Не знаете ли, мили мои братя, че всяка една работа се оправя и нарежда при тишина и благоразумие. Аз, като ваш околийски началник, който никакво зло не съм направил нито на града Ви, нито на някое от селата Ви, ще Ви моля, послушайте ме, умирете се бе, братя, въстановете тишината и порядъка и си правете изборите каквото си желаете. Ние всички тук сме българи, никой не мисли злото на отечеството си, на своя си дом. Нежелателни са никакви скрърбни случки помежду нас".

С такива братски и приятелски думи и увещания горният държавен служител искаше да умири и успокои тоз така раздразнен и освирепял свят, да се избегне всякакъв кървав инцидент; мирно и тихо, по един или по друг начин, да мине тоя изборен ден. Но той и с тая си тактика горчиво се измами. Защото, докато още говореше, около двадесет души из мнозинството, начело със Стоян Георг. Влаха от село Самораново, почти тичешком из стълбите нагоре се изкачиха на софата и като хищни зверове го заобиколиха, сграбчиха и лудешката повлякоха из дървената стълба надолу, думайки му: „Ела да ни оправиш и усмириш". А множеството с озверени очи към него се натрупа наоколо му и отвеснъж с пестници и къси тояжки – джопове – каквито мнозина под мишниците си носеха, безмилостно заудря и затраска по главата и по гърба му. Беззащитният човек, току като дете, се сви помежду тях. Шапката му бе съборена, пагоните му – скъсани, шашката му от рамото отметнаха. Револвера (револвера при обиските намериха във Фучкия поляк Михал Малинов из Македония) от поясока му откопчаха, чизмите му събуха и като парцал го вдигнаха на ръце и понесоха из двора на улицата. И когато го оставят на земята, стотина ръце се спуснаха към него да го разкъсат, ревейки: „Върви, куче, напред и мърдай по-скоро, за да кажеш къде се е скрил Грънчаров и тия, които не искат Русия, защото ей сега на парчета ще те разкъсаме" – крещеше тълпата и биеше го по главата и по гърба. И нещастният човек вървеше и преплиташе краката си натам, накъдето бе блъскан, но като не можеше да изпълни искането им, той бе така силно блъснат, щото отвеснъж, като подровена стена се срина на земята помежду краката им. „Така, куче, така за тебе". А тия около него, като го сграбчиха за краката, лудешката го повлякоха нататък из неравната улица, тряскайки се главата му по камъните. Никой не го съжаляваше. Никому от тия около него сърцето не се покърташе. Напротив, всеки един го риташе, псуваше и като по бясно куче викаше. С такъв един дивашки вървеж се стигна пред ТП Станция (Зданието на ТП Станцията по това време се намираше на празното място, току срещу самата книжарница на

Никола Г. Шейтанов) и току пред вратата ѝ на площадката като заклан добитък го струполясаха. Но тук съвсем неочаквано се появиха гражданите Александър Ян. Чомаков и бившия Трънски окръжен управител Иван Козарев и поискаха да грабнат и спасят полупримрелия началник. (А после, при съдебното следствие Коле Ризов Влахчето – главният от убийците, бе показал, че той извършил убийствата по заповед на току-що поменатия Иван Козарев, който му казал: „Да се не боиш, аз ще отговарям за тебе!“ – обвинителен акт от прокурора стр. 7, ред 23. Но той – Козарев, не бе в числото на обвиняемите). Тълпата ги отблъсна и прогони нататък към чаршията, даже няколко пестници удари по врата на Чомакова. Но ето че след това един селянин от горните села, около шестдесет – шестдесет и пет годишна възраст, с празни дисаги на рамо, като някой бор се изправи недалеч от лежащия на земята началник и към тълпата извика: „Защо бе, братя, защо е тая луда работа, не е ли ви жал за началника, що ви е крив човека, та се върши тая работа с него. Ако не е срамота, не е ли грехота бе, братя християни!“. Но още думите му в устата и тълпата извика: „Ти ли, бе, дърто псе, се намери да си ни съдия тук, ела да ти кажем защо правим това!“. И като го задърпаха и заудряха с пестници и с тояги, все кръв го направиха. И тоя така добър и разумен човек, ако и по-скоро някак не бе успял да се изкопчи из ръцете им и да побегне из улицата, несъмнено щеше да бъде смазан с удари и разкъсан на място. А тъкмо в залисията със селянина, полупримрелия началник, види се, се съвзе и като отвори очите си, поогледа наоколо и видя къде се намира, полека полази към вратата на станцията и почти неусетно се промъкна през прага навътре. Раздавачът на станцията Васил Христов, който случайно дойде отвън и влезе подир него, му помогна и го изкачи горе и там в коридора го уведе и скри в един долап. Но току-що се свърши със селянина и тълпата метна поглед към мястото, дето лежеше началника, и извика: „Абе, това куче се е съживило и е избягало горе в станцията, за да ни клевети по тело в София!“. По-скоро по него, и в миг неколцина навътре и при претърсването го намират в долапа. „Ах, куче, тук ли си се скрил?!“ и като зверове го сграбчват и из дъсчената стълба като парцал повличат надолу. Началникът на ТП Станцията Стеф. Бошняков, който с телеграфистите си се беше затворил извътре в апаратната стая от гишето на стената, ядовито извика на нападателите да не правят тия варварства и да оставят тоя невинен свой брат на спокойствие, защото той е власт и да не им пати главата после. Но обезумялите тия хора, увлечени в буйствата си, разюздани от безвластието и упоени от пакостните и деморализиращи агитации: „Не бойте се, защото след шест дни Русия е тук“, нито го чуха, нито на молбата и съветите му някакво внимание обърнаха, а в раздразнението и в яростта си, току през прага

метнаха началника наново вън на площадката, където от другите, които чакаха, в миг няколко камъка се вдигнаха и тъй ядовито сгромолясаха върху главата и гърдите на нещастния държавен служител, щото той отведнъж склопи очи и се занесе в несвест. „Умре бе, умре" – извика тълпата. А фучкия поляк мохаджирина Михал Малинов рече: „А сега влачете да го отмъкнем и хвърлим от каменния мост в реката, за да не остане и засмърди тук". И ужасната процесия тръгна. Един през друг с лудешки вървеж се занизаха из неравната улица и полупримрелия началник повлякоха за краката, тряскайки се главата му по изровилия се на места чаршийски калдръм, по който кръв и мозък от нея пръскаше. А той, както казах преди малко, беше в несвяст. Униформата му раздърпана. Тялото му на места разголено и разкървавено. Стигна се на моста и тълпата спря. Полуумрелия човек като боклук на бунище току до края бе подхвърлен.

„А сега вдигайте, де, за да го хвърлим в по-дълбокото!" – извика фучкият поляк, мохаджирина Михал Малинов – и няколко ръце наново го хванаха за краката и ръцете и, като повдигнаха и залюляха натам – насам, за да го засилят, отведнъж с колкото сила имаха, го метнаха долу в реката.

А в това именно време, при тая толкова трагична сцена, последва най – покъртителния момент. Клетият тоя човек току-що бе повдигнат и залюлян, за да бъде хвърлен, и тук, в люлеенето, по всяка вероятност от лъхването в лицето му на по-хладен ветрец, той току се свести и погледна. И като видя що ще стане с него, с един едва из гърлото му излизащ болезнен и крайно жаловит глас извика: „Майко!" и с тая си дума в устата плесна долу във водата помежду коловете и там вече не мръдна. (Коловете бяха набити за покованите върху им талпи, за да направят във водата основите на моста).

„На ти сега на тебе „майко", и ако щеш носи ѝ от нас много здраве, та нека и тя види какво става с тия, които не искат Русия!" – извика тълпата. Да, тоя нещастен човек, като някоя мърша, нещо от около девет – десет метра височина, плесна долу във водата. И тъкмо тя – водата – бе обляла тялото, и гражданите Васил Стоим. Грънчаров и Стоим. Чаков, вижда се – от състрадание, току от другата страна на моста стърчаха по брега и почнаха да го изваждат из коловете, за да го пренесат по на равното и сухото. Обаче, тълпата от върху моста нададе вик и с камъни захвърля и ги прогони.

Така мъченически умря тоз нещастен държавен служител. При такава страшна и жестока съдба той склопи очи далеч от своя си град Тетевен, от своята съпруга и от своите си пет още невръстни дечица.

А тоя човек като околийски началник в нищо не беше виновен. Той не само още месец нямаше, откак бе дошъл и поел длъжността, но нито с гражданите,

нито със селяните се беше опознал. А пък и като опълченец беше воювал за България. Но той стана жертва за вярната си и предана служба на народ и на държава. И, ако може да се каже, понесе греховете на своя предшественик – Христо Благоев, който с биенето и с не толкова тактичното си държание като власт, особено помежду селското население, като едновременно на това отгоре немалко прибави и грубата и развращаваща агитация за тези избори.

Но нека за твърде кратко направим едно малко отклонение, за да не оставим незабелязано и онова нещо, което едновременно с това при ТП Станция се извърши и на друго едно място:

Нападение в къщата на Грънчаров

Когато тълпата изведе из полицията околийския началник и го повлече за краката като заклан добитък из улицата на ТП Станция, тогава Коле Ризов Влахчето, Коста Г. Звончаро и Цоне Китанов Кривия, с цел да уловят и Грънчаров, при мисълта, че той може да си е отбегал у дома си, отделиха една част от тълпата и начело с нея отбързаха и нападнаха къщата му. И при все че в нея нямаше никой, защото нито той, нито жена му бяха там (жена му на Грънчарова – Елисавета, с двегодишното си дете Александър и етърва си Елисавета, жената на брата на мъжа ѝ – Димитър Грънчаров, който бе полицейски старши на участък в село Бобошево, а в тоя ден бе в града и от когото току преди малко бе предупредена през комшийските дворове, бе избягала и се бе скрила в къщата на евреина Ар. Енгюрли – италиански поданик), те при лудешкия си вървеж насилиха уличната врата и като зверове, с вик и крясъци нахълтаха в двора и отведнъж с камъни и дървета, каквито срещнаха и намериха, захвърляха и заудряха по всички страни на зданието. Никакво стъкло и на най-малкото прозорче здрави не оставиха. И след като потърсиха по всички кюшета и не намериха нито Грънчарова, нито жена му, нито пък детето в люлката, още с по-голяма беснота захванаха варварството си. Тичайки от стая в стая, от кюше в кюше, това кревати, постилки, покривки, дрехи, долапи, скринове, библиотека, пълна с книги, канапета, маси, столове, лъжици, паници и каквото срещнаха и видяха, изпотрошиха и разкъсаха и из прозорците изхвърлиха в двора и в градината на открито, а много неща и изпограбиха. Оставаше само едното здание или да опожарят, или да го изкъртят от основите му и да го завлекат далече нейде в някоя яма, за да не стърчи там на това хубаво място. И всичко това ставаше така ядовито и така бързо, като че всеки един гледаше да свърши, що да свърши, па да върви на друго място и на друга по-важна и по-неотложна работа, за която като че от много по-рано уговорени

и ангажирани и с нетърпение се очакваше нейното изпълнение. И затова, след завършването на всичко тук, всички вкупом, със същата разсърденост и ядовитост, излязоха и пак с вик и с крясъци отбързаха наново към ТП Станция, отдето продължиха към каменния мост, където тълпата, от която се бяха отделили, се намираше и където тя с околийския началник вече завършваше.

Убийството на Грънчарова и други

Но и с това, т.е. с унищожаване и разграбване дома и покъщнината на Грънчарова, а и с убийството на околийския началник и хвърлянето му от моста в реката, нито яростта, нито жестокостта на тълпата утихна или намаля. Напротив, тия, които в душата и сърцето си желаеха, бяха настроени и подготвени за безчинствата и убийствата не само тайно, подбуждаха някои от убийците и възпламеняваха тяхната жлъчност и разяреност – но сами ръководеха безчинствата и делото на разрушението. Някои даже ги черпеха за извършеното с началника и с това, подпреснявайки пиянството им, насъскваха и окуражаваха и за убийството на Грънчарова, Кознички и Зографа, особено за първия, думайки им, че ако това куче се остави живо, после ще има мнозина да окачи на ортомата, като едновременно им указваха и къщата, в която той – Грънчаров – се беше скрил и тълпата при нетрезвото си и полуобезумяло състояние не чака повече, а току от моста със своето викане и крескане тръгна да търси жертвата. (Така например за Гоге Лазов, един от първите дупнишки граждани, по това време – човек от опозицията – после при разглеждане делото по това приключение, мнозина в съда бяха свидетелствали, че когато той научил, че околийският началник е убит и хвърлен от каменния мост в реката, оставил мюгериите в кръчмата си и отишъл на моста с очите си да види и оттам, като забрал няколко души от тълпата начело с Коле Ризов Влахчето, се повърнал наново в кръчмата си. И като ги напоил с вино и ракия и ги похвалил за извършеното, казал: „Сега яжте и пийте, но искам по всеки начин да направите и с Грънчарова, Кознички и другарите им така, както направихте с началника. Защото те завладяха България и изядоха на народа 5 000 000 гроша. Аз зная де се е скрил Грънчаров с другарите си". Вследствие на което и тълпата тръгнала към къщата на Стоимен Пазвантина да дири Грънчарова. Думи, отбелязани в обвинителния акт от прокурора при Кюстендилския окръжен съд по углавно дело № 101 от 1887 година. Вследствие което обвинение с присъда № 37 съдът го осъди на смърт. Също така на смърт бе осъден и от Софийския апелативен съд с присъда № 128 от 4 август 1887 година. А по касиране на делото при новото

му разглеждане в Софийския апелативен съд, с присъда № 265 от трети януари 1889 година от нов състав, заедно с други тридесет и двама души бе оправдан). И, като зави пак към ТП Станция, току малко по-нататък да раздела на улицата, се спря, за да види на коя страна се намира къщата на Стоимен Пазвантина, за която току-що ѝ бе казано. И тъкмо при питането и разпитването помежду си – ето един юноша на около дванадесет – тринадесетгодишна възраст, с панталони и късо шаячно палто, който като че от някого нарочно бе изпратен, приближи се до едного от говорящите и рече: „Ако искате аз ще покажа коя е и де се намира къщата". И тълпата в миг, като стадо вълци на готова стръв, се повлече подир юношата.

А по това време, когато тълпата още в полицейския двор с околийския началник се разправяше, скрилите се в къщата на Стоимен пазвантина, без да знаят що става навън и като че за самото си свое зло, изпратили домакинята баба Веца Стоименова с шише в ръка да иде и от някоя кръчма да им купи ракия и тя купила. Обаче на връщане из улицата, вместо да си отиде право у дома, тя се спряла и застанала за малко пред една порта, пред която седели и интимно си разговаряли три нейни съмахленки. (Стана Г. Узунова, Венка М. Воденичарова и Мария Г. Шеляфова). Но спирането и заставането ѝ обаче при тия жени не съставляваше важната и голяма грешка от нейна страна. Главното и съществено бе нейната несъобразителност в случая, за което, вижда се, и изпратилите я не я бяха предупредили и която несъобразителност не след много се оказа гибелна за самите тях, именно – че тя носеше шишето с ракията открито и незапазено от чуждите погледи. Обстоятелство, което причини гибелта на скрилите се в къщата ѝ.

Да, тя в дадения случай бе не само невнимателна и неосторожна, но и недосетлива, за да прецени онова, което ѝ се налагаше от обстоятелствата в тия критически и крайно опасни минути за живота на тия тъй доверчиви и не напълно предвидливи и предпазливи хора, които страшният случай беше довел под нейната скромна вдовишка стряха.

А пък за това нещо – за невниманието и неосторожността, които впоследствие предизвикват нещастието, може да се каже, не бе само тя виновна, а голям дял от същата вина се падаше и на самите тях. А именно, че са се държали така лабаво и не с изискуемата се предосторожност и предпазливост. А бедната жена може би да е имала най-голямото желание да се покаже крайно услужлива при тия им така тягостни минути.

Но тъй или инак, тя – вдовицата баба Веца, се спря и застана при тия си съмахленки, които още при виждане шишето с ракията в ръката ѝ, първите им

думи били: „За кого носиш тая ракия?“. И тя, вместо по някакъв начин да отклони питането им, или пък с друг някакъв отговор да удовлетвори любопитството им – напротив, рекла: „Ще ви кажа, но ако не щете кажете на другиго, защото тия, които ще я пият, са се качили и скрили на тавана зад оджака ми“. А казването по това време скривалището на тия гонени хора, може да се каже, е било равносилно с предаване в ръцете на гонителите им. Защото без всяко съмнение бе, че ако скривалището им останеше неоткрито и запазено в тайна, и гаранцията за безопасността им е могла да се счита за сигурна. Не само сигурността оставала очевидно проблематична, но и скривалището на един изкопан гроб, каквото не след много и стана.

Казахме преди малко и повтаряме, че тълпата, след като завърши с околийския началниик, почти в същото време от каменния мост потегли, за да търси Грънчарова, за която цел я улесни дванадесет – тринадесетгодишният нещастен юноша. А когато тя вече бе в къщата, дето той – Грънчаров, и двамата други с него се бяха скрили, тя, къщата, при все, че беше претърсена по всичките кюшета, обаче никой от тях не бе намерен. А причината, единствената причина за това бе, че нито юношата, нито някой от тълпата е знаел скривалището им – че са били на тавана отгоре. А понеже пък, както и баба Веца, така и съседката ѝ Василка – съпругата на Стоян Дим. Кюркчията, макар и заплашвани, като казаха: „Че този човек, който се търси, няма го тук, защото, ако сутринта той с група хора и да влязоха в двора ни, но не след много пак си излязоха“ – то тълпата, при мисълта, че може това да е истина, без да се бави повече, излиза си навън и пак с викове и псувни потеглюва обратно из улицата нагоре, за да го търси другаде. А напускането къщата от тълпата в този момент не само е зарадвало скрилите се и облекчилило сърцата им, което като на подгонени зайци е туптяло в гърдите им, но едновременно ги е обнадеждило и за окончателното им отървание от опасността на гонителите им. Пък и действително може би щели са да се отърват, ако, разбира се, не беше грешката на баба Веца пред фаталните тия три жени, която грешка покоси живота на тия нещастни хора – Грънчаров и другите двама с него. Но нека за едно утешение на семействата им кажем и това фаталистическо от някои хора заключение, именно, че злата орисница е била орисала такава една орисия, поради която може би и работите спрямо тях и така да са се слагали и подреждали.

И така, тълпата този път, като не намери търсения от нея човек в къщата, в която юношата я бе довел, лудешката полете навън, за да върви и да го търси другаде. Но тъкмо що тръгна из улицата нагоре, псувайки и заканвайки се на ненамереното куче – Грънчаров – ето че трите жени, които преди малко баба

Веца бе заклевала и проклевала да си мълчат и другиму да не казват, ако искат да им каже за кого носи ракията с шишето, още седят пред прага на същата тая порта, продължавайки разговора си. И те – жените, ако и преди малко да бяха видяли тълпата, когато с юношата пред нея мина из улицата надолу, но понеже тогава тя не викаше и не псуваше, а мълчаливо отбърза – види се, за да не подплаши и пропъди жертвата, то и те – жените – мислейки, че това са партизани и по някаква партизанска работа бързат, само я огледаха с едно женско любопитство, а никакъв по-нататъшен интерес по нея не проявиха. Но този път, при завръщането на този същи свят и с такива едни псувни и закани срещу името на едно лице и то от тия, на които баба Веца току преди някой час носеше ракията, те – жените, този път вече доста ясно разбраха, че тоя свят, който току-що преди малко тихо и мълчешката отбърза из улицата надолу, не е имал за задача някое приятелско посещение или обикновена партизанска работа, а на според тия псувни, тия закани, той е бързал с цел за някаква разправия и то ядна, мъстителна. Да, те – жените, разбраха и схванаха, че вървенето, бързото му вървене подир юношата не е било за нищо друго, освен за да търси, както се каза по-горе, едно от лицата, на които баба Веца току преди малко носеше ракията и то именно това лице, към което и една от жените по дадена не много отдавнашна причина бе набрала твърде голяма омраза. Именно, че го считаха главния виновник за нанесеното на дома ѝ голямо морално оскърбление и материално ощетяване. И понеже тая жена поради тая причина беше така много гневна на това лице, то и затова, като видя, че тоя свят е тичал по него, и за самата нея този именно случай ѝ се показал за немалко удобен, за да може и тя от своя страна да му се отплати. И тя, разбира се, не закъсня с това, а още в същото това време се отплати и много по-жестоко, отколкото тя се мислеше за пострадала от него, въпреки че тя пред баба Веца бе дала дума, че ще мълчи и нищо да не казва другиму, обаче тъкмо когато проточилият се по улицата разгневен свят с псувни и закани пред вратата ѝ минаваше, и тя, както седяла при другите две жени, без някой да я пита за нещо, току отведнъж към минаващите се извикала: „Напразни ви са псувните и заканите, защото каквото сте търсили, така сте го и намерили. Я се повърнете, попрегледайте на тавана зад оджака и ще видите не ще ли да го намерите“. Косто Г. Звончара, както бил наблизо, чувайки тия думи, се спира и извиква на тълпата: „Я чакайте бе, слушайте тук що ни се казва!“. И тълпата в миг – назад, и наново нагъва в къщата. Коста Д. Звончара, Коле Ризов, Златан Тодоров от село Бадино, Михал Малинов – фучки поляк, Цоне Китанов Кривия от село Рила и Зашо М. Гайдарджията от село Тополница, заобикалят откъм задната страна, покачват се върху покрива

и почват разкриване на керемидите. Други пък, с камъни и дървета, чакат на двора. Скрилите се на тавана, като виждат, че са открити и че вече за тях освен една смърт друго не остава, почнали насам – натам да се местят по кюшетата, а Георги М. Папукчийски, с револвера си, да се отбранява. И при все че ръката му треперела от вълнение, случило се обаче, че още от първия изстрел да удари в дебелините над коляното жестокия и кръвожаден Цоне Китанов Кривия и да го накара да побегне и да се повърне назад. Обаче другите от закрита страна нагъват, разкъртват покрива и както Папукчиева, така и Зографа, който бил наблизо до него, не само със зверска настървеност ги приклещват и сграбчват, но и с нова сила повдигат и хвърлят с главата надолу, че дето паднали, там и останали. А пък другите, които са чакали в двора, ги причакали и с камъни и дървета ги доубили. Грънчаров пък, който бил малко по-настрана, при залисията на нападателите с Папукчиева и Зографа, успял някак да се повлече и приближи до капака на тавана и оттам се спуснал в кухнята. Но тъкмо да прекрачи прага за навън, както гологлав се поклонил и поискал милост и още недоизговорил, Зашо М. Гайдарджи, който по него от тавана се бе смъкнал и с една мотика по главата, току пред вратата до софата, като една клада, го строполясал. А пък Алексо Янакиев от село Бадино претърчал и с едно дърво, на което накрая имало голям пирон, почнал също така по главата да удря, думайки: „Чакай, сине майчин, да ти кажа аз на тебе как се взимат петдесет лири за Бадинската гора". Но не само тия двама – Зашо М. Гайдарджиев и Алексо Янакиев, а с тях и кой с каквото е можал е удрял докато убитите са агонизирали.

Но жестоката и кръвожадна тълпа не само с отнемане живота на тия нещастни хора се бе задоволила. Напротив, тя, след като ги умъртви и ограби всичко онова, каквото имаше по тях, почна да се гаври и с безжизнените им трупове. Най-напред извади очите на Грънчарова, след туй го разголи и разряза с нож гърдите и корема му, за да види тлъсninата му, вади червата му, удря го с камъни, тояги и със секира счупи черепа, носа, горната и долната челюсти, рита, муши по разни места и след това същата процедура продължи и спрямо Папукчиева и Зографа, като най-накрая на тоя, последния, отряза и детеродния му член и навря в устата. А причината за последното нещо бе, че на противниците срещу агитацията: „Че след шест дни Русия ще дойде да окупира България", бе казал: „Аз пък не само фес с чалма ще туря на главата си и ще стана турчин, но и мъжкият си член ще си отрежа, ако с това не лъжете простодушното българско население".

А когато едни от тълпата се занимаваха с тия жестоки и срамни похождения, други пък в суматохата тършуваха и ограбваха къщата, в която убитите се бяха

скрили. А тези пък, в които жаждата за кръв и безчинства още кипеше, свършиха, що свършиха, и наново с викове и крясъци се поточиха от улицата нагоре, за да търсят и други някои от по-видните и влиятелни съпартизани и приятели на Грънчарова и ненавистници на Русия. И при все че часът и да беше вече около три по пладне. Обаче в тълпата никакво отрезвяване, никакво осмислюване не настъпваше, като че някой зъл дух беше я овладял и всеки едного така страшно подлудил. Па освен това нито някой бе в състояние да я осмисли или застави да се разнесе и разотиде. Още повече че както от полицията, така и от войниците вече никой налице не се виждаше. Наопаки, вместо това някои от тълпата, с подпреснено пиене, подзеха нови яростни викове за още кръв и още жертви: „Кознички бе, Кознички! Нима него ще оставим, за да ни яде главата после! Скоро в Казаковия хан и на това псе да му светим маслото!". И тълпата като луда полетя нататък. Но в това време селянинът Мано Китанов от село Голям Върбовник, личен приятел и съпартизанин на Кознички, дочува това, преваря в хана и на ухото на последния едва чуто прошепва: „Бягай, чичо Димитри, бягай веднага, че си убит от тълпата, която пристига. Тя уби Грънчарова и Зографа, тръгнала е да търси и тебе, ставай и бягай веднага". И той с мартината в ръце и брата си Никола – веднага из задната врата на хана, с конете си – в реката и по течението хващат надолу. „Скоро бе, на по него избяга"- извика тълпата и десетина души тичешком заобикалят откъм Синджирлийския мост и преграждат пътя му. Но той и брат му със силните си коне, с пушката си в ръце си пробиват път и през Карабиючкия мост хващат рида към лозята, а на примръкване – през полето нататък, и около полунощ пристигат в селото си. По такъв начин Димитър Кознички, кандидата за народен представител от страна на властващата партия в тия избори, успя да се отърве от бясната тълпа и спаси живота си от явна и неминуема смърт.

И така, из Дупнишката околия в тия избори вместо представители за Великото народно събрание се изпратиха в гробищата: Околийски началник Тодор Димитров, бившия градски кмет, народен представител, окръжен управител, Председател на Окръжния съд и адвокат – Христо Ст. Грънчаров, бившият деловодител, касиер и народен представител Георги Ив. Зографа и учителят от основното училище – Георги Ман. Папукчиев – откъдето няма да се върнат никога. А това пълно с трагизъм приключение не само семействата на убитите в дълбока скръб и горчиви сълзи потопи, но и немалко от тия на взелите активно и интелектуално участие, морална и материална съсипия причини.

Дохождане на войска

Но стана, що стана, а часът е вече четири и половина по пладне. По улиците виковете и крясъците от тълпата са утихнали. Раздразнението и яростта в тия, които участваха в буйствата, в лудостта на разрушението и в убийствата на жертвите, са вече преминали. Настъпи отрезвяване, а ведно с това и уплаха от извършеното през деня, страшно и потресаващо душата злодеяние и почна бягане. Селяните към селата си, а гражданите – по домовете си. А полицията е в бездействие. Тя е парализирана, разнищена. В полицейския участък се спотайват само неколцина от стражарите. Болшинството от тях се е пръснало по неизвестни места. Околийският началник лежи в реката помежду коловете. А тримата други убити в двора на баба Веца Стоименова и на Стоян Дим. Кюркчията (къщата беше една под един покрив и две отделения), са изтъркаляни в локви кръв, раздърпани, разголени и обезобразени. Само началника на ТП Станция Стефан Бошняков със служещите си са на постовете си и за всичко онова, което от сутринта е станало и продължава да става, са донесли по апарата където и каквото трябва.

Но ето че се смръква. Слънцето е вече в залез, и току един ескадрон кавалерия от Самоков, почти в галоп, пристигна и веднага зае всички излази из града с въоръжени постове. А небето се е покрило с тъмни обраци и дребен дъжд зароси. А не след много и от прокурора при Кюстендилския окръжен съд К. Д. Тонджаров е получена заповед телата на мъртвъците да се вдигнат от местата им и да се приберат в Държавната болница, която по това време се намираше недалеч от каменния мост. И няколко души от полицейските стражари, начело със старшията Димитър Ст. Грънчаров, брата на убития Грънчаров, ведно с болничния слуга Г. Софиев, са вече под каменния мост, и, като извадиха тялото на началника и го занесоха в двора на болницата, побързаха и за телата на другите трима убити, намиращи се в двора на баба Веца и Стоян Д. Кюрчията, дето почнаха приготовление и за тяхното вдигане и пренасяне. На тялото на Грънчарова, което беше много раздърпано, разкъсано, вдървено, е извикан да помага и съседа Илия Султанин, човек прост работник и на около петдесетгодишна възраст. Но тъкмо когато тялото да бъде понесено с носилката, едната ръка , която със сила бе свита и наместена в носилката, някак внезапно се изтръгна настрана и така силно удари по лицето помагащия Илия Султанин, щото тоя човек от голям суеверен страх толкова много се уплаши, че на следващия ден помина.

И така, ако и късно вечерта, както тялото на околийския началник, така и телата на тримата други убити бяха прибрани и занесени в болницата.

Но казахме, че със свечеряването и града утихна. Всеки един се прибра и спотаи у дома си и в махалите зацари тишина и мъртвило. В едни къщи семействата са в трепет и сълзи от извършеното през деня. В други къщи, било от лична ненавист, друго от партизанска злоба, са доволни от станалото спрямо техни противници, особено по отношение на Грънчарова. Но ако и тъй, все обаче в ума и в душите им нещо трепнеше и притискаше. Също така и онова, което страшното злодеяние можеше да донесе впоследствие, умислюваше и спокойствието смущаваше. А пък трета една категория хора, които нито от партизанство, нито от лична ненавист, а чисто и просто от благодушие, с верски и религиозни везни мереше и критикуваше извършеното в тоя ден, особено това над Грънчарова. Тия хора мислеха и, като заключението си правеха, че причината на това страшно приключение към него надали ще е друга, освен прегрешенията му към Св. Ивана Рилски. „Да, това е последица от онова негово прегрешение" – казваха и мълвяха те. Защото той – Грънчаров – през време на Сръбско – българската война, като кмет на града, с околийският началник Христо Благоев, по реквизиране на добитъка там за храна на войската и милицията, при влизане в черквата и приближаване сандъка с мощите на светията, вместо да се поклонят, те с подритване към него, на придружаващите ги монаси били казали: „Още ли ще държите тук тая вече никому и за нищо непотребна мумия, я я изхвърлете нейде в гробищата, а с тия старовремски суеверия мамите и заблуждавате простодушното българско население". Колко вероятност имаше тя мълва – не зная. Но по това време тя се носеше измежду някои хора. Пък даже и понастоящем в някои случаи от някои хора се повтаря.

Но тъй или инак, нощта премина без никакъв инцидент. Съмна се. Хората из улиците се раздвижиха. Обаче при взиране и наблюдение не можеше да не се забележи, че рядко бе человек, в когото да не се бе отпечатило призрака на унилостта и умислеността от преживяното и извършеното във вчерашния страшен ден, като че в тоя ден стена бе паднала и много неща попарила и опустошила.

А телата на мъртъвците, както се каза по-горе, още през нощта са пренесени в Държавната болница. Те са в носилките, покрити с бели платна, за да се не вижда обезобразеното им човешко състояние. Грънчаров и Папукчиев са изнесени в двора и приготвени за пренасяне по домовете им, отдето ще се занесат за погребение. А телата на околийския началник и на Зографа са в моргата. И за едните, и за другите се чака пристигането на прокурора. А часът е още седем сутринта. В двора на болницата е тихо, понеже влизането на хората

още не е позволено. Само са пуснати домашните и някои от роднините, които са застанали около носилките в траур и сълзи.

Пристигането на окръжния управител и прокурора

При такова едно небивало в града положение, при такава една надвиснала неизвестност, часовете един след друг тъжно и непринудено си минаваха, когато току след малко прокурора Тонджаров и окръжния управител П. Иванов с около тридесет души конни полицейски стражари, при доста усилен вървеж от Кюстедил, пристигнаха и право в полицейското управление отседнаха. А почти цялото гражданство е още като зашеметено под впечатлението от станалото във вчерашния ден, с едно трепетно вълнение е в очакване на това, що ще да има да става сега и нататък в града. Но току-що пристигналите от Кюстендил полицейски стражари се отмориха, ето че заедно с тия при тукашната полиция, придружени с един – двама войника, на групи, на групи, взеха да кръстосват из улиците на града, като едновременно и команди от конни групи, с бърз ход, да заминават по селата. Но не се мина много и от групите стражари и войници по улиците почнаха да се прокарват за участъка един по един от ония граждани, които във вчерашната бунтовническа акция бяха вземали активно и интелектуално участие. А пък вечер и от командите, които бяха заминали за селата, да се докарват такива и от селяните.

И така, както от града, така и от селата, в едно непродължително време от полицейските стражари и войниците, виновните бяха изловени, докарани и арестувани в затворите. Като едновременно и намерените при обиските ограбени от къщите на Грънчарова, на баба Веца Стоименова и на Стоян Д. Кюркчията неща се донесоха в полицейския участък. Но и мнозина от провинените граждани и селяни бяха успели да избягат – едни зад граница – в Турско, други – в София и да се скрият в Руското консулство. Помежду избягалите в турско бяха бившият учител Димитър Н. Чюков от града, Петър Рафаилов от село Рила и Христо Янин от село Пороминово. И тези бегълци (с изключение на П. Рафаилов, който се беше завърнал) се завърнаха след като делото се завърши окончателно. Избягалите пък в София бяха Коле Ризов Влахчето с тринадесет души свои другари, Косто Г. Звончаро и Васил Анастасов Самарджийски. И те в Руското консулство бяха стояли нещо шестнадесет дни, през което време им се плащало по шест гроша на ден за храна. А този последният – Васил Анастасов, който бе син на Анастас Самарджията, на когото къщата със самарджийницата се намираше в Николаевското отделение, току срещу Димчевия хан, в началото

беше заловен от властта и наедно с други обвиняеми арестувани в къщата на Иван С. Чапрашъков, намираща се срещу джамията „Св. Георги", и то в една от стаите на горния етаж. Но през втората или третата нощ, точно не помня, бе издебнал и от един от прозорците беше се спуснал долу в улицата и оттам в София – право в Руското консулство.

А когато Коле Ризов Влахчето се връщал от София с другарите си за насам, над Диканите, в местността, дето се разделя пътя за Самоков, като пресрещнал Самоковския пощальон, бе обрал пощата и с револвер ранил един търговец арнаутин, като му бе взел коня.

Казахме, че на втория ден след убийствата прокурорът и окръжният управител с една група от около тридесет души конни полицейски стражари пристигнаха. И окръжният управител беше много опечален от станалото тук. И затова, щом отиде в околийското управление и влезе в канцеларията на началника, между другите устни и писмени заповеди и нареждания, които направи, написа и даде да се отлитографира и разпръсне в града в стотици екземпляри следната:

ЕЛЕГИЯ

За смъртта на Христо Грънчаров, Тодор Димитров, Георги Зографа
и Георги Манолов Папукчиев, убити на 28 септември 1886 година
в Дупница

Гърмове бесни, силно гръмнете,
Гадни злодеи вий поразете,
Злодеи още в света не чути,
колко свирепи, толко и глупи.
Ти, земльо наша, тук разпукни се.
От гнусно зверство ти потреси се.
И глътни тези зверове бесни,
що разтерзават човеци честни.
Дупница града, Содоме гадни,
огън и жупел на теб да падне.
В теб не живеят Божи твари,
пълен си с гюбре и смрадове стари,
Българско име за теб е страшно,
В тебе живее племе най – кално,

Пълен си, граде, с фарисеи,
По-лоши и от злите юдеи,
кои народа в съблазън водят,
Селските люде с татула тровят.
С потта им кървави палати градят
И към престъпление изкусно водят.
Грънчаров, брате, за вечен спомен
аз ти изплитам стиха си скромен.
Ти за народа си загина вечно
от твои братя най-безчовечно.
С твоите сладки братски съвети,
на зли ехидни, страшни палете,
кръвта ти чиста изпиха змии,
Джумайските харамии.
Димитров кротки, пръстта ти лека
нека да бъде над теб до века,
Началник беше точен и верен,
с добра душа, войник примерен,
Сръбската война тебе познава,
И Черна гора чест ти отдава.
За твойта честност, за твойта храброст
кръвта ти изпиха с неблагодарност.
Манолов, брате, Бог да те прости,
мир да е, Зограф, на твойте кости.
Без време вие легнахте в гроба,
За България и за свободата.
Дупница, граде, Содоме гадни,
огън и жупел в тебе да падне.
Гърмове силни, бесно ревнете.
Дупница в земя вий заровете,
за да изгинат лютите змии,
Джумайлийските харамии,
кои свирепо братята си хапят,
а зад Русия зверствата си крият.

1-й октомври 1886 година, град Дупница
П. Иванов

А пък следната св. неделя в църквата „Св. Богородица", във време на службата, от Владишкия стол, той – окръжният управител, произнесе приблизително следната реч:

„Дупнишки граждани! В миналия неделен ден у вашия град, от хора из средата ви, се извърши едно злодеяние, каквото криминалната ни история от ново време не бе записала в страниците си. Убиха се четирима невинни хора при такива жестокости, щото душата се потърсва в дълбините си. Така някога евреите избиваха своите светии и пророците си. И с това невидено и нечуто досега злодеяние, тук, в нашата татковина – на града Ви се лепна едно грозно, срамно и вечно неизличимо петно. Стоейки тук, на молитва в този божи дом, нека всеки от Вас тури ръка на сърцето си и като се вслуша, ше види, че ако той активно или мислено е взел участие в страшното това злодеяние, колко то – неговото сърце, бие неспокойно, ненормално. Аз, не само като човек, а и като окръжен управител, дълбоко съм натъжен от станалото и горчиво оплаквам жертвите".

С такива и тем подобни думи окръжният управител Петър Иванов, при едно голямо душевно вълнение, завърши тая си реч в черквата, пълна с богомолци.

Съдене на виновните

А понеже уличените в това приключение бяха доста голямо число, то по тая причина и съдебното следствие продължи немалко време. Но най-после то бе завършено и предадено в Кюстендилския окръжен съд за разглеждане. Тъй като в Кюстендил не се намираше подходящо помещение за тая цел, то заседанията на съда се пренесоха и станаха в град Радомир, дето за съдебна зала бе приспособена войсковата казарма.

А съставът на съда се състоеше от:

Председателстващи: Антон Поп Димитров.

Членове: Ив. М. Долгов и Ив. Д. Галчев.

Подсекретар: Христо Милтенов.

Прокурор: Константин Тонджаров и помощника му Йордан С. Въжаров. Съдебни заседатели: Д. Манчов, Стоян Сарички и Начо Тошев.

Защитник на подсъдимите: Антон Кърпачев.

Защитник на гражданската страна: Анани Минков.

Подсъдимите, които по обвинителния акт на прокурора бяха повикани, са: Гоге Лазов, Андон Величков, Величко хаджи Ангелов, брат му Стоимен хаджи Ангелов, Миташ хаджи Христов, Иван Хр. Портар, Васил Анастасов Самарджи, Васил Стоименов Грънчаров, Лазар Атанасов Попов – тюфекчия, Никола

Манов Грънчар, Никола Ив. Бадински, Коте Г. Палатовски и Илия Панев от града. Поп Григорий Георгиев, Христо Стоянов Лишков, Иван Ян. Домишляр от село Бобошево, Косто Георг. Звончар от град Неврокоп, Коле Ризов Влахче от село Влахи, Стоян Г. Влахи, Христо Мит. Янков от село Самораново, Георги В. Мазников, Тодор Г. Кърнолеца от село Червен брег, Нико Георгиев от село Фролош, Иван Ст. Цурев, Петър Рафаилов, Цоне К. Кривио, Стоян Марков, Коте К. Миладински и Коте Гошев от село Рила, Иван Ст. Таралинка, Спиридон Иванчов, Тасо Богданов – село Скрино, Никола Захариев, Мите Николов, Михал Вучков от село Сапарево, Михал Малинов – поляк – село Фуча, Златан Тодоров, Илия Накев, Стоян Кочов, Мите Караджов и Господин Фандъчки – село Бабино, Зашо М. Гайдарджи, Йоне Заш. Шопа, Зано Стоичков, Илиачко Шопски и Тоно Милев – село Тополница, Тоне Атев от същото село, Алексо Янакиев – село Бадино, Мите Стоев Цонев – село Сапарева баня, Васе Котов Ковачки – село Тополница, Ангел Атев – село Грамаде, Мите Ив. Трайков, Христо В. Камбалски, Йоне п. Камбалски, Начо Кочев, Иван Мит. Младенцов, Иван Мит. Мохаджир, село Герен, Мано Хр. Вдовец, Стоим. Лазов – село Гьоклемез, Йоне Мирчев, Христо Атанасов – село Блажиево, Милош Милев – село Вуково, Христо Куртalски – село Големо село, Ките Кръстев – село Шатрово, Илия Величков, Илия Накев, Ташо Митов – село Овчарци, Христо Иванов, Стоица Терзийски – село Висока могила, Яне Стойнев – село Касилак и Дим. Н. Чюков –Дупница.

Всичко: седемдесет и един души.

При разглеждане делото в Радомир
се явили:.....66 души
избягали:.....4
умрял:.....1

Общо.....71 души

Повикани свидетели:.....111

Осъдени на смърт в Радомир:

Косто Г. Звончаро, Коле Ризов Влахчето, Гоге Лазов, Андон Величков, Величко хаджи Ангелов, Стоимен хаджи Ангелов, Васе Ан. Самарджи, Миташ хаджи Христов, Лазар Ат. Попов – тюфекчия, Никола Манов Грънчар, Никола Ив. Бадински, Коте Г. Палатовски и Илия Манев от града, Михал Малинов – поляка фучки, Стоян Г. Влаха – село Самораново, Златан Тодоров, Илия Накев,

Господин Хр. Фандъчки – село Бабино, Зашо М. Гайдарджи, Илиячко Милошов – Шопски, Васе Кот. Ковачки, Зане Стоичков – село Тополница, Алексо Янакиев – село Бадино, Нико Георгиев – село Фролош, Иван Спасов Терзийски – село Скрино, Поп Григорий Георгиев, Христо Ст. Лишков – село Бобошево, Ив. М. Мохаджир – село Герен, Иван Ст. Цурев, Цоне – Стоян – К. Шопа кривия, Стоян Марков и Коте Гошев – село Рила, Тасо Митов – село Шатрово, Йоне Мирчев – село Блажиево, Илия Вел. Накев – село Овчарци, Коте Кръстов – село Шатрово, Никола Захариев, Мите Николов – село Сапарево.

Всичко: 38 души.

Софийският Апелативен съд с присъда № 128 от 4 август 1887 година потвърждава присъдата на Кюстендилския окръжен съд.

При касиране на делото Върховният касационен съд повръща делото в Софийски апелативен съд за разглеждане при нов състав. А той се състоял от:

Председателстващ: Иван Каранджулов.

Членове: Иван Иванов, Александър Попович, Анастас Ташев и Доси Икономов.

При подсекретарите: Иван В. Сакъзов, Пантелей Баджов и Васил Първанов.

От касационния съд:

Помощник – прокурор: Никола Панов.

При адвокатите: Марко Балабанов, Яков Герон, д-р Данев, Васил З. Разсолков, д-р К. Поменов, Найден Венев и Д. Греков.

И при пълномощника на гражданските истци: д-р Сава Иванчев.

При разглеждане на делото от новия състав Софийският апелативен съд с присъда № 265 от 3 януари 1889 година присъди:

Оправда: Величко хаджи Ангелов и брат му Стоимен хаджи Ангелов, Андон Величков, Гоге Лазов, Миташ хаджи Христов, Никола Ман. Грънчар, Лазар Ат. Попов – тюфекчията, Васил Ст. Грънчаров – от град Дупница, Иван Ст. Цурев от село Рила, Христо Стоянов от село Бобошево, Нико Георгиев от село Фролош, Алексо Янакиев от село Бадино, Илиячко М. Шопски от село Тополница, Иван Мит. Младенцов от село Герен и Ангел Атов от село Грамаде.

А на смърт осъди: Коле Ризов Влахчето, Михал Малинов – Фучкия поляк, Зашо М. Гайдарджи, Цоне Кит. Кривия и Златан Тодоров, всичко пет души.

Останалите – на разни малки и по-големи наказания със затвор и парично. А на някои последва и помилване.

И тъй, углавно дело № 37 от март 1887 година, което бе образувано в Кюстендилския окръжен съд по страшното и тъжно приключение на двадесет и осми септември 1886 година във време на изборите през същата година за

Великото народно събрание, което приключение изпрати четири човешки жертви в гробищата, покри челядните им семейства със скръб и дълбок траур и доста голямо число други такива безпокои и тревожи немалко време – най-после то – поменатото углавно дело № 37, се завърши окончателно.

Предсказание

Като допълнение, характеристиката на убития Христо Ст. Грънчаров иска да отбележим накрая и следния, преживян от него и съпругата му, оригинален факт.

Във време на Освобождението на България, а и града ни, той – Христо Ст. Грънчаров, беше на около двадесет и пет – двадесет и седем годишна възраст, откогато се предаде на обществена и политическа дейност. А когато през втората година той вече заемаше председателското място на Дупничкия окръжен съвет, той реши и да се задоми, като поиска ръката на девицата Елисавета – дъщеря на дядо Младжо Пенов от махалата Хисарлъка, виден и заможен, но прост човек. Майка ѝ Мария също така бе проста, но добродушна и благодетелна жена. Тя бе майка и на Зашо Павлев – Брадата и на други две деца, които беше родила от първия си мъж – Павле Бояджията, на когото къщата с бояджийницата се намираше на главната улица, близо до черквата „Св. Никола". А след убийството на тоя ѝ мъж Мария се беше оженила за поменатия по-горе Младжо Пенов. (Павле Бояджията една вечер на стъмване бе заклан у дома му от турците Тутучето от Горната махала и Кара Ахмед от Хисарлъка, които бяха кър – сердари из Горно поле, като с тях бил и Алексо Войводата от село Дяково. Причината за заколването му бе, че един ден той – Павле – като отпъждал от пред бояджийницата си из реката надолу гъските на Ахмед Зулфикяра, с камшика, който хвърлил по тях, ударил една по главата и я убил. И когато Павле бил изведен из стаята, жена му Мария усетила, че убийците побегнали из корията над къщата им, тя помислила, че там го завеждат, за да го убият, надала вик и плач по тях, за да го освободят. Тогава Алексо войвода се повърнал и ѝ извикал: „Мълчи, мари, върни се назад, мъж ти е вкъщи". И тя млъкнала. Но като се повърнала и току при огнището намерила мъжа си простян на земята, хъркащ в локва кръв. А тия трима турци бяха запалили и ограбили и черквата „Св. Никола".)

А Елисавета при Освобождението беше на около осемнадесет години. Учила се бе в местното женско училище, при калугерицата баба Анисия и бе скромна и милозлива девица, поради които качества немалко кандидати желаеха ръката ѝ, един от които бе и учителят при местното училище Илия Табаков – един млад, черноок и красив, към когото и нейното сърце още от по-рано туптеше. Но, когато и председателят на окръжния съвет – горепоменатия

Христо Ст. Грънчаров – също така млад, строен и красив, поиска ръката ѝ, тя се намери изненадана, тя се видя на кръстопът.

А родителите ѝ одобряваха и единия, и другия от тия двама кандидати, като хора порядъчни и с уважение помежду обществото. Но те бяха оставили на нея самата да реши въпроса, сама да направи избора си и да каже кому от двамата да дадат дума, за да им бъде зет.

И Елисавета се чудеше кого да предпочете, кому предложението да приеме, при неизвестността да си отгадае при кого от тях животът ѝ ще бъде по-дружески, по-щастлив, за да му подаде ръката си и да свърже съдбата си. Положение колкото деликатно, толкова и минути мъчителни натискаха душата и сърцето ѝ. А предложенията и от едната, и от другата страна са чести, настоятелни и се чака нейния отговор. Ще се разболее, на легло ще легне от мъка и от мисление. Объркала се е, та не знае що да прави и как да постъпи. Па и никому от многочисленото семейство, помежду което живее и постоянно се намира, едно от честолюбие, друго – от свян, не се решаваше нито да открие мъката си, нито пък да потърсеше съвет за болката на сърцето си. Но, най-после, при така натегнатото ѝ размишление, тя се спря на една макар и не много сигурна рецепта, но колкото за едно привидно облекчение и успокоение, а именно: тя се сети, че в Горната махала до къщата на семейството П. Бумбаров се намира тая на Гюргена Диканката, на която по това време в града и по селата името се славеше, че с гледане на карти за игра предсказваше бъдещето на хората – откриваше късмета на момчета и момичета при женитбата им, показваше успех или не в работата, изгубено, откраднато ще се намери ли или не и т. н. А тъй като при голямата клиентела и разновидните случаи често пъти при гадаенето се погаждаха и някои истини, то и името ѝ, разбира се, все повече и повече се рекламираше.

А туй нещо Елисавета, ако и от по-рано и да знаеше, както се каза и по-горе, тя бе честолюбива, нея бе срам да вярва и да прибягва до такива просташки работи, па и сама да стане причина, за да се нижат хорски думи по неин адрес.

Но мъчителното ѝ душевно състояние, което от ден на ден все повече я притискаше и душеше, най-после ѝ надделя. И тя реши да промени малко мислите си и досегашното ѝ понятие, като прибегне, както правят и други, до помощта на поговорящата жена и да опита нейното така възхвалявано изкуство. Оставаше сега само въпроса кому да се довери, за да я придружи до къщата на последната.

„Никой друг – рече си тя на ума – освен да съглася единствената ми най-близка съседка – вярна и неразделна връстница – Александра (Санда) Хр. Латина – която също така боледува от подобна моминска болест, и на която, ако си няма пари за таксата, ще да заплатя аз". И тъй – намислено и свършено.

Двете момичета още същата вечер се уговориха щото утре рано, без да обаждат на домашните си, като карат кравите за говедар, да отидат и у дома на тая жена. И те не си изневериха. Ами на сутринта, облечени и скътани, както във всеки делничен ден, след като закараха кравите и ги предадоха на говедаря, току след това се намериха в стаята на предсказвачката. А понеже още нямаше други посетители – то и сеанса веднага се започна. Най-напред картите били наредени за Александра (Санда). А тъй като предсказанието било задоволително за нея – то и Елисавета се окуражила. Предсказвачката събрала картите и по същата процедура отново ги наредила за Елисавета.

– А, и на тебе, стрини, работата е узряла, само още малко остава до сгодяването ти. – рекла предсказвачката. – Ето, двама са над главата ти. Единият е черноок, другият – с тъмнокафяви очи. И теб сърцето ти е по чернооки. Но не ще него да вземеш. Защото по-близо до тебе стои другият, при когото и късмета ти е и за големство и почести. Само една карта е нещо на много голяма скръб.

– Стига, стрино, стига. Събери си картите. Това, което ми каза, е достатъчно. – рече Елисавета.

И, като заплати таксата, стана и с другарката си излязоха из къщи и по улицата откъм Малканевия мост хванаха към дома си.

Никой нито разбра, нито научи къде ходиха и що вършиха тия две момичета в тая ранна сутрина. Но те вече бяха спокойни, особено Елисавета. Защото не мина много, тя – вече засмяна и радостна, посрещаше своя годеник – Христо Ст. Грънчаров, с когото цели седем години проживя един много дружески, с големство и почести живот.

И наистина, почестите на мъжа ѝ бяха големи. Защото от председател на Окръжния съвет стана такъв на Окръжен съд. По-късно – Окръжен управител. Бе избран за кмет на града, народен представител, адвокатстваше. А когато в 1886 година бе кандидатиран за народен представител за Великото народно събрание, той по един много жесток и трагичен начин бе убит.

А с това, разбира се, може да се каже, се изпълни предсказанието на оная карта, за която предсказателката Гюргена Диканката каза, че е на много голяма скръб. Но за което нещо тогаз Елисавета, пред перспективата на големството и почести – на този си кандидат, ни най-малкото внимание не отдаде.

Да, след седем години със слава и почести съпружески живот, той – мъжът ѝ Христо Ст. Грънчаров, легна в гроба, а тя остана млада вдовица с едно двегодишно мъжко дете, което сама отглежда и отхранва и при което в четиридесет и осмата ѝ година в София склопи очи навеки.

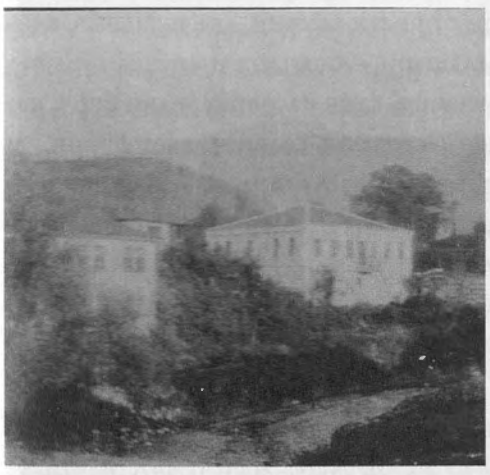
А Александра (Санда) Хр. Латина, а по мъж – Николова Лазаркова, и сега

помни в пълни подробности сеанса, който с Елисавета Хр. Грънчарова са имали при предсказвачката Гюргена Диканката.

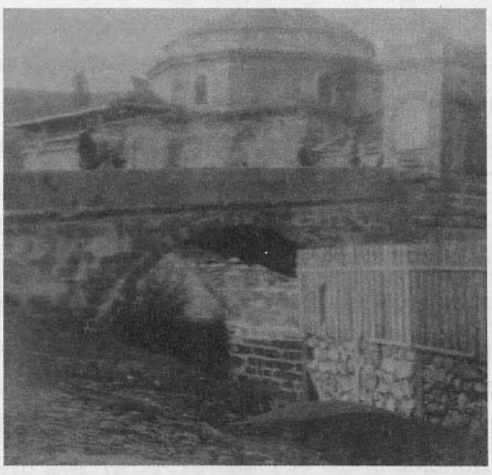
Прогреса на Дупница
Положението на града на 31 декември 1877 година

Когато турците вече бяха избягали и напуснали града, положението на току-що поменатата по-горе дата бе следното:

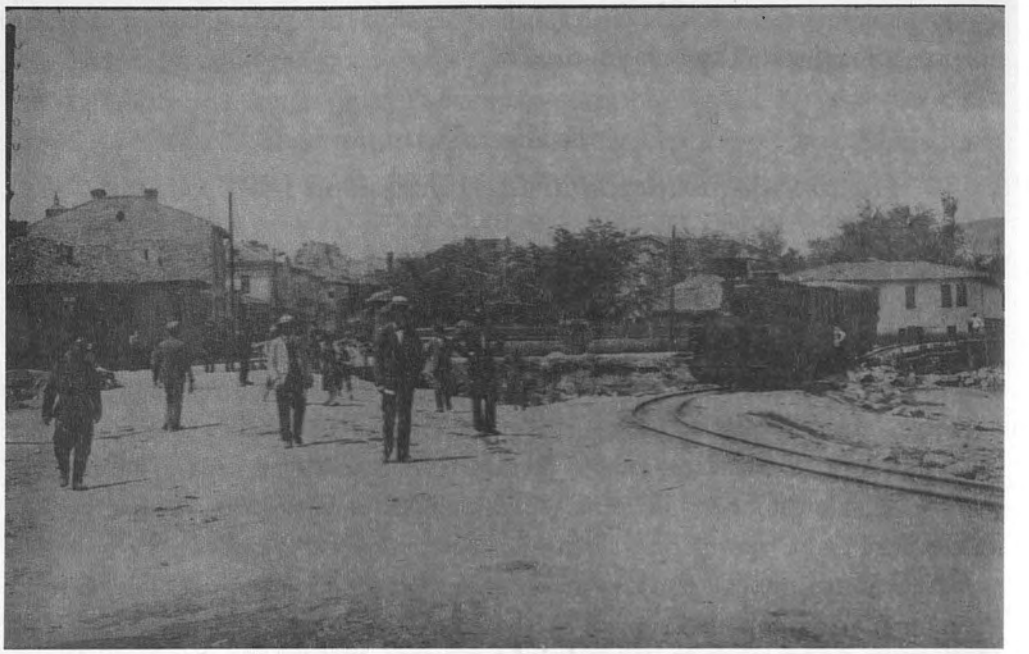
Населението бе останало около три хиляди души, къщи – около деветстотин и петдесет – хиляда. (Къщите при турците бяха около хиляда четиристотин и петдесет. Но след избягването им те – къщите, някои от руските войници, други от бежанците от Македония и от местното население се изразрушиха). Две църкви, две клисарници, четиринадесет попа, два метоха – Рило-манастирския и Хилендарския, тринадесет джамии, девет текета и тюрбета, една авра – синагога, две български мъжки училища с пет учители, едно женско – с учителка монахиня, шест училища турски със седем учители, едно училище еврейско с двама учители, едно читалище българско, на две места български гробища – в двора на църквата „Св. Богородица" и тия при църквата „Св. Никола", на три места турски гробища – на Горната подина – при часовника, на Долната подина – при Пионерните казарми и при текето Кадър баба в двора на църквата „Св. Георги", на едно място еврейски гробища, същото, което е и сега, един конак – полицейски дом, едно съдилище, една телеграфопощенска станция, едно

Изглед от стара Дупница. Клинчевата къща

Каменният мост и джамията

Наковия мост и моста на теснолинейката под река Джерман

мензълхани – здание за пощенските служители, конете и колите, една главна улица, единадесет площада, три шадравана – водоскоци – при Ени-джамия,Ески-джамия и Куршумли-джамия, чешми на всяка улица, осемнадесет моста – големи и малки, от които и три каменни – в центъра на града, в Бешика и в Еврейската махала, деветнадесет воденици с прости камъни, две тепавици, една емфиеджийница, осем души лекари и фелдшери – болница и аптека нямаше, три бани – хамами, от която едната бе за жените, един часовник, един бурч, две машини и други прибори срещу пожар, две касапници, седемнадесет фурни.

Главите на чешмите бяха: за Горната махала, за Хисарлъка и Вароша – от река Отовица, една над Савърковата воденица, която воденица сега се намира в Яно Милев – и под Савърковата ливада. А за Бешика и останалите махали, главите бяха от река Бистрица и то едни имаше до могилата над Бешика – от воденичната вада, а едни бяха току наблизо над каменния мост при брега, срещу къщата на Стоил просяка.

А на 31 декември 1926 година, при преброяването на населението, положението бе следното:

Градът се намираше с една заселена площ при дължина три километра, а ширина – един километър и осемстотин метра, със сто тридесет и пет улици,

обемащи дължина тридесет и седем километра и двадесет и шест хиляди седемстотин и четири декара работна земя, от които: ниви – двадесет и две хиляди четиристотин и четиридесет декара, хиляда деветстотин и петдесет декара ливади, хиляда сто и деветдесет декара американски лозя, шестдесет и два декара градини и петстотин деветдесет и два декара пасбища.

Петнадесет хиляди двеста осемдесет и четири души население, заедно със село Пиперево и село Стари дол; три хиляди шестстотин тридесет и пет домакинства в две хиляди двеста деветдесет и седем къщи в града, осемнадесет в село Пиперево и дванадесет в село Стари дол.

Момиче в традиционна еврейска носия

По квартали в града къщите са: двеста двадесет и две в Александровското отделение, двеста шестдесет и девет в Орлинско, двеста и десет в Николаевско, двеста деветдесет и девет в Полицейско, четиристотин и две в Борисово, четиристотин и деветдесет в Крумово, двеста двадесет и две в Бешика и четиридесет и девет в Самуилово.

Населението по народности: тринадесет хиляди седемстотин и шест българи, хиляда четиристотин четиридесет и пет евреи, четиридесет и три власи, трима турци и осемдесет и седем души цигани.

Избиратели: четири хиляди триста двадесет и двама.

Една гимназия с петстотин и пет ученика, от които: двеста и едно момчета и триста и четири момичета, с двадесет и един учители. Три прогимназии със седемстотин ученика и двадесет и трима учители. Пет основни училища с деветстотин ученика и двадесет и четири учители. Едно еврейско основно училище с петдесет и шест ученика и шестдесет и седем ученички, с шест учители. Две детски забавачници, от които едната бе еврейска.

Едно коларско училище, едно стопанско девическо училище, една детска музикална китка, един народен хор, един черковен хор.

Три църкви с шест свещеника, една синагога с двама свещеници.

Едно читалище, един театрален салон в пансиона. Едно подофицерско дружество, едно македонско благотворително братство, едно женско благотворително дружество, едно християнско духовно братство, едно археологическо дружество, едно ловджийско дружество, едно учителско дружество, едно юнашко дружество, единадесет културни организации, осем политически партии.

Една държавна болница с шестдесет легла, една военна болница с тридесет легла, четиринадесет лекари медицински, четири акушерки.

Влашко семейство – скотовъдци в планината

Две военни казарми, тридесет адвокати, десет прошеписци, дванадесет инжинери и архитекти, трима художници, две мирови съдилища с по един

Цигани калайджии

„Македонски юнак", Дупница

съдия, едно околийско управление с един околийски началник, един полицейски пристав и полицейски стражари, едно данъчно управление, едно лесничейство, един съдия-изпълнител, един агроном, едно общинско управление, една пожарна команда, пет кооперативни сдружения, една фабрична брашнена мелница, петнадесет воденици прости – с прости камъни, една градска аптека, две частни аптеки, един часовник, една телеграфопощенска станция със сто градски и тридесет междуселски номера, една баня общинска еврейска, пет бани частни, осемнадесет тютюневи фирми, тринадесет моста, една градска градина с водоскок, седем хотела.

Една народна банка, една земледелческа банка, две популярни банки, от които едната Еврейска (Българската разполага с капитал: четири милиона седемстотин петдесет и една хиляди седемстотин и петдесет лева, фондове: деветстотин и девет хиляди двеста и осемдесет лева, безсрочни влогове: осем милиона сто петдесет и пет хиляди шестстотин четиридесет и четири лева, срочни: триста двадесет и седем хиляди петстотин двадесет и пет лева, детски влогове: един милион шестстотин и единадесет хиляди сто четиридесет и четири лева, безлихвени: шестстотин четиридесет и четири хиляди деветстотин осемдесет и девет лева, раздадени заеми: седемнадесет милиона шестстотин двадесет и пет хиляди седемстотин деветдесет и два лева), една търговска кредитна банка, че-

Дупнишката популярна банка

Еврейски ученици и техните учители в задния двор на еврейското училище, 1924 г.

Преработка на тютюн в една от многобройните дупнишки фирми

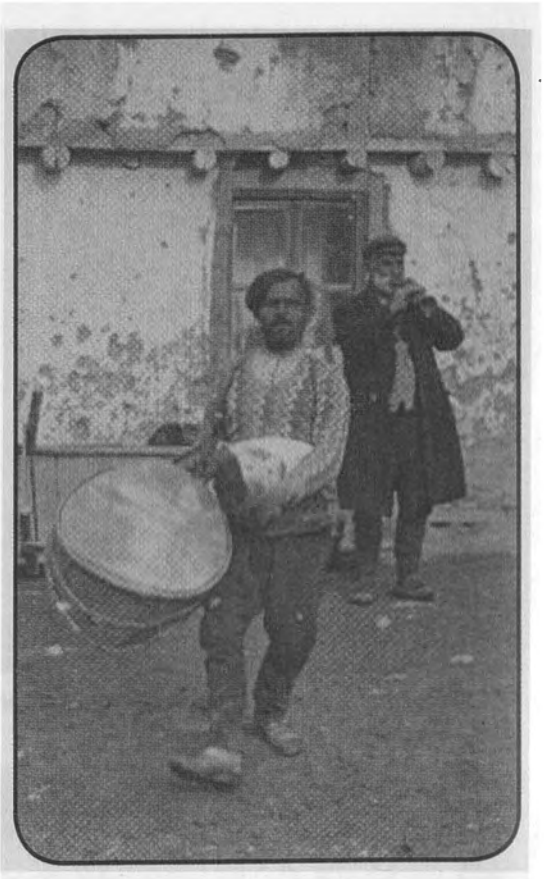

Магазин в Дупница, началото на XIX век

тири печатници, една френско-българска банка, една Балканска банка.

Пет книжарници, от които една еврейска.

Сто велосипеда, дванадесет файтона, четири автомобила, пет камиона, осемдесет и седем кръчми, осемдесет и шест мулета, сто петдесет и седем коли, двеста двадесет и седем крави, деветдесет и два коня, три хиляди седемстотин деветдесет и пет овце и кози, една електрическа мрежа за осветление на града – тридесет и шест километра дълга, седемстотин осемдесет и два стълба дървени, триста осемдесет и четири градски лампи, хиляда сто и деветдесет абонати, една железопътна теснолинейна линия с гара на долния край на града.

Цигани музиканти

Един водопровод с железни тръби, който е дълъг двадесет и шест километра с хиляда и триста отклонения за частни и общински чешми, от които тринадесет – с хидранти. Електрическата мрежа има обтегната жица сто четиридесет и пет хиляди сто и девет метра, по тежина – тринадесет хиляди килограма бакър, подземен кабел за високо напрежение – три хиляди четиристотин и четиридесет метра. Най-голямата консумация на електрическия ток вечер е достигала до сто и осемнадесет киловатчаса, а най – малката – до седемдесет и осем киловатчаса, през определени месеци на годината.

Издават се два вестника: „Светлина“ и „Подем“.

От това описание читателят може да види прогреса на град Дупница, който последният е направил в продължение на четиридесет и девет години от освобождението му.

Приложения

/Статии и материали от Никола Лазарков/

Освобождението на Горна Джумая
Потегляне на руските войски за Джумаята

На сутринта, още на разсъмване, двата ескадрона, две роти пехота и четири топа, нескорострелна Гусарска артилерия, всички в боеви порядък, и командващия майор Орлински с щаба си напред, тръгнаха по шосето надолу. Всеки един, който отвореше уста, казваше „свърши се". Днес, каквото стане, ще стане. А тръгването на войските като мълния профуча не само из града, а и из селата. И на всеки едного вле в гърдите едно радостно и успокоително настроение. Загрижеността, която бе притиснала душата и на младо, и на старо в нашия край, току изведнъж изчезна. Никой не се съмняваше вече, че този път Джумаята ще остане неосвободена. Затова и селяни, и граждани масово се повлякоха като стадо овце наподир войската. Селяните, подтиквани от мисълта, че там – в Джумаята, ще намерят добитъка си, когото турците при бягането си им бяха взели и закарали, и ще си го вземат обратно. Или пък, ако го не намерят, ще могат да си купят друг. А гражданите пък – някои от любопитство да видят какво ще правят русите, други – съблазнявани от намерението, че ще може да ударят и някаква плячка, бързаха да не изпуснат случая.

Воден от голямо любопитство, за да видя как става война и как тъй безмилостно се избиват хората едни други, а и да видя ще ли могат да се намерят телата на убитите преди няколко дни в първото четническо сражение с турците в Телкиовската долина, мои съмахленци – Христаки Н. Цифкин и Георги Начев (четници от четата на доброволеца от Руската войска – българина Антона, за която чета се каза малко по-преди), пишещия тия редове – тогава юноша на осемнадесет – деветнадесетгодишна възраст, заедно със съседа си Михал Митов Новаков, със седем – осем години по-възрастен, тръгнахме и ние подир войската. И макар че тя бе заминала още един час преди нас, ние обаче, по преки пътища и с усилено ходене успяхме да пристигнем на височината над село Кочериново, тъкмо когато тя – войската, бе навлязла в него и артилерията отпрягаше в една нива, от дясна страна на шосето, току до самите къщи, оградена с прост дувар, а в югозападния ѝ ъгъл стърчеше полусрутена едноетажна къщица; кавалерията пък – наслязла в ливадата, току до самата тая нива и развеждаше конете си, а пък пехотата, от която някои на места около селото бяха застанали постове от един – двама войника, стоеше още тъй из улицата.

Часът бе вече два по пладне (нов стил). Денят бе ясен и слънцето печеше. Ние с другаря ми, горе на рида, на доста далечно разстояние от къщите, до един

голям сламник, от когото бе оскубано почти половината от сламата му, спряхме и седнахме, за да се отморим и да наблюдаваме какво ще има да става. Около нас по рида бе всичкия оня свят, който се бе повлекъл подир войската. Едни – застанали и стоят, други – насядали, а трети – полегнали и се припичат на февруарското слънце. Обаче на всички погледите са обърнати насреща, накъм селата Бараково и Пороминово и с видимо нетърпение очакват – като в някой театър – да се вдигне завесата и се почне представлението.

Да, с голямо нетърпение и със затаен дъх, всички, които бяха по височините на Кочеринския рид, очакваха да видят какво ще стане със суматохата над село Пороминово, която бе приковала така зорко вниманието и погледите им. Там вътре в това село, а и над него по рида, нещо ставаше и при все че това нещо се догаждаше отчасти, но се очакваше да се види по-подробно в какво именно състои същността на тая работа. И не се мина много, всичко се уясни и ето какво излезе:

Турците, както се каза по-преди, още от деня, в който трябваше да дадат отговор на руското предложение, бяха засилили бдителността по границата и с нетърпение очакваха пристигането на войската им от Сер. Но в тая сутрин, когато руските войски потеглиха, едновременно и от Джумаята, въпреки угрозата, която се бе надвесила над нея, бе излязъл и многоброен башибозук, с около двадесет – тридесет коли и нападнал село Пороминово, за да ограби и това, което бе останало в него. И при все че някои от селяните се помъчили да окажат и тоз път съпротивление, обаче башибозука, като по-многоброен, успял да ги разгони. Нагънал с колите в селото и натоварил сено, слама, брашно, каци със зеле, покъщнина и каквото им попаднало. Но тъкмо натоварените коли една подир друга, като вагоните на железница – се поточили из селото по пътя обратно за Джумаята, ето че русите стигнали на височините над село Кочериново и съгледали движението. (Нека забележа, че турците, макар и залисани в нападението с плячката в село Пороминово, не може обаче да не са видели слизането на русите в село Кочериново. При все туй, те – турците, воюваха с тях.) И като видели, че е турски башибозук, веднага оттеглили един взвод от кавалерията да отлети и пресече пътя им. И когато ние с другаря ми спряхме при сламника, отгалопиралата по шосето команда кавалеристи бе вече пристигнала моста при Бараково, премина го, отлете по шосето нагоре и с наближаването си до едно възвишение, току изведнъж се раздели на четири групички. Едната хвана по билото на рида и отиде накъм река Струма, втората се пръсна към долината, третата отлете право по шосето нагоре, а останалата, като поослаби хода на конете си, удари през нивите, направо към мястото, дето бе башибозука и колите му и като наближи на

известно разстояние, спря. Обаче турците я съгледаха и я обстреляха. А тя, без да отвърне, повърна се назад и се заслони в една низина.

Но ето че отгоре нейде ехото от нови пушечни гърмежи профуча и малки облачета от дим, далеч из върлините, се издигнаха и множеството, което беше около колите, се раздвижи, както когато в средата на куп стадо овци се хвърли тояга.

В това време, от стоящата в ливадата кавалерия, се отдели още един взвод и като че ли хвръкна из шосето към Бараково, измина моста и хвана височините. Току подир тоя взвод се отдели и една полурота от пехотата и с усилен марш последва по дирите на кавалеристите. Но тая полурота, като премина моста, не продължи по шосето нагоре, а кривна наляво, току над изпоразваленитe къщи на село Бараково и както бе на редица от по един човек, залови нивите и зад един висок и доста дълъг слог на една голяма нива, на която стърнището от есента още стоеше, захвана да се разрежда и коленичейки се закри зад слога.

Кавалеристите, пръснати по разни посоки, обикаляха по рида на групи, на групи и някои от тях ту връхлитаха турците около колите и ги обстрелваха, ту се отдалечаваха, да се запазят от изстрелите, които се отправяха по тях от башибозука. Или пък, както обикаляха, на известни места слизаха от конете си и от коляно стреляха.

По едно време гърмежите се засилиха и се разви цяло сражение. Турските конници, както се виждаше, като схванаха положението, в което се намираха, взеха да стават по-дързостни. Разделени и те на групи, почнаха доста смело да атакуват някои от противните групи. И в един набег с изстрелите си улучиха в корема една черна кобила, която веднага се строполи като варел в една нива току до държавното шосе. Кавалеристът, който успя невредим да се смъкне от нея, като видя, че го грози опасност, за да го не застигнат, залегна зад добичето и с пушката си почна чести изстрели срещу противника. Но това му трагично положение не продължи много. Другарите му, които го бяха оставили за момент, току малко по-нататък се съединиха с друга група кавалеристи и с тях заедно възвиха от друга страна и наново като вихър се спуснаха във фланг срещу неприятелската група и я принудиха да измени посоката си, като с това спасиха живота на своя другар, останал да се брани зад убитата си кобила.

Но и тук – на руснаците бе ударен в краката, над копитото, друг черен кон, а едновременно и един от войниците – в ръката, току над самата китка. Не след много и него, и коня доведоха в село Кочериново, превързани с бинтове от санитарите.

По едно време пехотинците от башибозука се стекоха и групираха около колите и подкараха воловете с бой за по-скоро да вървят, а конниците им заеха по-

зиции, за да охраняват и отбраняват от нападение. Но в това време им се изпречи отпреде им друга група от руските кавалеристи и със залповете си ги застави пак да спрат. Това ги принуди наново да заловят пушките и да се отбраняват. Лежащата зад слога, в нивите, руска пехотна полурота, не даваше никакав признак, че е в засада. И турците, както се каза и малко по-преди, не може да не бяха видели, че руските войски с топове пристигат в село Кочериново и то не вече за друго, а с единственото намерение да завладеят Джумаята. Обаче, като че ли с едно помрачение на ума си, още мислеха и вярваха, че ли и този път имат работа с някоя българска чета, само че тя този път е с коне; ако не под водителството на чорбаджи Панайот от село Рила, то под водителството на някой друг хаймана. Затова и с една увереност гледаха да могат по-скоро да се разправят с нея, та и колите тъй, както са си натоварени, да закарат по домевете си. Под това, види се, убеждение, те и така смело нападаха срещу противника си. Но когато видях, че им се отнема всяка възможност да закарат колите, групите им от пешаци и конници, както бяха разделени, наново се събраха, като че ли на съвещание. Обаче не се мина и десет минути, пак се разделиха и тръгнаха по няколко посоки и направления.

Една част от около двадесет – двадесет и пет души от конницата, тъй както беше още в куп и готвеше току да потегли на атака към един от пунктовете, откъм когото виждаха, че са по-силно застаршени, неочаквано бе изненадана от четирима от руските кавалеристи, които из върлото откъм шосето като вихър се спуснаха към тях и ги обстреляха. Разядосаните до крайна степен турчуля, като видяха, че атакващите ги са малцина, без да подозират, че тук се крие измама, лудо се спуснаха към тях. Те побягнаха с всичката си сила из нивите накъм слога, зад който лежеше в засада пехотата им. Турците, уверени, че ще ги настигнат, без да гърмят, продължаваха да летят с конете си подир тях. Но руснаците, както бягаха, като наближиха слога, току на около десет метра пред засадата, изведнъж кривнаха наляво и полетяха накъм шосето, дето в изкопите по края му имаше залегнали техни другари. Турците, както тичаха усилено, наближиха мястото, отдето русите кривнаха. И тъкмо и те да кривнат и да продължат гоненето, ето че пехотата зад слога подстана на коленете си и „гра, гра“ – два пушечни залпа един подир друг в тях. Но смелите мохамедови последователи, макар и изненадани, в момента обаче не се смутиха, а изведнъж спряха конете си и в залп гръмнаха на пехотата. (Димитър Георг. Бончов от Джумая, който е бил в четата на Бенковски, залавян от турците, съден и след като и бил пуснат; от София тръгнал с руската войска, дошъл в Дупница и заедно с нея и за Джумаята, близо нейде до засадата на полуротата и лежал и гърмял на турците.) А като видяха с кого вече имат работа и че повече бавене е безсмислено, завъртяха

конете си назад и бегом – не вече към колите, а право към височините и шумоляка в местността „Дъбравите“. Пехотата ги изпрати още с някой залп и тръгна, та повървя до нейде из ридината, па се спря. А кавалеристите се пръснаха подир тях. Другите турски конници и пехотинци, като видяха, че мнозина от дружината им побягнаха и неприятелските кавалеристи, в голям мащаб развиха атаката и преследването, всеки един от тях, каквото може и накъдето видя – натам хвана, живот да спаси. Колите, както бяха подкарани, пълни с натоварената плячка в тях, както и повечето от воловете им изостанаха по пътя из върлото над село Пороминово и мнозина от селяните на близките села използваха случая.

До свечеряване оставаше около час, час и половина и сражението почти се прекратяваше. За да настъпи края на тая, тъй да се каже – неформена война, която през този слънчев Божи ден се разви по ридините и долините над селата Бараково и Пороминово, послужи ролята, която изиграха напоследък четиримата кавалеристи. Тая руска челяд, с една рядка смелост и себеотрицание при маневрирането си, успяха да доведат главната група от боевата сила на противника, току-речи пред самите пушечни гърла на залегналата над слога в нивите пехотна полурота, щото просто удивляваха наблюдателя. Но от стрелянето на тая последната, паднали някои от турците или не, това с другаря ми нито можахме да видим, нито научихме. Обаче от гръмването на турската конница, двама от руската пехота бяха убити на място и телата на тия нещастници, още топли, не след много, в една волска кола докараха в двора на църквата „Св. Богородица“ в село Кочериново. Те бяха млади, на по двадесет и две – двадесет и три години. И ние с другаря ми заобиколихме отдалеч, отидохме и ги видяхме, тъй както бяха още топли в колата. Тъкмо тогава пристигна и един офицер, вероятно беше лекар, с двама войника – санитари. Убитите свалиха от колата. И когато ги разгърнаха, видяхме, че единия бе ударен в дясната гръд над самата цица, и кръв от раната бликаше. Около врата му на конец висеше кръст от черен рог. А на дясната пола, на мундира му отвътре, имаше зашито парче от бяло платно и на него написано името, презимето, местожителството, годините му и частта, в която служи. Другия бе ударен над челото и кръв, размесена с мозък течеше от мястото. Нему – около врата на конец имаше окачено и на гърдите му лежеше металическа иконка с капачета, а на полата на мундира му – също така зашито – парче от бяло платно и написано така, както бе написано и на другаря му. Всичко това се прегледа от офицера и записа в една книга, а след това те – убитите, се предадоха на местния свещеник, за да ги опее и погребе. Техните гробове днес са буренясали и неоплакани от мили и драги. Вечна им памят. Нека засега повече не нарушаваме техния покой, а да видим какво става с останалите живи на полестражението.

Казахме, че пехотната полурота, която беше в засада зад слога в нивите, след като посрещна със залпове неприятелската конница, излезе на открито и продължи да върви подир нея. Но понеже тя – неприятелската кавалерия, не се спря вече, а хвана височините и оттам – към Джумаята, тя – пехотата, видя за безполезно да продължава гоненето, остави това на кавалерията, а тя се спря по тия места, дето се намираше, още повече, че се свечеряваше.

Ние с другаря ми, от църковния двор наново се върнахме на мястото си при сламника и тъкмо приседнахме, ето че в нивата, дето се намираше разположена артилерията, настъпи движение и из вратите на оградата, по шосето надолу, се повлекоха два от топовете с цялата им команда и без да спират отпътуваха право за едно възвишение, което по изглед владееше околните върлини над Телкиовската долина.

Както ние с другаря ми, така и всичкия наоколо ни по рида свят, следихме вървежа им донякъде, но настъпилия мрак ги скри от погледа ни и не можахме да видим на кое именно място настаниха тия две оръдия. Но не се мина и десет минути, откъм тая височина, към която ги закараха, нещо светна, повтори и угасна, след малко наново светна и угасна. И тъй – осем пъти подред, като че ли червен пламък из земята изригваше, без да се чуе никакъв глас или бумтене. Но, намиращи те се до нас, полегнали върху сламата хора почнаха да казват: „Топовете стрелят, топовете стрелят към Джумаята, но поради вятъра, който духа нататък, не се чуват гърмежите им". И наистина – това бе така.

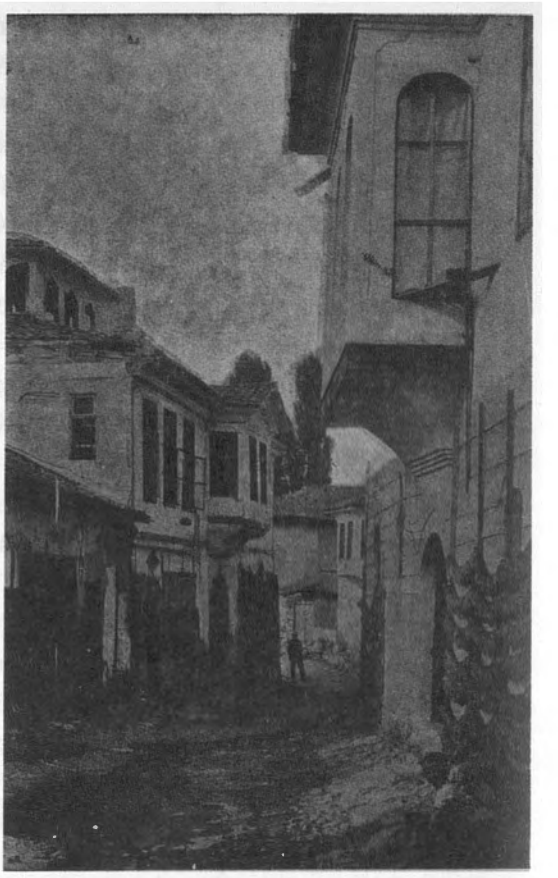
Бягането на турците из Джумаята

А по това време какво ставаше в Джумаята ще видим малко по-нататък. Сега, нека кажем само, че това светкане от височините пред Телкиовската долина довършваше владичеството на турците над тоя град.

Войската, която беше останала в Кочериново, там и пренощува. Оная от пехотата, кавалерията и тая с двата топа от Гусарската нескорострелна артилерия останаха и пренощуваха по местата на полесражението. Тая нощ в село Кочериново бе като във военен лагер. От свечеряването до сутринта – свещи, лампи, борина – не се изгаси. Цялата нощ като че ли бе пазар от събрал се там свят. Мнозина не преставаха да пъплят по къщята, изоставени от местното селско население. Нищо не се остави на мира. Особено пък бъчвите по зимниците, макар че на повечето от тях отдавна дъната и да бяха изпозасъхнали.

В Джумаята пък, като захванали да пристигат без коли и волове тия, които сутринта с особен кураж тръгнали да идат в гяурско на плячка, а и от тия, които

от преди шест дни се кокорили с геройство да се пази границата и с фанатизма и невежеството си подбуждали простолюдното турско население да се не обезкуражава, още повече, че войска щяла да им пристигне и с последни сили да се държи и не предава града на преоблечените в московско облекло български нехранимайковци, сега не само, че краката си изпочупвали от бягане, но и на кого какво срещнали и стигнали, сами казвали: „Бягайте, бягайте, братя, стана що стана. С лъжа работа не се върши. Московo е горе на рида, тая нощ войската му е в града".

Горна Джумая – старата част

Това нещо като гръм потресло всичко турско. А като захванали пък и топовните бумтения и там – сам из улиците да падат и пукат гранатите им, настанала такава паника, щото просто обезумели от страх. В много къщи сутринта се намери, щото както е била сложена софрата и на нея – вечерята, тъй и зарязана, без да е чепнато и залък от нея. Ужасът е бил невъобразим. Всеки е гледал, както може и колкото може по-скоро да напусне града, та макар и с една гола душа, само и само да има време да се отдалечи на по-дълго разстояние от него, страхувайки се, че с навлизането на неприятеля всичко турско ще мине под нож. Нарочно или случайно, тъй в суматохата, бе запалено доста голямото здание, намиращо се в центъра на града, в което се помещаваше управлението на акцизите (гюмрук-хането) и червенината от пламъците му, която бе обхванала едно доста голямо пространство горе във висините над града, се виждаше и от кочеринските височини, дето бяхме и ние с другаря ми. И тъй, през тая фатална безумна нощ, всичко турско, каквото е имало в града и с каквото е могло, е напуснало и хванало пътя из дефилето надолу.

Влизането на русите в Джумаята

На сутринта, още в разсъмване, всичката войска, която пренощува в Кочериново, приготвена и подредена, с началниците си напред, пак в боеви строй, тръгна от Кочериново към Джумаята. На подир нея се повлече и всичкия свят, който я следваше още от Дупница и се беше събрал и от селата покрай шосето. Тя измина село Бараково и възви из рида. Към нея се придъедини и тая, която от вечерта бе останала по ридините на полесражението. И всичката в куп премина Телкиовската долина, изкачи се на височината оттатък нея и на местността „Баглар Баши", тъкмо там, където преди шест дни се водеха преговорите помежду командващия руските войски и каймакамина, и тоя път се спря.

Ние с другаря ми, вървейки подир нея, наближихме на около двеста метра и всичко наблюдавахме какво се върши. Мнозина младежи от българите из града, още в зори бяха наизлезли по разни пътеки по рида, за да видят ще ли пристигнат русите. И като видяха, че наближават, търчеха накъм тях гологлави, държейки фесовете си в ръце и с поклони викаха: „Няма турци, братушки, няма турци, няма, те всички избягаха нощес". На войските се бе дало волно. А едновременно с това се отдели половин ескадрон от кавалерията и той с конете си полетя из върлото надолу към града. И когато слезе на площадката пред полицейския дом, войниците се разделиха на по четирима и всяка четворка пое отделна улица, а десетина от тях поеха правата улица надолу, хванаха шосето и се закриха в дефилето.

Четворките, като пребродиха из всички улици, наново се събраха на площадката и оттам се върнаха при командващия, пред когото началника им нещо рапортува. Тъкмо това се вършеше на рида, ето че свещеници, учители, ученици, граждани – всичко християнско, което е било в града, с репиди, кръстове и църковни херугви се бяха поточили из него и като стигнаха горе, спряха пред войските. Командващият с щаба си, както бяха напред, слязоха от конете си със свалени шапки, приближиха до свещениците в църковно облекло. А един от тях, с кръст в ръка, ги приветства с добре дошли и се завърна към изток, та прочете една благодарствена молитва и вкупом с другите свещеници изпяха тропаря „Спаси, Господи, люди твоя...". След това процесията тръгна обратно към града с пение тропария „Камъни запечатани...", а подир нея се поточиха и войските, начело с командващия майор Орлински. Влезането в града стана около девет часа пред пладне. Веднага от пехотните войски отделиха и на групички от четирима хванаха по улиците. Офицерите отведоха на квартири по частните български къщи, а командващия отседна в къщата на Георги Ст. Чапрашъков. Мнозина от хора-

Църквата „Св. Богородица" в Горна Джумая. В двора е гробът на освободителя на Дупница и Горна Джумая майор Орлински

та, които влязоха подир войската в града и голяма част от местното население, веднага се пръснаха по изоставените турски къщи и грабеха, каквото намериха да е останало. По улиците, особено по тия с живяли мохаджири, имаше много трупове от умрял добитък, на повечето от които кожата бе одрана. Военното командантство почна да разпорежда с властта си. На следващия ден вече имаше Окръжно полицейско административно управление, начело с началник – Малорусина – капитан от кавалерията Шевченко. А секретар – преводчик – софиянеца Ваклин Черковски. Полицейски пристав бе дупничанеца Костадин Г. Динко, когото не след дълго преместиха в Дупница, а мястото му зае Антон Д. Мициев от Джумаята. Старшият на конната полицейска стража бе мехомиеца Китан.

Едновременно се установи кметство. Кмет бе назначен Иван Стоименов, а помощник – Илия Лазаров и двама от града. Секретар бе Костадин Николов от Мехомия, и днес още жив и здрав в град Дупница.

Окръжен съвет – председател бе Маноил Марков, а членове – Георги Наков и Иван Мишов – местни жители.

Съдебен съвет – с председател учителя В. З. Разсолков, родом от град Дупница, членове – учителя Арсени Костанцев и местния гражданин Иван Цонев, а секретар – Спас Харизанов.

Акцизно управление – началник на това учреждение бе постановен Георги Димитриев – Годжо от село Сърбиново.

С установяване на кметството, първата му грижа бе да се очисти града от находящия се в него умрял добитък, понеже се застрашаваше от развитието на някои болести. Но за съжаление, при всичките грижи на властите, града не можа да се запази от такива. Разрази се страшен тиф и освен че взе много животи от населението, покоси и много от войниците. А най-голямата жертва бе майор Орлински, когото оплака не само войската, но и цялото население от града, ведно с това и на град Дупница. Той бе погребан в двора на църквата „Св. Богородица". Гробът му и до днес е неоплакан от свои мили и другари. Нека поне от местното население не се забрави той, а и тия и на другите братски руски синове.

Ние с другаря ми, като влязохме току след войските в града, настанихме се в къщата на Ст. Стамболийски, който водеше жена дупничанка, на име Севастия, човек много добродушен, млад и доста интелигентен. Къщата му бе близо до черквата и в нея престояхме два дни и третия ден си тръгнахме за Дупница.

Тъй се завърши и Освобождението на град Горна Джумая. Но съдбата била предопределила свободата ѝ да не продължи за много. В Берлин, Конгреса на дипломатите, между земите и поселенията, които откъсна от България и ги даде към Сърбия и Румъния, и тоя град повърна наново под владичеството на турците, за да чака още тридесет и три години и тогаз не с руска, а с кръвта на своя собствен брат да получи отново Освобождението си.

И тъй, населението от тия два съседни града – Дупница и Горна Джумая, в достопамятната 1878 година, един подир друг получиха Освобождение чрез своите по-големи братя русите от дългогодишното си робско иго. Разликата се състои само в това, че Освобождението на първия град стана при една щастлива случайност, че никакви човешки животи не се дадоха. Когато пък за втория, освен незнайните и невидени, се дадоха и шест знайни и видни човешки жертви – четирима дупнишки граждани – Христаки Н. Цифкин и Георги Начев – в четническото сражение при крушите на прекия път, отвъд Телкиевския дол. Дядо Мито Кърконята и Ничо Търпков – в Пороминското четническо сражение. И двамата руси пехотни войници – при сражението на полуротата над село Бараково.

Ако един ден поколенията на град Горна Джумая поискат да узнаят обстоятелствата, при които е станало първото Освобождение и жертвите, които са сложени преди олтара на това Освобождение, нека между известните и неизвестни други борци, герои и ратници, причислят за вечен спомен имената и на тия шестима, които със себеотрицание беззаветно сложиха живота си за свободата на брата роб в тоя тогава нещастен град.

Яне Сандански и мисионерката Мис Стон от Америка
Из спомените ми

Един ден през пролетта на 1902 година, като касиер на Дупнишкото Македонско Дружество, получих от София следната телеграма:

„Дупница. Никола Лазарков. Довечера книгите пристигат. Гоце".

Вероятно или Делчев ще пристигне, или пък някакви книги се изпращат за дружеството – рекох си аз на ума. И до късно стоях и чаках на книжарницата си. Обаче, няма нито едното, нито другото. Мръкна се. Времето е облачно, готви се да вали. Чаршията почна да се затваря и хората да се прибират по домовете си. Затворих книжарницата и си тръгнах за вкъщи, но все някак неспокоен. Затова, при влизане в двора, уличната врата не затворих със заключалката, а само тъй, на зембелека я прибутах и се изкачих горе в спалнята си. Жена ми не забеляза неспокойствието ми. Тя нареди софрата и децата ми вечеряха. И тъкмо в другата стая си легнаха за спане и аз почнах да преглеждам и чета вестниците, които току-що бях купил от вестникопродавачите, когато тихият и прохладен ветрец разнесе над града единадесетте удара на градския часовник и далеч нейде из долините и камънаците на околните ридове ехото им отгласи. А по улицата е вече глухо. Никакво движение, никакъв шум вече се не чува. Също така и по прозорците на околните къщи светлина се не вижда. Всичко по махалата се е потаило и в нощно мъртвило потънало, замряло. Време е вече за спане. Няма за какво да се стои и чака повече – рекох си аз – и прибрах вестниците от масата. Но тъкмо да тръгна и отида, за да затворя уличната врата и със заключалката и зембелека на последната тракна, вратата полека се отвори и пак предпазливо затвори. Човек с палто до над коленете закрачи из

Яне Сандански

двора накъм каменната стълбичка. Аз побързах за навън, но докато да отворя вратата на салончето и стъпя на софичката, и човека току на най-горното стъпало ме пресрещна и в тъмнината из ниско рече:

– Добър вечер, бай Лазарков. – и ми подаде ръката си, за да се ръкува.

– Добър вечер и добре дошли. – също така из ниско отговорих аз и се отместих малко настрана, за да влезе в салончето.

Докато да свали каскета от главата си и да го закачи на закачалката, аз не се стърпях, ами тихо и спокойно подзех:

Мис Стон и г-жа Цилка

– Абе, Яне! Да не си ти? Книгите, за които Делчев телеграфира, че тази вечер ще да пристигнат?

– По всяка вероятност трябва да съм аз. – отвърна той и като се обърна с лицето си към мен, продължи – Нали знаеш, че за укриване дирите ни от копоите, понякога било като колет по пощата, било като телеграма по телеграфа ще се изпращаме и дочакваме, само и само да се върши работа.

И като каза това, съблече палтото си и го закачи току до каскета си на закачалката, влезе в стаята, седна на миндера, откопча револвера и патрондаша с партроните и ги сложи току до коляното си. След това събу опинците, отви навоите си и като изми и избърса ръцете си, запуши цигара и рече:

– Е, бай Лазарков! Кажи ми сега здрав ли си и децата ти добре ли са? Защото, както знаеш, отдавна не сме се виждали.

– Наистина отдавна. И може да се каже, че още откогато стана горско пиле, не само с мен, но и с всичкия тукашен свят вече не си имал ни елям, ни селям.

– Много вярно. Но що да се прави, задълбочихме се в такива едни работи, че не можеше другояче.

– Нека поне е здраве и резултатите от тия работи да са успешни и ползотворни, та другото е второстепенна работа. – рекох аз.

– Та именно и ние към тази цел се стремим и трудим.

– Ами кога тръгна от София?

– Току речи, още в зори.

– Пеша ли?

– Как пеша?! – се насмя – Нали с тия, които току-що събух и изнесохме вън, за да си починат.

– Кои, опинците ли?

– Ами от тях по-сигурно има ли?

– Прав си, че за сигурно, за икономично и за готово на всяко време, наистина са те. Само при условие краката да са яки.

– Ех, докато са яки, разбира се.

– А какво прекара в София?

– По София ли? Виж, в хотела на таванската стая – сравнително бе добре. Но София остави. Ами кажи ми що има тук.

– Тук, в нас ли? Всичко е така, както бе и по-рано. Само дето неотдавна слушаме, па и по вестниците четохме за Вашите работи в Македония с мисионерката Мис Стон, която бяхте заловили в плен и поради което нещо току се чакаше да чуем кога аскера ще да Ви изпее алилуята.

– Така ли? – рече той.

И на тия думи жена ми влезе в стаята и подкани за вечеря:

– Хайде, брате Яне, хайде – рече тя – заповядай, макар че таз вечер яденето и да не ни е толкова пригодно.

– Моля, моля, многоуважаема сестро, това ни най-малко да Ви притеснява. Защото, когато е при свои хора, яденето е все сладко. Па знаете, че и аз не съм чедо на някоя богата къща, та да съм приучен на много пригаждане. Още повече, че за такива като мен нощни бухали и тази гозба е много. И за туй съвсем бъди спокойна – рече той – и приближи на трапезата.

Колко продължи яденето – точно не помня. Но когато то се завърши и кафетата се допиха, жена ми и аз си взехме лека нощ и се оттеглихме на спокойствие.

Нощта премина тиха и спокойна. Съмна се. И тъкмо той бе станал от сън и се измил и в стаята допиваше сутрешното си кафе, и ето съгражданина ни Никола Малашевски, който също така от София бе предизвестен, пристигна и влезе при него. Но неговото стоене не продължи много. След кратък разговор помежду двамата, той стана и си отиде с предпазване при излизане на улицата от хорско око, а и на пътника, както и неговото движение, което по това време строго се прикриваше. А времето беше облачно. Часът вече наближаваше дванадесет. Жена ми е приготвила софрата за обяд, а гостът е слязъл в градината. И тъкмо да се завърне горе в стаята, в двора на съседната къща чу говор от позната нему личност.

– Вероятно Васил Арабаджиев ще да е този, който говори в оттатъшния двор. – рече той и като се увери, че действително е същия, повтори – Бих желал да се видя с този човек, дали не ще е възможно това нещо, бай Лазарков?

– Защо не, стига на Вас да е угодно, може още сега да го поканим. – отвърнах аз.

И не се мина много, поканеният вече се намираше на трапезата и при доста задушевен разговор тримата седяхме и обядвахме.

А когато разговорът се сведе по работите в Македония, особено по случката с мисионерката Мис Стон и другарката ѝ – банчанката г-жа Цилка – жената на албанския проповедник Цилка, той – Сандански, бръкна и из вътрешния джоб на пазвата си извади кесия от бяла кюркчийска кожа, замотана с тънка кожена ивица и окачена около врата му и като топка я тресна на софрата пред него. А като развъртя лентичката и я отвори, изтърси куп от деветдесет и две турски лири в злато и каза:

– Това ми са дали от четиринадесет хиляди и пестотинте турски лири, които се вземаха откуп от тия две жени. И с тия пари се връщам долу, за да разплатя онова, което остана да се дължи по издържането им. А едновремнно да дам на г-жа Цилка двадесет турски лири, за да си хване адвокат да я защитава, понеже турската власт я държи отговорна като участница по подготвяне на тая афера, за което отначало и самата американка я бе подозряла и няколко време неприязнено се държа спрямо нея.

И като каза това, той наново събра парите в кесията, замота я с лентичката и пак я пъхна в джоба вътре на пазвата си и продължи:

– Одисеята на тая своего рода афера, която, както знаете, продължи доста дълго време и по която и немалко шум се вдигна и по вестниците, не само дето сама по себе си бе една много трудна и опасна работа, но и като бе спъвана и от много страни, освен че от ден на ден се затруднаваше, но и края ѝ все повече и повече се замедляваше. Но благодарение неимоверните усилия, твърдостта и самоувереността на четниците ни, както и на подкрепата и съдействието на местното погранично население, всичко това се преодоля и в края на краищата благополучно завърши, с което до известна степен и революционното дело материално се подпомогна.

– Но тъй като при случайното ни тук свиждане, а и при почнатия по тая работа разговор, нека да Ви разкажа – рече той – поне и нещо по начина на пленяването, мястото, на което стана то и обстоятелствата, при които се започна и завърши. А едновременно и да чуете как тия жени се държаха към нас и с каква смелост и себеотрицание понасяха и всички ония несгоди, страхове и трудно-

ти през времето на пленничеството им и геройски посрещаха всяка една евентуалност при най-критическите и опасни моменти за живота си.

– Вярвам да знаете, – започна Яне Санаднски – че по това време, за което става дума, Македонската организация в България прекарваше една много остра и неблагоприятна за делото отвътре криза. Тя – организацията тук, се бе разделила на две – на върховисти и централисти. И тайният революционен комитет в Македония бе скъсал всякакви отношения с тукашния върховен македонски комитет. А пък последният не само бе спрял всякаква парична и друга материална помощ на работниците в Македония, но даже не им се допущаше на свои средства да купят и доставят и онова, което станеше най-необходимо за организационните работи. Той се бе отказал от самите работници там, а изпращаше други хора да завладяват районите и поемат работите. Искаше се всичко да се предаде оттам и ръководи и направлява оттук. И работата бе дошла дотам, че мнозина от вътрешните деятели да се отчаят и изоставят от всякаква организационна дейност, поради което някои като деца плачеха. При такова едно състояние на работите вътре Делчев се намираше по инспекция из Южна Македония. И на връщане, като бе преминал Вардар, се бе отбил и в село Лешко, за да се види с някои деятели и да се осведоми за състоянието на революционните райони и в тоя край, където го и настигна куриер със страшната вест, че в Солун е заловен човек из София, който предал на турците всички деятели и целия революционен комитет. И там, в това село, при срещата между ръководителите на районите се подметна идеята, че да се запази самостоятелността на революционната организация вътре в страната и да се не остави да отслабне и задреме борбата, при нямането на друг начин, да се прибегне за набавяне средства по насилствен начин. И тази идея, макар отначало и при едно малко колебание в някои от присъствуващите, но накрая от всички се възприе безрезервно. И в твърде кратко време се скрои план и за реализирането ѝ. Най-напред се взе решение да се залови един бей от Джумаята, един турчин, който по цял ден киснеше в кафенетата, за когото в района от мало и голямо се мълвеше, че имал турски лири с кюпове и от които двадесет хиляди да наброи в касата на раята. И работата скоро се нареди. В денят на училищния годишен отчет в Джумаята, навръх на Петровден, петнадесет души от моята и Чернопеевата чета, заедно с нас двамата се гушеха в зимника на една бедна къщица, недалеч от училището, и вече два дни, като котка за лов, чакаха удобния момент, за да задигнат и понесат към височините на Пирин своя лов – дамгосания вече бей, макар че той и да не бе питан съгласява ли се на една такава за него твърде хигиенична разходка. Когато в третия ден решението да се приведе в изпълнение, злокобна вест отведнъж като слана всичко подготвено попари и смрази

на място. Савата – директор на джумайското трикласно училище и ръководител на района, току на примръкване, по прикрити пътища пристигна в къщичката и ни изненада с известието, че турчина съвършено неочаквано, тъй както си седял в кафенето и наргилето си пил, току отведнъж посинял и на мястото си паднал и издъхнал от дамла. И така, с това, разбира се, първият ни план се осуети. Но идеята не се изостави. Веднага се замисли нов план. И тогаз като най-подходяща за тая цел се оказа мисионерката Мис Стон, за която сведения имаше, че пристига в Разлог с учители и учителки за Македония, които при отварянето на училищата да настани по местата им. И не се мина много. На седемнадесети август, когато тя вече наближаваше, пък четниците от поменатите по-горе чети вече бяха на засада, близо до усойния завой при Подпряната скала, която се намира по пътя от Банско за Мехомия; и тъкмо що те – четите, ни бяха се настанили по местата си, и целият протестантски керван се поточи из пътя с очакваните пътници. Те броеха нещо около тридесет души. И както вървяха един по друг, така и кривнаха настрана и се отбиха в една зелена полянка за малко почивка, а едновременно и за вечеряне и всички, без изключение, наслязоха от конете си. И весел беше кервана, поради очарователната местност и хубавото и много приятно време. Само мрачен стоеше пред конете къс и плещест българин – главатарят на кираджиите, който гледаше, че деня вече преваля и често, често подканяше: „Хайде по-скоро, за да не замръкнем по тъмнините". Вечерята скоро завърши и керванът тръгна. Но току-що навлезе в завоя зад Подпряната скала, от всички страни се насочиха пушки и на турски му се извика да спре на място. Керванът се разбърка. А четниците бързо го обиколиха и всеки пътник се намери под ножа на неузнаваем разбойник. Всичко, което от страна на четниците се вършеше, като със светкавична бързина ставаше. Кръсто Асенов, намръщен, с наведени вежди и кървясали очи, бързо приближи, грабна за ръка мисионерката – една едра и пълна жена, и с нея заедно прецапа реката и като ястреб пиле я понесе нагоре из висините към пиринския връх Попова глава. Също така направи Чернопеята с другарката ѝ – банчанката г-жа Цилка. А пък аз, като прибрах останалите пътници в близката дъбрава, на турски им заповядах да мълчат и до сутринта да не мърдат от мястото, ако искат да останат живи, поведох четниците си из храсталака и хванах нататък подир другарите си с пленничките.

Скоро се мръкна. Нощта беше ясна и студена, особено горе във висините. Жените по кози пътеки бяха отведени в незнайни за тях местности. Отначало те бяха много уплашени, дори и отчаяни. Защото не знаеха в ръцете на какви хора се намират, нито пък що ще става с тях. Но това им положение не продължи дълго. Ние не след много се обявихме пред тях. Обявихме и целите на

залавянето им и че ще ги държим в пленничество дотогаз, докогато не получим откупа, който ще искаме за тях. И когато те видяха и разбраха в ръцете на какви хора се намират и тия хора на какви идеи са обрекли младините си и посветили живота си, те видимо доста се успокоиха и високо ни оцениха. И тъй няколко дни в скривалището, дето се бяхме установили, стояхме от никого неподушени и необезпокоени. Но скоро по дирите ни плъзнаха низами. И ние вече бяхме принудени не само да променяме местонахождението си и да губим дирите си, но по едно време и да прехвърлим жените отсам границата – в България, и четиринадесет – петнадесет дни под строга тайна да ги прикриваме в местността на село Червище. И след това с тях наново да се повърнем оттатък и да хванем скривалищата си из планините. Но и през това време ние с голяма грижливост се държахме спрямо жените. Особено бяхме внимателни към банчанката г-жа Цилка, която беше бременна и спрямо която не изпуснахме предвид, щото при наближаване време за раждане, да ѝ набавим всички ония необходимости, а заедно с това, вместо акушерка с теоритически познания, каквато се не намираше в тоя край, да ѝ доведем една баба, която се занимаваше с тая работа и бе известна по тия места и която с дългогодишната си практическа опитност твърде умело застъпи мястото на дипломирана акушерка и безупречно изпълни нейната служба. Тъй че и по туй нещо, може да се каже, лесно се обезгрижихме. А пък при местене на обиталището ни, както майката, така и пеленачето ѝ пренасяхме на кон в нарочно изработен и затова приготвен сандък. Колкото пък за храна, постилки, покривки и всичко онова, което трябваше и станеше нужно, при възможност да се намери – все им се пригаждаше.

Тъй карахме, докато потерата беше само от низамите. Но когато се разбра, че на авторите, които са извършили тази афера се помага и съдейства не от единични личности, а почти от цялото погранично население и че по този начин карано, туй дело безсъмнено ще се увенчае накрая със сполучлив изход – нещо, което никак не бе по угодата и сметките на привържениците на комитета и на ония, които бяха на страната на противното срещу ни течение, понеже според тях, организацията из вътре трябвало да се държи без средства за по-лесно да капитулира пред тая оттук. Особено пък, когато се чу, че американското правителство е отпуснало суми за откуп на тия жени, то, за да осуети успеха ни оттук, през границата се занизаха чети, коя по-малобройна, коя по-многобройна и като мраволяк запълниха по следите ни. Тогава вече положението ни съвсем се затрудни и стана дори непоносимо. Още повече, че Кръсто Асенов и Чернопеята се отделиха и с момчетата си заминаха по други места, а само на мен с четицата ми оставиха да издържим не само охраните на пленничките, а и да се пазя и отбранявам и от

потерите. А понеже противните чети бяха не само стократно по-многобройни, а и водени от хора със стара опитност, които знаеха пътеките и скривалищата по планините, па едновременно подпомагани от стари и облагодетелствани от тях в по-раншни времена ятаци, бързо се движеха и твърде лесно подушваха дирите ни, поради което и отбраната ни от тях не беше лесна работа. А пък тяхната главна цел се проявяваше не толкоз в издирване местонахождението ни и в единичните атакувания, а да може изцяло да ни обкръжат, изловят и избият и пленените жертви и здраво да останат на тяхно разположение. И те безспирно напъваха с приятелите си и постепенно, постепенно обръча около нас стесняваха. По едно време, в една местност, заобиколиха ни почти. През нощта, от минута на минута, положението ни ставаше от критическо по-критическо. Още един по-силен пристъп и работата ни бе свършена и песента изпята. Ние, почти отчаяни, решихме да обадим това на жените. И аз бързо отидох в къщата при тях. Те още не бяха легнали да спят. Мисионерката, която нещо четеше, остави книгата настрана и стана, та ме посрещна и някак изпитателно изгледа, па рече:

– Заповядай, добри Якиме, заповядай, седни, за да ни кажеш какво ново ни носиш.

– Не, нямам време за сядане. – отвърнах аз – Изпратен съм от другарите си, дойдох само да Ви кажа, че се намираме в голяма опастност, обкръжени сме от чети на неблагоприятно разположени нам лагери, с единствената цел нас да избият, Вас да отнемат от ръцете ни и те да вземат откупа. Ние обаче сме решени да се борим до последния човек и патрон. Но в случай че те успеят нас да унищожат, искаме да знаем какво ще кажете за Вас си.

– Тъй ли?! – рече мисионерката доста смутена и погледна в другарката си – Тогава, ще Ви молим да ни оставите няколко минути сами, за да поприказваме и се съветваме с другарката си, а след това ще Ви явим.

Аз излязох от стаята им и отидох на позициите при другарите си – четници. Но не се мина много и един от двамата четници, които стояха на стража около къщата им, бързо приближи и ми пришепна: „викат те".

Влизайки този път в стаята, двете жени стоеха на крака и забелязах, като че бяха свършили молитва и бършеха сълзи от очите си. Мисионерката, както стоеше, прибърза накъм мен и рече:

– Ела, добри Якиме, ела да чуеш отговора ни. Ние с другарката ми доста си поприказвахме. И след като размислихме и се съветвахме, установихме се на следното решение – при надмощие на първенците Ви, друго ако не е възможно за нас, ще наредиш щото тоя, който от всички Ви последен остане жив, да запази по един патрон за двете ни и да ни убие, за да не останем живи в ръцете на други

чети. Това е нашето решение и Ви молим при фаталния час да го проложите в изпълнение.

И знаете ли, господа – рече Сандански – тия техни думи така дълбоко ме покъртиха, че просто ги съжалих и се обърнах, та им казах:

– Решението Ви, многоуважаеми от всичките ми другари, наши мили сестри, просто ме изненада и много дълбоко трогна. То е повече от геройско. То е висок подвиг. Вашето себеотрицание в тоя трагичен случай за татковината на македонеца – роб и за неговата политическа, културна и социална свобода, ще се възпоменава през всички времена от поколенията на тая измамена и многострадална страна. И аз – прокудения неин син, още сега това Ваше геройско решение ще предам на всички мои братя – другари от четата ми. Довиждане. – и излязох от стаята им.

Бе вече полунощ. Противните чети – три в куп, повече от стотина души, които цели три дни по петите ни следиха, най-сетне доближиха и на някои места се виждаха. Момчетата ми, всичко петнадесет души и двама куриери, от които единият падна убит, едно за сън, а друго – от умора, бяха съвсем капнали и едва вече се движеха. А сражението кипи и никак не спира, нито пък някаква помощ идва от някъде. Но току-що съобщих отговора от жените и като че някаква вълшебна сила, тия толкова капнали хора, току отведнъж съживи. Те забравиха умората си, отдадеността си. Те наново се окопитиха, окуражиха и заеха пусиите си, гледайки по белезнината на снега как противниците се движат и полека пристъпят, за да ни заграждат и се приготвиха да пролеят последната си капка кръв, но ни един жив да не се остави да попадне в ръцете на противника. Най-сетне и жените, ту от тревога, ту от неспане, съвършено капнаха. А няма вече накъде. А и като виждаха, че още един по-силен пристъп и противниците постигат целта си, мисионерката, която ослушваше гърмежите и следеше вървежа на сражението, ме повика и наново ми припомни решението им, че по никой начин живи да ги не предавам. А тия повторни нейни думи още повече възпламениха и моята, и на четниците решителност и себеотрицание и си рекохме: „Не, никакво отчаяние, никакво излишно бавене от наша страна, а непременно нещо да направим, за да не отидем поне съвършено мърцина". И решихме всички – като един – с колкото сила имаме да нагънем към една посока и с вихрена атака да пробием обръча около нас и да хванем отсреща скалите. А нам не бе толкова за живота ни и за избавлението ни, защото ние отдавна се бяхме отписали от тефтерите на живите и записали в мъртвешките списъци. Но ни бе мъчно само дето всичкият ни труд по тази работа ще отиде на вятъра. И тъкмо когато вече да напуснем пусиите си и да се хвърлим на решената атака,

от противната страна огъня се отслаби. А едновременно се видя, че почти всичкия противник взе да напуща позициите си и да се изтегля към една височина. Какво бе туй?! Никой от нас в това също време не можеше да разбере. А само се усещаше като че из шумаците някаква вихрушка зашумя. По едно време помислихме, че турска войска е чула гърмежите ни и в тъмнината е успяла и тях, и нас да заградн. Скоро се разубедихме в това, понеже доловихме викове на български, а това ни наведе на мисълта да не би Чернопеята с милиция да ни иде на помощ. Но и това предположение се оказа невярно. Но, тъй или инак, вярното беше, че някаква враждебна тям сила ги застави да спрат огъня, а едновременно да вдигнат обръча около нас и да потърсят прибежище по височините. А ето същността на приключението.

Кръсто Асенов, когото ние без да очакваме, защото бе заминал да преговаря по откупа, свършил що свършил и си тръгнал обратно. И щом като минал границата и от куриери научил за положението ни, взел със себе си десетина души селяни от най-преданите му и с тях минал из колибите, каквото намерил – въоръжил и повече от стотина души – с песни като на сватба – със себе си повлекъл и в гръб ударил на противниците и последните хванаха разни посоки и вече се не видяха. По такъв начин, се спаси положението ни.

Но както и да е. Дотук, криво – ляво, работата се изкара. Оставаше още да се получи откупа, за който, както казах, преговорите бяха заведени. Но когато въпросът стигна до установяване размера на сумата, работата се затегна, даже спря на мъртва точка. А понеже това немалко ни смути, а даже и отчаяние овладя, ние решихме да обадим на жените, за да можем при окончателното си решение да определим и нашите отношения спрямо тях.

Беше около обяд, когато аз отидох при тях. Мисионерката ме посрещна и, изглеждайки ме в очите, рече:

– Дано да ни носиш нещо благоприятно.

– Бих желал – отвърнах аз – обаче, за голямо съжаление, работата не благоприятства за подобно нещо. Именно – преговорите по откупа Ви, за които, както знаете, бяха започнати, са спрели по единствената причина, че нашето предложение не се приема. Ние искаме да ни се броят двадесет и пет хиляди турски лири, а Вашите американци дават половината. И прекъсване на сношенията ни ни застави да промислим за окончателното наше решение.

Мисионерката погледна в другарката си и като помисли малко, рече:

– Това си е свършено Ваша работа, добри наш Якиме. Но ако в случая се касае нещо за наше мнение, ще кажа следното – ако Вие се усещате достатъчно силни да отстоите осъществяването на Вашето предложение, нас няма що да пи-

тате. Защото тук работата е сложена – или откуп, или да ни заколите. Първото или второто ще предпочетете – това Вие си знаете. Но понеже на сцената вече има предложени пари, то ако виждате, че тая работа, която вече шест месеца и половина със свръхчовешки усилия и едва с поносим труд отстоявате, е вече и на Вас дотегнала и уморила, а нататък може би още по-мъчна да стане, защото не се знае какъв обрат ще да вземе, от една страна; и за да не би впоследствие тия свръхчовешки усилия и понесения неимоверен труд, в края на краищата, да останат без всякаква материална и морална отплата, от друга страна – то изберете и предпочетете това, което е възможно и в интерес на самото дело, за да се свърши и получи един какъв и да е реален резултат. – отвърна мисионерката и замълча.

Аз напуснах стаята им.

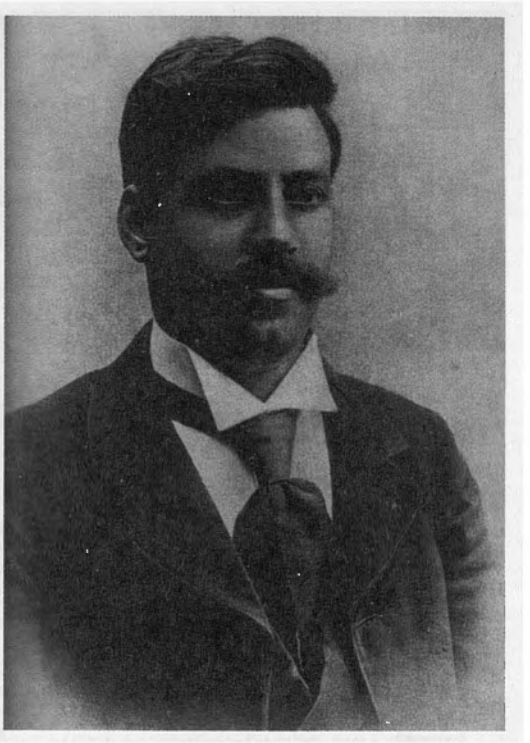
И около края на месец януари 1902 година, когато студовете бяха малко по-омекнали, трима делегати на американския борд, под вид на ловци, откъм Цариград бяха тръгнали към Серско, придружавани от рота войска с офицерите й, за да ги пази, като преобиколиха някои места, минаха по пътя покрай Подпряната скала и стигнаха в Банско, със сандъците, в които носеха патроните за пушките си, носеха и парите за откупа. И когато там – в Банско, късно през нощта, всичко беше заспало, а ханът на братя Тодеви бе обхванат от стихиен пожар и за угасването на който американците изпратиха и офицера с ротата си, аз и Кръсто Асенов, с двама от американците, в зимника на къщата, в която те бяха отседнали и при двама свидетели селяни, проверявахме лирите за чистотата на метала им и ги заменявахме с кринкови патрони и с торбите наново заковавахме в същите сандъци, в които бяха торбите с лирите. И щом туй свършихме, още в тъмно, ние с Кръсто хванахме гората, освободихме пленничките и с няколко четника, току призори, препратихме до един пункт, отдето лесно можеха вече да намерят шосейния път. А на заранта и самите американци напуснаха Банско и, съпроводени от войската, хванаха нататък към лесовете над Сер. По такъв начин стана взимането на парите по откупа и освобождаването на пленничките.

С тия последни думи Яне Санаднски завърши своя разказ.

Денят премина тихо и спокойно и все така облачно. А когато се свечери, той – Сандански, се пристегна, обу опинците си, запаса револвера и патрондаша с патроните си и около десет часа по тъмно, придружен от Никола Малашевски, напусна къщата ми, за на път към Македония.

28 октомври 1929 г.
Н. Лазарков
гр. Дупница

Гоце Делчев

Гоце Делчев

През месец септември 1902 година, в София, в кафенето „Македония", един ден привечер, около една маса – в дясно откъм прозорците, седяха Димо хаджи Димов – чиновник в Министерството на външните работи, Недялков – чиновник в Дирекцията на пощите и телеграфите, Н. Наумов – редактор на вестник „Право". Последните двама играеха табла. Доближих и се здрависах с тримата, и тъкмо да седна на мястото, което ми направих, хаджи Димов се обърна и каза:

– Абе отиди да се видиш с Делчев, ей го там в кьошето на тая маса.

Делчев, да, името знаех от връстниците и от хората, обаче лично нито го бях виждал, нито го познавах. И тъкмо се чудех какво да кажа на хаджи Димов, някой отзад ме дръпна за лакътя:

– Добре дошъл, г-н Лазарков. – и подаде ръка да се ръкува.

Хаджи Димов, като го видя, рече:

– Току-що му казах да отиде при теб.

– Още като влезе следих къде ще седне. – каза Делчев и, държейки ръката ми със своята, добави – Ела да отидем на моята маса – дето имаше и други двама, почти на Делчевата възраст и, доближени един до друг, на ниско разговаряха.

Делчев седна, седнах и аз.

– Снощи – каза той – от Министерството на външните работи ни се съобщи, че султана е помилвал тридесет и двама наши затворници из разни крепости и ние тази сутрин подадохме телеграма до теб в Дупница (бях касиер на Македонското дружество), за да явиш на приятелите там, а пък ти си дошъл тук.

– Нищо, на книжарницата е синът ми, той ще я получи и ще направи каквото трябва. – отвърнах аз.

– Засега е всичко добре.

– Колко време ще стоиш тук?

– Докато си свърша работата.

– Ами какво да се почерпим?

– Бих пил едно кафе.

– Не. Нека пием бира, г-н Лазарков, понеже сме у кръчма и сме радостни – и чукна на масата.

Младо момче доближи и попита:

– Какво обичате?

– Донеси четири чаши от черната.

Не минаха и две минути и на масата се сложиха четири чаши бира с още кипяща пяна в тях. А това се повтори, потрети и почетвърти. Подставах няколко пъти, за да си отида, но Делчев ме подръпваше за полата на палтото:

– Седи, заедно ще излезем.

Яне Сандански и Димо х.Димо

Около единадесет часа и четиримата станахме от столовете. Поисках да заема участие в плащането, но той не допусна. Излязохме си. На тротоара пред кафенето той се сбогува с другите двама, които за мен останаха непознати, а мен придружи донейде из улицата, па се спря:

– Утре нали ще си тук?

– Да, имам да си върша работа.

– Тогава ще можем ли да се видим?

– Целият ден ще съм по чаршията.

– В кое време ще си свободен и де да се намерим?

– Вие определете.

– В един часа подир обяд ще те чакам тук, пред кафенето.

– Добре. Ще дойда и ще ви потърся.

– Хайде тогава – лека нощ и довиждане. В един часа след пладне.

– Лека нощ, г-н Делчев, лека нощ и добро осъмване. – отвърнах аз и се разделихме.

Той отиде нагоре по Витошка улица, а аз кривнах за хотел „Солун".

Сутринта, в определеното време, току-що стъпих на тротоара пред кафе-

Македонска младежка организация – Дупница

нето и Делчев, със загърнато на раменете тъмно-кафяво пардесю, ме срещна.

– Пардон, за минутка, ей тук на близкия сарачки дюкян да поръчам нещо. – и като каза няколко думи на сарачина, доближи и ме хвана под лакътя.

– Хайде – рече – ще отидем в моята квартира.

И изминахме двеста – двеста и петдесет крачки из улицата – нагоре кривна той, а и аз по него – надясно в една врата и по дъсчени стъпала се изкачихме на горния етаж в едно масивно здание и пред еднокрилна врата спря. Извади из джоба на жилетката си ключ и отвори вратата.

– Заповядай! – каза той.

Влязох аз, а след мен и той, па се обърна, та заключи отвътре. Стаята бе доста голама, с прозорци накъм чаршията. На средата – кръгла маса с цветна покривка и върху ѝ – няколко вестника, шише с мастило и перо за писане. На една страна – железен креват за легло. По стените на закачалки висят турски дрехи – чепкени, джамадани, потури, фесове, пояси. А в едно кьоше и по пода – пушки, патрондажи, ножове, опинци и други някои неща.

– Седнете, г-н Лазарков, – подавайки ми стол от тия около кръглата маса – седнете, за да си поприказваме тук на тишина, па понеже сме обядвали, нека да пием по едно кафе.

Като каза това, натисна бутончето на електрическия звънец. Не мина мно-

го и на вратата се почука. Делчев стана, отвори и каза:

– Две кафета хубави ще ни донесеш.

– Сега, г-н Делчев. – и тропота на стъпките се изгуби нататък в коридора.

Минаха или не минаха пет минути и наново се почука. Делчев стана, отвори и рече:

– Скоро ги направи бе, момче, браво, много си вреден.

– Водата ми ври и джезвето бързо увря. – отвърна келнера и остави дискуса с двата филджана и двете чаши с вода на масата.

Делчев след него пак затвори и седна на стола си.

– Вземи, г-н Лазарков, вземи си кафето докато е топло.

Но току-що бяхме запили кафетата, ето че пак се почука. Той пак стана, отвори вратата и каза:

Яне Сандански, Сава Михайлов и Кръстьо Асенов

– Ела вътре. – и наново заключи.

Влезе младеж на около двадесет и две – двадесет и три годишна възраст, среден ръст, лице – сухо и бледо, коса – кестенява, очи – черни, мустаци – току-що поникнали, на краката – чепици, късо палто, а шапка – каскет, която с влизането си свали и хвана в ръка. Делчев седна на стола си, а посетителят, застанал недалеч от вратата, изправи поглед, па каза:

– Аз пак дойдох, г-н Делчев, по оная работа.

– Хубаво, какво обмисли?

– Решавам се окончателно.

– Значи без колебание си готов!

– Да, на всяко време.

– При все това нека ти повтаря наново. Тая работа може да се свърши и тъй, и инак. Последното обаче влече клечки, борина под ноктите – запалена. Рязане парчета месо от тялото ти, обесване с главата надолу. Горене по тялото с

нажежени железа, чупене кокалите, гладуване, неспане и още много неща, които сега не може да си представиш. Всичко това наново като премислиш и преценищ, ще дойдеш да ми обадиш, а сега си свободен.

Младежът мълчаливо изслуша и се зъвртя, за да си излезе. Делчев стана, отвори вратата и му каза:

– Хайде, довиждане.

И след това пак завъртя ключа и заключи отвътре.

Кой беше тоя младеж и за каква работа се говореше, нито разбрах, нито пък поисках да науча. Колко време измина, не помня, и почнаха вестниците да пишат за атентати в Македония.

Вън времето бе облачно и току отведнъж духна халетина. Делчев още не бе седнал на стола си, светна и силен гръм разтърси стаята, а по стъклата на прозорците затрака град. Стихията бе силна. Раздърпа и свали на земята повечето от листата на дърветата по тротоара. Обаче не продължи много. След десетина минути бурята престана и в стаята се развидели. Аз подстанах да си ходя, но Делчев ме хвана за ръката и каза:

– Недей толкоз бърза, г-н Лазарков, поседи да си поприказваме, защото надали ще имаш случай скоро така да ми бъдеш гост. Па ми и кажи какво върви вашето там Македонско дружество и въобще и за настроението във вашинско спрямо нашата група и нейната дейност по тия наши работи.

(В това време имаше разцепление в организацията.)

– Какво да ви кажа. Засега хората в нашия град са разделени на два враждебни лагера. Тия от противната страна ви приравняват почти еднакво с обикновените харамийски чети и аргументацията им е, че сте налагали и събирали пари и някои от вас се богатеели, други разточителствали и хайманували, а трети – имали това като професия за препитание. Па сте и убивали.

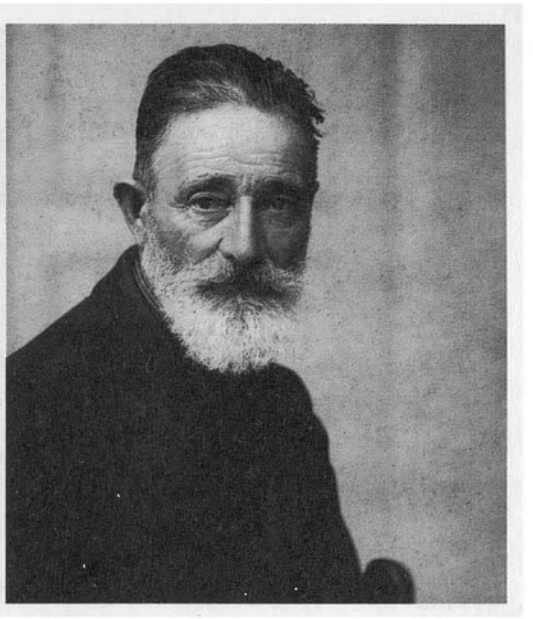
– Точно тъй, както се и агитира против нас, както ми са казали и от други места – отговори той и продължи – орача трябва да гледа напред. Но да кажа, че е така, защото уста имаме, език нямаме. Всичко се прави от народа. Ще дойде ден, когато няма да сме между живите и тогаз ще се види. А засега нека се знае, че делото, което се води, изисква средства. Не по-малко от три хиляди македонска челяд има по занданите на европейска и азиатска Турция, повечето от които са елита на страната и болшинството са бедни хора и с тежки челядни семейства, тънещи в крайна мизерия. Кой се сеща за тия нещастници, а и за домашните им? Ами, за да може да се проникне, било в затворите, било пред някои лица и места, да се купи оръжие, да се пренесе това оръжие на мястото му, да се събере, въоръжи и поддържа чета – може ли всичко това да стане баз пари? И ако не се събират от тогоз – оногоз, но що друго може да се

очаква?! Някои от служителите на тая кауза може и грешки да направят, но възможно ли е без това?! В държавните учреждения, при ревизори и строг контрол, ако не е възможно без грешки, колкото повече в една такава организация. Ние, няколкото души от синовете на робска Македония и свободна България, които сме застанали начело и сме се посветили в служене на роба, ще действаме тъй, както диктува момента и налага самата освободителна кауза, дотогава, докато тупти в нас живота, а и докато главите ни стоят на раменете ни. Ще бъда възхитен, ако би могло Освобождението на тая измъчена страна да се спечелеше само с едно подухване на уста, но де е тая магическа сила – изговори Делчев, па издъхна из дълбочината на сърцето си – може, г-н Лазарков, да си имахте недовършена работа, но ще извинявате, увлякох се в разговор, та ви забавих.

И като стана от стола, облече си пардесюто, аз напред, той подире ми, излизайки в коридора се обърна, заключи вратата на стаята и по стъпалата слязохме на улицата. Като стъпих на тротоара, извих глава нагоре и на стената прочетох надпис „Хотел Батенберг". А като повървяхме малко по улицата, той пода ръка и каза:

– Хайде, довиждане, добър ти път и много здраве на приятели! – и се разделихме.

Кръсто Асенов

Никола Малашевски

В един февруарски ден през 1903 година сняг на едри парцали с дребен дъжд настилаше земята. Лапавицата бе голяма. Градският часовник току-що бе ударил шест и аз се готвех да затварям ролетите на книжарницата си, ето че излезе човек с тъмно сиво сако – палто до коленете, яка – изправена, за да прикрива врата, а ръцете му – в джобовете, шапка – черна, мека, нахлупена до веждите, на единия крак – чепик, а на другия – папук, с очи наведени надолу, приближи до масата, извади от джоба едната си ръка, сложи тридесет стотинки и на ниско каза:

– Дайте ми една кутия едро рязан тютюн.

Като взе кутията пълна, пъхна я в джоба на палтото си и със завъртане да си тръгне, също тъй ниско рече:

– Бай Лазарков, отивам у дома ви, ела подире ми.

Гласът и говорът долових, обаче човека, понеже бе се навел, в лицето не можах да го огледам. При все това веднага тръгнах подире му. Но докато да заключа вратата на дюкяна си, той се отдалечи на около тридесет разкрача из улицата надолу, все така с очите си към земята и с пъхнати в джобовете на палтото си ръце. Папукът на левия му крак опръсквaше с кал отзад по панталоните и палтото му.

Но ето че наближи къщата ми и когато да сложи ръка на зембедека, обърна се назад и като ме видя, че ида подире му, рече:

– Тази ли бе вратата?

– Влизай, влизай. – отвърнах.

Все тъй – с наведен поглед в земята – влезе и в двора, изкачи се по стъпалата в коридора и като застана, повдигна нахлупената над веждите си шапка, свали яката на палтото си и изпод веждата като сокол ме погледна и се насмя.

– Нали не можа да ме познаеш? Хайде сега, добър вечер! – и ми хвана ръката – Здрав ли си, бай Лазарков?!

След това съблече измокреното си от дъжд и сняг палто, събу папука и

Кръстьо Асенов с четата на Яне Сандански в Банско, 1908 г.

чепика, които и сега са нейде из къщи, излезе в стаята на памучни чорапи, от които пръстите на краката му изцяло бяха голи. Чугунената печка в стаята засилено гореше и топлеше, а той седна на миндерлъка, откопча револвера и партоните си и ги сложи настрана. Събу и мокрите си и скъсани памучни чорапи, па извади из джоба на късото си пълто бяла носна кърпичка и взе да избърсва калта, напръскана от папука по панталоните си. След това си изми ръцете и лицето, избърса се, па зави цигара, та запуши.

Беше се стъмнило, когато Н.М. (Никола Малашевски) донесе вълнени влашки чорапи, повои и чифт готови ушити опинци и като се обу, запаса наново револвера и партоните, стана и с Н.М. (Никола Малашевски) слязоха в двора. Като се сбогувахме, затвориха полека уличната врата и из тъмнината се изгубиха. Това ставаше след като се бе завършила аферата с пленената американка г-ца Мис Стон, който бе участник в нея.

И тъй, сутринта на тая вечер, Кръсто Асенов, Мечката, Черкеза, Братанеца на хаджи Димитър, учителя от Лешко, владетеля на гражданското блато, обликът на Гоце Делчев, отпътува от град Дупница за робската страна, където на 26 юли 1903 година, тъкмо в разгара на македонската революция, в тъмна нощ насън, при село Корнишор, в гората на Паяк биде вероломно убит, за да не се завърне вече никога и посети Дупница, която в такова снеговито и каляво състояние, в тъмна сутрин напусна.

Йеромонах дядо Йосаф

С тия няколко реда искам с уважаемите читатели на в. „Светлина“ да споделя един незабравим спомен от времето, когато поменатия по-горе духовен старец, бивш старея на тукашния Рило-манастирски метох, който вече отпреди няколко години е покойник и останките му почиват в Рило-манастирските гробища, за да се види какви благородни пориви са вълнували сърцето и душата му.

Роден в село Шипочани, Самоковска околия, той, още от детинството си, оставил баща, майка и родно село и отишъл при стария калугер хаджи Дамаскин, който по това време бил духовен изповедник в град Самоков, станал му прислужник, като едновременно ходил и се учил в училището там. А когато подир Освобождението ни, семинарията от град Самоков бе вдигната и пренесена в Дупница, той, макар вече и доста възрастен, бил изпратен в Петропавловската семинария и след като завършил ученията си там, върнал се в Св. Рилската обител и заживял монашески живот с една голяма духовна чистота.

Колко време след това се е минало – не ми е известно. Обаче той е вече игумен на управата там, а впоследствие и старея на тукашния Рило-манастирски метох, за да реди и управлява находящите се в града и в околията му манастирски недвижими имоти. И в това именно време, ето какво нещо се случи:

Беше през последната половина на месец май, един ден по пладне, тоя добър йеромонах, минавайки из чаршийската улица, току пред вратата на книжарницата ми се спря и като надникна вътре, рече:

– Тук ли си, г-н Никола?

– Тук съм, тук, дядо Йосафе, заповядай де! – отвърнах аз.

– Искам да намина, – рече той – но да ти не попреча на работата.

– Не, нищо няма да ми попречиш, а наопаки – свободно ще може да поседнеш и да си починеш.

– Ето, вече цяла неделя как, поради много работа, не съм излязъл от метоха вън, па и днес имаме косачи по ливадите, но като им изпратих обяд, рекох да поизляза за малка разходка и да видя какво има по чаршията. Па още отгоре като тръгнах за насам, намислих да намина при теб, в книжарницата ти.

– Много ти благодаря, аслъ – отдавна не си дохождал.

– Нали ти казах – настъпи време за полската работа – по лозята, по градините, по нивите, та трябва да съм в метоха, за да нареждам кое какво трябва.

И тъкмо що седна на стола, който му подадох, ето че пред книжарницата ми се извика „Бозааа! Хубава, студена!“ и бозаджията – арнаутче, едно много симпатично дете, отвън на тротоара, до самите врата сложи стомната с бозата си

и почна да зяпа навътре в книжарницата. Дядо Йосаф, както приказваше с мен, се обърна, та го изгледа някак изпитателно, па рече:

– Много си хвалиш бозата, бе дедино!

– Хваля я, дядо, хваля, защото е хубава, па е и студена.

– Ако наистина е такава, я напълни две чаши, та дай тук, за а я опитаме с г-н Никола.

– Нали щяхме да пием кафе, дядо Йосафе, а пък ти боза поръчваш... – рекох аз.

– Нищо, нищо, нека кафето остане за друг път, а сега, понеже е горещо, да пием по една боза, за да се разхладим, па освен това и да направя алъш – вериш на това дете.

Бозаджията вдигна стомната си и влезе вътре, изплакна с вода две чаши и като ги напълни с боза, сложи ги на масата и с един милостив поглед към стареца, рече:

– Заповядай, дядо! Опитайте я, па ще видите, че наистина е хубава. Баща ми е много майстор на бозата, затова и много мющерии имаме.

– Добре, добре, ще пием и ще видим. Я ми кажи ти – защо толкова малък си станал бозаджия?

– Наистина съм малък, дядо, но какво да правя, когато баща ми иска да му помагам?!

– Какво ти е името?

– Христо. – отговори детето.

– Много хубаво име. – рече дядо Йосаф – Па и сам ти ми се виждаш да си добро дете. А ходил ли си на училище?

– Ходих четири години в тукашното училище и като свърших четвърто отделение, баща ми ме спря на дюкяна, за да продавам боза.

– Сега на колко си години?

– Подир Св. Никола ще свърша дванадесет.

– А на колко години си дошъл тук?

– Току-що бях навършил шестата и баща ми ме доведе от вилает.

– Не ти ли се иска още да ходиш на училище и да се учиш?

– Иска ми се, ама баща ми не ме оставя, защото няма кой да му помага.

– Ами не може ли баща ти да си намери някой друг да му помага, а ти да дойдеш при мен да те поддържам, за да учиш, както що направих с друго едно дете от село Сарай, Пазарджийско, на име Иван Тотев, което се изучи и сега е мирови съдия? А и ти да дойдеш при мен, както направи и онова дете, ще те чувам и поддържам с храна, с облекло, с учебници, всичко, каквото ти потрябва – ще ти купувам. Ти ще ми бъдеш като син. И като свършиш тукашното училище, ще те заведа в София. Завършиш ли и там, тогава, ако желаеш, ще те пратя да отидеш

учител във вашия вилает, за да учиш и просвещаваш живеещите арнаути там. Виж, ако ти се харесва това, що ти говоря, още утре можеш да дойдеш при мен в метоха.

– Хубаво, дядо, много хубаво ще е това за мен, но сестричето и братчето ми, които са на вилает, са по-малки от мен, та не зная баща ми ще ли се съгласи да ме пусне.

– Ти подир, като се върнеш при татко ти, разправи му това, което ти говоря, па утре дойди или в метоха при мен, за да ми обадиш, или пък тук и на чичо ти Никола обади това, което баща ти ще да ти каже.

– Довечера, дядо, – рече арнаутчето – като се прибера в дюкяна ще кажа всичко това на баща ми, а сега нека позаобиколя из чаршията, за да продавам.

При тия думи то се наведе, взе стомната си, излезе навън и продължи да вика надолу из чаршията.

– Иска ми се – рече дядо Йосаф – да взема още едно дете и със скромното си възнаграждение, което ми се дава от нашата манастирска каса срещу служето ми на Св. Обител, да го отгледам и изуча в училище, както онова, което имах и изучих, па тогаз и да умра – ще съм спокоен. Обаче досега не можах да намеря такова дете. А пък това арнаутче, още що го видях, някак много ми се понрави. И в случай че баща му се съгласи да ми го даде, много ще бъда доволен. Па и за самия него, а и за детето му не ще да е зле. Г-н Никола, ако утре това дете дойде при теб, ще бъдеш добър да ми обадиш резултата. А пък аз – нека сега да си ходя, за да не ме чакат в метоха – и като каза това, стана и си излезе из книжарницата ми.

На сутринта арнаутчето – със стомната си в ръка, мина из улицата и отвика надолу, но не се отби в книжарницата ми, за да ми каже, което баща му бе казал. Обаче когато се връщаше обратно към дюкяна си, аз го повиках и попитах.

– Ех, – каза то – какво да отида в метоха или пък да дойда при теб, когато баща ми не дава дума да се продума за напускане на дюкяна от мен. „Ти няма да мърдаш оттук“ ми каза той, „ние с теб трябва да печелим, за да храним нас си, па и домашните си, а на калугера, ако му трябва дете – нека да си намери. Град – голям, малко ли деца има, та на теб е турил очи?!“.

Когато подир два дни казах тия думи на дядо Йосафа, той остана много оскърбен и като помълча малко, издъхна дълбоко, па рече:

– Ех, простотия! Какво ще направиш на такъв баща, който вместо син учен и благовъзпитан, предпочита син невежа и бозаджия. И право е било казано, че на човека можело насила да му се вземе, но не и да му се даде. А като така, на мен не остава друго, освен да потърся там, дето драговолно и с охота би приели желанието ми.

Из вестник „Светлина“, брой 215 от 17 Юни 1927 година

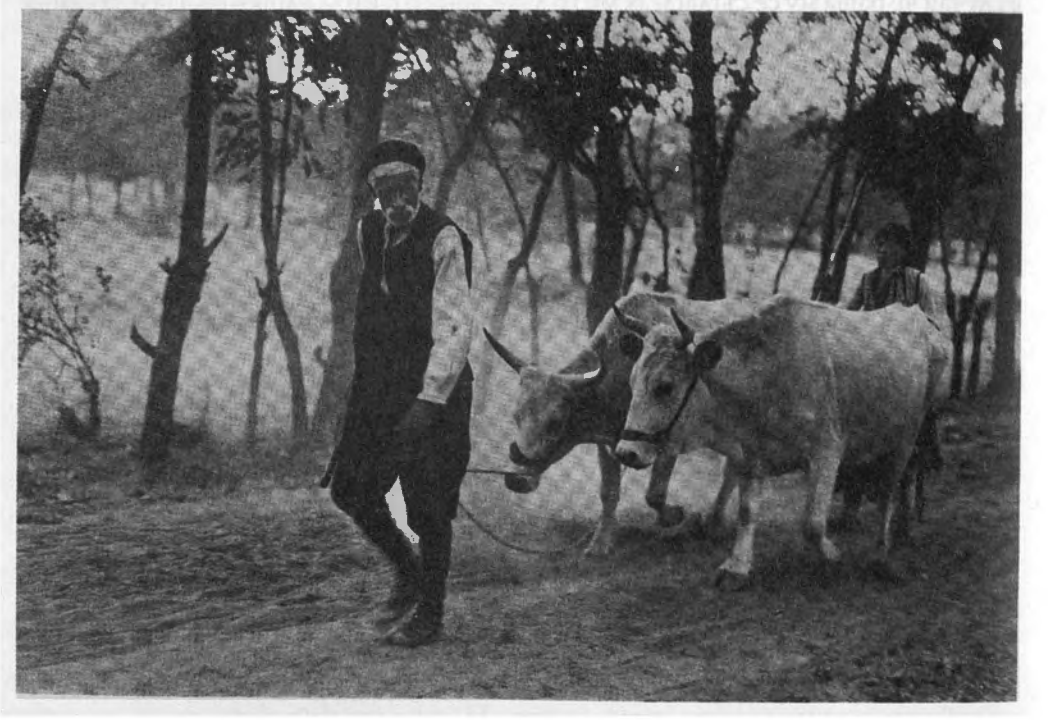
Родолюбието на един старец – селянин из Дупнишко

Когато в 1912 година се обяви мобилизацията за войната срещу турците, след като изпратих двамата си синове Александър и Никола в частите им, получих назначение за началник на Реквизиционен склад за дърва и каменни въглища.

Сутринта, още същия ден, склада се нареди в двора на училището „Пансиона" и почна да функционира. Дървата се докарваха от селата по наряд, а каменните въглища се изпращаха от Бобовдолската каменно-въглена мина срещу реквизационни квитанции от склада.

А понеже от ден на ден работата се засилваше, изпратиха ми в помощ пастира на Евангелската църква тук – именуемия Георги Седлоев.

Един ден, при силен валеж на сняг, празното въздушно пространство изглеждаше като че ли е пълно с милиони, милиони роеве пчели. От селата Клисура, Сапарево и Гюргево бяха пристигнали повече от шестдесет – седемдесет коли дърва и едновременно и двадесет – тридесет – от града за товарене; другарят ми – пастира Седлоев, мереше и приемаше, а аз предавах и експедирах колите за закарване дървата по местата им. Ето че по реда си доближи един старец – побе-

Стареца с волския впряг

лял и подгърбен, с дълъг и прокъсан там – сам кожух, разголи гърди, по космите на които навлязло сняг и, клатушкайки се по разкалялата се пътека, води кола с две сиви волета, които са млади – току-що заучени на ярем и които се плашеха и не мируваха, а той спокойно ги успокояваше и кротеше и съвсем безропотно гледаше на работата. Като наближи до грамадата дърва, които имаше да товари, спря волетата, изправи остена на ярема пред тях и почна да отриша от гърдите си снега и да съблича кожуха си, за да му не сопира при товарението. Спокойното и съвсем безропотно държание към всичко около себе си обърна моето внимание и аз приближих и го запитах:

– Откъде си ти бе, дядо?

– От Червен брег съм, синко.

– Ами и тебе ли се падна у това зимно време да пратят тук на работа, не те ли виждат, че ти си вече стар и немощен?!

– Ех, синко! Кмета, човека, ми рече – ако не можеш, дядо Христо, да те оставим тебе, но аз му отвърнах – ако нуждата не е толкова голяма – добре, но ако трябват хора повече – ще отида. И тъй тръгнах и дойдох. Па и какво да не дойдеш, като знаеш какво нещо е войната?! Аз съм се бил срещу сърбите на Сливница. Но сега четиримата ми синове воюват. У дома са останали само жените и децата, па и кола, и волове съм дал. Тия волета, които виждаш в колата сега, още не бяха за впрягане, но какво да се прави – нека се учат. Другояче не може, синко. Трябва да се помага. Ако аз не съм, ако синовете ми не са, то кой ще брани държавата?! Война се води, ако и ние оттук не помагаме, тежко на тия, които воюват. В такова време трябва всички да помагат, инак работата не се върши.

И като каза това, взе да поставя едно по едно дърветата в колата, като му помогнах и аз. След като натовари, поведе волетата с колата към военните фурни при артилерийските казарми, за които трябваше да закара дървата.

България и Световната война

Вече е месец септември от годината 1915, а общоевропейската война е в разгара си. Вестниците всеки ден донасят ивестия от разните писари на полесражението. И от тях се вижда, че германците настъпателно, постепенно, постопенно навлизат в белгийска и френска територия, макар и най-упорито защитавани от войските на тия държави.

Също така германците печелят и навлизат в Полша – руска територия.

Австрийците юнашки се отбраняват от нападенията на италианците. А откъм русите, които в начало бяха навлезли в Карпатите и завзели някои проходи, ако и бавно, започват наново да си ги отнимат и не само да повръщат назад и руските войски, но и да навлизат в руска територия.

Срещу сърбите – в началото – успех удачен. Но впоследствие, принудени от сръбската упоритост, напускат завзетите места и бързо да се оттеглят назад.

На Дарданелите, от страна на съюзниците – английска и французка флот, нападенията, които отначало с адски устрем форсираха, за да намерят в проливите, като че ли от ден на ден по-отслабват и напора да става по неефикасен. Когато напротив, пък – отбраната от страна на турците като че ли изпъква по-неуязвима.

На кавказкия фронт боевете между турци и руси засега са в успех на тия последните.

При това положение на бойните театри във вестниците се появиха съобщения, че германците и австрийците пренасяли и трупали войски и към румънската граница. А пък срещу сърбите, от които австрийските войски току-що бяха отблъснати и изгонени от завзетите сръбски места, се концентрирали и германски войски за задружно нападение срещу сърбите. Слухове се появиха и вече открито циркулират, че и в България скоро щяло да се обяви обща мобилизация.

Осми септември е. Свечери се и нощ настъпи. Домашните отпочиват в дълбок сън. И аз съм заспал. Обаче, около сред нощ – съновидение смути моята сънна почивка. Съновидението бе следното:

Намирам се на градския централен площад, там, дето потеглих, врява по главната улица към нашия дюкян – книжарницата на синовете ми Александър и Никола.

Като пристигнах при дюкяна, стъпих на тротоара, хванах ключалката на вратата, отворих и надникнах вътре, без да влизам. И видях стената помежду моя дюкян – книжарницата, от тая на синовете ми Александър и Никола, купен

от евреина Исак Араф – развалена, мазаницата й, оплетена с дюлгерски алати, печените тухли, с които е била зидана помежду дърветата – извадени и струпани на туй в задната страна, а диреците, помежду които стояли тухлите, са на местата си – здрави и непокътнати. До разваленатa стена с копачи и чукове стояха трима майстори, като хора от Кюстендилско. На въпроса ми: „Защо разваляте стената?", те отговориха: „За да я направим по плана".

Стоката, която се намираше наредена по закованите на тая стена полици, я нямаше и не се виждаше къде е. След няколкоминутно гледане, стоящ на стъпалото, дръпнах вратата и я затворих. И като останах отвън, обърнат с лице към аптеката на Г. Христов, след секунда – две, наново се обърнах към врата на дюкяна, но вратата я нямаше. Как бе изчезнала – нито забелязах, нито усетих. И тъй, от празнината, като погледнах навътре, видях, че целият дюкян е съборен и дърветата от постройката му – струпани на куп на самото му място, а керемидите и тухлите, както и стоката, ги нямаше, нито пък се виждаше къде са.

Стреснат от видяното се събудих в много смутено състояние. Впечатленията от съновидението се рисуваха в ума ми до подробности. И дълго време мисълта ми бе занята да търси предсказанието на това тревожно съновидение. Но като не можах да отгадая същинското изяснение, свързах го с развиващите се мирови събития и някои мерки на правителството, които ще има да се отразят по отношение и върху семейството ми. С такива мисли останах в очакване на предсказанието в нощната сънна почивка на девети срещу десети през нощта.

И тъй, съновидението ми бе през нощта срещу десети септември, а сутринта в осем часа, с барабанен зов от страна на Общинското управление, бе прогласена общата мобилизация на войските в царството.

Мобилизацията започваше от един часа през нощта срещу единадесети, със срок от четиридесет и осем часа.

В същия ден още, т.е. на единадесети септември, сутринта, синовете ми Александър и Никола затвориха дюкяна си – книжарницата и заминаха – първият за Седма пионерна дружина в София, а Никола – за Четиринадесети македонски полк в тукашните казарми.

А пък мен през нощта ме извикаха от Реквизиционната комисия и ми възложиха да завеждам Реквизиционен склад за дърва и каменни въглища.

Значи предсказанието в съновидението ми започна да се сбъдва. Обаче, както се виждаше, то бе началото.

Времето ден по ден минаваше. В нас мобилизацията се привършваше, а по чуждите далечни военни театри войната все по-разпалено и ожесточено продължаваше.

Германците успяват и навлизат във френска територия. Австрийците са вече в италианска територия, но с променливи успехи. България премина границите си и е вече във война със Сърбия. Войските ѝ са в сръбска територия.

Австрийците и германците са в сръбска територия. Тъй че от едната страна – те дружно, от друга страна – българските войски, са притиснали сръбските, от които вече части са принудени да се спасяват с отстъпление към Албания и бреговете на Адриатическо море.

Румънските войски, които отначало бяха навлезли в някои места от австрийска територия, притиснати от австрийските и германските войски, по отделни посоки, макар че упорито се отбраняват, обаче големи части от тях падат в плен в неприятелски ръце. А главните им сили са в отстъпление към изток, към вътрешността на кралството.

Откъм добруджанския фронт, намиращите се там румънски войски, с вихрен устремен са притиснати от българските войски. А Силистра,Тутракан, Добрич и други места са вече в ръцете на българите. Но едновременно с това българските крайморски градове Варна и Бургас са застрашени от руската черноморска флота, която вече ги е поздравила с изстреляните няколко снаряда, при незначителни жертви и пакости. Па и сухопътните руски отряди, изпратени

Пазар в центъра на град Дупница

за подкрепление на румъните в Добруджа, не можаха да дадат очакваната ефикасна помощ на румънските войски срещу българското бързо напредване.

На руско-германския фронт при Мазурските езера, па на русите е нанесено голямо поражение, по причина на което те са в бързо отстъпление и германците, неспирно подир тях, са навлезли вече в руска територия и превземат един по един градовете в Полша.

Във Франция германците вече са на шестдесет километра далеч от Париж. Но ето че големи маси от американски войски пристигат във Франция.

Все по това време в Русия става преврат. Пада монархията. Прогласява се република. Промени – и вътрешно, и във външно отношение. Германците използват обстоятелството от тая промяна и в резултат се постига примирие с русите. Военните действия на тоя фронт поотслабват.

От тоя обрат Италия е смутена. Още повече, че сдружените австрийски и германски войски напират в италианска територия. Но на помощ ѝ са вече френски и американски войски.

Сърбия е сломена. Българските войски са към Албания и сражения се водят срещу френски и сръбски войски оттатък Битоля. А Северна и Западна Сърбия е под окупация на австрийски и германски войски.

И Румъния е сломена. Голяма част от територията ѝ е в ръцете на победителите. Южно и западно от река Серет и е отнето. Столицата Букурещ е в ръцете на германци и австрийци. Там, по-нататък са и българските войски. И на Добруджанския фронт нападенията от руските войски са отслабнали.

На юг, откъм гръцката граница, българските войски, както и части от германски войски, лъвски отбраняват и отбиват ураганните нападения на съюзните английски, френски, гръцки, сръбски, руски и разни колониални войски. Фронтът на отбрана се простира от крайморския град Деде Агач, по бреговете на Бялото море, Кавалската крепост, върховете на планината Беласица, Дойран, Криволак, Битоля и нататък.

Месец август от 1917 година е. Синът ми Никола пристигна откъм Софийския фронт на двадесет и един дни домашен отпуск. Едва десетина дни се бяха изминали, откакто синът ми бе си дошъл у дома, дойде дупнишкият евреин Исак Самоил Ескенази и направи предложение да му продадем книжарската стока в дюкяна. Пазарлък обаче не можа да стане. А цените на стоките се бяха повдигнали с четиридесет – петдесет на сто. Синът ми си замина за фронта. Но в нас вече бе заседнала мисълта да продадем стоката, предвид на повишените цени и под страха, че ако се сключи мир, да не би да последва спадане. Обхванати от такава мисъл очаквахме да се яви някой мющерия. И ето че същият Ескенази наново се

явява и прави предложение. Тоя път продажбата стана и капар ни се даде – три хиляди лева. Третият ден, обаче, купувачът се явява и предлага да ни отстъпи сумата, дадена ни за капаро и стоката да ни остави. Синът ми Христо по никой начин не бе съгласен и тъй не приехме това предложение. Обаче впоследствие излезе, че ние горчиво сме се измамили с тая продажба. Защото, както ще се види по-нататък, вместо спадане на цените, дочакахме неимоверно покачване.

Като свърших пазарлъка, на 12 октомври 1917 година предадох ключовете от дюкяна, а след това и не се съгласихме да приемем от купувача стоката си надире, почувствах в душата си едно разочарование от направеното от моя страна и дълго време тъгата ми тежеше на сърцето. И през това време на тъга си спомних за съновидението срещу 9 септември 1915 година през нощта и не можах да не се зачудя на онова нещо, което има сила да открива на човека работи, които има да стават през живота му.

Това извърших аз тук, а синовете ми – стопаните на продадената вече книжарска стока, са на фронта срещу гръцката граница.

Настъпилата 1918 година като че донесе и изменение в положението на бойните театри. Това се вижда и от бюлетините на щабовете, печатани във вестниците. Под напора на групираните вече френски, американски, английски и германски войски, не само че изнемогват, но и пред тия големи маси неприятелски войски са принудени вече на планомерно отстъпление из завзетата по-рано французка територия. И австрийците са спрени и са вече отбити и повърнати назад из някои места от италианска територия.

На турците положението в Мала Азия е станало също така затруднено пред засилващата се там опълченска офанзива.

С една дума – положението и в Германия, и в Австрия, и в Турция, па и в България, се чувства много тежко и вече непоносимо.

На фронта не само жертвите в хора и материали, па и зад фронта, не само лишенията от необходимите продукти за живеене са големи, пък цените на всяко едно нещо са стигнали до неимоверна височина. Мерките, прилагани от комитетите по прехраната, не могат постигна задоволителни резултати. Потребителите намаляват. А цените им всеки ден се повдигат. Особено хлебната дажба, давана променливо – по седем, девет, дванадесет килограма месечно на лице, като е недостатъчна, принуждава всекиго да си допълни по контрабанден начин, а с това и повече се повдига цената на житото и брашното. И ето – килограм брашно вече се купува за 8 – 12 лева; масло – 40 – 45 лева; месо – 12 – 15 лева; сирене – 12 – 15 лева; фасул – 10 – 15 лева; мляко – 5 – 6 лева; вълна – 25 – 30 лева; хасе – 40 – 60 лева; басма – 40 – 50 лева; плат – 15, 200 – 250 лева; материя

за мъжки дрехи – 200, 250 – 300 лева; чифт обуща – 400 – 500 лева; кола дърва – 100 – 120 лева; овца – 300 – 400 лева; коза – 400 – 500 лева; крава – 2000 – 3000 лева; кокошка – 12 – 15 лева; гъска – 25 – 30 лева; пуйка – 40 – 50 лева; яйце – 1 – 1,40 лева; гвоздеи – 15, 18 – 22 лева. Надница – 20, 25, 30 – 35 лева и т.н.

Но това положение за известна част от народа беше благодатно, защото производителите на стоки от високите цени забогатяваха. В спекулацията при покупки и продажби се не избираха средствата. Много хора из редовете на войските, с простени и непростени начини, се отърваваха и с това им се удаваше възможност да се отдават на търговски предприятия и се издигаха материално до степен на милионери. Корупцията се шириле в много голям размер и може да се каже, че тя се насаждаше отгоре. А това много съкрушително се отразяваше в духа на борците на фронта, а и в непокварената част от народа.

Корупцията напоследък бе взела такива размери и във войсковите части от тила, че може да се каже – на комуто не се попаднеше, той не крадеше от каквото и да било, стига това нещо да е ценно. Моралът бе захвърлен и от духовенството, и от мирянството. Нечестието и лакомството за печалби по всички направления се бе широко разпространило. Нравственото състояние, тъй да се каже – от палата, до кобилата – бе замряло. Вътрешното положение на страната ни от ден на ден ставаше по-затруднително и непоносимо, а пък външното – критическо и опасно. Фронтът още бе достатъчно силен и неуязвим. Обаче нуждата налагаше все повече и повече да се търси начин за излизане от това зло положение. Още повече, че съюзниците ни германци бяха създали търкане между нашите и напоследък бяха проявили и признаци на неприязненост, а в известни въпроси – симпатии към турците, гърците, а и към току-що наказаните румъни в ущърб на нашите национални аспирации, за които, така да се каже, българският народ бе поставил на карта съществуването си в тая, макар и не по силите му, гигантска война.

По това време правителството на г-на Радославова подаде оставката си. Състави се правителство от демократи и радикали, начело с г-на Малинова, от което се очакваше промяна и на политиката, а на първо време – примирие с противната воюваща групировка.

На помощ на Малиновото правителство беше и позива от една страна на председателя на американската велика република Уилсона, с който позив се подканваха воюващите да сложат оръжието си, прекратяване на войната и уреждане на споровете чрез конференция, въз основа на изложените принципи в четиринадесетте точки на посланието – позив от председателя на Американските съединени щати – Уилсон.

И тъй, от една страна безизходното положение, от друга – посланието на

президента на Американските съединени щати бяха вече създали причини за правителството на България да потърси начини и пътища, за да отърве страната от германците по-безопасно и едновременно да потърси с противната воюваща групировка.

Но докато правителството да успее в задачата си, нашият фронт при Добро поле не удържа. Стана пробив и войските отстъпиха нейде в порядък, а нейде – в безпорядък.

Английски, френски и сръбски войски настъпиха. Тревогата в цялата страна бе голяма. Правителството, без да губи време, веднага изпрати делегация да поиска примирие от главнокомандващия неприятелските войски, който се намираше в Солун. Делегацията сполучи да издейства среща и, макар при неблагоприятни за България условия, се прие примирието, което се подписа на 29 септември 1918 година, в десет часа и петдесет минути вечерта. И с това се запази страната от обир, сеч и безчестие.

Нужно е да се отбележи, че за пробива на Добро поле същинската причина не е известна. Засега тя се отдава ту на подшушване от високото място, ту на самите наши войници, които, за да се турне край на тая продължителна и съсипателна война, били решили, че ако до 10 септември 1918 година не се сключи примирие с противната страна, да напуснат фронта, без оглед на последствията. От правителствена страна, чрез вестниците и в изявленията си в събранията, на всеослушание заявяват, че това е извънредно предателство спрямо отечеството и че ако се изтърпяло още три – четири дни, за да се запази фронта, примирието било сигурно и при съвсем други условия – наложително. Ще дойде ден и ще блесне истината. И тогава ще се прецени извършеното.

Вървежът на събитията не се спря с това. Обстоятелствата наложиха и абдикацията на цар Фердинанд. Под тежестта на сложилото се политическо положение на България, той сложи царската корона на трети октомври, в девет часа вечерта, през 1918 година, която в същия момент се възложи върху синът му – престолонаследник – Борис III.

След примирието, от неприятелските войски от солунския фронт, през града ни минаха към София и Самоков английски войски (исландските части бяха с фустанчета от цветна материя, прилични на едновременшните сейменски ризи, а от обущата и чорапите нагоре – краката им голи, макар че времето беше още хладно). Във френските войски имаше размесени черни колониални войски и италиански войски. Английските и италианските войски се държаха много мирно и приятно. А наопаки – от френските войски се вършеха безчестия.

Телеграфни и телефонни части от италиански войски няколко време прес-

тояха в града ни. За чест на тоя народ и в живеенето им, и във взимането и даването запазиха голямо приличие. Войниците бяха настанени в еврейското училище. Здание, подарено от джумайския жител Лияче хаджи Давидов. Войниците, през време на престоя, в чести дни играеха с гумени топки. Женски от всякаква възраст минаваха покрай тях, но войниците се държеха много обуздано и прилично до самото си заминаване от града ни.

Съдържание

Предговор 9

Животоописанието ми 13

Предговор за третото издание 26

Отдел Първи. Дупница преди Освобождението. (В техническо, етническо, културно, религиозно и социално отношение.) Местоположение, къщи и народонаселение 29

Управление 33

Занятия и поминък 38

Вероизповедание 46

Църкви 51

Владици и попове 55

Турчинът – дервишин Али ефенди и владиката Дели Матея 57

Дервишина Али ефенди, каймакамина, кадията, гюмрукчията и Мемиша 58

Джамии 62
Синагоги 65
Училища 66
Български учителски събор в Самоков 70
Читалище 77
Атанас Георгиев Чолаков (или калугера даскал Атанасия) 79
Христо Янакиев Чолаков 85
Гробища 91
Държавни и градско – общински здания 92
Поща и телеграф 94
Улици и площади 96
Чешми 97
Мостове 98
Воденици, тепавици, дараци,
енфиеджилници и гайтанджийници 100
Аптеки 102
Лекари и фелдшери 103
Болници 106
Бани – хамами 107
Горещи минерални води в Хисарлъка 113
Бурчове 114
Кули 116
Сулиман бей Каргалията 117
Сградите на Сулиман бей Каргалията 119
Пожарна команда 120

Стари предания 121
Дохождането на черкезите (През 1864 година) 124
Убийството на манастирският слуга и двамата кърнолчани 127
Случка в Горно поле. Български младежи арестувани 139
Турците стават жестоки и недоверчиви спрямо българите 146
Залавянето и биенето на Стоян Манчов 146
Изпращане башибозушка чета в Средногорско 149
Дохождането на Кел Хасан паша 152
Събранието при Кел Хасан паша 157
Стрелянето в часовия войник 160
Залавянето на Георги Дренски, Илия Подинарски и други 162
Башибозук за село Рила 165
Село Бобошево и нападението върху му 194
Обиск в къщата на каймакамина 213
Турците са в тревога 225
Вместо комити – селяни косачи 226
Вдигане на находящата се тук войска 228
Приготовление погром срещу българското население 229
Връщането на войската и изстъпленията й 230
Разказът на Ната Хр. Латина 232
Войната за Освобождението В навечерието на войната 241
Положението на местното турско и българско население 244
Пристигане на бягащата от София турска войска 246
Нападения за обири по българските къщи 248
Бягането на турските войски. Страх и ужас в българското население 255

Бягането и на всичко турско 258
Междуцарствие и Общогражданси комитет 260
Депутация до руските войски при Диканските ханове 262
Уплахата на гражданският комитет
и на цялото българско население в града 266
Русите в село Дяково 267
Русите в град Дупница и посрещането им 272
Отдел Втори. Град Дупница след Освобождението 287
Установяване на български учреждения и власти 288
Данъчната система 292
Населението на града при новото положение 293
Завръщане на турците и ликвидиране с имотите им 298
Завръщането на Бекир ефенди Зулфикяров 300
Подаряване Каргалийския конак на града за училище 301
Избори 313
Съединението 316
Сръбско – българската война 318
Смут в града и врачанската милиция 322
Свалянето на княза 323
Убийствата в изборите 324
Бягството на бюрото 339
Убийството на началника 342
Нападение в къщата на Грънчаров 347
Убийството на Грънчарова и други 348
Дохождане на войска 354

Пристигането на окръжния управител и прокурора 356
Съдене на виновните 359
Предсказание 362
Прогреса на Дупница Положението на града на 31 декември 1877 година 365
Приложения /Статии и материали от Никола Лазарков/ 373
Освобождението на Горна Джумая
Потегляне на руските войски за Джумаята 374
Бягането на турците из Джумаята 379
Влизането на русите в Джумаята 381
Яне Сандански и мисионерката Мис Стон от Америка
Из спомените ми 384
Гоце Делчев 395
Кръсто Асенов 401
Йеромонах дядо Йосаф 403
Родолюбието на един старец – селянин из Дупнишко 406
България и Световната война 408

НИКОЛА ЛАЗАРКОВ

СПОМЕНИ ОТПРЕДИ И СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО

(Трето преработено и допълнено издание)

„Явор Тодоров“ ЕООД, *издател*
Боряна Тодорова, *редактор и коректор*
Иван Червенков, *художествено оформление*
Георги Георгиев, *предпечат*
„Алианс Принт“ ЕООД, *печат*

Снимки:
Личен ахрив на д-р Александър Лазарков и Орлин Тодоров
Научен архив на БАН

Дупница, 2014 г.
ISBN 978-619-90203-1-9

„Слушайки от младите граждани често повтарящите думи: „не знаем какъв е бил града в турско време, а и няма описано, за да се прочете и види какво е станало освобождението му и какво е правено и преживяно около това време" (...) и имайки предвид доста напредналата си възраст, в мен, скромният дупнишки гражданин, при всичкото ми съзнание, че тая работа не е по силите ми, се породи едно влечение, щото ако не нещо от по-далечните времена, то поне нещо от онова, което през мои дни е било и което с очите си съм видял, преживял и научил от очевидци и активни участници в станалото и преживяното, да опиша и отпечатам в книга, като спомен за епохата на нашето време..."

Никола Лазарков

ТРЕТО ПРЕРАБОТЕНО И ДОПЪЛНЕНО ИЗДАНИЕ